

Василь ГРЕЩУК

Студії
з українського
мовознавства

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Інститут українознавства

Василь Грещук

**СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО
МОВОЗНАВСТВА**

Вибрані праці

НБ ПНУС

752387

Івано-Франківськ
2009

ББК811.161.2

Василь Грещук. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці / Упор. Р. Бачкур. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 520 с.

Книга містить статті Василя Грещука, що друкувалися у вітчизняних і зарубіжних наукових журналах, збірниках та інших виданнях. Вони присвячені теоретичним проблемам словотвору, лінгвістичним засадам формування основоцентричної дериватології, характеристиці окремих сегментів словотвірної системи української мови, взаємодії літературної мови і територіальних діалектів, мові художньої літератури, питанням мовної ситуації в Галичині кін. XVIII–XIX ст. та в сучасній Україні.

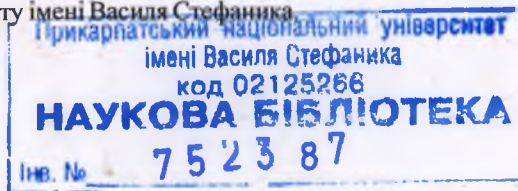
Для мовознавців, викладачів, аспірантів, студентів і вчителів.

Рецензенти:

Ніна Клименко – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор (Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України);

Лев Положа – доктор філологічних наук, професор (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

Рекомендувала до друку вчена рада Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ISBN 978-966-428-099-7

© В. Грещук, 2009

ЗНАНИЙ УЧЕНИЙ-УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ

Серед українознавців – дослідників нашої калинової мови – почесне місце посідає знаний учений, педагог і організатор науки Василь Грещук. Його ім'я в мовознавстві пов'язане передовсім із новими здобутками в складній сфері українського словотвору – галузі знань, що, зрештою, визначає закономірності формування лексичного складу, опосередковано впливає на систему дериваційних процесів у граматиці загалом, організації висловлювання, а ширше – і тексту.

Вірний учень і послідовник відомого вченого-дериватолога Івана Ковалика, Василь Грещук не лише розвинув закладені учителем підвалини структурно-семантичного аналізу словотвірних процесів, а й зробив вагомий внесок у дослідження внутрішньої організації українського слова. Одна з провідних ідей його студій, розвинута в монографії “Український відприкметниковий словотвір” (1995), – основоцентрична теорія, в підґрунті якої лежить плідна думка щодо впливу всіх компонентів структури слова, передусім на процеси не стільки формально-граматичної, скільки семантично орієнтованої процедури словотворення. Усе розмаїття словникового складу мови, зрештою, визначається здатністю основи в її семантико-дериваційних потенціях творити все нові й нові одиниці, розширюючи межі слововживання, надаючи нові стильові й стилістичні можливості вираження думки.

І – що не менш важливо – дослідження В. Грещука в галузі словотвору засвідчили потужні важелі творення нових і нових лексем на ґрунті саме української мови, перспективи її подальшого поступу, скажімо, в таких галузях, як термінологія, науковий стиль. Сучасні тенденції розвитку української мови, зокрема оновлення та збага-

чення її словника через відмову від невиправданих іншомовних запозичень, зосібна внесених у неї під русифікаторським тиском, і повернення її до споконвічної джерельної бази здійснюються завдяки невичерпним ресурсам словотвору. Розкрити його багатство, накреслити шляхи подальшого прогресу, сказати б, “українізації” рідної мови й покликати праці Василя Грещука.

Один із можливих шляхів такого збагачення мовних ресурсів визначений працями В. Грещука, присвяченими впливу діалектного мовлення, конкретніше – діалектно орієнтованих художніх текстів галицьких письменників, на загальнолітературний континуум. У багатшому арсеналі художніх засобів, що їх опрацювали великі майстри красного письменства Галичини Іван Франко, Василь Стефаник, Марко Черемшина, Лесь Мартович, потужні діалектні вкраплення стали органічною ознакою західноукраїнського варіанта української літературної мови з її відцентровою тенденцією до формування єдиного літературного стандарту (прикметні в цьому плані статті В. Грещука “Роль Івана Франка у формуванні єдиної української літературної мови”, “Взаємодія української літературної мови і південно-західних діалектів: мова новел Василя Стефаника”, “Територіальні діалекти і мова художньої літератури: типологія зв’язків” та ін.).

Глибоко усвідомивши, що процеси подальшого розвитку українського художнього мовостилю відтворюють тяглість, неперервність літературного слововжитку, вчений звертається до мовних здобутків наступників традицій класиків галицького письменства, відстежуючи новаторство таких різних за мистецькими уподобаннями, але єдиних у своїх пошуках довершеного художнього засобу володарів слова, як Богдан-Ігор Антонич, Степан Пушик. Як видається, новітній проект В. Грещука – створення Словника гуцульських лексичних діалектизмів (див. його статтю “Наукові засади створення Словника гуцульських лексичних діалектизмів”) – має узагальнити спостереження вчених над живими процесами взаємодії літературного і народного мовлення як могутнього джерела подальшого розквіту національної мовної культури. Можна сподіватися, що підготовка такого Словника стане етапною в здійсненні ще одного дав-

нього задуму прикарпатських мовознавців, започаткованого І. Коваликом, – створення Словника мови художніх творів Василя Стефаника.

В особі В. Грещука – дослідника українського слова – вдало поєдналося дві іпостасі вченого-українознавця, що далеко не завжди репрезентують сучасні мовознавці, – він органічно поєднує зацікавленість у вивченні синхронних і діахронних процесів мовного поступу. Його глибокі розвідки у висвітленні мовної ситуації в Галичині в XVIII–XIX, в середині XIX та у другій половині XIX – на початку XX століття (статті “Українська мова в Галичині кінця XVIII – початку XIX ст.”, “Проблема розвитку української літературної мови в Галичині середини XIX ст.”, “Роль Галичини в розвитку української і польської літературної мов другої половини XIX – початку XX століття”) створюють послідовно відслідковану єдину картину розвитку літературної мови на західноукраїнських землях. Провідним мотивом цих студій є доведена фактологічним аналізом думка про спільність процесів формування літературної мови на Сході й Заході України в напрямі їхнього взаємозбагачення, з поступовим наближенням мовостильових пошуків західноукраїнських письменників до мовної практики Наддніпрянщини, передовсім під впливом мовотворчості Тараса Шевченка.

Поділяючи глибокі ідеї таких оборонців українського слова, як І. Могильницький, Є. Желехівський, Я. Бодуен де Куртене, наш сучасник – українознавець Василь Грещук – послідовно, не декларативно, як у виступах численних пропагандистів, а на концептуальних засадах, на багатому мовному матеріалі відстоює пріоритети рідної мови, доводить її суспільну, політичну, культурну й освітньо-розвивальну функції. Досвідчений викладач вищої школи, організатор наукових досліджень, В. Грещук всебічно обізнаний зі станом сучасного функціонування української мови, зокрема в молодіжному середовищі, й глибоко переймається процесами національної самоідентифікації, збереження українського загальнокультурного простору.

Не може не привернути уваги поважне ставлення вченого до іншомовних зв'язків українства, зокрема внаслідок впливу польської мовно-літературної традиції. Водночас наш дослідник – послідовний прихильник ідеї самобутності української мови, її історично виокремленого місця в сузір'ї слов'янських мов, здатності передавати свої лексичні багатства іншим мовним системам.

Сучасна мовознавча думка в Україні живиться джерелами, що їх потужно вносять у загальне річище розвитку різні регіони нашої держави. У цей потужний процес безнастанно вносить свої продуктивні ідеї дослідник українського слова Василь Ґрещук.

*Віталій Кононенко,
академік АПН України,
доктор філологічних наук, професор*

ВІД АВТОРА

До збірника “Студії з українського мовознавства” увійшли вибрані статті, присвячені різним аспектам структурно-системної організації й особливостям історичного розвитку й функціонування української мови. Вони написані в різний час, починаючи з 70-х рр. ХХ ст., і опубліковані в різних, зазвичай малотиражних, виданнях як в Україні, так і за кордоном. Багато з них стали малодоступними або практично недоступними для науковців, аспірантів, студентів та вчителів української мови, кому вони були адресовані. Тому й виник задум зібрати їх в одному виданні.

Статті, які увійшли до збірника, тематично об'єднані, згруповані у розділи, кожен із яких репрезентує напрацювання в певній ділянці лінгвістичної україністики, висвітлюючи засадничі наукові положення і підходи до розв'язання заторкнених проблем. Вони подані в тому варіанті, як були надруковані в першоджерелі, в окремих випадках зроблені скорочення, щоб уникнути повторення певних думок, висловлених у інших публікаціях.

*Василь Ґрещук,
2009 рік*

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СЛОВОТВОРУ

СУЧАСНА ДЕРИВАТОЛОГІЯ: ДЕЯКІ ПІДСУМКИ Й ПЕРСПЕКТИВИ

Сучасна дериватологія завершила етап свого становлення, виділившись у окрему лінгводисципліну зі своїм специфічним об'єктом вивчення, своєю проблематикою і характерним для неї поняттєвим і термінологічним апаратом, а також сукупністю спеціальних прийомів і методик дослідження словотворчих процесів і їх наслідків. Ґрунтовний аналіз здобутків теоретичної й описової дериватології – справа майбутнього. У цій статті зупинимось лише на її деяких надбаннях, передовсім в українському мовознавстві, та окреслимо найважливіші проблеми, які потребують невідкладного опрацювання. До безсумнівних досягнень сучасної науки про словотвір належить теоретичне обґрунтування необхідності виділення комплексу проблем, пов'язаних із утворенням лексичних одиниць, із морфології чи лексикології та його усамостійнення і окреслення рівневого статусу в ієрархічній структурі мови.

На кінець 50-х рр. минулого століття дослідження словотвору, які в традиціях вітчизняного мовознавства здійснювались у межах морфології або лексикології, вичерпують себе щодо результативності й інтерпретації глибинних процесів, які детермінують деривацію, та природи словотворчого механізму. Активні пошуки нових підходів до вивчення актів утворення лексичних одиниць призводять до усвідомлення потреби усамостійнення окремого розділу мовознавства, предметом якого стане словотворення. Уже в кінці 50-х рр. І. І. Ковалик зазначив: “Одні включають словотвір до складу морфології в широкому розумінні цього слова, інші відносять його до лексикології, хоч, треба гадати, є такі питання словотвору, яких не можна віднести ні до морфології, ні до лексикології, і саме вони являють собою центральні питання вчення про словотворчу будову

мови”¹. А на кінець 70-х рр. вчення про словотвір остаточно виділилось в окрему галузь лінгвістичних знань, оскільки дериватологія чітко окреслила свій окремий предмет дослідження, тобто окрему проблематику, властиву саме їй, що у своїй сукупності не включалася до складу якоїсь галузі науки, а водночас й своє коло наукових понять, свою систему наукових термінів та надійні й перспективні методи наукового дослідження, зумовлені об'єктом вивчення і перевірені на практиці². У граматичних описах слов'янських мов, в тому числі й української, поряд із “Морфологією” появляється окремий розділ “Словотвір”.

Усамостійнення вчення про словотвір з усією очевидністю актуалізувало питання про його рівневий статус. Воно стало досить дискусійним у дериватологічних студіях. Є учені, які схиляються до думки, що немає достатніх підстав для виділення окремого словотвірного рівня в структурі мови. Цьому, на їх думку, суперечить наявність формально й функціонально різнотипних словотвірних одиниць. Не можна об'єднати в одиницю словотвірного рівня морфеми, багатоморфемні твірні основи, словоформи, деривати, оскільки вони посутньо відрізняються своїми функціями, а поняття мовного рівня ґрунтується саме на відносній однорідності мовних одиниць та наборі правил, які регулюють їх використання і групування в різні класи і підкласи³. З іншого боку, різнофункціональні дериваційні одиниці співмірні з мовними одиницями, клас яких є основою для формування інших рівнів мови, зокрема морфологічного, лексико-семантичного, синтаксичного, що нівелює їх власні рівнеутворювальні властивості. Різні словотвірні одиниці, характеризуючись певними специфічними особливостями, входять до сукупності мовних одиниць, які утворюють інші структурні рівні – морфологічний, лексико-се-

¹ Ковалик І. І. Питання слов'янського іменникового словотвору. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1958. – С. 5.

² Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 5.

³ Див.: Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 539.

мантичний, синтаксичний, тому логічним було визнати міжрівневий статус словотвору. “Маючи на увазі особливості словотвірних законів, тих елементів, які служать для реалізації цих законів, тих одиниць, які становлять словотвірний фонд мови, тих функцій, які вони виконують, – відзначила М. Д. Степанова, – слід розглядати словотвір не як окремий рівень, а як специфічну ділянку мови (і відповідну галузь лінгвістики), що проникає в морфологію і синтаксис і обслуговує лексику як спосіб оформлення її одиниць, і в той же час не наділеного ознаками, що характеризують кожний із цих рівнів у цілому, його специфіка полягає саме в тому, що він має міжрівневий характер”¹. Однак не всі поділяють такий погляд. В українському мовознавстві обстоюється рівневий статус словотвору. Так, на думку І. Ковалика, кожний мовний рівень формують системи однорідних лінгвальних величин: система фонем – фонемний рівень, морфем – морфемний, лексем – лексичний і т. д. Систему словотвірного рівня становить система дериватем. “Дериватема – це базова субстанціональна мовна одиниця словотвірного рівня, що характеризується відповідною словотвірною формою та словотвірним значенням... Дериватемі як узагальненому інваріантові підлягають усі одноструктурні деривати”². Оскільки одиниці словотвірного рівня утворені за допомогою різнорівневих величин, то він є не міжрівневим, а певною мірою надрівневим лігворівнем³.

Вагомим здобутком сучасного вчення про словотвір стало теоретичне опрацювання основних понять і категорій словотвору. Викремлення й усамостійнення словотвору супроводжувалось передусім виділенням й ґрунтовним теоретичним осмисленням різнотипних дериваційних одиниць і категорій, зокрема таких, як слово-

¹ Степанова М. Д. О месте словообразования в системе языка // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С. 278.

² Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Вибрані праці / Упорядник та автор передмови Василь Ґрещук. – Івано-Франківськ–Львів: Місто НВ, 2007. – С. 212–213.

³ Там само. – С. 19.

творчі ресурси, способи словотвору, системність словотвору, комплексні одиниці класифікації й опису системи словотвору, морфонологічні явища в словотворі, морфотактика тощо.

Наслідком теоретичного опрацювання словотворчих ресурсів стала їх типологія із окресленням функціонального навантаження кожної із елементарних одиниць, використовуваних у словотворенні. Вона відображена в схемі, яка унаочнює взаємозв'язки й взаємозумовленості всього мовного будівельного матеріалу, який використовується у словотворенні, між собою та зі способами словотвору¹:

Словотворчі ресурси	Способи творення слів				
	Морфологічний			Конґамаційний	Синтаксико-морфологічний
Морфемні (кореневі й афіксальні)					
Основи слів (прості й складні слова)	Семантичний	Лексико-морфологічний	Морфолого-синтаксичний		
Словосполучення, речення	Синтаксичний				
Фонемні (чергування, палатальність)	Фонетико-морфологічний				
Наголос	Фонетико-акцентуаційний				
Нульова морфема	Зворотний				

Важливим у типології словотворчих ресурсів стало визнання кореневої морфемі основною вихідною частиною слова, функціональне навантаження якої – містити загальне семантичне ядро всього ряду спільнокоренових слів. Цим самим були чітко розмежовані функції кореневої морфемі як семантичної бази кореневоспоріднених слів і лексеми як носія лексичного значення. Відзначену особливість, на жаль, не завжди враховують сучасні дослідники словотвору й лексикології. Так, у найновішому пропедевтичному підручнику з теорії мови зазначається, що корінь слова є “носієм речового (лексичного) значення”².

¹ Див.: Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Вибрані праці / Упорядник та автор передмови Василь Ґрещук. – Івано-Франківськ–Львів: Місто НВ, 2007. – С. 24.

² Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2000. – С. 277.

До безсумнівних надбань сучасної дериватології належить намагання в дослідженні основної одиниці словотворення – деривата – враховувати його бінарну структуру, з'ясувати функції у дериваційному акті не тільки словотворчого форманта, а й твірної основи і як наслідок цього – формування двох аспектів вивчення словотвору – формантоцентричного й основоцентричного, які, розрізняючись характером типологізувального чинника і неоднаковими методами, завданнями, які постають у зв'язку з різними підходами, в сукупності дають змогу набагато повніше й більш адекватно описати словотворення, ніж це було раніше, коли в центрі уваги в словотворенні був фактично лише словотворчий формант. Традиційні відомості зі словотвору, здобуті в рамках формантоорієнтованих студій, завдяки основоцентричному аспекту дослідження доповнюються низкою важливих положень щодо структурно-системної організації словотвору та його функціональних параметрів, які у формантоцентричних дослідженнях залишаються поза увагою. Це передовсім дериваційна валентність різних класів твірних слів, їх словотворча спроможність, зумовленість дериваційної спроможності твірних їх семантико-граматичними і функціональними особливостями, природа семантико-граматичних трансформацій вихідного слова в актах деривації, парадигматика й синтагматика твірних основ. Перші монографічні дослідження прикметників¹ та іменників² як твірної бази в сучасній українській мові, ряду дисертаційних досліджень, присвячених словотворчій потужності семантико-граматичних груп твірних, заклали надійні підвалини для створення основоцентричної дериватології.

Вагомим здобутком вчення про словотвір стало виявлення системного характеру словотвірної будови мови, що спонукало до встановлення комплексних системотворчих одиниць. З огляду на двокомпонентність структури деривата – основної одиниці словотво-

¹ Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Вид-во "Плай" Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, 1995.

² Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. – Київ-Полтава: АСМІ, 2005.

ру – системні утворення в словотворі можуть формувати множини взаємопов'язаних і взаємозумовлених одиниць двох типів. Одні з них репрезентовані сукупностями спільноформантних різноосновних похідних, інші являють собою об'єднання дериватів на основі тотожності твірних основ і протиставлення дериваційних формантів.

Формантоорієнтованою системотворчою одиницею у словотворі став словотвірний тип, який виявляється у рядах похідних, що характеризуються спільністю: а) частиномовної належності твірної основи; б) словотворчого форманта; в) словотвірного значення¹. Абстрагування від тотожності дериваційного форманта при спільності інших параметрів (лексико-граматичного характеру) призводить до виявлення більш загальної комплексної системотворчої одиниці – словотвірної категорії². У тих дослідженнях, у яких за вихідний пункт системної організації словотвору бралася твірна основа (твірне слово), комплексною системотворчою одиницею стала словотвірна парадигма, яка виявляється у множині похідних, об'єднаних тотожністю твірної основи, що протиставляються дериваційними формантами³. Сукупність словотвірних парадигм, деривати яких містять спільну кореневу морфему, упорядкована за ступенем деривації (дериваційними кроками), формують словотвірне гніздо – найбільш загальну основоцентричну комплексну системотворчу одиницю.

Встановлені системотворчі одиниці дали змогу описати словотвірні системи на якісно вищому ступені їх аналізу та з глибшим проникненням у сутність словотворення, ніж це здійснювалось раніше.

Свідченням успішного становлення дериватології як самостійної галузі мовознавчих досліджень є поява словників нового типу –

¹ Ковалик І. І. Питання слов'янського іменникового словотвору. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1958. – С. 8–9.

² Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния. Виноградовские чтения I–VIII. – М.: Наука, 1978. – С. 63–77.

³ Там само.

словотвірних, адже лексикографічному опрацюванню будь-якого сегмента мовної структури завжди передують попередні теоретичні й описові напрацювання у відповідній галузі. Словотвірні словники можуть ґрунтуватися на неоднакових засадах, фіксуючи інформацію про різні параметри словотвірної системи. Найбільш інформативним і конструктивним з цього погляду є гніздовий словотвірний словник, оскільки він подає найрізноманітніші відомості про словотворення певної мови – його ступеневий характер, мотиваційні відношення у словотворі, словотворчу спроможність будь-якого слова, засвідченого у словнику, словотвірну структуру усіх похідних слів, корпус дериваційних формантів, морфологічні явища, які супроводжують словотворення, структурно-системну організацію словотвору тощо. Таким є словотвірний словник російської мови О. М. Тихонова¹. В українському мовознавстві не так давно опублікований “Шкільний словотвірний словник сучасної української мови”², що містить 127 словотвірних гнізд, якими охоплено 15600 похідних слів. Незважаючи на обмеженість мовного матеріалу, адже словник призначено для шкільних потреб, за всіма параметрами – повнотою охоплення похідних у межах кожного гнізда, принципами побудови словотвірних гнізд, репрезентацією словотвірної структури кожного деривата, морфологічних явищ, які супроводжують словотворення, – він є фактично фрагментом повного академічного словотвірного словника сучасної української мови.

Ще одним здобутком вчення про словотвір, як і мовознавства в цілому, є розробка оригінальних методик дослідження словотвору, поява яких спричинена специфікою словотвору як об’єкта лінгвістичного аналізу. Так, саме в рамках дослідження словотвірної семантики була опрацьована методика встановлення семантичних перифраз похідних, які дають змогу уніфікувати й формалізу-

¹ Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. – М.: Русский язык, 1985.

² Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 2005.

вати процедуру визначення словотвірних значень. В процесі аналізу семантичних відношень між дериватами і його твірними було встановлено, що існує виражена аналогія між структурою деривата та структурою мотивувальної синтаксичної конструкції перифрази деривата, яка покликана вербалізувати логічний передномінаційний аналіз означуваного. “Якщо ряд дериватів характеризується такими однотипними синтаксичними конструкціями, що актуалізують певні логічні конструкти, то йому в цілому, як і кожному члену цього ряду, властиве спільне словотвірне значення”¹. Для визначення й таксономії словотвірних значень достатньо встановити синтаксичні конструкції, в яких відбито поняттєвий аналіз класів об’єктів номінації². Застосування принципів компонентного аналізу до словотвору мало наслідком створення методики експлікації семантико-сміслових трансформацій твірного слова у дериваційних актах, які виявляються у процесах семізації й десемізації. Механізм процесу десемізації, семізації та семемізації у процесі формування дериватів словотвірного гнізда висвітлив І. Ковалик, унаочнивши застосування розробленої методики аналізом становлення словотвірно-семантичної структури словотвірного гнізда з коренем *зелен*³.

Окреслення подальших шляхів розвитку вчення про словотвір пов’язане, сказати б, з його інтенсифікацією та екстенсифікацією, тобто, з одного боку, з поглибленням дослідження вже традиційних проблем з урахуванням найновіших досягнень мовознавчої науки і новими емпіричними знаннями, а з іншого боку, з розширенням аспектів вивчення словотвору, формуванням нових поглядів на відомі проблеми, залученням даних суміжних галузей знань про мову.

¹ Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Вид-во “Плаї” Прикарпатського університету ім. В. Стефаніка, 1995. – С. 38.

² Див.: Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984.; Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Вид-во “Плаї” Прикарпатського університету ім. В. Стефаніка, 1995 та ін.

³ Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Вибрані праці / Упорядник та автор передмови Василь Грещук. – Івано-Франківськ–Львів: Місто НВ, 2007. – С. 347–357.

Одним із перспективних екстенсифікаційних напрямків дослідження словотвору є такий, який розглядає словотворення з погляду його ролі у формуванні концептуальної і мовної картини світу. На думку лінгвістів, словотвір завдяки ономасіологічним категоріям своєрідно впорядковує й організовує дійсність, створює відомі стереотипи для найменування реалій, які підводяться під відповідні рубрики семантичних класифікацій, пов'язує новий досвід зі старим, адже словотворчі акти ґрунтуються на вираженні певного типу відношень між величинами, покладеними в основу найменування, і через виражений феномен мотивованості деривата фіксує, зберігає й передає від покоління до покоління досвід людини, засвідчений внутрішньою формою слова¹. Саме завдяки цим властивостям похідного слова, коли воно постає як своєрідна модель репрезентації знання про навколишній світ в процесі його чуттєво-мисленнєвого освоєння, можна з'ясувати закономірності й особливості формування картини світу. З цього погляду важливі дані, отримані в результаті субстратного підходу до вивчення дериватів. «Субстратний» (<*substratum* «основа») підхід до вивчення похідного слова передбачає, з одного боку, виявлення його внутрішньої форми, ... а з іншого – з'ясування того духовного начала, тих етнокультурних імперативів, які призвели до актуалізації даної форми, тобто в кінцевому підсумку – пізнання «підсвідомої» духовності народу, системи цінностей його культури, бо зв'язок мови, а точніше залежність від свідомості і культури, створює той культурний субстрат, в якому вона живе і розвивається². Аналіз похідних слів на позначення осіб старослов'янської мови на засадах субстратного підходу дав змогу встановити, що ідеал Бога визначав норми середньовічного суспільства, передовсім ціннісний стержень його культури, що

¹ Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 172.

² Вендина Т. И. Старославянский язык: субстратный подход к изучению производного слова // Сборник Матице Српске за филологију и лингвистику. – XLIII. – Нови Сад, 2000. – С. 99.

підтверджується структурацією всіх похідних слів, пов'язаних з людиною¹.

Думки про тісний зв'язок мислення, свідомості з мовою, зокрема про те, що аналіз мовних одиниць дає змогу реконструювати процес поняттєвого освоєння дійсності, не нові в лінгвістиці. Вони були в центрі уваги ще в представників психологічного напрямку в мовознавстві. Так, О. О. Потебня відзначив: «Внутрішня форма слова є відношенням змісту думки до свідомості; вона показує як представляється людині її власна думка»². Підкреслимо лише, що словотвірна мотивованість похідних слів становить основу їх внутрішньої форми. Однак на сьогодняшньому етапі розвитку мовознавства у зв'язку з розвитком лінгвістичної когнітології особливо актуальними є дослідження словотвору, спрямовані на те, щоб з'ясувати функції словотвору в когнітивних процесах, у «тісних зв'язках із процесами перероблення й зберігання знань, з самою організацією знань у голові людини, з добуванням знань під час мовлення і їх об'єктивацією в мовних формах, а отже, з процесами категоризації досвіду людини і т. д.»³. З цього погляду особливого значення набувають дослідження словотвору на основоцентричних засадах, в яких за відправну точку аналізу береться твірна основа, твірне слово, мотиваційне судження, яке містить твірне слово у функції предиката чи його частини. Словотворення у таких дослідженнях розглядається як складний динамічний процес номіналізації вербалізованого мотиваційного судження. Оскільки основу словотвірних категорій становлять логічні ономасіологічні категорії, в структурі яких твірна основа фіксує ономасіологічну ознаку, їх аналіз дає змогу з'ясувати особливості й специфіку освоєння й зберігання ментальних репрезентацій у мовних формах. Йдеться про такі дослідження, коли матеріалом слугує текст чи його фрагмент, у якому

¹ Там само. – С. 108.

² Потебня А. А. Мысль и язык. – К.: Фронт, 1993. – С. 74.

³ Человеческий фактор в языке: Язык и порождение смысла. – М.: Наука, 1991. – С. 7.

зафіксовано твірне слово, бажано в структурі мотиваційного судження, результат деривації – похідне слово, як і передумови появи деривата в конкретній комунікативній ситуації тощо. З цього погляду важливими є також авторські пояснення словотвірної й семантичної структури похідного слова в тексті, які проливають світло на його дериваційну історію.

Ще одним перспективним напрямком дослідження словотвору є вивчення його ролі у процесах породження тексту. У цьому аспекті добре вивчені стилістичні функції словотвірних одиниць, їх стильотворчі властивості тощо. Проте ґрунтовного опрацювання вимагають питання, пов'язані, з одного боку, з функціями різнотипних словотвірних одиниць і категорій у текстотворчих процесах, у формуванні визначальних ознак тексту, зокрема його цілісності й зв'язності, а з іншого боку, – з творенням похідного слова в тексті як актом семіозису, його дериваційною історією, засвідченою в тексті, дискурсі або відтвореною в тексті¹.

Таким чином, подальші студії зі словотвору повинні не тільки розширювати й поглиблювати вже традиційну для дериватології проблематику, а й активно сприймати новітні ідеї, формуючи перспективні напрямки розвитку вчення про словотвір. Окреслені аспекти дослідження словотвору можуть послужити поштовхом для активізації досліджень словотворення, суголосних новітнім ідеям сучасної лінгвістики.

Першодрук: Мовознавчий вісник: Збірник наукових праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя / МОН України. Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького; Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – С. 127–135.

¹ Кубрякова Е. С. О связях когнитивной науки с семиотикой (определение интерпретанты знака) // Язык и культура: Факты и ценности / К 70-летию Юрия Сергеевича Степанова. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – С. 285–286.

СЛОВОТВІР У СУЧАСНІЙ НАУКОВІЙ ПАРАДИГМІ

Словотвір як об'єкт лінгвістичного дослідження переживає зараз особливий період. Після піку наукового зацікавлення ним в 50-х–80-х рр. минулого століття, коли формується й виділяється в окрему самостійну галузь науково-лінгвістичних досліджень дериватологія із своїм специфічним об'єктом вивчення, своїм своєрідним випрацьованим поняттєво-термінологічним апаратом та розробленими прийомами й методиками дослідження матеріалу, впродовж останніх десятиліть погоду в науці про словотворення визначає, об'язно кажучи, штиль. Масові комплексні різнобічні дослідження окремих фрагментів, як і словотвірної системи в цілому, слов'янських мов і української зокрема, які призвели до того, що словотвір став своєрідним полігоном, на якому випробовувалися найновіші прийоми й методи дослідження інших рівнів мови¹, залишились в історії. Новий постпіковий етап характеризується помітним “охолодженням” мовознавців до словотвірної проблематики, відчутним звуженням розмаху дериватологічних студій, відповідно, й меншою результативністю. Такі етапи в розвитку наукової галузі спонукають до узагальнення того, що зроблено і окреслення перспективних напрямків її подальшого розвитку в загальному контексті розвитку науки.

Характерно, що навіть такий нетривалий у часі період становлення й розвитку вчення про словотвір, відбиваючи загальні тенденції динаміки змін науково-лінгвістичних парадигм, відзначається неоднорідністю, різними теоретичними передумовами та методами й прийомами наукового аналізу словотворення, що можна звести до трьох напрямків, про які мені вже доводилось писати². Початковий етап можна охарактеризувати як поморфемно-конструктивний.

¹ Милославский И. Г. О предмете сопоставительного словообразования // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М.: Наука, 1977. – С. 62.

² Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – С. 3–4.

Він характерний тим, що словотворення інтерпретується як поморфемне конструювання дериватів, при цьому дериваційні морфеми розглядаються як самодостатні конститутивні семантичні компоненти, не зумовлені жодними глибинними детермінаціями. Однак згодом з'ясувалось, що у рамках поморфемно-конструктивного підходу до словотворення не можна з'ясувати ряд важливих питань, пов'язаних із специфікою словотвору, зокрема появу природжених значень, не виражених словотвірною структурою дериватів, природу ідіоматичності семантики похідних слів та ін. Пошуки відповіді на зазначені питання призвели до формування у дериватології логіко-номінативного аспекту, який враховував глибинні процеси деривації у їх зв'язку з категорійною структурою мислення. Евристичні інновації в таких дослідженнях пов'язані з вивченням словотворення з опорою на логічні поняттєві категорії, які лежать в основі власне мовних, у тому числі й словотвірних. Ці дослідження водночас співвідносили синтаксичні одиниці, які природно фіксують результати попереднього, передномінаційного мисленнєвого препарування об'єктів номінації, і деривати, які за семантикою співмірні з синтаксичними одиницями. Виявилось, що ряд словотвірних категорій має свої кореляти в семантико-синтаксичній структурі речення, а механізм словотворення можна змодельювати як постійно діючий "механізм дериваційної редукції, спрямований на конденсацію висловлювання без суттєвих втрат інформації"¹. При цьому поштовх для утворення нового слова дає базова синтаксична одиниця, переведена у відповідну семантико-синтаксичну позицію, на "стартову" площину, що дає змогу представити її двокомпонентною одиницею, складниками якої є означення й означуване. Наступний процес – вибір елементів із групи означення й означуваного. Завершується процес утворенням похідного слова на синтаксичній основі кореляцією означення й означуваного з відповідними кореневими і дериваційними морфемами². На таких засадах сформувався синтаксичний напрям вивчення словотвору.

¹ Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наука, 1988. – С. 133.

² Там само. – С. 134.

Кожний із зазначених аспектів відповідає загальним тенденціям і закономірностям розвитку лінгвістики й зміни пріоритетів у застосуванні методів і прийомів наукового аналізу мовних одиниць і категорій. Щобільше, мовознавство, невід'ємною складовою якого є вчення про словотвір, відбиває загальну динаміку суспільної наукової парадигми. Російський мовознавець П. Б. Паршин відзначив, що історія лінгвістичної думки минулого століття відбиває основні етапи в розвитку соціуму, культури, інтелекту, який інтерпретується тріадою "традиція – модерн – постмодерн"¹. Це означає, що існує якийсь єдиний вектор в розвитку не тільки мовознавства, а й усіх гуманітарних наук і загалом способів гуманітарного пізнання. "При цьому, однак, треба розуміти, що розвиток їх здійснюється достатньою мірою *асинхронно*, в тому числі і в межах кожної наукової дисципліни. Якись розділи можуть перебувати на постмодерністському етапі (тим самим даючи підстави для приписування відповідного статусу і дисципліні в цілому), якись – насолоджуватись модерністською (sic!) деконструкцією, а деякі і зовсім перебувати всередині неусвідомлюваної у своїй альтернативній якості традиції"².

Якою мірою розвиток вчення про словотвір вписується у зазначену тріаду? Поморфемно-конструктивний етап у розвитку дериватології цілком співвідносний із традицією. У часі це найтриваліший період, початки якого сягають перших спроб лінгвістичної інтерпретації словотворення. У рамках традиції словотворчі морфеми інвентаризуються, визначаються значення дериваційних формантів. Рання традиція у дослідженнях словотворення добре репрезентована вже у граматиках С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, В. Сімовича, О. Снявського. Однак і перші повоєнні десятиліття засвідчили тяглість традиції в науково-лінгвістичному осмисленні словотворення. Це яскраво підтвердив вихід у світ "Сучасної української літературної

¹ Паршин П. Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2. – С. 20.

² Там само. – С. 24.

мови”¹, у якій словотвір іменника, як і інших частин мови, розглядається у морфології. Характеристика словотвору іменників, яка є найповнішою серед усіх частин мови, зводиться до переліку словотворчих формантів із вказівкою на їх значення без будь-яких спроб аналізу глибинних, динамічних процесів, які детермінують словотворчі акти. І навіть окрема монографія “Словотвір сучасної української літературної мови”², яка вийшла як додатковий том до відомого п’ятикнижжя, попри певні інновації, зокрема чіткий структурно-системний підхід до словотвору, врахування семантики не лише форманта, а й твірної основи, аналіз не лише формантів, а й комплексних словотвірних одиниць і т. ін., що треба розглядати як заперечення традиції в частковостях, в цілому не виходить за межі традиції.

Теоретичний переворот у вченні про словотвір як наслідок усвідомлення обмежених евристичних можливостей поморфемно-конструктивного підходу до словотворення пов’язаний як із прагненням знайти відповіді на питання, які глибинні семантичні передумови лежать у основі дериваційних актів, так і з намаганням виявити системну організацію словотворення, що передбачає аналіз і характеристику словотворчих одиниць і категорій у їх взаємозв’язках і взаємозумовленостях. Суть основи теоретичного перевороту становить усвідомлення того, що кожний словотворчий акт передбачає попереднє логічне препарування об’єкта найменування за допомогою ономазіологічних категорій, які “утворюють поняттєву основу, на якій ґрунтуються словотвірні категорії, у повному сенсі слова мовні. Вони дають відповідь на питання, як наше мислення членує різні поняття, щоб виразити їх категорійними засобами мови. Ми приходимо до них від мовної емпірії шляхом узагальнення категорійних способів найменування в даній мові”³. Іншою

¹ Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969.

² Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М. А. Жовтубрюх. – К.: Наук. думка, 1979.

³ Dokulil Miloš. Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov. – Praha: Nakl. Českosl. akad. věd, 1962. – S. 200.

засадничою інновацією теоретичного перевороту стало обґрунтування словотвору як складноструктурованої ієрархічної системи, для опису якої за пункт опертя можуть однаковою мірою слугувати спосіб словотворення, частини мовна належність деривата, лексико-граматична природа твірної або його лексична семантика, ономазіологічна структура похідного, дериваційний формант і т. д.

Попри суттєві відмінності словотвору на синтаксичній основі і логіко-номінативного аспекту словотвору, варто відзначити й те спільне, що їх споріднює. Логіко-номінативний підхід до словотворення на етапі, який передбачає препарування й упорядкування узагальненого відображення відповідно до способів найменування, встановлює ономазіологічну структуру, яку формують ономазіологічна база, тобто означуване, і ономазіологічна ознака – означення. Природною формою фіксації вказаного є синтаксичні одиниці, які на поверхневому рівні деривації зазнають номіналізації. З іншого боку, інтерпретація словотворення на синтаксичній основі передбачає перетворення речення як базової дериваційної одиниці у відповідній семантико-синтаксичній позиції у двокомпонентну одиницю, яка складається з означення та означуваного. Точка перетину цих двох аспектів дослідження очевидна. Закономірно, що й результати дослідження обох підходів (не прийоми й методика аналізу конкретного матеріалу) фактично збігаються. Власне, їх можна розглядати як взаємодоповнювальні, комплементарні, а не контрарні. Виділені словотвірні категорії, які, на думку дослідників, структуровані реченням¹, поза незначними дефініційними видозмінами, відповідають тим, які виявлені й охарактеризовані на інших теоретичних засадах.

Таким чином, обидва зазначені аспекти дослідження словотвору, заперечуючи “атомарний” аналіз дериваційних одиниць, погляд на них як на мовні конструкти, поверхневий рівень репрезентації яких достатній для з’ясування їх природи і причин появи, і, водночас, впроваджуючи нові технології у вивченні словотворення, спрямовані

¹ Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника. – Херсон, 2005.

на виявлення глибинних передумов утворення деривата, між-рівневість та системоцентризм, постають як складова лінгвістичного модерну.

Постмодерний етап в лінгвістиці, який приходить на зміну модерну, змінює пріоритети у призначенні науки про мову. “Будова мовних об’єктів така, що їх неможливо правильно виділити, проаналізувати і після всього описати безвідносно до їх функціональної природи. Грунтуючись на цьому, природно очікувати, що на зміну ЯК-лінгвістики прийде НАВІЩО/ЧОМУ-лінгвістика, в основі якої буде лежати примат пояснення”¹. НАВІЩО/ЧОМУ-лінгвістика, треба думати, має дати відповіді на питання не “Як побудовані, організовані мовні одиниці?”, а “Для чого, чому вони є в мові, які їх функції?”. Розвиток лінгвістики останніх десятиліть під таким кутом зору засвідчує неоднорідність і різноплановість його вектора, який у найзагальніших рисах можна окреслити як міждисциплінарний, антропоцентричний, функціонально-комунікативний і когнітивний. Антропоцентризм з його орієнтацією на пізнання людини як творця мовленнєво-мисленнєвої діяльності через мовні чинники яскраво виявляє себе у словотворенні. Новітні дериватологічні дослідження, органічно вписуючись у сучасну парадигму мовознавства, спрямовані на реконструкцію словотворчого акту, але не з погляду техніки, його протікання чи результату, як це розглядалось раніше, а з точки зору відтворення такого акту як акту семіозису², на виявлення внутрішньої форми похідного, експлікованої мотиваційною ознакою, яка уможливило виявлення етнокультурних чинників словотворення, на когнітивні аспекти деривації, на вивчення словотвору в процесах породження тексту та ін. Нове бачення завдань учення про словотвір закономірно спонукає до оновлення прийомів аналізу конкретного матеріалу, до напрацювання методик, адекватних новим

¹ Кибрик А. Е. Современная лингвистика: откуда и куда? // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 1995. – № 5. – С. 95.

² Кубрякова Е. С. О связях когнитивной науки с семиотикой (определение интерпретанты знака) // Язык и культура: Факты и ценности. К 70-летию Юрия Сергеевича Степанова. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – С. 286.

підходам. Результативним виявився названий (зрештою, умовно) субстратним підхід до вивчення похідного слова, в основі якого лежить врахування того, що словотворчий акт, як і будь-який інший акт діяльності, може відбутися лише тоді, коли він вмотивований потребою, оскільки саме потреби є джерелом будь-якої діяльності, в тому числі і мовотворчої. Мовний матеріал у таких дослідженнях дає змогу пізнати носія мови і системи його ціннісних орієнтацій. Оскільки потреби людини визначають цінності, то в похідних словах вони експлікуються і стають надійною основою для з’ясування особливостей світобачення, світовідчуття і світосприймання етносу. “Похідне слово за такого підходу виявляється насправді маленькою моделлю подання знання про світ як складного процесу його чуттєво-мисленнєвого усвідомлення людиною. А словотворчий акт у зв’язку з цим постає як логічно виправданий акт словотворення, що дає змогу проникнути в глибини людської свідомості, в таємниці народного духу, в складний процес осягнення світу природи і людини”¹. Детальний аналіз старослов’янських дериватів із значенням особи X–XI ст. автора зазначеного аспекту вивчення словотвору дав змогу створити культурно-антропологічний портрет середньовічної людини, для якої “архетипом свідомості” є Бог, оскільки особистість розглядалась передовсім через відношення до Бога (це засвідчила структурація всієї похідної лексики старослов’янської мови, пов’язаної з людиною), і дійти підсумкового висновку про те, що саме божественна ідея була особистісним ідеалом, який визначав норми середньовічного суспільства, ціннісний стрижень його культури². Таким чином, будучи суголосним із логіко-номінативним підходом до дослідження словотвору щодо процедурного боку аналізу, субстратний підхід передбачає активне використання результатів дериваційного аналізу для розв’язання інших проблемних зав-

¹ Вендина Т. И. Старославянский язык: субстратный подход к изучению производного слова // Сборник Матице Српске за филологију и лингвистику. – XLIII. – Нови Сад, 2000. – С. 100.

² Там само. – С. 108.

дань, які можуть виходити за межі власне лінгвістичного пізнання і мати інтердисциплінарний характер.

Ідея необхідності використання результатів словотвірного аналізу в дослідженнях окремих сторін пізнавальної діяльності людини висловлювалась і раніше, однак вона виявилась особливо на часі в період формування лінгвістичної когнітології як особливого напрямку досліджень. У зв'язку з цим подальший розвиток дериватологічних студій бачиться як поглиблення уваги до функцій словотвірних одиниць у когнітивних процесах, до виявлення типології ономаціологічних ознак як визначальних детермінант у вербалізації ментальних репрезентацій. Невипадково останні дериватологічні інновації пов'язані не в останню чергу з основоцентричними дослідженнями словотворення, в яких відправною точкою аналізу і визначальним типологізувальним чинником виступає твірна основа, твірне слово, мотиваційне судження, в якому твірне слово виконує функцію предиката або його частини¹. Основоцентричні дослідження словотвору, крім того, що компенсують втрати, пов'язані з однобічністю формантоцентричного аспекту, адже роль твірної основи у дериваційних процесах не менша, ніж форманта, дають змогу дати відповідь на питання про характер, особливості й типологію вибору мотиваційних ознак у складних мисленнево-мовленневих процесах найменування².

Когнітивний підхід до мови, який формується сьогодні, розглядає мову як складову людського розуму, що тісно пов'язана із мисленням, сприйманням, засвоєнням, увагою, пам'яттю і передбачає вивчення породження мовлення "в тісному зв'язку з процесами перероблення і зберігання знань, із самою організацією знань у го-

¹ Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995; Грещук В. В., Бачкур Р. О., Джочка І. Ф., Пославська Н. М. Нариси з основоцентричної дериватології / За ред. В. Грещука. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007; Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. – Київ-Полтава: АСМІ, 2005.

² Грещук В. В. Зазнач. праця. – С. 166.

лові людини, з добуванням знань під час мовлення і їх об'єктивацією в мовних формах, а отже, з процесами категоризації і концептуалізації досвіду людини і т. д."¹. Словотвір у цих процесах виконує важливі когнітивні функції. Через ономаціологічні категорії, що виступають як семантичні класифікації, словотвір своєрідно впорядковує і структурує ментальні репрезентанти, створює відомі стереотипи для позначення реалій, які підводяться під ту чи іншу наявну семантичну категорію. Оскільки словотвірні моделі організовані за принципом вираження певного типу відношень між величинами, які лягли в основу позначення, то словотвір також дає змогу поєднати новий досвід із старим та "зберігати досвід людини, зафіксований у внутрішній формі слова, передавати його від покоління до покоління завдяки вираженому феномену мотивованості похідного слова"².

У контексті ідей НАВІЩО/ЧОМУ-лінгвістики зовсім по-новому постає проблема "словотвір і текст, дискурс". Подальший поглиблений опис словотворення у вказаному ракурсі має бути підпорядкований першочерговим завданням з'ясування функцій словотвірних одиниць і категорій у процесі породження тексту, дискурсу. Різноманітні словотвірні величини відіграють важливу роль у формально-семантичній організації тексту, у забезпеченні його основних ознак, таких, як зв'язність і цілісність. Відповідним чином ужиті в тексті твірне й похідне від нього слово слугує засобом когезії між компонентами тексту. Забезпечуючи зміну темо-ремних зв'язків, словотвірна пара підтримує комунікативну прогресію. Компоненти словотвірної парадигми й словотвірного гнізда завдяки спільно-кореневій морфемі, яка виступає своєрідним семантичним геном, що конкретизується відповідно до комунікативних завдань у лексичну семантику різночастининомовних дериватів, виступають засобом інтеграції частин тексту в єдине ціле. Словотвірні одиниці

¹ Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – С. 7.

² Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 172.

є також важливим чинником дискурсної параметризації, тому заслуговують на дослідження і з погляду особливостей використання їх у формуванні й онтології дискурсу.

Таким чином, словотвір на сучасному, якісно вищому витку розвитку в загальній парадигмі наукових знань утверджується як об'єкт інтердисциплінарного дослідження, результати вивчення якого однаковою мірою важливі як для власне лінгвістики, так і суміжних з нею наукових галузей знань, пов'язаних з людиною – психології, логіки, гносеології, культурології, герменевтики.

*Доповідь на VII Міжнародному Конгресі україністів
25.06.2008 (Київ).*

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАТОЛОГІЯ: ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ

Тривалий час наука про словотвір розвивалась у рідчій деталізації формально-структурних операцій і одиниць, пов'язаних із породженням лексичних одиниць, інвентаризації, систематизації та інтерпретації виявлених компонентів словотвірної структури тощо. Змістовий бік словотвірних одиниць, сфера дериваційної семантики значно пізніше стає предметом науково-лінгвістичного опрацювання, тому цілком закономірно, що на сьогодні ми маємо розлогі, детальні описи словотвірних систем окремих мов за способами словотворення й словотворчими ресурсами із вичерпним описом усіх морфологічних і морфотактичних особливостей, однак з погляду семантики словотворення ще потребує всебічного ґрунтовного вивчення. Це не означає, що дотепер не було праць, присвячених проблемам словотвірної семантики. Таких праць чимало, в тому числі й монографічних. Однак вони охоплюють лише частину проблематики семантичної сфери в словотворі, ряд проблем лише поставлені і потребують ще свого розв'язання. Очевидним є подальше поси-

лення уваги до значень дериваційних одиниць і категорій, розширення і поглиблення лінгвістичних студій в ділянці словотвірної семантики, які б призвели до формування окремого напрямку в розвитку науки про словотвір, до виділення, устійнення й усамостійнення семантичної дериватології, як то ми маємо, наприклад, семантичний синтаксис.

Для виділення й усамостійнення семантичної дериватології наявні відповідні передумови. Однією з загальних тенденцій у сучасній лінгвістиці, одним із її головних пріоритетів є всебічне дослідження семантики мовних знаків. Вагомі здобутки лексичної семасіології з її постійною увагою до значення слова від часу становлення як галузі лінгвістики та семантичного синтаксису й морфології, які сформувались упродовж останніх десятиліть, засвідчують необхідність і перспективність вивчення семантики мовних одиниць і категорій різного рівня, спонукають до ґрунтовного опрацювання словотвірної семантики. Ці здобутки стали наслідком зміни акцентів у лінгвістичних студіях, розробки функціонально-комунікативного аспекту вивчення мови, в якому вузлове місце посідають семантичні одиниці й категорії.

Важливою передумовою формування семантичної дериватології є вагомий напрацювання в ділянці словотвірної семантики. Особлива заслуга в опрацюванні теорії словотвірного значення, опису словотвірної системи за словотвірними типами, розрядами, категоріями й класами – комплексними одиницями класифікації, у виявленні яких одну з найважливіших ролей відіграє словотвірна семантика, належить І. І. Ковалику¹. Розроблена методика встановлення словотвірних значень і здійснений детальний опис композитних утворень за типами їх словотвірних значень у сучасній українській літературній мові². Отримані перші обнадійливі результати щодо вивчення закономірностей реалізації словотвірних значень різними структурно-

¹ Ковалик І. І. Питання слов'янського іменникового словотвору. – Львів: Вид-во Львів. у-ту, 1958.

² Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984.

семантичними типами твірних у дериватах¹ тощо. Добрим підґрунтям у розбудові семантичної дериватології є здобутки у дослідженні словотвірної семантики і принципів її опису в богемістиці², полоністиці³, русистиці⁴.

Як це не парадоксально, але однією з найважливіших проблем семантичної дериватології є саме словотвірне значення. Незважаючи на те, що воно має вже свою історію вивчення, нині є ще багато проблем, пов'язаних із природою, онтологією й гносеологічною сутністю словотвірного значення, його способом існування, засобами вираження і співвідношенням із лексичним і граматичним значеннями. Словотвірні значення потребують подальших ґрунтовних досліджень, оскільки неоднозначно трактуються в сучасній дериватології. Запропоновані інтерпретації словотвірного значення відзначаються строкатістю й неоднотайністю. У дослідженнях словотвірного значення треба мати на увазі, що в словотворі виділяють різні одиниці, які є носіями певної семантики: словотворчі форманти, похідні слова, комплексні одиниці – словотвірні типи, словотвірні категорії. Постає проблема чіткого розмежування і встановлення ієрархічних взаємовідношень між такими семантичними величинами та окреслення змісту поняття власне словотвірного значення, а у зв'язку з нею й опрацювання процедур виявлення словотвірних значень та інших семантичних величин у різних типах деривації – мутації, модифікації, транспозиції.

Першочерговим завданням семантичної дериватології є виявлення, опис та інвентаризація словотвірних значень різночастино-

¹ Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995.

² Dokulil M. Tvoření slov v češtině. – Praha: Nakl. Českosl. akad. věd, 1962. Пор. також: Buzássyová K. Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. – Bratislava, 1974.

³ Grzegorzczukowa R. Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe. – Warszawa: PAN, 1979.

⁴ Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. – М.: Наука, 1977; Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981; Янценецкая М. Н. Семантические вопросы теории словообразования. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1979.

мовних похідних слів. Ті описи словотвірних значень дериватів різних частин мови, які вже здійснені, явно недостатні. Річ у тім, що дослідники словотвору, застосовуючи неоднакові прийоми виявлення й подачі словотвірних значень, вбачають їх у різних величинах, що унеможливорює несуперечливу уніфіковану репрезентацію системи словотвірних значень у нашій мові. Крім того, словотвірні значення різних частин мови описані нерівномірно і неповно. Скажімо, в найповнішому описі словотвірних значень у колективній монографії “Словотвір сучасної української літературної мови”¹ подані словотвірні значення іменників, прикметників, дієслів та різночастино-мовних композитних утворень.

У зародковому стані перебуває проблема виявлення дериваційно-семантичних континуумів, у яких реалізують свій словотворчий потенціал різні структурно-семантичні класи твірних слів. Словотвірна парадигма як набір семантичних позицій (словотвірних значень), які реалізують у похідних словах певні класи твірних слів, дає змогу глибше, ґрунтовніше й повніше описати словотвірні значення, оскільки вони характеризуються з урахуванням семантико-творчого чинника твірної основи. З цього погляду надзвичайно важливим є визначення для кожної частини мови як твірної бази, а в її межах – для дрібніших семантико-граматичних груп, спектра словотвірних значень, які “обслуговують” окреслені твірні бази.

Недостатньо вивчена і роль словотвірного значення як інгредієнта комплексних словотвірних одиниць – словотвірного типу, словотвірного розряду, словотвірної категорії і словотвірного класу та співвідношення словотвірного значення із словотвірнотиповим, словотвірнорозрядним, словотвірнокатегоріальним і словотвірнокласовим, а всіх останніх – між собою. Тим часом такі дослідження дають змогу виявити ієрархію семантичних величин у словотворі, більш чітко визначити статус кожної з них.

Специфічною проблемою, яка виходить за межі дериватологічних чи лінгвістичних зацікавлень, є місце словотвірної семантики

¹ Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979.

в її взаємозв'язках із лексичною й граматичною в когнітивних процесах структурування позамовної дійсності. Семантична дериватологія має з'ясувати, якою мірою словотвірні семантичні категорії включені у процеси мови щодо підготовки річища, яким тече потік людського мислення. Надійним підґрунтям розв'язання цієї проблеми є здобутки в ділянці вивчення ономазіологічних структур, їх лінгвалізації дериваційними засобами.

Ще одним важливим і перспективним напрямом дослідження словотвірного значення є роль словотвору у формуванні мовної картини світу. Словотвору належить особлива роль в упорядкуванні й організації пізнаваної дійсності завдяки його семантичним категоріям. У мовній картині світу словотвірні категорії найменш досліджені. Йдеться насамперед про ті концепти, які отримують у мові найменування за допомогою спеціальних словотвірних засобів. Перші результати таких досліджень засвідчують, що словотвір виконує важливу роль у формуванні мовної картини світу, зокрема впорядковує й організовує процеси відображення сегментів навколишньої дійсності, забезпечуючи їх семантичну класифікацію, створює відомі стереотипи для позначення реалій, які підводяться під ту чи іншу рубрику наявних семантичних класифікацій, допомагає поєднати новий досвід із старим і зберігати досвід людини, зафіксований внутрішньою формою слова, передавати його від покоління до покоління завдяки вираженому феномену мотивованості похідного слова¹.

Перед семантичною дериватологією стоїть завдання всебічного вивчення словотвірного значення в діахронії. Здобутки в дослідженні словотвірного значення стосуються передовсім синхронного словотвору. Попри окремі ґрунтовні праці, в яких висвітлюються питання діахронного словотвору, в т. ч. й новіших², історія формування й розвитку класів похідних із різними типами словотвірних

¹ Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 172.

² Пор.: Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника [назви осіб чоловічого роду]. – К.: КДПІ, 1993.

значень, еволюція способів і засобів їх репрезентації, взаємовідношення, взаємозв'язок і взаємозумовленість словотвірних семантичних категорій в історичній перспективі, конкуренція дериваційних моделей у реалізації словотвірних значень вимагають глибокого комплексного вивчення.

Відзначеним не вичерпуються проблеми словотвірного значення, однак і сказаного достатньо, щоб констатувати: існує необхідність формування в межах дериватології окремого напрямку, пов'язаного із всебічним комплексним дослідженням словотвірного значення. Він стане новим потужним імпульсом у розвитку сучасної дериватології в цілому.

Першодрук: Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ, 2000. – Вип. 5. – С. 83–86.

СЛОВОТВІР І ФУНКЦІОНАЛІЗМ

Незважаючи на те, що в сучасній лінгвістиці питання теорії функціональної граматики посідають центральне місце, функціоналізм як напрям науково-лінгвістичного осмислення мови – явище неоднорідне як щодо його сутності, так і властивих йому дослідницьких прийомів і методів. Сьогодні про функціональний аналіз дослідження мови написано чимало, виявляється типологія функціональних підходів до вивчення окремих рівнів мовної будови, однак базове поняття функціональної лінгвістики – функція мовних одиниць, – з огляду на різноманітність інтерпретацій, в кожному конкретному дослідженні вимагає додаткового осмислення сфери його значення. З усіх визначень поняття функції мовних одиниць найбільш умотивованими є ті, які пов'язують її з використанням у мовленні, з “призначенням” мовних одиниць у тексті.

З погляду призначення елементів мовної будови функції мовних одиниць поділяють на семантичні і асемантичні. Семантичні функції

лінгвальних одиниць виявляються у їх здатності виражати значення, тоді як асемантичні пов'язані з використанням мовних одиниць і категорій для забезпечення структурно-формальної організації мовлення¹.

Функціональний напрям дослідження мови знайшов найбільше застосування в синтаксисі та морфології. Останнім часом появляються монографічні дослідження лексики у функціональному аспекті. Словотвір, на жаль, і досі з погляду функціонального вивчався недостатньо. Можна відзначити хіба що низку ґрунтовних праць про семантику словотвірних одиниць і категорій, автори яких, проте, не пов'язували свої дослідження з ідеями функціональної граматики, однак з огляду на те, що дериваційні одиниці є виразниками словотвірних значень, тобто виконують у мові специфічні семантичні функції, такі дослідження вписуються в парадигму функціональної лінгвістики. Незважаючи на помітні здобутки у вивченні природи, сутності, особливостей структурування та типів словотвірної семантики, її взаємозв'язків і взаємозумовленостей із граматичною і лексичною семантикою, функціонально-комунікативна інтерпретація саме семантичної сфери словотвірних одиниць потребує подальшого розвитку і поглиблення.

При окресленні функціонального аспекту дослідження словотвору треба брати до уваги роль дериваційних одиниць у формуванні й вираженні семантичних категорій, проте не менш важливо встановити, яку функцію виконують вони у формально-семантичній організації мовлення. З цього погляду перспективним і евристичним є вивчення словотвору в процесі породження тексту.

Словотворчий механізм мови може відігравати важливу роль в організації тексту як відповідним чином організованої і структурованої за законами даної мови послідовності речень, що виражає певне комунікативне завдання, характеризуючись такими основними ознаками, як цілісність і зв'язність.

¹ Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 15.

На композиційно-структурному рівні словотвір у тексті може служити засобом когезії між його компонентами. Локальні зв'язки між складовими тексту за допомогою дериваційних одиниць ґрунтуються на структурно-семантичній близькості твірного і похідного слів, відповідним чином ужитих у тексті. Дериваційні прийоми текстових зв'язків при цьому можуть бути різними. Найчастіше мікротекст містить мотиваційне судження, дериватом від якого розгортається подальший текст, наприклад: “– Содухи з тебе віженут! – перебив Штефан Приськів. – От май ген там мій Андрійко, а того дитина, знаєте, куме Іла', ледве від землі віросло... – То таки *приземок*, – перехопив гурт” (Марко Черемшина. Хіба даруймо воду); “Слова на кшталт *“Ми несемо важкий хрест* заради України” уже не розчулюють, а швидше дратують. Скільки за цей бурхливий час ми перебачили *“хрестоносців”*, які жонгливали найдорожчими почуттями, ошукали нас, і хрест, який так “тяжко” несли, закопали над могилою наших надій!” (Галичина, 25 жовтня 1997 р.). Часто такий дериват є результатом номіналізації попередньої дієслівної пропозиції: “Проте наше десятиліття, століття й тисячоліття наближається до кінця, і навряд чи варто сподіватися, що за два роки обличчя літературного покоління кардинально зміниться. Якщо про його наступників можна говорити лише гіпотетично, то від попередників – літераторів 80-х – “дев'яностики” виразно й очевидно *“відбрунькувались”*. *“Відбрунькування”* не було різким, існували певні перехідні моменти, і чимало молодих літераторів у першій половині десятиліття пішли (а дехто й нині йде) вісімдесятиницькою стежкою” (Літературна Україна, 31 грудня 1998 р.).

Однак нерідко у тексті дериват передує своєму твірному слову. Текстова інверсія дериваційних одиниць, крім забезпечення локального зв'язку компонентів мікротексту, уможливує розширення функціонального навантаження деривата у семантичній структурі тексту. Конструкція з твірним словом, вжитим у тексті постпозитивно щодо похідного, покликана деталізувати, конкретизувати, уточнити семантику деривата, пор.: З другого боку, на найближчій горбі, сусідив Юра. Про нього люди казали, що він *богус*. Він був як

бог, знаючий і сильний, мов градівник і мольфар. В своїх дужих руках тримав сили небесні й земні, смерть і життя, здоров'я мужчини і людини, його боялись, але потребували усі (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків).

Текст, крім формально-сислової зв'язності, характеризується комунікативною цілісністю, яка виявляється в комунікативній наступності між його компонентами, у побудові темо-рема-тичних ланцюжків. Словотвірні пари "твірне – похідне", зокрема у сфері синтаксичної деривації, завдяки тотожності лексичної семантики твірному й похідному, вираженій засобами різних частин мови, стають основою для темо-ремного розгортання тексту. Рема висловлювання будується з опорою на спільноосновний дериват, твірне слово якого у відповідному лексико-граматичному оформленні задає тему повідомлення, пор.: "Лиш плаче Церква, як дитина. Плач спливає по сходах камінних на двір" (В. Стефаник. Вечір); "Івонікові краялося серце на вид сина, одначе і він мусив мовчати. Відчув. Мовчанка, завзята, рішуча, глуха мовчанка була самотнім способом порятунку" (О. Кобилянська. Земля).

Дієвим чинником текстотворення виступають кореневоспоріднені слова. Як відомо, сукупність спільнокореневих слів, упорядкована відношеннями словотвірної похідності, утворює словотвірне гніздо – комплексну дериваційну одиницю, компоненти якої перебувають у парадигматичних відношеннях. Ця властивість унеможливорює безпосереднє використання його як конститутивного компонента тексту, творення й функціонування якого визначає синтагматика. Однак спільнокореневі різноформантні компоненти словотвірного гнізда у текстотворенні можуть використовуватись як один із досить ефективних засобів забезпечення єдності теми. Компоненти словотвірного гнізда, зберігаючи спільний семантичний "ген" кореневої морфеми і конкретизуючи його відповідно до комунікативних завдань у лексичні значення різночастининомовних дериватів, служать інтеграції частин тексту в єдине ціле. У порівнянні із звичайним лексичним повтором вони більш "панорамно" реалізують єдність теми. Так, у сегменті тексту, присвяченому нашому літера-

турному процесі 80-х – 90-х рр., у якому помітне місце посідає літургування "Бу-Ба-Бу", саме його назва та різночастининомовні деривати від неї, виражаючи різні словотвірні мотивовані значення, зокрема *бубабістський* "владивий "Бу-Ба-Бу", *бубабіст* "особа, член "Бу-Ба-Бу", *бубабізм* "літературна течія, яка сповідує ідеї "Бу-Ба-Бу", *постбубабістський* "який настає після "Бу-Ба-Бу", становлять своєрідний архітектонічний каркас, який матеріалізує єдність теми, спаяність частин тексту, пор.: "Протистояння "молодих революціонерів" ("Бу-Ба-Бу") та "старих консерваторів" (СПУ) вже стало легендою мистецького життя кінця століття. Отже, для нового часу вимагалась нова естетика. Можна було, за "бубабістською" інерцією, продовжувати висміювати офіційні гасла (замість "совкових" – національні), але тут не могло бути й мови про якийсь конструктивний характер літератури. Становище українського слова лишалося (втім, як і лишається) під загрозою; без сумніву, це розуміли й самі "бубабісти", зокрема, найяскравіший представник Юрій Андрухович. На зміну вісімдесятичому моностилізму ("бубабізму") прийшов полістилізм молодших наступників. Становище, зрештою, не безнадійне. Незважаючи на засилля відвертих графоманів різновікових категорій, на пляяду *постбубабістських* клоунів і людей взагалі дуже умовно близьких до літератури, – потужні літературні сили, повторюю, є" (Літературна Україна, 31 грудня 1998 р.).

Функція словотвору у забезпеченні єдності теми тексту особливо виразно виявляється в тих випадках, коли в заголовку тексту винесено слово із множини словотвірних споріднених утворень, що виконують роль смислових опор, через які здійснюються структурно-семантичні зв'язки частин тексту. Так, у новелі В. Стефаника "Підпис", у якій йдеться про те, як мала Доця навчає поважних газдів підписуватися, щоб вони не платили кожного разу поручителю за підпис на якому-небудь документі, тема задається заголовком. За допомогою низки дериватів із коренем *пис-* вона розгортається, отримує розвиток, деталізацію і своє логічне завершення. У невеликому за обсягом тексті новели твірне слово *писати* і різночастини-

номовні похідні від нього вживаються 18 разів, виступаючи своєрідним структурно-семантичним осердям, що забезпечує єдність теми¹.

Таким чином, виявлені функції словотвірних одиниць, пов'язані із забезпеченням і реалізацією основних ознак тексту – його зв'язності та єдності теми, свідчать про ширші можливості словотвору в формально-семантичній організації мовлення, ніж це окреслено рамками дериватологічного стереотипу про номінативну спрямованість словотворення. Одним із головних завдань функціональної дериватології є комплексне дослідження текстоорієнтованих, текстотвірних функцій словотвору.

Першодрук: Ономастика і апелятиви (проблеми словотвірної дериватології): Збірник наук. праць / За ред. проф. В. О. Горпинича. – Вип. 7. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. – С. 60–64.

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СЛОВОТВІРНОГО ЗНАЧЕННЯ

Незважаючи на те, що проблема семантики похідних у сучасній вітчизняній і зарубіжній дериватології займає центральне місце, в розумінні закономірностей формування значень дериватів, сутності й природи словотвірної семантики, особливостей її структурування і співвідношення з лексичною та граматичною, засобів вираження словотвірного значення і способу його існування залишається багато суперечливого й неясного. Зумовлено це, з одного боку, різними аспектами вивчення словотвору, завданнями і метою досліджень, застосуванням різних концептуальних засад, а з іншого, – наявністю у словотвірній системі різних за ступенем узагальнення

¹ Грещук О. Б. Словотвірно споріднені слова як засіб єдності художнього тексту (за новелами В. Стефаніка) // Стефаніківські читання. – Вип. II. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 105–107.

й абстрагування, референційними характеристиками та функціональним навантаженням одиниць, семантично релевантних у словотворі. Дериваційній морфемі, похідному слову, словотвірному типу, словотвірній категорії властива як конститутивна для них семантична сфера, і з цього погляду кожна з цих величин можна вважати словотвірним значенням. Показово в цьому відношенні є констатація різних рівнів абстракції словотвірного значення – “рівень словотвірної пари (окреме значення, відтворюване чи потенційно здатне відтворюватися), рівень словотвірного типу, розряду, категорії, класу (узагальнені словотвірні значення)”¹.

Ідея особливого словотвірного значення як величини, яка поряд з іншими ознаками дає підстави говорити про особливий рівень у структурі мови, ґрунтується на міркуванні Г. О. Винокура про те, що “значення слів із похідною основою завжди можна визначити через покликання на значення відповідної первісної основи, причому саме таке пояснення значення похідних слів, а не прямий опис відповідного предмета дійсності, становить власне лінгвістичне завдання у вивченні значень слів”².

І як би не трактувалося словотвірне значення в сучасній дериватології, які б відмінності в його розумінні не були, інтегративним для всіх дефініцій словотвірного значення залишається експліцитна чи імпліцитна вказівка на те, що в його основі лежить семантичне співвідношення між похідним і твірним словами. Розходження стосуються вибору різного ступеня узагальнення чи й різнотипних співвідносних компонентів смислової структури слів, феноменологічного тлумачення словотвірного значення, його онтологічної і гносеологічної сутності.

Так, в аплікативній породжувальній граматиці словотвірне значення інтерпретується в межах співвідношення загальнокатегоріальних, частіномовних значень. “При утворенні словотвірних зна-

¹ Циганенко Г. П. Словотвірне значення як категорія дериватології // Слово-твірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 15.

² Винокур Г. О. Заметки по русскому словообразованию // Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. – М., 1959. – С. 421.

чень головна роль належить категоріальним значенням, – вказує П. А. Соболева. – У найзагальнішому вигляді словотвірні значення треба формулювати як “субстанція, що має відношення до іншої субстанції”, “субстанція, що має відношення до процесу”, “процес, що має відношення до субстанції” ... і т. д.”¹. Як взаємодію загальнокатегоріальних, частиномовних значень пояснює словотвірне значення і В. М. Хохлачова, для якої “значення похідних (словотвірне значення) – явище, зумовлене внутрішнім співвідношенням похідних і твірних як одиниць частин мови”².

У такому тлумаченні словотвірного значення заслуговує на увагу обмежена кількість комбінацій взаємодії частиномовних значень, у межах якої можна класифікувати й описати систему похідних. Разом з тим найвищий ступінь узагальнення співвідносних одиниць – частиномовних значень – призводить до того, що словотвірно значущі семантичні величини можуть не знайти місця в таких описах словотвору. Так, наприклад, значення всіх відприкметникових іменників згідно з пропонуваним розумінням словотвірного значення визначається як “субстанція, що має відношення до ознаки”, однак у рамках цієї семантичної категорії словотвірно протиставляються деривати, в яких виявляється значення “носій ознаки”, та похідні із значенням “абстрагована ознака”. Тому цілком слушною є думка про те, що “опис словотвірного значення в термінах категоріального значення не з’ясовує істинної картини, не дає змоги виявити специфіку словотвірної семантики, а саме словотвірне значення залишається невизначеним”³.

В основі більшості інтерпретацій словотвірного значення лежить співвідношення лексичних значень похідного і твірного, проте саме

¹ Соболева П. А. Словообразовательная полисемия и омонимия. – М.: Наука, 1980. – С. 17.

² Хохлачева В. Н. Словообразование существительных в русском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М.: Наука, 1976. – С. 31–32.

³ Ширшов И. А. Проблемы словообразовательного значения в современной отечественной науке // Вопр. языкознания. – 1979. – № 5. – С. 111. Пор. також: Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – С. 109.

співвідношення, як і те, що є носієм словотвірного значення і які компоненти його формують, трактується по-різному.

Автори розділу “Словотвір” академічної граматики російської мови словотвірне значення визначають як узагальнене значення ряду похідних, яким вони відрізняються від їх твірних, при цьому носієм словотвірного значення визнається словотворчий формант¹. Близьке до нього й розуміння словотвірного значення як лише інваріантної семантичної частини того чи іншого афікса у межах словотвірного синтезу. Усі варіативні семантичні компоненти, зв’язані з дистрибуцією афікса, розглядаються не як його власні значення, а як “прирошені” внаслідок поєднання різних морфем у процесі деривації².

Таке трактування словотвірного значення, а також встановлені ознаки (необов’язковість словотвірного значення, його серійність, наявність спеціального засобу вираження та нездатність утворювати ряди значень, що перебувають у відношенні протиставлення в межах єдиної категорії), за якими словотвірне значення відрізняється як від лексичного, так і від граматичних (загальнокатегоріального і часткових)³, стало вагомим внеском у теорію словотвірного значення, у з’ясування його специфіки і створило надійніші передумови системного опису словотвору. Водночас цілком очевидно, що узагальнене значення ряду похідних, яким вони відрізняються від своїх твірних, маніфестується словотворчим формантом. Воно, власне, і є значенням словотворчого форманта. Таке тлумачення словотвірного значення не враховує ролі твірної основи в його формуванні й способі існування, а це призводить до недостатньої диференційної характеристики семантико-словотвірних величин,

¹ Русская грамматика. – М.: Наука, 1980. – С. 135; Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. – М.: Наука, 1977. – С. 10; Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания. – М.: Наука, 1977. – С. 9.

² Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 9.

³ Улуханов И. С. Знач. праця. – С. 10–11.

зокрема, в тих випадках, коли словотворчий формант може поєднуватися з різними частинами мови, на що не раз вказувалося у спеціальній літературі¹. Очевидно, це усвідомлювали й ті дослідники словотвору, які запропонували вказану дефініцію. Так, І. С. Улуханов, характеризуючи словотвірне значення, його відмінність від лексичного й граматичних значень, звертає увагу на те, що воно, “крім компонентів, які входять до його складу, завжди містить вказівку на відношення мотивованого слова до мотивувального”², а його опис словотвірних значень досліджуваних похідних нерідко включає й компонент семантики, привнесений у дериват твірним словом.

Вказане протиріччя покликана усунути так звана “сумативна” інтерпретація словотвірного значення, яка теж ґрунтується на співвідношенні лексичної семантики твірних і похідних, але словотвірне значення трактує як величину, що являє собою суму узагальненого значення твірних основ (слів) і словотворчого форманта, повторюваного у ряді однорідних похідних.

Ще на початку 60-х років Н. А. Янко-Триницька досить аргументовано описала зв’язаність значення словотворчого форманта, хоч сама ця ідея має свою історію. Так, уже Ф. де Соссюр зауважив, що в мові “значущість цілого визначається його частинами, значущість частин – їх місцем у цілому” і вважав, що найкраще це положення підтверджують факти словотвору³.

Враховуючи зв’язаність семантики словотворчого форманта, Н. А. Янко-Триницька слушно відзначила, що словотвірне значення створюється сукупністю значень усіх структурних компонентів похідного слова. Це значення властиве словотвірному зразку – різновиду словотвірної моделі, яка характеризується тотожністю фор-

¹ Манучарян Р. С. Рец. на кн.: Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке // Вопросы языкознания. – 1979. – № 2. – С. 151; Кубрякова Е. С. Знач. праця. – С. 90–91; Зверев А. Д. Словообразование в современных восточнославянских языках. – М.: Высш. школа, 1981. – С. 32–36.

² Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. – М.: Наука, 1977. – С. 11.

³ Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С. 160.

манта і семантики твірної основи¹. Словотвірне значення, його формулювання ставиться у пряму залежність від його структурного вираження: “ті значення, які не виражені структурно і не є прямим наслідком семантики твірної основи”, дослідниця вважає супровідними лексичними значеннями².

Як складовий елемент смислової структури похідного слова, відмінний від інших своєю природою і засобами вираження, розглядають словотвірне значення І. І. Ковалик та А. Д. Зверев. Для них словотвірне значення – це узагальнене лексичне значення ряду похідних, його інваріант, виражене за допомогою відповідної словотвірної форми, воно ґрунтується на основі відношення однотипних похідних до їх твірних. В ієрархії смислової структури слова словотвірне значення, будучи узагальненим лексичним значенням, займає проміжне місце між лексичним і частиномовним, яке, своєю чергою, є крайньою межею узагальнення лексичного значення³.

У визначенні Р. С. Манучаряном словотвірного значення як спільного для ряду похідних семантичного відношення їх структурних компонентів, яке відображає співвідношення цих похідних і їх твірних, звертає на себе увагу фіксація функціонування подвійних словотвірно-семантичних відношень – детермінувальних (внутрішньослівних) і мотиваційних (міжслівних). Основна роль у вираженні словотвірного значення відводиться словотворчому форманту, правда, обумовлена й другорядна роль твірної основи⁴.

¹ Янко-Триницькая Н. А. Закономерности связей словообразовательного и лексического значений в производных словах // Развитие современного русского языка. – М.: Наука, 1963. – С. 83–97.

² Там само. – С. 90.

³ Ковалик І. І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 38–40; Ковалик І. І. Семантична будова слова в сфері мови та мовлення // Студії з мовознавства. – К.: Вищ. школа, 1975. – С. 17–20; Ковалик І. І. Про лінгвальні категоріальні значення, їх властивості і види // Дослідження з словотвору та лексикології. – К.: Вищ. школа, 1985. – С. 5–15; Зверев А. Д. Знач. праця. – С. 24–36.

⁴ Манучарян Р. С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. – Ереван: Луйс, 1981. – С. 19–134.

Н. Ф. Клименко у своїй дефініції словотвірного значення виходить із чіткого розмежування його і значення словотворчого афікса. Семантика останнього як інваріантна частина смислової сторони того чи іншого афікса допомагає виявити значення похідного слова, але тільки поєднання її із значенням твірної основи дозволяє говорити про словотвірне значення. Звідси й розуміння словотвірного значення як організованих відповідно до особливої формальної схеми, тобто словотвірної моделі, значень у їх взаємозв'язку¹.

Для Г. П. Циганенко словотвірне значення – інтуїтивно встановлювана на певному рівні абстракції пошукувана величина, яку необхідно вивести на основі співвідношення похідного слова з твірним. У плані змісту воно являє собою референтне значення похідного слова (ряду слів), тобто вказівку на відображений у свідомості елемент об'єктивної дійсності, об'єкт (клас об'єктів) назви, а в плані вираження – значення, виражене двочленною структурою деривата².

Таким чином, під словотвірним значенням розуміють різні смислові континууми, які встановлюються на основі співвідношення семантики похідного слова і його твірного, повторюваного в ряді однорідних пар, при цьому діапазон ступеня узагальнення при формуванні словотвірного значення досить широкий. Скажімо, для деривата *чорниця*, виходячи з розглянутих визначень словотвірного значення, можна констатувати, як мінімум, такі: “предмет, що має відношення до ознаки”, “носій ознаки”, “носій кольористичної ознаки”, “ягода з ознакою, вказаною твірною основою”, “ягода”. Чи можна вважати кожне з наведених значень словотвірним? Очевидно, такими можуть бути визнані лише ті, рівень абстракції яких не дозволяє змішувати їх із лексичними, наприклад, “ягода”, і в той же час не зводить словотвірне значення виключно до відношень між частинами мови³.

¹ Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 25–28.

² Циганенко Г. П. Знач. праця. – С. 5–17.

³ Кубрякова Е. С. Знач. праця. – С. 93.

Попри всі найважливіші набутки сучасних різноманітних концепцій семантики словотвору найвагомішими для дальших теоретичних узагальнень і розробки методики опису значень похідних, на нашу думку, стали висунуті в рамках ономасіологічного підходу до явищ мови поняття ономасіологічних категорій і динамічного аспекту вивчення значень похідних, який ґрунтується на можливостях синхронної реконструкції словотворчих процесів.

Утворення слова, формування його семантики – складний мисленнево-мовленневий процес, недоступний безпосередньому спостереженню. За таких умов необхідним при дослідженні словотворчих процесів і закономірностей формування значень похідних є їх моделювання на основі результатів деривації, доступних для спостереження. Динамічний аспект дослідження словотвору передбачає можливість синхронної реконструкції словотворчих процесів і моделювання їх протікання.

Відправною точкою при моделюванні словотворчих актів можуть бути лише похідні як результат деривації, їх словотвірні структури, компоненти яких є носіями певних смислів. Проте семантика деривата далеко не завжди є сумою значень формально-смислових компонентів, які його утворюють. Виникла проблема так званих “прирощених” значень, асемантичних сегментів у структурі похідного. Це спонукало до пошуків інтерпретації словотворчих актів, яка б містила несуперечливе пояснення і тих явищ у похідному, які не експліковані його словотвірною структурою. На шляхах цих пошуків і утверджується думка про те, що утворення слова – це складний творчий поетапний мисленнево-мовленневий акт, який не зводиться до простого поєднання словотворчих ресурсів, наявних у поверхневій структурі деривата.

Плідними для методики реконструкції словотворчих процесів і формування семантики похідних стали ідеї теорії номінації, згідно з якими кожному акту найменування передують аналітична робота мислення щодо категоріальної ідентифікації об'єктів номінації. Вона здійснюється за допомогою ономасіологічних категорій, що утворюють поняттєву основу, на якій ґрунтуються мовні словотвірні категорії.

“Структура ономасіологічних категорій в принципі завжди дво-членна; явище, яке повинно бути назване, завжди включається спочатку в певний поняттєвий клас, що має в даній мові своє категоріальне вираження, а потім у межах цього класу воно визначається якоюсь ознакою; поняттєвий клас входить в ономасіологічну структуру поняття як означуване (ономасіологічна база), а ознака як означувальне (ономасіологічна ознака)”¹.

У мовній свідомості її носіїв закладені, поряд з іншими, словотвірні засоби реалізації ономасіологічних категорій. Реакцією на смислове завдання словотворчого акту є підведення об’єкта номінації під певний клас явищ (субстанція, процес тощо), а в межах цього класу – наділення його індивідуалізувальною ознакою.

Функція ідентифікації того, що підлягає найменуванню в процесі утворення слова, з певним класом явищ знаходить своє відображення в словотвірній структурі деривата через словотворчий формант, а індивідуалізація, виокремлення з класу однорідних – через твірну основу. При цьому у те, що традиційно окреслено поняттям словотворення, включаються неоднорідні щодо характеру протікання і результатів процеси. Не випадково М. Докуліл поряд із відзначеним основним типом ономасіологічних категорій – мутаційним – виділив ще транспозиційний і модифікаційний. Класифікація ономасіологічних категорій на мутаційні, транспозиційні і модифікаційні покликана відобразити неоднорідні словотворчі процеси та їх результати.

Транспозиційні і модифікаційні ономасіологічні категорії на відміну від мутаційних не ґрунтуються на тому, що “явища однієї поняттєвої категорії характеризуються (і називаються) за своїм прямим або опосередкованим відношенням до елемента тієї ж або іншої поняттєвої категорії”², експлікованим в ономасіологічній базі й ознаці структури мутаційної категорії.

¹ Dokulil M. Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov. – Praha: Nakl. Českosl. akad. věd, 1962. – S. 196.

² Dokulil M. Зазнач. праця. – S. 200.

В основі транспозиційного типу ономасіологічних категорій лежить явище переведення мовного знака в іншу синтаксичну позицію при збереженні його лексичного значення. Воно відображає здатність мислення представити, скажімо, ознаки не тільки в атрибутивно-предикативних відношеннях, а й у суб’єктно-об’єктних, цим самим значно поглиблюючи процеси пізнання і розширюючи можливості комунікативної діяльності.

Слід зауважити, що в мовознавстві давно відзначена специфіка транспозиційних дериватів. Ще Ш. Баллі виділяв функціональну транспозицію у випадках міжчастиномовних змін спільнокоренових слів при збереженні однакового лексичного значення та семантичну транспозицію, за якої зміну частиномовного значення мовного знака супроводжує зміна його лексичного значення¹. Конгруентна транспозиційному типу ономасіологічних категорій і сфера синтаксичної деривації Є. Куриловича².

Модифікаційний тип ономасіологічних категорій характеризується тим, що в ньому “до змісту даного поняття приєднується додаткова модифікаційна ознака”³.

Таким чином, типові словотвірні структури, відтворюючи певні поняттєві структури, утворюються неоднаково. Тому, аналізуючи закономірності формування семантики похідних, принципово важливо розмежовувати три типи ономасіологічних категорій. Крім того, треба мати на увазі, що процес творення слова не завжди ґрунтується на ономасіологічних категоріях, “нерідко поняттєвий аналіз підміняється поверховим базуванням на слові, що позначає поняття якоюсь мірою близьке, і більш чи менш механічним наслідуванням словотвірної структури цього слова”⁴.

У зв’язку з цим недостатньо аргументованим видається висновок про те, що “лексичні одиниці однорідні в словотвірному відно-

¹ Баллі Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1955. – С. 143.

² Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1962. – С. 57–70.

³ Dokulil M. Зазнач. праця. – S. 200.

⁴ Dokulil M. Зазнач. праця. – S. 196.

шенні, тобто утворюються за однією єдиною словотворчою моделлю”¹, незалежно від того, як вона трактується.

Двочленна структура ономасіологічних категорій мутаційного типу стала основою розробки оригінальної концепції формування семантики дериватів, особливостей структурування та інвентаризації словотвірних значень у працях О. С. Кубрякової. Згідно з цією концепцією словотвірне значення – це “складно структуроване значення, що називає певний тип відношення між певними рольовими структурами деривата: відношення, які маркують один компонент похідного як його базу, а інший як його ознаку...”². Воно моделюється за формулою “*x* має відношення до *y*”, де *x* відповідає поняттєвій категорії та її можливим дериваційно релевантним субкатегоріям (предмет, особа, виконавець дії, ознака, статична ознака, якісна ознака, ознака кольору тощо), слова “має відношення” конкретизуються елементарним предикатом, а *y* вказує на твірне слово³.

Така інтерпретація словотвірних значень, як і методика їх опису і класифікації, не викликала б скільки-небудь серйозних застережень, якби не намагання автора поширити її на все словотворення, включаючи транспозицію і модифікацію. Проте, як уже відзначалося, в основі мутації, транспозиції і модифікації, за словами самої ж О. С. Кубрякової, цих кардинально відмінних процесів⁴, лежать посутньо різні ономасіологічні категорії, і цього не можна не враховувати. Ігнорування специфіки формування семантики в різних процесах словотвору призвело до суперечностей в теорії формування семантики похідних і непослідовності в інтерпретації словотворчих актів.

Якщо словотвірні категорії ґрунтуються на ономасіологічних, поняттєвих, то вони повинні корелювати між собою і рольові структури їх окремих компонентів. Так, формувальна частина структури

¹ Торопцев И. С. Словопроизводственная модель. – Воронеж, 1980. – С. 42.

² Кубрякова Е. С. Знач. прая. – С. 102.

³ Там само. – С. 198.

⁴ Там само. – С. 133.

похідного фіксує ономасіологічну базу, а базова, мотивувальна – ономасіологічну ознаку. Проте семантико-словотвірний аналіз похідних транспозиційного і модифікаційного типів виявляє відсутність таких кореляцій. Це змусило О. С. Кубрякову декларувати можливість маркування формувальною частиною похідного чи то ономасіологічної бази, чи то ономасіологічної ознаки, або типу зв’язку між ними, як і навпаки, базовою – або ономасіологічної бази, або ономасіологічної ознаки в різних типах похідних¹.

Зрештою, якщо навіть не брати до уваги необхідності кореляцій між ономасіологічними й словотвірними структурами та їх компонентами, специфіка формування семантики різних дериватів очевидна, і це неодноразово підкреслює О. С. Кубрякова, щоправда, вбачаючи її в неоднаковому функціональному навантаженні словотворчих компонентів у різних типах похідних. Аналізуючи роль дериваційних формантів у словотворчих процесах, вона зазначає: “...у різних типах похідних різні афікси використовуються нетотожним чином, а саме: вони можуть виконувати три семантичні ролі. Одна з них – роль оформлювача ономасіологічної бази; друга – оформлювача ономасіологічної ознаки; третя – оформлювача певного типу відношень між ними. У першому випадку словотворчі форманти виступають як **категоризатори** або **класифікатори**, в другому – як **модифікатори**, в третьому – як **релятори**”². Пропонована класифікація словотворчих формантів за їх семантичною роллю нічого нового не дає, оскільки вона фактично дублює вже відому: легко побачити, що йдеться про роль формантів у трьох різновидах словотвору – в мутації, модифікації і транспозиції.

Словотворчі форманти й справді виконують різні семантичні ролі, проте відмінності між ними не в оформленні компонентів ономасіологічної структури. У мутаційних актах словотворення формант фіксує ономасіологічну базу, матеріалізуючи процес ідентифікації означуваного з певною поняттєвою категорією та її можливими

¹ Там само. – С. 102.

² Там само. – С. 136.

субкатегоріями. У модифікаційному різновиді словотворення функції форманта – зафіксувати привнесення додаткової модифікаційної характеристики до змісту певного поняття. Призначення форманта в транспозиції – забезпечити ширші комунікативні можливості певного поняття шляхом його вторинної лінгвалізації засобами іншої частини мови. Такий формант, не змінюючи лексичного змісту вихідного слова, уможливорює його використання в іншій синтаксичній функції, через що його небезпідставно називають синтаксичною морфемою.

Таким чином, поняттєвий аналіз означуваного в різних типах словотворення, як і характер ономазіологічних структур, на які він спирається, по суті відмінний. Ці відмінності повинні послідовно враховуватись у дослідженні закономірностей формування семантики дериватів, оскільки словотвірні категорії об'єктивують ономазіологічні. Однак це не суперечить встановленню такої дефініції словотвірного значення, яка б поширювалась на весь словотвір з його внутрішніми різновидами і специфікою.

У нашому розумінні словотвірне значення – це усталена й типізована в мовній свідомості на базі узагальнення регулярно повторюваних відношень між однорідними похідними словами та їх твірними семантична категоріальна величина, складно структурована відповідно до внутрішніх різновидів деривації, із закріпленими за нею мовною практикою словотвірними формами, яка служить засобом субкатегоризації або перекатегоризації частиномовного значення.

Словотвірні значення становлять мовні реальності, незважаючи на їх пошукуваність і вивідність. Кожний носій мови стихійно й автоматично послуговується ними, хоч і не усвідомлює цього, подібно до того, як не усвідомлює законів мислення, адже “ми володіємо мовою, але не знаємо її або, в кращому випадку, знаємо лише тією мірою, наскільки вона описана лінгвістичними теоріями”¹.

¹ Васильев С. А. Категории мышления в языке и тексте // Логико-гносеологические исследования категориальной структуры мышления. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 73.

Мова, за словами В. М. Русанівського, є фіксатором пізнаваної дійсності, “поява нової назви в мові свідчить про завершення пізнавального процесу”¹. У цьому процесі словотвірне значення є лише одним із конститутивних чинників і виконує належну йому функцію в інтеграції з частиномовним, граматичним і лексичним значеннями.

У гносеологічному аспекті словотвірне значення у складному поетапному, хоч і одномоментному, мисленнево-мовленневому акті виконує функцію конкретизації, деталізації частиномовного значення як класифікатора й категоризатора пізнаваної об'єктивної дійсності на шляху до становлення індивідуального лексичного значення або його перекатегоризації. Звідси й наявність словотвірних значень різного ступеня узагальнення, що тією чи іншою мірою знайшли відображення в теорії загальних і часткових словотвірних значень, інваріантних і неінваріантних формантів².

Як уже відзначалося, словотвірне значення є лише одним із семантичних компонентів у складній структурі лінгвалізації об'єктивної дійсності, опосередкованої поняттєво-категоріальною структурою мислення. Без урахування вказаної особливості всі міркування про словотвірне значення не можуть з'ясувати його глибинної сутності і зводяться лише до феноменологічної характеристики як самодостатньої. Стверджувати, що “мотивовані слова набувають типових (словотвірних – *В. Л.*) значень”³ що словотвірне значення “закладене в кожному окремому похідному слові”⁴, звичайно, правильно, але недостатньо, оскільки з цього не випливає, в який спосіб слово набуває словотвірного значення і, головне, – для чого.

¹ Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 8.

² Русская грамматика. – М.: Наука, 1980. – Т. 1. – С. 136–137; Ковалик І. І. Основні проблеми вчення про словотвір // Укр. мова і літ. в шк. – 1970. – № 11. – С. 26; Улуханов І. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. – С. 85–96.

³ Быкова Я. А. Современный русский литературный язык: Морфемика и словообразование. – Харьков: Выш. школа, 1974. – С. 48.

⁴ Зверев А. Д. Словотвірне значення в семантичній структурі похідних // Мовознавство. – 1988. – № 1. – С. 22.

Без частиномовних, граматичних і лексичних значень мова не може виконувати свої основні функції – бути засобом вираження думки, зберігання й передачі інформації. Відома Щербівська “глокая куздра” наочно демонструє абсурдність мови без лексичної семантики. Немає необхідності доводити, що без частиномовних і граматичних значень неможлива комунікативна діяльність. Щодо словотвірних значень, то вони безпосередньо не виступають конститутивними чинниками, які детермінують комунікативну діяльність, на відміну від лексичних, частиномовних і граматичних значень.

Як би не інтерпретувати словотвірне значення, якою б метамовою при цьому не послуговуватись, не можна не бачити, що ті семантичні величини, яким приписують статус словотвірних, є не чим іншим, як узагальненим лексичним значенням ряду слів. Словотвірним значенням стає у зв'язку з його відношенням до творення похідних слів, його вираженістю словотвірними структурами. Це підтверджується тим, що аналогічні словотвірним значенням семантичні величини виявляються у номінативних одиницях несловотвірної структури. Так, у ряді атрибутивно-субстантивних словосполучень типу *електричний поїзд, вишнева наливка, читальний зал, легковий автомобіль, товарний поїзд* та ін. виявляється узагальнене значення носія ознаки, у словосполученнях прикметників з дієсловом *ставати* типу *ставати білим, ставати мужнім, ставати повним* тощо – значення становлення ознаки. Тому за своїм статусом словотвірне значення є номінативним. Не випадково останнім часом словотвір включається у більш широку і складну систему – номінативну деривацію.

Першодрук: Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 34–41.

ЩЕ РАЗ ПРО СЛОВОТВІРНУ КАТЕГОРІЮ

Поняття мовної категорії належить до тих, якими широко послуговуються вчені як загальновідомими науковими конструктами, котрі, на перший погляд, не вимагають спеціальних окреслень, однак у практиці вживання відзначаються неоднозначністю й непослідовністю. Термін “категорія” часто використовується для позначення будь-якої групи елементів, які виділяються в описі мов. Одні вчені називають ним частини мови, прирівнюючи категорію до класу, адже частини мови – це передусім лексико-граматичні класи слів. Інші пов'язують мовну категорію з тими ознаками, які виділяються в частинах мови, наприклад, особа, час, рід і т. ін. Відомі й інші, вужчі чи ширші, трактування¹. Широта охоплення мовних явищ терміном “категорія”, неоднозначність її інтерпретації знайшла своє відображення в дуже загальній неконкретизованій його дефініції в лінгвістичних довідниках, пор.: “Категорія (від грецьк. *kategoria*) мовна – в широкому сенсі будь-яка група мовних елементів, яка виділяється на ґрунті якої-небудь спільної властивості; в строгому сенсі – деяка ознака (параметр), який лежить в основі розмежування обширної сукупності однорідних мовних одиниць на обмежене число класів, що не пересікаються, члени яких характеризуються тим самим значенням даної ознаки”².

Залежно від типу мовних одиниць, об'єднаних у категорії, та характеру категоризувальної ознаки виділяють фонетичні, лексико-семантичні, словотвірні, граматичні, синтаксичні категорії. З них найбільш вивчені граматичні категорії. Словотвірні категорії, незважаючи на те, що здавна використовуються в дериватології, чи не найменш досліджені й описані.

Про категорії словотвору писали ще “казанці”. Зокрема М. В. Крушевський³ звертав увагу на постійні процеси у межах словотвірних

¹ Див.: Лайонз Джон. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – С. 286.

² Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 215.

³ Крушевский Н. В. Очерк науки о языке. – Казань, 1888. – С. 103.

категорій, спрямовані на структурну однотипність, а В. А. Богородицький¹ вважав, що все розмаїття навколишньої дійсності класифікується в російській мові у словотвірних категоріях, кожна з яких характеризується відповідними суфіксальними формами вираження. Поняття категорії щодо словотвору без чіткого окреслення його змісту знаходимо в граматичних дослідженнях багатьох мовознавців – О. О. Потебні², О. М. Пешковського³ та ін., однак лише з появою дериватологічних досліджень В. В. Виноградова можна говорити про спроби теоретичного осмислення категоріальної одиниці класифікації й опису словотвору. Учений розглядає словотвірні категорії в їх взаємозв'язку з граматичними категоріями, проте не з усіма, а лише з тими морфологічними категоріями, які зберігають виразні ознаки свого зв'язку з лексичними категоріями, з такими, наприклад, як категорії особи, абстрактності, речовинності в системі іменників, ступеня вияву ознаки прикметників, процесу-стану дієслів російської мови. Він безпосередньо не дає визначення поняття словотвірної категорії, але те, який зміст вкладає в нього, можна зрозуміти із порівняльного аналізу словотвірних і морфологічних категорій. На думку В. В. Виноградова, “деякі словотвірні категорії дуже тісно зближуються із семантично спорідненими їм граматичними категоріями і є лише засобом їх смислового ускладнення, збагачення і розчленування або диференціації на окремі розряди”⁴. Словотвірні категорії сприймаються як продукт простого узагальнення лексичного матеріалу і абстрагування від нього, за ступенем узагальнення і абстрагування вони поступаються співвідносним граматичним категоріям. Так, у російській мові граматичну категорію абстрактності іменників, яка отримує морфоло-

¹ Богородицький В. А. Общий курс русской грамматики. – М.-Л., 1935. – С. 136.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1968. – Т. III.

³ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учеб.-педаг. изд-во МП РСФСР, 1935. – С. 30.

⁴ Виноградов В. В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии // Виноградов В. В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С. 192.

гічне вираження через відсутність форм множини, словотвірні категорії деталізують і конкретизують: активні способи словотвору дають змогу виразно розчленувати категорії абстрактної якості, стану, дії і ідеологічного напрямку¹. Загальнокатегоріальна частиномовна семантика, підпорядковані їй граматичні і лексичні категорії зумовлюють словотвірні категорії, вони визначають їх значення і особливості функціонування². Правда, в такому трактуванні словотвірної категорії не вказується на рівень семантичного узагальнення, абстрагування, через що семантичний континуум, охоплений нею, залишається недостатньо чітко окресленим.

В. Дорошевський розглядав словотвірні категорії як надзвичайно обширні ряди дериватів із різними реальними значеннями. У їх основі лежать однакові логіко-синтаксичні категорії, кількість яких обмежена. На думку вченого, для словотвірного аналізу достатньо лише трьох логіко-синтаксичних категорій, що спираються на опозиції: 1) суб'єкт – предикат; 2) пасив – актив; 3) потенціальність – актуальність. Завдання словотвірного аналізу полягає в тому, щоб звести все розмаїття дериваційних структур (перцептивних елементів) до основних логіко-синтаксичних елементів і тоді “питання, яке таке складне за своїм матеріалом, стає теоретично доволі простим”³.

Системотворчим чинником у словотворі разом з іншими комплексними одиницями характеризував словотвірну категорію І. І. Ковалик. У опрацьованій ним чотирьохкомпонентній ієрархії системи словотвірних понять – словотвірний тип, словотвірний розряд, словотвірна категорія, словотвірний клас – під словотвірною категорією розуміється таке загальне абстрактне поняття, до якого відноситься сукупність усіх підпорядкованих йому словотвірних розрядів,

¹ Там само.

² Там само. – С. 190.

³ IV Международный съезд славистов: Материалы дискуссии. Том второй. Проблемы славянского языкознания. – М.: Наука, 1962. – С. 129. Див. також: Doroszewski W. Kategorie słowotwórcze // Doroszewski W. Studia i szkice językoznawcze. – Warszawa: PWN, 1962. – S. 205 та ін.

споріднених одним дуже загальним значенням, зокрема, серед іменників – назви істот і назви неживих предметів; серед прикметників – словотвірні категорії якісних та відносних прикметників тощо; словотвірну категорію назв осіб формують підпорядковані їй видові сурядні словотвірні розряди назв осіб за характером їх діяльності (*nomina agentis et professionalia*), за їх зовнішніми ознаками або внутрішніми якостями (*nomina attributiva*), за їх національною приналежністю або за територіальним походженням (*nomina nationalia et regionalia*), за ознакою їх соціального стану (*nomina socialia*), за їх приналежністю до того чи іншого ідеологічного, політичного, філософського та релігійного напрямків (*nomina ideologica, philosophica, politica et confessionalia*), за ознакою зв'язку людей між собою (*nomina patronimica*), за ознакою їх незрілості або неповноцінності (*nomina immatura*), словотвірний розряд збірних назв осіб (*nomina collectiva*)¹.

Правда, в пізніших своїх працях учений дещо модифікував свою концепцію системної ієрархії комплексних словотвірних одиниць, усунувши з неї поняття словотвірного розряду і вбачаючи словотвірну категорію в сукупності дериватем із спільним загальним словотвірним значенням, вираженим певним комплексом словотвірних засобів: серед іменникових словотвірних категорій він виділяє категорії діяча (*nomina agentis*), носія ознаки (*nomina attributiva*), збірності (*nomina collectiva*), місця (*nomina loci*), дії (*nomina acti*) та її результату (*nomina resultatis*), знаряддя (*nomina instrumenti*) тощо².

Словотвірна категорія посідає важливе місце в теорії словотвору, розробленій М. Докулілем. Він, як і І. І. Ковалик, до аналізу системи дериватів застосовує *principium divisionis*, однак його концепція внутрішньосистемної організації словотвору обмежується двома ієрархічно пов'язаними комплексними одиницями – словотвірним типом і словотвірною категорією. Словотвірна категорія від-

¹ Ковалик І. І. Питання слов'янського іменникового словотвору. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1958. – С. 12–13.

² Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 34–38.

різняється від словотвірного типу вищим ступенем узагальнення, тим, що вона абстрагується від єдності дериваційного форманта. Її формує множина словотвірних типів, які характеризуються однаковим словотвірним значенням і різнозвучними дериваційними формантами¹.

Останнім часом критерії виділення словотвірної категорії пов'язуються із новим підходом до словотвору, який ґрунтується на синтаксичній природі дериваційних процесів. Згідно з ним, похідні слова є наслідком дериваційної редукції синтаксичних одиниць, спрямованої на конденсацію висловлювання без суттєвих втрат інформації. Утворення дериватів зумовлюється відповідною семантико-синтаксичною позицією у структурі речення. “У семантико-синтаксичній позиції речення, яку заміщає певна синтаксична одиниця-конструкція, – зазначає І. Р. Вихованець, – формується потреба творення похідних іменників. Відповідно до заміщуваних позицій речення можна виділити ряд словотвірних категорій іменника, якими є суб'єкт дії, суб'єкт стану, знаряддя дії, місце, іменники дії або стану тощо”². Відповідно до значення компонента семантико-синтаксичної структури речення, яке реалізується відповідними словотвірними суфіксами в процесі трансформації базової синтаксичної одиниці в реальний дериват, у межах іменника виділяють такі словотвірні категорії: 1) словотвірні категорії, що базуються на семантико-синтаксичному значенні іменникового непередикатного компонента (словотвірні категорії суб'єкта дії, суб'єкта стану, знаряддя дії, локатива); 2) словотвірні категорії, що спираються на квантитативне значення супровідних предикатів (словотвірна категорія кількості, що об'єднує словотвірні підкатегорії збільшеності, зменшеності, збірності, одиничності); 3) словотвірні категорії, що ґрунтуються на значеннях основних предикатів – предикатів дії та предикатів якіс-

¹ Dokulil M. Tvoření slov v češtině: Teorie odvozování slov. – Praha: Nakl. Českosl. akad., 1962. – S. 203–204.

² Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 134.

ного стану (словотвірні категорії опредмеченої дії та опредмеченого стану)¹.

Отже, поняття категорії у вченні про словотвір має вже свою історію. Словотвірні категорії, попри неоднакові підходи до їх інтерпретації, виявляються у рядах дериватів, які об'єднуються узагальненим значенням у межах частиномовного, або загальнокатегоріального значення. Вони мають важливе значення для моделювання структурно-системної будови словотвору та формування категорійної граматики.

Периодрук: Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – 2003. – Вип. VIII. – С. 61–63.

СЛОВОТВІР І ПОЛІСЕМІЯ СЛОВА

Проблема “словотвір і полісемія” – багатоаспектна, різнопланова, вона включає низку часткових проблем, які вимагають як теоретичного осмислення, так і інтерпретаційного розв'язання на рівні опису відповідних семантико-дериваційних явищ і процесів, опрацювання адекватних методик вивчення взаємодії лексичної деривації і багатозначності слова. У цій статті зупинимось лише на одній із них, яка, сказати б, лежить на поверхні і потребує ґрунтового вивчення з огляду на її важливість не тільки для дериватології й семасіології, а для інших розділів науки про мову. Йдеться про зв'язок і співвідношення словотвірних мотиваційних відношень і полісемії похідного слова.

Семантичні зв'язки між значеннями полісемантичної мовної одиниці – основа полісемії – зазвичай ґрунтуються на двох типах

¹ Городенська К. Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 28; Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника. – Херсон: Айлант, 2002.

відношень. Перший з них репрезентований відношеннями вихідного й похідного значень у процесах семотворення – метафоричні, метонімічні та ін. перенесення значень. Другий виявляється у словотвірних похідних полісемантичних словах. Зв'язок між значеннями такого багатозначного деривата опосередкований семантикою твірного слова. При цьому семантичні зв'язки між значеннями полісемічного похідного можуть бути наслідком неодноразової дії словотвірної моделі на базі однієї твірної основи в одному чи кількох значеннях або двох чи більше спільнокореневих твірних, а можуть виникнути як результат безпосереднього відображення полісемії твірного слова¹. Паралельні словотвірні акти на ґрунті одного чи кількох значень твірного слова чи кореневоспоріднених твірних слів, які формують полісемію словотвірних мотивованих слів, фіксують такі деривати, як *сердечник*² 1. Людина, що страждає на хворобу серця. 2. Лікар, що лікує хвороби серця; кардіолог; *парусник* 1. Судно, оснащене парусом, парусами; парусне судно, вітрильник. 2. Той, хто водить парусні судна. 3. Той, хто шие, виготовляє паруси; *парубоцтво* 1. Збірн. до парубок. 2. Парубоцьке життя; *ягідник* 1. Кушцова, напівкушцова і трав'яниста рослина, яка дає їстівні плоди – ягоди. 2. *розм.* Той, хто вирощує ягідні культури або збирає ягоди; *вишневий* 1. Прикм. до *вишня* 1 // *Стос.* до вишні (у 2 знач.) // *Вигот.* з вишень (у 2 знач.). 2. Темно-червоний, кольору стиглої темної вишні та ін. Повну чи часткову відбиту полісемію ілюструють такі словотвірні пари: *безсилий* 1. Який не має фізичної сили; немічний, слабкий, знесилений. 2. Нездатний або неспроможний що-небудь зробити, подолати і *безсилість* 1. Стан за знач. *безсилий* 1; *безсилля* (у 1 знач.). 2. Абстр. ім. до *безсилий* 2, *черствий* 1. Який став твердим, несвіжим (про хліб, борошняні вироби); прот. *свіжий* // *Жорсткий*, із зашкарублюю, огрубілою шкірою // Який став твер-

¹ Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 503.

² Тут і далі лексичні значення слів подаються за СУМ (Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970–1980) і ВТССУМ (Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001).

дим, тугим (про ґрунт). 2. *перен.* Позбавлений душевного тепла, нечуйний, нечулий до ін. // Який виражає відсутність душевного тепла, чуйності в людини. // Який відзначається суворістю, надмірною жорстокістю. // *розм.* Позбавлений радості; безрадісний і *черствіти* 1. тільки 3 ос. Ставати черствим (у 1 знач.). 2. *перен.* Ставати черствим (у 2 знач.); *гіркий* 1. Який має своєрідний їдкий, різкий смак (напр., хіна, гірчиця); прот. солодкий. 2. у знач. ім. *гірка*, -кої. Горілка. 3. *перен.* Сповнений горя, біди; тяжкий. 4. *перен. заст.* Який зазнав горя, біди // у знач. ім. *гіркий*, -кого; *гірка*, -кої. Уживається у значенні *гіркі сльози*, *горе* і т. д. і *гіркота* Абстр. ім. до *гіркий* 1, 3 та ін.

Обидва типи полісемії, зумовлені дериваційними чинниками, певною мірою корелюють із різновидами словотвору. Можна констатувати таку закономірність: паралельний розвиток і функціонування значень, семантичний зв'язок між якими опосередкований значенням твірного, характерний передусім для лексичної деривації (мутаційного словотвору); у синтаксичній деривації (словотвірній транспозиції) домінує так звана відображена полісемія. Очевидно, це зумовлено самою природою неоднорідних дериваційних актів. Лексична деривація спрямована на утворення мовної одиниці, наділеної новим самостійним лексичним значенням, яке, хоч і пов'язане із значенням твірного, є автономним іншотипним значенням. "Синтаксичний дериват – це форма з *тим же лексичним змістом, який має вихідна форма* [виділення наше – В. Г.], але з іншою синтаксичною функцією"¹. Синтаксичні деривати свої лексичні значення безпосередньо переймають, успадковують від твірних слів, репрезентуючи їх засобами іншої частини мови. Не випадково тлумачні словники значення синтаксичних дериватів подають тільки через покликання на значення відповідних твірних, наприклад: *бігти* 1. Прискорено пересуватися на ногах. 2. *перен.* Швидко рухатися, їхати, котитися в якому-небудь напрямі. 3. *перен.* Швидко текти, плину-

¹ Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Е. Курилович. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1962. – С. 61.

ти. 4. *перен.* Швидко минати, проходити, збігати в часі. 5. *перен.* Шумуючи під час кипіння, виливатися, литися через вінця посуду і *біг* 1. Дія за знач. бігти 1-4. 2. *спорт.* Вид фізичних вправ, що полягають у швидкому пересуванні доріжкою стадіону або в природних умовах пересіченою місцевістю і становлять головну складову частину легкої атлетики; *фантастичний* 1. Який є витвором фантазії. 2. Вигаданий, уявний. 3. Необроблений, неможливий, нездійснений. 4. Химерний, казковий. 5. Надзвичайний, дивовижний, разючий і *фантастичність* Властивість за знач. *фантастичний*; *фантастично* Прислівник до *фантастичний*. Лексикографічні формули подачі значень синтаксичних дериватів на зразок "дія за значенням твірного дієслова", "якість, властивість за значенням твірного прикметника", "абстрактний іменник до прикметника", "прислівник до твірного прикметника" засвідчують переймання, засвоєння, успадкування значень відповідних мотивувальних слів у процесах семантико-дериваційної трансформації вихідної одиниці словотворення у синтаксичній деривації.

Однак відображена полісемія синтаксичних дериватів далеко не завжди характеризується повною симетричністю. З одного боку, не кожне значення полісемантичного твірного словотворчо реалізується в лексико-семантичній структурі похідного, а з іншого – полісемічні деривати, які постали внаслідок відображення полісемії твірного, можуть розвивати на базі відображених значень ще додаткові ЛСВ, безпосередньо не пов'язані зі значеннями твірного. У зв'язку з цим постає проблема різнобічного дослідження асиметрії семантичних співвідношень багатозначних твірних та похідних від них синтаксичних дериватів. Так, аналіз лексико-семантичних структур багатозначних синтаксичних дериватів – деад'єктивів із суфіксом *-ість* у стосунку до лексико-семантичних структур відповідних твірних прикметників засвідчив неоднорідність семантико-словотвірних транспозицій полісемії ад'єктивів у багатозначність похідних від них субстантивів. Більше половини полісемічних абстрактних іменників на *-ість* постало внаслідок повного відображення полісемії твірних прикметників, напр.: *галасливий* 1. Який галасує (у 1 знач.). // Спов-

нений галасу (у 1 знач.). 2. *перен.* Який викликає сенсацію; гучний і *галасливість*, лексико-семантичну структуру якого ВТССУМ, як і СУМ, подають за формулою “Властивість за значенням *галасливий*”, лексикографічно не експлікуючи його полісемію, однак насправді цей дериват має два значення: 1. Властивість того, хто галасує (у 1 знач.); властивість сповненого галасу (у 1 знач.) та 2. Властивість того, хто (що) викликає сенсацію, властивість гучного і галасливого”, пор.: “Саламов мовчить. Тривога так вплинула на нього, що він раптом позбувся своєї звичайної метушні й *галасливості*” (О. Донченко) і “Наманганське життя відрізнялося від попередніх років багато чим та ще й надмірною *галасливістю* газет про майбутній процес голодностепців” (І. Ле). Зазвичай таку повну відображену полісемію засвідчують полісемічні деривати, лексико-семантичну структуру яких формують два лексико-семантичні варіанти, зокрема *бархатистість*, *дріб'язковість*, *жсвавість*, *кмітливість*, *колеритність*, *мальовничість*, *обережність*, *неквапливість* та ін. Серед похідних синтаксичних дериватів на *-ість* із повністю відображеною полісемією значно менше тих, які мають три і більше значення: *вибагливість*, *дошкульність*, *крикливість*, *кучерявість*, *розмаїтість*, *черствість* та ін.

До двадцяти відсотків багатозначних синтаксичних дериватів із суфіксом *-ість* становлять такі, які переймають, відтворюють не всі, а лише частину значень вихідних багатозначних прикметників. У таких випадках маємо частково відображену полісемію, яка зумовлена наявністю у лексико-семантичній структурі полісемічних твірних прикметників, поряд із двома і більше значеннями, які зазнають семантико-синтаксичної транспозиції, ще таких значень, які за своїми семантико-граматичними або функціональними параметрами не можуть бути транспоновані в субстантивні. Наприклад, прикметник *сонячний* має 5 значень, перше з яких через свою “відносність” (*сонячне* проміння, *сонячний* диск, *сонячні* ванни, *сонячна* пляма, *сонячна* електростанція тощо) унеможлиблює утворення на базі нього іменника за допомогою суфікса *-ість*. Однак наступні 2–5 значення цього прикметника, оякісені, послужили

грунтом для утворення іменника *сонячність*, лексико-семантична структура якого відображає полісемію твірного прикметника *сонячний* без його відносного значення, пор.: Весела *сонячність*, блакить, тепло господарюють у світі (В. Бабляк); В очах і *сонячність* уквітчаних полян майнула, і поля як шовк зазеленіли (М. Рильський); На його обличчя миттю набігла *сонячність*, воно стало щиропривітним (Ю. Загребельний); Сама вона теж була вся чистота, *сонячність*, усмішка природи (О. Гончар). До таких полісемантів на *-ість* із частково відображеною багатозначністю належать також *картинність*, *артистичність*, *квітчастість*, *металевість*, *рожевість*, *сталевість*, *сценічність* та ін.

Особливу групу багатозначних іменників на *-ість* із частково відбитою полісемією становлять ті, які відтворюють частину або всі значення твірних прикметників, але, крім них, на базі вже відтвореного значення розвивають ще якесь чи якісь значення, безпосередньо не співвідносне із значенням твірного прикметника, як, наприклад, іменник *посередність*, лексико-семантична структура якого сформувалась у результаті синтаксичної деривації на базі одного із значень твірного прикметника *посередній*, а вже це значення стало підґрунтям для формування переносного значення, пор.: *посередній* 1. Невисокої якості, нічим непримітний, не дуже добрий; середній. 2. Який здійснюється або виявляється не безпосередньо, а за допомогою, за посередництвом кого-, чого-небудь; непрямий, опосередкований; прот. безпосередній. 3. Який служить для зв'язку між чим-небудь, є проміжним етапом у процесі розвитку або перетворення чогось; проміжний і *посередність* 1. Якість за значенням *посередній* 1. 2. *перен.*, *розм.* Про нічим непримітну, позбавлену будь-якого таланту людину. Е. Курилович зауважив, що в таких випадках маємо деривацію в два етапи: 1) *посередній* → *посередність* (= якість посереднього) – синтаксична деривація; 2) *посередність* (= якість посереднього) → *посередність* (= особа, нічим непримітна, позбавлена будь-якого таланту) – лексична деривація¹. Такими ж особливостями формування полісемії характеризуються похідні *бережливість*, *древність*, *злочинність*, *зручність*, *кар-*

¹ Курилович Е. Зазнач. праця. – С. 64.

ликовість, людськість, мудрість, наочність, пластичність, плямистість, реальність, смертність, точність, умовність, хмарність, чесність і т. д.

Чимало синтаксичних дериватів на *-ість*, які переймають частину чи всі значення твірних прикметників і на базі них розвивають ще додаткові, постало внаслідок термінізації якогось із відбитих значень при нетермінному характері твірного прикметника. Так, прикметник *недостатній* має два значення: “менший, ніж вимагається, ніж потрібно; неналежний” і “який не відповідає певними вимогам; незадовільний, поганий”, відбиті у лексико-семантичній структурі похідного від нього деривата *недостатність*, однак унаслідок термінізації у нього з’явилося ще значення “порушена функція якогонебудь органу, що не відповідає фізіологічним потребам // відсутність належної кількості чого-небудь, необхідної для нормальної діяльності організму”: “У нього гостра судинна *недостатність*” (Ю. Шовкопляс). Пор. також *випадковість, густість, гучність, жорсткість, затверділість, напруженість, невагомість, непрохідність, окремість, освітленість, подібність, полярність, потужність, рівність, споглядальність, твердість, цільність* та ін.

Отже, повністю відображена полісемія характерна для трохи більше як половини українських полісемічних деад’єктивів на *-ість*, при цьому лексико-семантична структура більшості з них не перевищує двох лексико-семантичних варіантів. Решта багатозначних іменників на *-ість* відображають лише частину значень твірних іменників. Необхідні подальші ґрунтовні дослідження всіх словотвірних типів у сфері синтаксичної деривації з погляду порівняльного аналізу лексико-семантичних структур полісемічних дериватів і їх твірних, однак навіть результати вивчення під таким кутом зору українських деад’єктивів на *-ість* дають підстави стверджувати: відображена полісемія стосується лише певної частини мотивувальної багатозначності.

Це збігається з висновками російських мовознавців про те, що “багатозначність мотивованих слів виявляється менш розгалуже-

ною, ніж вона могла би бути за умови її співвіднесеності з усіма значеннями мотивувальних прикметників. У мотивованих слів усіх типів співвіднесеність встановлюється зазвичай лише з частиною лексико-семантичних варіантів мотивувальних прикметників. Це засвідчують такі цифрові дані: в мотиваційні відношення з іменниками на *-ость* вступає лише 54,4 % усіх значень базових прикметників, з дієсловами на *-еть* – 38 %, з дієсловами на *-ить* – трохи більше 23 %”¹.

Дослідження мовознавців у ділянці українського словотвору вказують на те, що явища неповної семантичної співвіднесеності між твірними й похідними словами характерні для багатьох словотвірних типів. Так, у віддієслівному словотворі девербативи фіксують асиметрію словотвірних співвідношень із базовими багатозначними дієсловами, при цьому вони здебільшого лише частково відбивають полісемію твірних. “В українській мові значна кількість полісемічних дієслів поєднує у своїй семантичній структурі словотвірно активні та словотвірно інертні ЛСВ, що спричиняє виникнення між ними дивергентних відношень. Для реалізації дивергентних відношень у сфері віддієслівного іменникового словотвору релевантними є такі семантичні ознаки мотиваторів, як лексична сема (належність до певної ЛСГ), семіологічні властивості (співвідношення денотативних і сигніфікативних сем у значенні), релятивність семантики (наявність суб’єкта, об’єкта дії, їхні типи), лексико-граматичні ознаки (видові характеристики, спрямованість дії на досягнення результату, РДД), стилістичне маркування”².

Інший тип формування полісемії похідного слова, зумовленої словотворчими процесами, а не різного типу переносами прямого номінативного значення деривата, демонструють такі лексичні одиниці, у яких вторинні номінації є наслідком неоднократної дії словотвірної моделі. Як результат багаторазової деривації від основи

¹ Янценецкая М. Н. Семантические вопросы теории словообразования. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1979. – С. 129.

² Колібаба Л. Асиметрія словотвірних відношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів. – К.: Інститут української мови НАН України, 2005. – С. 158.

bial- обґрунтовує В. Дорошевський багатозначність слова *bialka* в польській мові: “Слово *bialka* демонструє в історії польської мови характерну багатозначність. Крім старопольського значення “жінка”, що пояснюється білим чепцем, який носили на голові заміжні жінки, в різних текстах і словниках засвідчені вживання слова *bialka* в значеннях “пшеничної булки” (у Біблії Софії, у Рея), “сови”, “самки лосося”, “сітчастокрилої комахи”, “білки”, “сорту сливи”, “виду ґрунту”. Ця різноманітність значень пояснюється головним чином дериваціями від основи *bial-* за допомогою форманта *-ka*, які відбувалися незалежно одна від одної”¹.

Така словотвірною зумовлена полісемія характерна для мутаційного словотвору, зокрема тих похідних слів, семантика яких ідіоматична. “Ідіоматичні за семантикою похідні являють собою відкриті семантичні структури: вони містять у собі необмежену кількість прямих номінативних значень як результат неодноразового утворення найменувань за даною моделлю”².

Повторна паралельна номінація здійснюється на базі одного, зазвичай основного номінативного значення твірного слова, формуючи багатозначність деривата, при цьому таких значень може бути більше чи менше в залежності від кількості носіїв мотивувальної ознаки. Якісь із значень можуть переходити до пасивного функціонування, інші добавлятися. Так, *білиця* – це не лише “невисвячена черниця”, як подає СУМ, ВТССУМ, а й “крейдяний ґрунт”, “біла осика”, “біла коза”³. Будь-який предмет в широкому розумінні цього слова, який має відношення до білого кольору, може отримати найменування на підставі ономазіологічної ознаки білого кольору.

Наслідком неодноразової дії словотвірної моделі може бути полісемія похідного, що не виходить за межі однієї поняттєвої групи, наприклад, особи, пор.: *газетяр* 1) “видавець газети, працівник га-

¹ Дорошевский В. Элементы лексикологии и семасиологии. – М.: Прогресс, 1973. – С. 235.

² Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982. – С. 110.

³ Див.: Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1. – С. 195.

зети”, 2) “продавець газети”; або яка охоплює різні поняттєві групи, пор.: *нагрівач* 1) “пристрій, апарат для нагрівання” і 2) “робітник, який займається нагріванням чого-небудь”; *очисник* 1) “пристрій, механізм для очищення чого-небудь” і 2) “речовина, яку використовують для очищення чого-небудь”; *телятник* 1) “хлів для телят” і 2) “той, хто доглядає телят”; *нічник* 1) “лампа, яка засвічується на ніч” і 2) “той, хто діє вночі”.

Як справедливо відзначають дослідники, значення таких ідіоматичних похідних зазвичай бувають незалежні одне від одного. “Між ними немає ієрархії, вивідності. Їх зв’язує тільки спільність відношень до одного й того ж твірного. Цей тип багатозначності похідних дуже близький до омонімії”¹.

Ще інший тип полісемії спричинений мотивацією деривата різними значеннями одного твірного, пор.: *вишня* 1) “плодове дерево”, 2) “плід цього дерева, темно-червона ягода” і похідне *вишневий* 1) “прикметник до вишня 1 // стос. до вишні (2 знач.) // виготовлений з вишень (у 2 значенні), 2) “темно-червоний, кольору стиглої вишні”, *тітка* 1) “сестра батька або матері; дядина”, 2) “доросла жінка взагалі” і *тіточка* 1) “пестл. до тітка // пестливо-шанобливе звертання до жінки, звичайно старшої за віком”, 2) *ірон.* зневажл. до *тітка* 2”.

У стосунку до таких багатозначних похідних теж є всі підстави говорити про відображену полісемію. Правда, природа мутаційного й модифікаційного словотвору накладає відбиток на характер полісемії у її відношенні до твірного, тут немає безпосереднього успадкування, переймання лексичних значень твірного, як у синтаксичній деривації, а є формування на базі значень твірного нових іншотипних лексичних значень або модифікація вихідних значень, однак розвиток багатозначності деривата зумовлений мотивацією різними значеннями полісемічного твірного, і з цього погляду така полісемія теж відображена, бо вона оперта на багатозначність твірного, детермінована нею.

¹ Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982. – С. 114.

Таким чином, словотвір виступає одним із важливих чинників формування й розвитку лексичної полісемії. Дери́ваційні процеси, які спричиняють розвиток багатозначності у похідному слові, неоднорідні, що пов'язано, з одного боку, з неоднорідністю природи словотворчих актів, специфікою словотвірних мотивацій у різнотипних словотворчих процесах, а з іншого боку, – з характером лексичної семантики похідного слова, ідіоматичністю чи неідіоматичністю її, яка детермінує відкритість чи закритість лексико-семантичних структур похідних.

Першодрук: Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТНПУ, 2007. – 1(16). – С. 245–254.

ЛЕКСИКАЛІЗАЦІЯ СЛОВОТВОРЧИХ АФІКСІВ

Особливістю словотворчого форманта як різновиду морфеми є те, що в мовленні він не може самостійно, автономно функціонувати, а лише в складі дери́ваційних структур похідних слів. Однак зрідка суфікс чи префікс виокремлюється із словотвірної структури деривата і в реченні вживається в ролі окремого слова, наприклад: *Всілякі “ізми” і всілякі “нео” Усі держави з поглядом Горгон Мені б курінь на острові Борнео Але мабуть і там вже полігон* (Л. Костенко. Летючі катрени); *Через те я завжди кажу, що в політику треба “влити кров” молодих, динамічних людей, незаангажованих “ізмами”. Людей, не обтяжених інерцією* (Є. Марчук. На Президента треба вчитися).

У зв'язку з цим лінгвісти такі виокремлені із словотвірної структури похідних слів дери́ваційні морфи, вжиті в мовленні як самостійні слова, ототожнюють із лексичними одиницями, вбачають у них повноправні слова¹, а сам процес перетворення словотворчих афіксів,

¹ Гальперин И. Р. Информативность единиц языка. – М.: Высш. школа, 1974. – С. 71.

як і інших одиниць мови, в окремі повнозначні слова називають лексикалізацією¹. Однак немає достатніх підстав вважати їх справжніми лексичними одиницями хоч би тому, що вони самі, на відміну від справжніх слів, не стають твірними для інших похідних². Повної лексикалізації виокремленого і вжитого самостійно словотворчого форманта не відбувається, тому його можна кваліфікувати як квазілексему.

Поява несправжніх лексем зумовлена характером їх номінативних можливостей. Зберігаючи узагальнену семантику дери́ваційної морфеми, вони забезпечують номінацію таких сегментів дійсності, які не мають у мові адекватного найменування на рівні звичайних лексем. Семантика квазілексем суфіксального чи префіксального походження покриває значення будь-якого похідного слова, в складі якого вичленовується одноструктурний дери́ваційний афікс. Це особливо добре простежується у тих випадках, коли виокремлений формант уживається в тексті з означеним займенником *інший* у його множинному значення “усі, крім названого (названих); решта”, пор.: *І так буде доти, доки велика політика питиме на брудершафт з великим безправ'ям. І ота велика політика, закриваючи очі на одні злочини в ім'я злочинів інших, завжди плекатиме умови для процвітання нацизму, комунізму та інших “ізмів”, покликаних творити зло на землі* (Галичина, 25 січня 1997 р.); *Особливо постарався на цій ниві перший секретар ЦК КПУ, вождь комуністів України, ...великий друг усіх інтернаціоналістів, комуністів, соціалістів та інших “істів”, “мій” товариш Петро Симоненко* (Час / Time, 29 березня 1996 р.).

На семантичну співмірність подібних квазілексем із значенням відповідного словотвірного типу побічно вказує і специфіка функціо-

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 258.

² Відзначений тільки двомотивований дериват *фобство* на базі афіксоїда *фоб*, що, проте, не виключає мотивацію його іменником *фобія*, пор.: *Для мене незбагнений і неможливий антисемітизм – як і будь-яке інше “-фобство”* (І. Жиленко, Homo feriens).

нування виокремлених суфіксів чи префіксів: вони часто вживаються після ряду дериватів, у структурі яких наявні такі ж словотворчі форманти: *Машиністки, ремінгтоністки, стенографістки, журналістки -істки, сірі, може, красиві, може, погані, просто манекени, просто автомати, на яких можна прикрикнути, коли треба, бо це ж вони радянські баришні, які бояться скорочення штату більш як гармат, революції, вибухів, Махна, бандитів* (М. Хвильовий. Пудель). Виокремлені форманти, вжиті в тексті як самостійні слова, покривають семантичний простір дериватів однотипного словотвірного ряду, в даному випадку – назв осіб жіночої статі за їх відношенням до сфери діяльності.

Таку ж семантичну всеохопність словотвірного ряду засвідчує вживання виокремленого дериваційного форманта з інтонацією незавершеності, що на письмі передається трьома крапками, які відкривають місце для будь-якої твірної основи. Виокремленому в тексті словотворчому форманту звичайно теж передують більша чи менша низка однотипних дериватів, утворених за його допомогою: *Петричук не любив подовгу спілкуватися з митцями, як називав їх напівіронічно, напівповажно, напівдобродушно, напівлюбовно, напів...* (С. Процюк. Переступ у вакуумі).

Лексикалізовані словотворчі афікси відзначаються не тільки особливостями номінативного порядку, а й своїми текстоорієнтованими функціями. Узагальнений характер їх семантики уможливілює підсилення інформативності висловлювання, збагачення можливості текстової репрезентації змісту, оскільки створює передумови уявної їх субституції будь-яким, частиною чи всіма похідними, що мають семантично однотипні форманти, пор.: *Яких тільки ярликів не чіпляли до імені Емми Бабчук, в яких тільки "ізмах" не звинувачували!* (Літературна Україна, 22 січня 1996 р.); *Імпресіонізм, символізм, футуризм, кубізм, дедаїзм, сюрреалізм і ще безліч "ізмів", більших та менших з рубежа віку повели атаку на віковичний реалізм, змагалися в першості щодо його повалення та побудови на його кістках нового мистецтва* (Ю. Мушкетик. Колесо).

Семантика виокремленого словотворчого форманта, функціонально прирівнюваного до слова, включає в себе не тільки його

"лексичне" значення, що межує з граматичним, а й смислові нарощення, що вбирають у себе весь досвід вживання цих морфем в процесі використання мови. Інформація, яку містять такі морфеми, тобто міра смислу, може бути декодована лише з урахуванням усього змісту висловлювання¹, наприклад: – *Чи можна спрогнозувати подальшу роль живопису в суцільній конкретизації світу? – Це дуже важко. Очевидно, мистецтво розбилося на так звані континентальні школи. Є американська – донедавна Південна Америка відіграла колосальну роль, але вже останні з могокан відійшли. Америка певний час орієнтувалась або на Париж, або на Лондон, Східна і Західна Європа – також, Австралія – те саме. Тепер же маємо деякі проміжки, в Японії – якісь нові течії. Узагальнення робити важко. Українські ж хлопці й дівчата шукають щось. Дай Боже, щоб далі шукали, аби лишень знайшли щось, щоби в Україну дійсно якийсь новий "ізм" прийшов. Треба, щоб визначилися дві течії: класична, традиційна і така, яка б була зовсім новаторською, але щоб жодна не переважала. Потрібен баланс. В Україні проглядається певний витоптаний штамп в живописі, та це перехідний період* (Експрес, 8–16 листопада 1997 р.). Квазілексема *ізм* у наведеному тексті за значенням значно багатша від звичайного суфікса *-ізм* у низці дериватів із таким формантом. Її семантика ґрунтується на досвіді вживання суфікса *-ізм* в українській мові, власне вона ввїбрала в себе в узагальненому вигляді усі можливі значення, маніфестовані словотворчим формантом у взаємодії з різними твірними основами, в тому числі й з потенціальними. Для адекватного інформаційного розшифрування її необхідне врахування усього змісту висловлювання.

Аналогічно префікс *пра-* у мікротексті *І засміялась провесінь: – Пора! – за Чорним Шляхом, за Великим Лугом – дивлюсь: мій прадід, і пра-пра, пра-пра усі ідуть за часом, як за плугам* не лише виражає значення віддалених ступенів спорідненості, а й служить засо-

¹ Гальперин И. Р. Информативность единиц языка. – М.: Высш. школа, 1974. – С. 72.

бом увиразнення й підсилення темпоральної ретроспективи у висловлюванні. Справжній смисл, що виражає редуплікований префікс *пра-* на тлі деривата *прадід*, “прочитується” лише у макротексті і у зв’язку з безпосередніми номінаціями темпоральних вимірів лексемами *час*, *вічність*, метафорою *туман* тощо: *За ланом лан, за ланом лан, за Чорним Шляхом, за Великим Лугом, вони уже в тумані – як туман усі вже йдуть за часом, як за плугом. Яка важка у вічності хода! – за Чорним Шляхом, за Великим Лугом. Така свавільна, вільна, молода – невже і я іду вже, як за плугом?! І що зорю? Який засю лан? За Чорним Шляхом, за Великим Лугом. Невже і я в тумані – як туман – і я вже йду за часом, як за плугом?..* (Л. Костенко. І засміялась провесінь...).

Іноді виокремлений суфікс виявляється семантично недостатнім, тоді лексикалізується фіналь деривата, яка містить ще й попередній морф, у поєднанні з яким узагальнене значення на тлі семантики контексту декодується без особливих труднощів. Розглянемо сегмент тексту, взятого з газетного інтерв’ю з відомим літературознавцем Ю. Барабашем: *Отут і буде моя коротка відповідь на Ваше запитання щодо моєї українськості: справа в тому що для мене малоросійство огидніше за великодержавний шовінізм – от і все. А на загал, я гадаю, українськість (як і будь-яка ішла “-ськість”) – то як дівоча цнота, вона є, поки її не втрачено; а щоб зберегти, не так багато і треба, досить, за висловом Пастернака, “не отступатся от лица”, бути самим собою за всяких умов – і тільки* (Літературна Україна, 21 травня 1998 р.). Значення суфікса *-ість* у відприкметникових дериватах – це якість, властивість або стан, на які вказує мотивувальний прикметник. У наведеному сегменті тексту з виокремленим *-ськість* акцентується увага не стільки на якості, властивості, як на належності до того, на збереженні того, що визначається кореневою морфемою. Носієм семи посесивності є прикметниковий суфікс *-ськ-*, який у поєднанні з іменниковим суфіксом абстрактності уможливили квазілексему *ськість* для вираження загального значення належності до якоїсь нації, зберігання чуття причетності до неї.

Серед виокремлених формантів переважають іменникові суфікси. Зрідка трапляються прикметникові і дієслівні посткореневі дериваційні форманти, вжиті як самостійні слова, при цьому вони завжди стоять після ряду дериватів із таким же афіксом, наприклад: *Сайгор уперше за все літо вибрався із стосів відношень, із димних кімнат засідань, з мітингових, ячейкових –ових промов, дебатів, преній, дискусій* (М. Хвильовий. Пудель); *Все вищеперелічене слід виконати, нікого, ніколи й ніщо не забути, а вже тоді долею суджено, голубе, сивенький і сизенький, і це якийсь там “-енький”* (С. Процюк. Інфекція); *А втім, високолоба Валентина рідко буває дома: на коростявих клячах через бандитські ліси тягнеться вона по волосній периферії – агітувати, організувати, інспектувати, інструктувати й це “вати” й “вати”* (М. Хвильовий. Пудель).

Менш поширені префікси як самостійні слова. Типовим контекстом для лексикалізованих префіксів є антонімічні до них префікси, що функціонують у структурі похідних слів або абсолютивно, пор.: [Іван Драч:] *Нація, яка намагається збутися [найобдарованіших людей], віддаючи в жертву Молохові десятки мільйонів, – хіба вона може мати розкіш мистецтва для мистецтва?! У швейцарському затишку – та хіба це для нас?! Мусить бути пересит чогось, надмірність, мусить бути повнота, що переливається через край, а в нас суцільне недо... Хіба надмірність страждань, хіба пересит горя і біди, хіба повнота недолугості і покручів, надмір’я і розпач розпуки.* [Кореспондент:] *Але мусить колись усьому бути край. І хіба не корисно бодай іноді забути про всі свої недо... і врешті спромогтися на щось таке, що буде цікаве і людям, і собі?!* (Сучасність, 1995, № 1).

Однак наявність антонімічного префікса у тексті не є обов’язковою умовою виокремлення префікса. Він як самостійне слово може вживатися в тексті на тлі похідних, словотвірна структура яких містить його, або без них, напр.: *Пам’ять моя сліпне од радості і горя, згадуючи той останній наш щасливий Новий рік перед хресним часом репресій. Це було феєрично святкове новоріччя.*

Стільки вигадки, таланту, пристрасті і блиску! В цьому святкуванні було аж щось “над”, якийсь болісно-екзальтований надрив, мовби душі наші передчували... (І. Жиленко. Homo feriens); Все тут було зі словом *най-*: *наймогутніший, наймудріший, найдорожчий, найсправедливіший, найзіркіший, найясніший, наймилостивіший, наймилосердніший* (П. Загребельний. Диво); *Ви подивіться, у цій залі половина – колишні “екс” – прем’єри, віце, міністри, перші заступники і т. ін.* (Час /Time, 24–30 липня 1997 р.)

Із префіксальних лексикалізованих морфем, крім згадуваних, зафіксовано ще *пере-*: Щось мене нині голова болить. То все від недо або *пере?* [жартівливий натяк на випивку] (3 усного мовлення), а також іншомовного походження *анти-* і *супер-*: *Один дуже інтелектуальний критик казав мені, що на Заході вже ніхто не читає романів. – А що читають? – Антиромани. Там тепер усі – “анти”* (Ю. Івакін); *На інтелектуальну еліту, причому не просто, а супер, хоче спиратися й інший кандидат – молодий амбітний політик, голова правління Фонду розвитку Львівщини Андрій Садовий* (Україна і світ, 3–9 червня 2000).

Проміжним етапом на шляху до повного виокремлення префікса, що засвідчує тенденцію до його лексикалізації, є випадки, коли виділений префікс вживається разом із дериватом, словотвірну структуру якого становить антонімічний префікс і твірна основа, з якою мав би поєднатися і виокремлений префікс, наприклад: *Оскільки вона [українська еліта] не має стабільних ознак і стабільного статусу в нашому суспільстві, оскільки її роль виконує сурогатна псевдоеліта, то говорити про пере- чи недооцінку, – то матеріал для “дозвілля”* (Голос Просвіти, 27 липня 2001). У такій функції певну активізацію останнім часом виявляє префікс *до-*, пор.: *Едуард Лашутін добре володіє мистецтвом господарювання у двох різних системах – у нашій до- і післяперебудовній і в європейській ринковій* (Край, 3–10 січня 1994); *До скону, Кириле, запам’ятаю наш перший інтим, що розділив моє життя на дві половини: до- і післямар’янівську* (С. Процюк. Інфекція). Семантика таких виокремлених префіксів звужена, конкретизована

контекстом майже контактної твірної основи. Власне такі відзначені явища можна кваліфікувати як префіксальні деривати із імпліцитною твірною основою.

Здатність словотворчих формантів до виокремлення й лексикалізації зумовлена їхніми семантичними особливостями. Дериваційна продуктивність словотворчого форманта позначається на використанні його в ролі окремого слова, однак вона не є визначальною. Так, у сучасній українській мові найчастіше в тексті у функції слова вживається іменниковий суфікс *-ізм*. Наприклад: *Оскільки будь-яка дефініція реалізму не буде вичерпною і не дасть уявлення про це явище, хоча сутність його загальнопівізнавана й загальнозрозуміла, літератори 90-х навіть виразно реалістичного крила не поспішають із стильовими самовизначеннями. Член літературного “Нова дегенерація” кандидат філологічних наук С. Процюк висловився так: “Не існує “ізмів”, існує індивідуальна манера письменника”* (Літературна Україна, 31 грудня 1998 р.); *Необхідно нарешті зрозуміти, що всі “ізми” – це рудименти минулого століття* (Галичина, 15 грудня 2001); *Єдине можна з цього приводу сказати про Кравчину цілком точно: ніяких розходжень з партійною програмою в головних питаннях життя в нього не було. Ніяких ізмів, ніяких ухилів, крім хіба... але не будемо говорити* (О. Довженко. Поема про море); *Та й самі ці “вчені”, на відміну від руйнаторів української культури 30-х років, типу сумнозвісного Полторацького, які обвинувачували українських письменників у всіх “ізмах” на сторінках тодішньої української преси, тепер старанно приховують своє співробітництво з каральними органами* (В. Берладяну, М. Осадчий, В. Чорновіл. Українська поезія на зубах кровожерного “літературознавства”); *[Критики] намагаються за всяку ціну втиснути кожного митця в якусь шухляду, приклеїти йому дешеvu етикету якогось напряму... Пікассо знаменитий маляр, але має на собі щось аж чотири наліпки. Вийміть його із шухляд ізмів!..* (Б.-І. Антонич. Національне мистецтво); *Школа багато постаралась для того, щоб не дати нам зразу потрапити на якийсь правильний шлях в літературі, головне нам забивали голови*

всілякими "ізмами" (із інтерв'ю з А. Шевчуком); *Академіка ж О. Білецького в "ізмах" не звинувачували: директор Інституту літератури розмовляв переважно російською мовою* (М. Шалата. Шашкевичознавство сьогодні: повернені й нові імена), див. також уже наведені приклади.

Виокремлення суфікса *-ізм* і уподібнення його слову в українській мові не є чимось новим. Це явище фіксують вже художні тексти української класики минулого століття: *Його погляди так слабо в'язалися з порожнім життям, його демократизм так трудно було припасувати до панських примх, занадто дорогої одежі і т. ін., що я просто не йняв йому віри. Своїм демократизмом, лібералізмом та іншими "ізмами" він лише прикрашав себе, як от чесучевим піджаком свою ставну постать, і так же легко, як чусачевий піджак, міг скинути й ті прикраси нематеріального характеру* (М. Коцюбинський. Посол від чорного царя).

Використання квазілексем *ізм* в українській мові стало настільки звичним, що вживання її навіть у поетичних текстах не є поодиноким чи випадковим. Крім уже наведеної поезії Л. Костенко, пор. також у інших поетів: *А поза цим – усе нудьга, Ці всі асфальти і лігніти І Ваші "ізми" (просто сміх!), й елюкубрації поетів, Що так чарують Вас, що їх Уваги вартими зовете...* (Я. Гординський. Листи з Парижа); *Ніхто ніколи не ламав присягу нашу, спільно взяту: завжди, усюди, з усіма лиш української вживати! О давній наш максималізм, святе обурення на того, хто убачав якийсь там "ізм" або прихильність до старого* (О. Різниченко. О юний наш максималізм).

Водночас дериваційний формант *-ізм* не є найбільш продуктивним суфіксом навіть у сфері творення абстрактних іменників. Передумовою виокремлення і лексикалізації дериваційного форманта є передовсім його семантична неінваріантність, неідіоматичність семантики¹. Інваріантність семантики словотворчого форманта та

¹ Детально про такі форманти див. Улуханов І. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы её описания. – М.: Наука, 1977. – С. 85–96.

ідіоматичність є значною перешкодою на шляху до його лексикалізації, оскільки варіантність загального значення, непередбачуваність, непрогнозованість семантики дериватів, утворених із допомогою такого форманта від різних твірних основ, зумовлюють можливість його неоднозначної, багатозначної ідентифікації.

Проте далеко не всі суфікси чи префікси з неінваріантним і неідіоматичним значенням виокремлюються і вживаються як самостійні слова. Власне лексикалізації зазнають тільки поодинокі дериваційні форманти. Так, із суфіксів, що функціонують як квазілексемі, крім уже згадуваних *ізм*, *іст*, *істка*, *ість* (*ськість*), можна відзначити ще антропонімі *енко* та *итник*. Наприклад: *А в нас тепер натривко забули догадків і тетієвських, викопують із могили, витягують із труни різних – итників або енків і "випадково" забувають не таких і численних первомайських, а потім жадають, щоб інтерес і любов до української мови прищеплювалася не її величчю, красою й рідністю, а адміністративними заходами відповідно до параграфів якогось там репаного закону* (Юрій Шерех. Трюїзми (в головному) і троє людей замучених); *Те, що мої предки були литвини і поляки, ще не є ганьбою. Ганьбою би було, якби моя душа кінчалася на -ський, як і нікчемні душі тих ф(ітільовщиків), що хоч і є енками, але мають душу на "оф"* (Лист Л. Мосенза до Р. Гармаша 18 червня 1948 р.). Засвідчений також лексикалізований суфіксоїд іншомовного походження *-гейт*, наприклад: *На щастя або на жаль (кому як) у США далеко не все залежить від адміністрації. "Уотергейт", "ірангейт", "контрасгейт", "монікагейт" та інші "гейти" свідчать про те, що можливість келійних рішень у Вашингтоні вельми обмежена* (Українська правда, 18 березня 2002). У поетичному мовленні у ролі окремого слова засвідчено також суфікс *-ент*, однак його поява спричинена не стільки потребою лексикалізації дериваційного форманта для того, щоб забезпечити виконання ним спеціалізованої семантико-номінативної функції, властивої квазілексемам, скільки особливостями ритми й ритмомелодичної організації вірша: *Президент за президентом – президентів ціла тьма! Треба ще якогось -ента, та народу вже нема* (І. Драч. *Semper tiro*).

Отже, деякі словотворчі суфікси і префікси можуть виокремлюватися і вживатися в мовленні як самостійні слова, тобто лексикалізуватися. Такі явища спорадично відзначені в мові української класики XIX ст., однак помітної активізації вони набувають в другій пол. XX ст. Неінваріантність та неїдіоматичність семантики дериваційного форманта можна розглядати як передумову його лексикалізації. Усамостійнення словотворчих морфем і функціонування їх у ролі повнозначних слів, як і цілком протилежні процеси формування дериваційних формантів із окремих слів, або “морфемізація” лексем, засвідчують тісний взаємозв’язок між лексичними й дериваційними одиницями, взаємодію різних рівнів мови.

Першодрук: Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Вип. IV. – 1999. – С. 136–143.

ДЕРИВАТОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ІВАНА КОВАЛИКА

В історію українського і слов’янського мовознавства професор Іван Ковалик увійшов насамперед як дериватолог. Упродовж усього творчого життя словотвір залишався головною проблемою його наукових студій, за результатами яких опубліковано кілька монографій і десятки статей¹. Про вагу наукового дериватологічного доробку Івана Ковалика може свідчити хоча б той факт, що його вчення про словотвір знайшло відгук і поцінування у працях таких

¹ Наведемо тут головніші з них: Ковалик І. Питання слов’янського іменникового словотвору – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958; Ковалик І. Вчення про словотвір. – Львів, 1958; Ковалик І. Вчення про словотвір. – Вип. 2. – Львів, 1964; Ковалик І. Некоторые вопросы славянского словообразования // IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. – Т. 2. – М., 1962. – С. 118–119; Ковалик І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. – Львів, 1964; Ковалик І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 5–56.

відомих славістів, як В. Дорошевський, Б. Гавранек, Я. Горецький, В. Виноградов, А. Єдлічка, М. Докуліл та ін. Сьогодні не можна назвати жодної серйозної праці про словотвір у слов’янських мовах, яка б певним чином не враховувала досягнення Івана Ковалика в теоретичній дериватології чи результати його аналізу конкретних словотвірних систем. Його дослідження словотвору стало особливим етапом у розвитку української дериватології.

Іванові Коваликові належить розробка низки проблем із теорії словотвору, зокрема опрацювання питань системності у словотворі, визначення основних дериватологічних понять у їхніх взаємозв’язках і взаємозумовленостях, з’ясування словотвірної синонімії, омонімії, антонімії, ролі кореня у словотворі, встановлення і дефініція комплексних словотвірних одиниць.

У 50-х роках, коли Іван Ковалик починає активно вивчати словотвір у слов’янських мовах, питання утворення лексичних одиниць традиційно розглядали у морфології або в лексикології. Професор один із перших обґрунтував доцільність і перспективи виділення вчення про словотвір в окрему самостійну мовознавчу науку – дериватологію. “Одні включають словотвір до складу морфології в широкому розумінні цього слова, інші відносять його до лексикології, хоч, треба гадати, є такі питання словотвору, яких не можна віднести ні до морфології, ні до лексикології, – писав він, – і саме вони являють собою центральні питання вчення про словотворчу будову мови”¹.

У своєму обґрунтуванні науки про словотвір учений виходив із того, що збільшення кількості і спеціалізація мовознавчих дисциплін спричинені передусім самою багатогранністю системи мови. В основі розвитку нових галузей наукового дослідження мови лежить віднайдення і виокремлення в ній як у складному багатомірному різнобічному феномені певного комплексу проблем, що становлять специфічний об’єкт лінгвістичних студій. Відповідно до цього фор-

¹ Ковалик І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. – Львів, 1964. – С. 6.

муються особливі прийоми і методи його вивчення та відповідний науково-поняттєвий і термінологічний апарат. З'ясування природи похідного слова, усвідомлення його своєрідності й специфіки у стосунку до слова непохідного, зокрема коли його двокомпонентна структура ізоморфна з синтаксичними одиницями, властивості подвійної референції – до світу речей і до базових слів, послідовне розмежування як засобів творення, так і результатів процесу деривації у формотворенні, словозміні і словотворенні, диференціація явищ лексико-семантичного і семантико-словотвірного порядку дали підстави І. Коваликові виділити дериватологію в окрему лінгвістичну дисципліну¹. Вона, на думку вченого, має “чітко визначений окремий спеціальний предмет дослідження, власну, властиву саме їй проблематику, що у всій своїй сукупності не включається до складу якоїсь галузі науки, та одночасно вироблену й узвичаєну науковою практикою систему наукових понять і термінів та надійні й перспективні методи наукового дослідження, зумовлені об'єктом вивчення і перевірені на практиці”².

Усамостійнення дериватології передбачало виявлення самостійного словотвірного рівня у структурі мови та його конститутивних лінгвоодиниць. Як відомо, це питання і в сучасній лінгвістиці розв'язується по-різному. Одні вчені вважають, що немає достатніх підстав для виділення самостійного рівня словотвору в будові мови³, інші розглядають словотвір як окремий мовний рівень, проте розходяться у визначенні основної одиниці такого рівня – словотворчий формант, дериват, словотвірний тип тощо⁴. Професор Іван

¹ Див.: Ковалик І. І. Вчення про словотвір. – Вип. 2. – Львів, 1964. – С. 54–71.

² Ковалик І. І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову. – С. 5.

³ Див.: Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Изд-во “Сов. Энциклопедия”, 1990. – С. 539; Степаиова М. Д. О месте словообразования в системе языка // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С. 278–279; Земская Е. А. О принципах выделения языковых уровней грамматического строя и их взаимодействие // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С. 279–281.

⁴ Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. – М.: Просвещение, 1979. – С. 142–172; Кубрякова Е. С. Что такое словообразование. – М., 1965.

Ковалик належав до тих дериватологів, які утверджували рівневий статус словотвору. Визначальною для вченого при постулюванні автономності словотвірного рівня у структурі мови стала наявність власної системи структурно однакових лінгвоодиниць – дериватем, що являють собою базові субстанціональні одиниці з відповідною словотвірною формою та словотвірним значенням. “У кожній дериватемі, – зазначав Іван Ковалик. – виявляється відповідний словотвірний тип залежно від того, за допомогою якого способу словотвору вона утворювалась. <...> Дериватемі, як узагальненому інваріантові, підлягають усі одноструктурні деривати”¹.

Інтерпретація дериватемі як інваріантної дериваційної величини, що об'єднує конкретні деривати, які характеризуються семантико-словотвірною однотипністю, була суголосною теоретичним пошукам в інших галузях науки про мову і стала вагомим внеском у розвиток дериватології. Поняття дериватемі у взаємозв'язку зі словотвірним типом і конкретними дериватами дало змогу чітко розмежувати дериваційні явища у сфері мови і мовлення, що є одним із головних завдань структурно-системного аналізу мови. Воно сприяло глибокому пізнанню закономірностей словотвору.

Виділення дериватології в окремий самостійний розділ лінгвістики спонукало до чіткого окреслення її предмета й об'єкта дослідження у взаємозв'язках із такими ж категоріями суміжних мовознавчих дисциплін. Іван Ковалик ґрунтовно проаналізував співвідношення між словотвором і граматику (морфологією і синтаксисом), фонетикою, лексикологією, етимологією, семасіологією, стилістикою, визначивши коло проблем, взаємозв'язки та межі кожної з них².

Однією з центральних для дериватологічної концепції Івана Ковалика була проблема системності в словотворі. Не випадково пер-

¹ Ковалик І. І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову. – С. 35; див. також: Ковалик І. І. Про основну мовну одиницю словотвірного рівня. – Українське мовознавство. – К., 1976. – Вип. 4. – С. 28–32.

² Ковалик І. І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961. – Вип. 2. – С. 54–70.

ший випуск його “Вчення про словотвір” відкриває розділ “Системний характер словотворчої будови мови”. Для нього система – це єдине ціле, частини якого перебувають у закономірних співвідношеннях і постійних взаємозв’язках. Розглядаючи мову як загальну систему систем, він інтерпретує словотвір як часткову систему, яку в свою чергу формують менш загальні підлеглі їй підсистеми. Відповідно до цього виявлення системності в словотворі передбачало встановлення відповідних супідрядних взаємопов’язаних і взаємопередбачуваних складових частин словотвірної будови мови. Такими вчений вважав словотвірні класи, тобто підсистеми словотвору окремих частин мови. Кожний словотвірний клас об’єднує словотвірні величини нижчого порядку – словотвірні категорії, до складу яких входять сукупності усіх підлеглих словотвірних розрядів, дериваційних одиниць, споріднених одним загальним значенням, нижчим за ступенем узагальнення. В ієрархії системоутворювальних одиниць словотвору на найнижчому рівні узагальнення виділялися словотвірні типи – дериваційні величини, які виявляються у низці конкретних дериватів на підставі частиномовної спільності їх твірних основ, єдності словотворчого форманта і словотвірного значення¹. Отже, системність словотвірної будови словотвору виявляється в ієрархічній організації часткових дериваційних підсистем, пов’язаних між собою відношеннями послідовного включення: словотвірний тип – словотвірний розряд – словотвірна категорія – словотвірний клас.

Зазначені наукові поняття в їхніх взаємозв’язках і взаємозумовленостях стали помітним надбанням теоретичної дериватології, оскільки інтерпретація дериваційних явищ як елементів складноструктурованої системи уможливила значно глибше розуміння словотворчого механізму мови і сприяла адекватнішому з’ясуванню природи лексичної деривації. Водночас виділення понять словотвірного типу, словотвірного розряду, словотвірної категорії, сло-

¹ Див.: Ковалик І. І. Питання слов’янського іменникового словотвору. – Львів, 1958. – Вип. 1. – С. 5–13; Ковалик І. І. Вчення про словотвір. – Львів, 1958. – С. 5–16.

вотвірного класу, обґрунтування словотвірної системи як системи систем мало важливе практичне значення для методики словотвірного аналізу й опису словотвору певної мови.

Поняття словотвірного типу в інтерпретації Івана Ковалика як узагальненого вихідного словотвірного поняття, яке виявляється в похідних, що характеризуються спільністю словотвірно-розрядного значення, частиномовною єдністю твірної основи та тотожністю словотворчого форманта, стало загальноприйнятим у сучасній дериватології. Пріоритетність Івана Ковалика у встановленні конститутивних ознак словотвірного типу свого часу засвідчили відомі російські дериватологи¹. Дивно, але в русистиці та й в україністиці воліють на це не зважати: вже стало традицією при визначенні словотвірного типу покликатися на відомого чеського граматиста Мілоша Докуліла, який справді багато зробив для розвитку сучасної науки про словотвір, але саме в питанні словотвірного типу він творчо використав праці Івана Ковалика².

Не зовсім правильним є також твердження про те, що поняття словотвірної категорії у дериватологію ввів Мілош Докуліл³, який розглядав її як одиницю, сформовану групою словотвірних типів, об’єднаних спільністю дериваційного значення безвідносно до засобів його вираження⁴. Як уже зазначалось, в ієрархії системоутворювальних одиниць Івана Ковалика словотвірна категорія об’єднує словотвірні розряди (сукупності семантично однотипних словотвірних типів – назв місця, назв виконавців дії і т. д.) на підставі спільності найбільш загальних значень (наприклад, серед іменників – назви істот і назви неживих предметів). Легко помітити, що поняття словотвірної категорії в Мілоша Докуліла збігається із словотвір-

¹ Див.: Лопатин В. В., Улуханов И. С. Теория грамматики и практика грамматического описания // Вопросы языкознания. – 1978. – № 1. – С. 45.

² Dokulil M. Tvoření slov v češtině: Teorie odvozování slov. – Praha: Nakl. Českosl. akad. věd., 1962. – S. 72.

³ Див., наприклад: Земская Е. О. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния. Виноградовские чтения, I–УШ. – М.: Наука, 1978. – С. 68.

⁴ Див.: Dokulil M. Там само. – С. 203.

ним розрядом Івана Ковалика. Можна сперечатися, яка з дефініцій більш адекватна поняттю категорії у словотворі, але не можна забувати про пріоритетність введення в науковий обіг тих чи інших дериватологічних понять.

У сучасній дериватології поняття словотвірного розряду, словотвірної категорії, словотвірного класу, які запропонував Іван Ковалик, не набули такого поширення, як словотвірний тип. Гадаємо, що їх використання сприяло б глибшому проникненню в сутність системності в словотворі і ґрунтовнішому опису словотвірних одиниць у їхніх взаємозв'язках і взаємозумовленостях.

Важливою частиною наукового доробку Івана Ковалика в ділянці дериватології є теоретичне опрацювання словотворчих ресурсів, визначення і характеристика всіх мовних значущих одиниць, що можуть використовуватись як будівельний матеріал, з якого утворюються слова за всіма структурними способами словотвору, вказав на непослідовність і суперечливість у визначенні сутності кореневої та афіксальних морфем і їх функцій у словотворенні.

Основною вихідною словотворчою частиною слова, на думку вченого, є коренева морфема, або так званий корінь слова, що являє собою неподільну зі словотворчого погляду частину слова, яка містить у собі спільне семантичне ядро всього ряду кореневоспоріднених слів¹. Коренева морфема є обов'язковою частиною слова на противагу афіксальним, які не обов'язкові. Зазвичай з нею пов'язують лексичне значення цілого слова. Учений переконливо довів, що носієм лексичного значення є слово в цілому як сукупність кореневої, афіксальної і флексійної морфем, а коренева морфема є лише носієм загальної семантичної ідеї, на базі якої залежно від характеру поєднаних із нею афіксальних і флексійної морфем ця ідея конкретизується в окремі лексичні значення слів. "Наприклад, у словах типу *вітряк, смоляр, кравець, швець* кореневі частини *вітр-, стол-, кра-, шв-*, – писав І. Ковалик, – аж ніяк не визначають основного семантичного значення цих слів чи основний зміст лексичного зна-

¹ Ковалик І. Вчення про словотвір. – Львів, 1958. – С. 17.

чення слів, а є тільки відправним, смисловим центром, смисловою основою, на якій утворюється і будується семантика цих слів за допомогою афіксальних морфем"¹. Цілком слушні міркування Івана Ковалика щодо ролі кореневої морфемі в організації лексичного значення слова не втратили своєї актуальності й нині, бо навіть у найновіших граматичних наукових працях і навчальних посібниках традиційно зазначають, що носієм лексичного значення є корінь слова².

Заслугує на увагу характеристика основних типів кореневих морфем, з'ясування їх відношення до кореневих слів і основ слів. Іван Ковалик підкреслював, що корінь слова не можна змішувати з так званими кореневими словами. Їх подібність вичерпується звуковою близькістю, за значенням це зовсім різні речі. "Корінь слова – це частина слова, яка містить загальне семантичне ядро всіх кореневоспоріднених слів, семантика кореня розкривається тільки на основі абстрагування спільного в ряді слів із цим коренем, включаючи й кореневі слова з їх частковим лексичним значенням. Якщо взяти, наприклад, такий ряд кореневоспоріднених слів, як *вод-а, вод-ний, вод-нистий, вод-яник, під-вод-ний* і т. д., то семантика кореневого слова *вод-а*, хоч і найближча до семантики кореня, але аж ніяк з нею не тотожна, бо семантика кореня *вод-* у словотворчо споріднених, спільнокореневих словах не обмежується значенням кореневого слова *вода*, яка є семантичною основою оформлення смислової структури слова"³.

Є суттєва відмінність між коренем і основою навіть кореневого слова, бо коренева морфема має більш загальне значення, а основа –

¹ Ковалик І. Вчення про словотвір. – Львів, 1958. – С. 17.

² Див., наприклад: Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2004. – С. 275; Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 8; Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 6; Сучасна українська літературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Уздиган та ін. – 3-тє вид., допов. – К., 2002. – С. 230.

³ Ковалик І. І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову. – С. 16.

конкретніше, вужче, власне лексичне значення без його граматичного оформлення¹.

Характеризуючи афіксальні словотворчі ресурси, Іван Ковалик основну увагу зосередив на граматико-словотворчих функціях афіксів. Головною функцією афіксальних морфем є словотворча. Крім цього, вони виконують ще класифікаційну, транспонувальну, поняттєву або семантичну, уточнювальну і оцінно-стилістичну функції. Класифікаційна функція афіксальних компонентів полягає в тому, що вони ідентифікують позначувані поняття в межах певного лексико-граматичного класу похідних. Транспонувальна функція афіксальних морфем пов'язана з їх можливостями переведення однієї частини мови в іншу. Поняттєва, або семантична, функція є своєрідною деталізацією класифікаційної, бо афікси не лише вказують на частиномовну незалежність дериватів, а й на їхнє словотвірне-розрядне значення. Якщо афікси лише підкреслюють чи послаблюють значення твірної основи або змінюють її конотацію, то вони виконують відповідно унаочнювальну й оцінно-стилістичну функції².

У дериватологічній проблематиці Івана Ковалика заслуговують на увагу і його погляди на природу одно- чи кількофонемних асемантичних структурних прокладок між твірною основою і словотворчим афіксом. Учений небезпідставно заперечував інтерпретацію їх як інтерфіксів, вважаючи, що такі сегменти в структурі слова є частинами поліморфемних афіксів, які постали внаслідок словотвірного перерозкладу морфем, а термін "інтерфікс", на його думку, можна застосовувати лише щодо з'єднувальних голосних у композиціях³.

Важливим здобутком сучасної дериватології стало обґрунтування ролі твірної основи і словотворчого форманта в дериваційному акті,

¹ Див.: Ковалик І. І. Вчення про словотвір. – Львів, 1958. – С. 25.

² Ковалик І. І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову. – К., 1979. – С. 20.

³ Ковалик І. І. Основні проблеми вчення про словотвір // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 11. – С. 23–24.

зокрема в структуруванні семантики похідного слова. Із компонентів словотвірної структури деривата, що корелюють із двочленною ономасіологічною структурою (ономасіологічна база і ономасіологічна ознака), словотворчий формант ідентифікує об'єкт найменування з певною поняттєвою категорією та її підкатегоріями, а твірна основа фіксує його індивідуалізувальну ознаку. Однак ще в 50-х роках на це вказував Іван Ковалик, зазначаючи, що словотворчі морфемі є тими мовними елементами, які об'єднують групи похідних слів у точно окреслену категорію назв, наприклад місця, знаряддя, діяча та інших, ототожнюючи однотипні деривати, тоді як твірні основи виконують протилежну роль – розрізнявальну, диференціальну¹.

Іван Ковалик один із перших відзначив однобічність дослідження словотвору, зумовлену вивченням здебільшого афіксальних елементів похідного слова і недостатньою увагою до ролі твірної основи в дериваційних актах. Ще на початку 60-х років, задовго до того, як подібні питання були поставлені, скажімо, в російському мовознавстві, він писав: "...й досі, наскільки мені відомо, ще не маємо в ділянці вчення про словотвір ні однієї спеціальної праці, в якій була б охарактеризована вся система будови словотвору даної мови з погляду структури словотворчих основ. А втім такий аспект вивчення системи словотвору даної мови допоміг би краще зрозуміти словотворчі факти й дав би надійні підстави зробити далеко глибші висновки й узагальнення з теоретичних питань учення про словотвір"². І якщо ми сьогодні вже маємо перші монографічні дослідження словотвірної системи мови, здійснені з опорою на твірну основу як ти-

¹ Ковалик І. Вчення про словотвір. – Львів, 1958. – С. 57–61.

² Ковалик І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. – Львів, 1964. – С. 43–44, пор. також його ж: Вчення про словотвір, – Львів, 1961. – Вип. 2. – С. 70. У російській дериватології аналогічні думки були висловлені в працях: Зенков Г. С. Вопросы теории словообразования. – Фрунзе, 1969; Лопатин В. В. Словообразование как объект грамматического описания // Грамматическое описание славянских языков. – М.: Наука, 1974. – С. 53–60; Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании: Виноградские чтения, I–УШ. – М.: Наука, 1978. – С. 67.

пологізувальний чинник¹, то в цьому велика заслуга й Івана Ковалика, бо його праці спонукали до розробки теоретичних і практичних питань словотвірної “основології”, сприяли формуванню основоцентричного вивчення словотвору і становленню основоцентричної дериватології.

Завдяки зусиллям Івана Ковалика в українській дериватології чимало зроблено в ділянці дослідження різнотипних словотвірних гнізд. Його студії про принципи словотвірного “гніздування” слів, формально-семантичну структуру словотвірного гнізда, роль кореня в його структуруванні стали надійною теоретичною і практичною базою для розвитку словотвірної “гніздології”. Із різноманітної проблематики словотвірної “гніздології” розглянемо лише два питання, постановка і розв’язання яких, хоч і не прийняті сучасною дериватологією або не знайшли в ній застосування, мають, на нашу думку, суттєві переваги для практики дериватологічних досліджень.

Зокрема, у сучасній теорії словотвірного гнізда вихідним компонентом, його вершиною вважається непохідне слово. Таке положення знайшло відображення і в лексикографічній інтерпретації словотвірних гнізд². Іван Ковалик запропонував вихідним реестровим елементом словотвірно-гніздової статті брати корінь, відповідні непохідні (кореневі) слова вважати первинними початковими похідними, які належать до сфери першого ступеня словотворення. Обґрунтовуючи такий підхід до структурування словотвірного гнізда, учений виходив із того, що непохідні слова перебувають у безпосередніх дериваційних структурно-семантичних зв’язках з коренями, а їхнє лексичне значення впливає безпосередньо із значення кореневих морфем³.

¹ Див.: Грещук В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1955. – 206 с.; Валюх З. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові. – К. – Полтава, 2005. – 353 с.

² Див., наприклад: Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х томах. – М.: Русск. язык, 1985. – Т. 1. – С. 9.

³ Ковалик І. Семантична функція кореня в словотвірному гнізді // Словотвірна семантика східнослов’янських мов. – К., 1983. – С. 18.

Надаючи особливого значення семантичним процесам у дериваційних актах на кожному ступені творення, Іван Ковалик розробив оригінальну методику аналізу відношень між компонентами словотвірного гнізда як явищ семізації і десемізації. На думку вченого, “в процесі комплектування словотвірних рядів у словотвірному гнізді в ході творення похідних дериватів від твірних слів у семантико-словотвірній сітці можуть мати місце накладання і знімання сем чи семем, тобто семізація і десемізація, а то й відповідні накладання додаткових сем при збереженні наявних сем та семем твірних слів”¹. На прикладі словотвірного гнізда з коренем *зелен-* подав зразок опису семантичних відношень між його компонентами. Застосування такої методики дає змогу розкрити формально-семантичну структуру словотвірного гнізда в динаміці, виявляючи при цьому найтонші нюанси складних значенневих трансформацій на кожному дериваційному кроці. Низка досліджень словотвірних гнізд з коренями на позначення руху, мовлення, мислення, почуттів тощо, які виконали учні й послідовники Івана Ковалика, – вагомий внесок у розвиток сучасної української дериватології.

Спеціальну розвідку присвятив І. Ковалик дискусійному і донині питанню про омонімію і синонімію у словотворі². Науковець розглядає словотворчу омонімію і синонімію у їх стосунку до лексичної й граматичної омонімії і синонімії. Розмежовуючи їх, він запропонував три різні диференційовані лінгвістичні терміни: омолексеми, тобто лексичні омоніми, омоморфеми з поділом їх на омофлексії і омоафікси (омосуфікси і омопрефікси). Конструктивним виявився погляд ученого на критерії визначення кількості суфіксів-омонімів в омонімічному суфіксальному ряді в межах однієї суфіксеми, згідно з яким “кількість словотворчорозрядних значень даної суфіксеми буде мірилом її омонімічної диференціації на ту чи іншу кількість

¹ Ковалик І. І. Про семізацію і семемізацію у словотвірному гнізді кореня *зелен-* в українській мові // Українське мовознавство. – К., 1983. – Вип. 11. – С. 54.

² Ковалик І. Питання словотворчої омонімії і синонімії у сфері іменників слов’янських мов: Питання слов’язознавства // Матеріали І-ї Славістичної конференції. – Львів, 1962. – С. 5–26.

суфіксів-омонімів”¹. Однак, як справедливо зауважив дослідник, питання омонімічності в словотворі надалі залишається відкритим і заслуговує на спеціальне дослідження з огляду на можливість поширення словотвірної омонімії на такі словотвірні поняття, як словотвірний тип, словотвірна категорія і навіть словотвірний клас, а також складність і неоднозначність інтерпретації зв’язків омонімії й полісемії в словотворі. Словотвірні суфіксальні синоніми І. Ковалик вбачав у рядах похідних слів, які мають спільну твірну основу й однакові за значенням різнозвучні суфікси на зразок *збирач – збиральник, здавець – здавальник*. Поряд із цим відношення словотвірної синонімії вчений констатував і в рядах різноосновних дериватів, об’єднаних спільним словотвірнорозрядним значенням, кваліфікуючи її, на відміну від попередньої, словотвірнорозрядною суфіксальною синонімією².

І. Ковалик у своєму вченні про словотвір приділив багато уваги способам словотворення, їх класифікації. Способи словотвору він розглядав як різні з погляду структури шляхи й прийоми творення нових слів за допомогою усіх словотворчих ресурсів, як комплексну систему “використання різних структурних словотворчих засобів і способів утворення дериватом”³.

Спосіб словотвору як одиниця класифікації й опису системи словотвору об’єднує структурно однотипні словотвірні типи. Усі способи словотвору діляться на дві групи залежно від кількості твірних основ – однієї чи двох і більше. У межах способів творення слів на базі однієї твірної основи вчений виділяв такі: суфіксальний (з нульовим суфіксом включно), префіксальний, постфіксальний, префіксально-суфіксальний (з нульовим суфіксом включно),

¹ Ковалик І. Питання словотворчої омонімії і синонімії у сфері іменників слов’янських мов: Питання слов’янознавства // Матеріали І-ї Славістичної конференції. – Львів, 1962. – С. 16.

² Там само. – С. 21–24.

³ Ковалик І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 26.

суфіксально-постфіксальний, префіксально-суфіксально-постфіксальний, черезступеневий, морфолого-синтаксичний, лексико-морфологічний, семантичний (лексико-семантичний). До другої групи способів творення слів з двома і більше твірними основами він відносив складання основ, суфіксально-складний (також з нульовим суфіксом), префіксально-складний, префіксально-суфіксально-складний, зрощеннєвий, суфіксально-зрощеннєвий, абрєвіаційний, абрєвіаційно-складний, контамінаційний, телескопічний, аналітичний (словосполучний)¹. Питання про кількість і якість способів словотвору і сьогодні є одним із суперечливих і дискусійних. З урахуванням оказіонального словотворення виділяють до 80 способів². Класифікація способів словотвору І. І. Ковалика на сьогодні залишається найповнішою в україністиці.

Дериватологічні студії І. Ковалика суттєво збагатили славістику як розробкою теоретичних проблем методики порівняльно-історичного дослідження словотвору слов’янських мов, так і ґрунтовними порівняльно-типологічними характеристиками словотвору іменників у слов’янських мовах. Порівняльний аналіз словотвору іменників у слов’янських мовах дав змогу виявити загальне, спільнослов’янське та індивідуальне, властиве тільки для окремих слов’янських мов, що, своєю чергою, уможливило відтворення шляхом внутрішньої та зовнішньої реконструкції системи словотвору спільнослов’янської прамови. Що стосується методики порівняльної славістики, то вчений переконливо обґрунтував необхідність за основу, вихідну одиницю для порівняльного дослідження слов’янського словотвору брати не дериваційний формант, як це було раніше, а словотвірний тип як найменшу узагальнену словотвірну величину. Словотвірний тип у порівнянні з суфіксом краще і повніше виражає природу словотвірного явища, він більш конкретизований, краще відображає про-

¹ Ковалик І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 26–27.

² Див.: Улуханов І. С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация. – М., 1996. – 221 с.

дуктивність словотворчих процесів, бо один і той же суфікс в одних словотвірних типах може бути продуктивним, а в інших – малопродуктивним чи непродуктивним. Так само і в межах однієї мови чи групи споріднених мов мовно-територіальні вияви словотвірного типу і суфікса можуть не збігатися. Словотвірний тип як вихідна величина в процесі порівняльного дослідження дає змогу краще виявити характерні особливості і індивідуальні відмінності або спільні риси в споріднених мовах¹.

Окремо слід відзначити слушні міркування І. Ковалика щодо особливостей і специфіки діалектного, термінологічного, ономастичного словотворення.

Відмітною прикметою Івана Ковалика як дослідника словотвору була особлива увага до теоретичних і практичних проблем деривації. Його теоретичні побудови перевірялися на словотвірній конкретиці, з урахуванням якої могли зазнавати певних коректив. Описи конкретних словотвірних систем, що їх провів учений, і нині залишаються зразками виняткової наукової скрупульозності і добросовісності.

Праці Івана Ковалика з теорії словотвору значною мірою визначили основні напрямки розвитку сучасної дериватології. Найбільш актуальні проблеми теорії і практики опису словотвірної системи слов'янських мов своїми витокami сягають вчення про словотвір Івана Ковалика.

Першодрук: Ковалик Іван. Вчення про словотвір. Вибрані праці. Частина I / Упор. і автор передм. В. Грещук. – Івано-Франківськ – Львів: Місто НВ, 2007. – С. 6–20.

¹ Ковалик І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими. – Львів, 1958. – С. 20–22.

ОСНОВОЦЕНТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ

ОСНОВОЦЕНТРИЧНА ДЕРИВАТОЛОГІЯ: ІСТОРІЯ, СТАН, ПЕРСПЕКТИВИ

Вчення про словотвір, що впродовж останніх десятиліть виокремилось у самостійний розділ мовознавства зі своїми специфічними об'єктом вивчення, проблематикою, системою наукових понять і термінів та методів дослідження, з часу зародження й до нині зорієнтоване в основному на словотворчий формант. Він, крім того, що є самодостатньою одиницею дериватологічних студій, відіграє визначальну роль у класифікації, систематизації й науково-лінгвістичній інтерпретації дериватів, їх структури, семантики, функціонування. Основу словотвірного типу, цієї вузлової комплексної одиниці класифікації й опису словотвору, становить спільність словотворчого форманта у ряді дериватів. Формантоцентрична зорієнтованість дериватології певною мірою вмотивована, вона спричинена тією роллю, яку відіграє дериваційний формант в актах словотворення, у формуванні формальної і семантичної структури похідного слова, у системній організації словотвору. Однак двокомпонентність деривата, наявність у його структурі твірної основи, яка відіграє не менш важливу роль, ніж формант, зумовила необхідність заакцентування уваги і на твірній основі як типологізувальному чиннику у словотворі. Чи не вперше цю проблему чітко окреслив Іван Ковалик. Ще на початку 60-х рр. ХХ ст. він зазначив: “У працях із суфіксального словотвору дослідники звертають увагу головним чином на суфікси, а ролі твірної основи звичайно не враховують. Вивчаючи характер суфіксального словотворчого процесу іменників, необхідно враховувати як роль твірної основи (баземи), так і суфікса (суфіксеми)”¹.

¹ Ковалик И. И. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками: Автореф. дис. ... доктора филол. наук. – К., 1961. – С. 6–7.

У цей же час у російській дериватології з'являються статті, в яких зроблена спроба проаналізувати окремі іменні частини мови з погляду можливостей утворювати на базі них нові слова¹. Вони цікаві як перші спроби встановити міру участі тих чи інших формально-граматичних груп у межах лексико-граматичних класів у творенні нових слів. Так, В. П. Даниленко, аналізуючи іменники, загальні назви, за їх дериваційною спроможністю, виявила три класи твірних:

1) іменники “межевих” моделей творення, тобто ті, від яких не утворюються похідні слова (субстантиви з суфіксами суб'єктивної оцінки та емоційно забарвлені, похідні іменники зі збірним значенням та абстрактні іменники з суфіксами старослов'янського походження);

2) іменники, які характеризуються регулярними словотвірними зв'язками твірних і похідних слів (назви осіб чоловічої статі і відповідні фемінітиви, аббревіатури й складноскорочені слова на позначення підприємств, установ, навчальних закладів, комітетів, товариств, спілок і утворені від них прикметники та назви осіб із значенням членів колективу даних підприємств, установ тощо, найменування осіб і дій, виконуваних ними, осіб і ознак, предметів і ознак);

3) іменники, які характеризуються нерегулярними словотвірними зв'язками твірних і похідних (назви осіб і утворені від них абстрактні іменники та іменники з предметним значенням, іменники на позначення предметів і дієслова, а також назви професій і роду діяльності осіб). Аналіз власних назв імен як твірної бази в словотво-

¹ Супрун А.Е. Числительные как база для образования новых слов // Вопросы словообразования и фразеологии. – Фрунзе, 1962. – С. 38–39; Даниленко В. П. Имена существительные (нарицательные) как производящие основы современного словообразования и развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 63–76; Даниленко В. П. Имена собственные как производящие основы современного словообразования // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 77–92; Бакина М. А. Имена прилагательные как производящие основы современного словообразования // Развитие словообразования современного русского языка. – М. (Наука), 1966. – С. 55–73.

ренні дав змогу встановити, чим вони протиставляються субстантивам – загальним назвам. Власні назви з погляду їх дериваційної спроможності на протигагу загальним відзначаються нестійкістю, недовговічністю та необмеженою продуктивністю більшості утворень. Подібні результати отримала Бакина М. О., досліджуючи прикметники як твірні основи. Залежно від участі різноструктурних основ прикметників у словотворі сучасної російської мови вона розподіляє ад'єктиви на три групи, до першої з яких входять прикметники, від яких активно і навіть регулярно утворюються похідні, до другої – ті, які беруть участь у деривації, але не так активно, і до третьої – прикметники, від яких не утворюються деривати.

Характерною особливістю цих досліджень було те, що за мету ставилось встановити загальні закономірності дериваційної поведінки окремих частин мови, виявити різні за словотворчою активністю групи твірних основ, при цьому матеріал вивчення обмежувався в основному новоутвореними похідними. Такі дослідження здійснені в рамках методик і прийомів традиційного дослідження словотвору, зорієнтованого на дериваційний формант як основний виразник дериваційної функції.

Якісно новий етап у розвитку основоцентричного аспекту дериватологічних студій пов'язаний із усвідомленням необхідності запровадження специфічної комплексної одиниці класифікації й опису словотвірного матеріалу, за допомогою якої можна було б виявити системну організацію словотвору, в якій типологізувальним чинником виступала б твірна основа. Такою стала словотвірна парадигма як ряд дериватів, утворених від однієї твірної основи на одному ступені творення.

Поява комплексної системоутворювальної одиниці класифікації й опису словотвору, адекватної суті його основоцентричного вивчення, послужила каталізатором планомірного вивчення дериваційного потенціалу і його реалізації у мовленні різночастиномовних структурно-семантичних груп слів або окремих лексико-граматичних класів як твірних.

Першою монографічною дериватологічною працею основоцентричного спрямування, в якій використана словотвірна парадигма для

класифікації й опису фрагмента словотвірної системи була книга Клари Бузашшіової “Семантична структура словацьких девербативів”¹. Встановивши зумовленість словотворчих можливостей дієслів словацької мови інтенцією словотвірної дії, що найабстрактнішим способом відбиває семантику дієслів, авторка поділяє досліджувані дієслова на групи в залежності від того, які значення мають утворені від них іменники. Словотвірна парадигма віддієслівних утворень включає дієслова з однаковою “словотвірною словозміною”, тобто ті, від яких утворені похідні з однаковим категоріальним словотвірним значенням, яких для іменникових девербативів виявилось одинадцять: 1) виконавець дії (при запереченні носій дії), 2) знаряддя дії, 3) дія, 4) матеріал, який витрачається при реалізації дії, 5) результат дії, 6) залишок (після дії), 7) об’єкт дії (пацієнт у вузькому значенні), 8) місце дії, 9) якість дії, 10) опредмечування якості дії, 11) носій якості дії. Типізовані набори дериватів із однаковим словотвірним значенням для різних інтенційних типів твірних дієслів дали підстави дослідниці виділити 9 парадигм, кожна з яких характеризується своєрідною конфігурацією співвідношення регулярної реалізації семантичних позицій та її відсутності. Однак К. Бузашшіова обмежилася лише іменними девербативами, її парадигма охоплює іменникові й прикметникові похідні, дієслівні деривати залишилися поза увагою дослідниці. За такого підходу словотвірна парадигма втрачає своє визначальне призначення – *всеохопно* експлікувати дериваційні можливості класу твірних.

У наступних дослідженнях, здебільшого дисертаційних, здійснених на матеріалі російської та української мов, словотвірна парадигма розглядається як комплексна одиниця, яка репрезентує словотворчу спроможність твірних у всьому розмаїтті способів словотвору та лексико-граматичних і семантико-словотвірних категорій.

У результаті вивчення словотворчих потенцій російських дієслів у зв’язку з їх синтаксичними властивостями встановлені важливі

¹ Buzássyová K. Sémantická štruktúra slovenských deverbátív. – Bratislava, 1974.

закономірності, зокрема: від дієслова можна утворити лише такі похідні, словотвірне значення яких зумовлене його валентністю; семантико-синтаксичні відмінності між дієсловами конкретної фізичної дії та інтенціональними дієсловами релевантні для дериваційних можливостей цих дієслів, саме ними спричинені суттєві відмінності у структурі їх словотвірних парадигм¹. Незважаючи на низку досліджень словотворчих можливостей дієслів, передовсім російської мови², до вичерпного висвітлення цієї проблеми ще далеко.

Сучасна дериватологія поповнилась новими важливими відомостями про дериваційні можливості окремих груп твірних іменників у російській мові, про склад їх конкретних і типових словотвірних парадигм, реалізацію або нереалізацію тих чи інших семантичних позицій. Йдеться про назви осіб³, тварин, частин тіла, темпоральних відрізків, спорідненості⁴, речовинні іменники⁵ як твірна база

¹ Морозова Т. С. Структура словообразовательных парадигм русского глагола: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1980. – С. 7; Чиканцева Т. В. Словообразовательные парадигмы непроеизводных глаголов современного русского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М.: Наука, 1984; Морозова Т. С. Синтаксические свойства глагола и его словообразовательный потенциал // Проблемы структурной лингвистики 1982. – М., 1984. – С. 81; Улуханов И. С. О функциональном словообразовании // Функциональная лингвистика: Материалы конференции. Часть 2. Ялта 24–28 апреля 1994 г. – Симферополь, 1994. – С. 91–92.

² Buzássyová K. Sémantická štruktúra slovenských deverbátív. – Bratislava, 1974, див. також: Яруллина Т. С. Словообразовательные возможности русских непроеизводных глаголов: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1980; Чиканцева Т. В. Знач. праця; Бразаускаене Е. М. Словообразовательный потенциал префиксальных глаголов современного русского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1991.

³ Пугачев И. А. Структура словообразовательной парадигмы названий лиц в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1987.

⁴ Юсупова Н. Г. Структура словообразовательных парадигм имен существительных в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1980.

⁵ Денисюк Л. Н. Словообразующий потенциал вещественных существительных в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1986; Давыдова Н. В. Структура словообразовательных парадигм вещественных существительных в современном русском языке (злаки, металлы, драгоценные камни): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1989.

в сучасній російській мові. Предметом дисертаційного дослідження стала також структура словотвірних парадигм російських прикметників¹.

Здобутки основоцентричної дериватології в українському мовознавстві скромніші. Ідея Івана Ковалика про необхідність збалансованої уваги до обох аспектів дослідження словотвору – формантоцентричного й основоцентричного – до середини 80-их рр., якщо не брати до уваги монографії Горпинича, присвяченої проблемам відтопонімного словотвору в східнослов'янських мовах², залишалась лише запрошенням до ґрунтовного опрацювання проблеми дериваційних можливостей різнотипних груп твірних основ. Правда, починаючи з кінця 70-их рр., в українській дериватології активно вивчались словотвірні гнізда коренів слів певних структурних типів, зокрема із повноголоссям –оро-³, або семантичних із значенням мовлення⁴, руху⁵, мислення⁶, почуттів⁷. Вивчення словотвірних гнізд має виразну основоцентричну орієнтацію. Однак за своєю суттю, спрямуванням, методиками дослідження і кінцевим результатом студії словотвору з опорою на словотвірну парадигму і словотвірне гніздо помітно відмінні. Свого часу О. С. Кубрякова висловила слушну думку про те, що словотвірна парадигма є більш природною комп-

¹ Клобукова Л. П. Структура словообразовательных парадигм русских имен прилагательных: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1982.

² Горпинич В. О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1973.

³ Верещака В. И. Словообразовательные поля корней с полногласным сочетанием –оро- в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1978.

⁴ Голянич М. И. Словообразовательные поля корней со значением говорения в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1979.

⁵ Лесюк Н. П. Словообразовательные гнезда корней со значением движения в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1982.

⁶ Василевич А. Я. Словообразовательные гнезда корней слов со значением мышления в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1985.

⁷ Тышквивская Н. Я. Семантико-словообразовательная структура гнезд слов со значением чувств в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1987.

лексною одиницею мови, ніж словотвірне гніздо, оскільки фіксує перші кроки гнізда, які важливі тим, що повторюються у багатьох твірних. Цю думку цілком поділяє К. Бузашшова, вважаючи, що “словотвірна парадигма здатна фіксувати дериваційний потенціал слова більш типізовано, ніж гніздо”¹. Приймаючи ці досить важливі конструктивні зауваження, додамо, що з огляду на визначальну роль безпосередніх мотивацій у словотворі для вивчення словотворчої спроможності словотвірна парадигма є більш оптимальною і “операбельною” комплексною одиницею класифікації й опису, ніж словотвірне гніздо.

На сьогодні в українському мовознавстві більшою чи меншою мірою досліджена структура словотвірних парадигм якісних прикметників, зокрема тих, які позначають внутрішні якості людини, колір, смак, параметричні й просторові ознаки. Аналіз словотвірних парадигм українських прикметників дав змогу виявити типологію ад'єктивних твірних, можливості їх дериваційно-семантичних трансформацій у дериваційних процесах та словотворчу спроможність різнотипних груп твірних прикметників і причини, що її зумовлюють. Структурно-семантична типологія твірних прикметників у свою чергу уможливила встановлення характеру передномінаційного поняттєвого освоєння мовцем об'єктів найменування, типів ознак, відображених у назвах. Вивчення структури словотвірної семантики українських деад'єктивів демонструє її залежність від можливостей дериваційно-семантичних трансформацій прикметника. “Природа статичної ознаки, яку відображає прикметник, уможливує з нею логічні операції використання цієї ознаки як відмітної прикмети її носія, абстрагування її від носія і сприймання як автономної діяльної сутності, усвідомлення градації ознаки щодо її прояву в квантитативних, темпоральних, локативних та деяких інших вимірах, процесуалізацію ознаки та редистрибуцію її з присубстантивної позиції в привербальну. На цих властивостях ґрунтуються різнотипні оно-

¹ Бузашшова К. Возможности и границы моделирования на уровне словообразовательных парадигм // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М.: Наука, 1987. – С. 19.

масіологічні категорії, що є базою словотвірних значень”¹. Вивчення словотворчої спроможності різних за семантикою груп твірних прикметників показало, що вони дериваційно досить активні, однак реалізація словотворчих потенцій конкретним твірним суттєво відрізняється повнотою і типами деривації. Тенденцію до повної реалізації дериваційного потенціалу з багатьох проаналізованих твірних послідовно виявляє невелика кількість у межах кожної лексико-семантичної групи, переважно непохідних прикметників, семантика яких найбільш значуща у практичній діяльності людини, що підтверджується високою частотністю таких ад’єктивів у мовленні. Вони ж становлять ядро лексико-семантичної групи, виражаючи основні семантичні опозиції у межах смислових інваріантів².

Схема аналізу відприкметникового словотвору послужила зразком для вивчення словотвірних парадигм українських іменників на позначення спорідненості й свояцтва, рідин, абстрактних понять³, темпоральних⁴ і локативних субстантивів⁵ та дієслів конкретної фізичної дії⁶.

¹ Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – С. 168.

² Там само.

³ Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1998.

⁴ Скварок О. Структура словотвірних парадигм іменників-назв одиниць виміру часу // Вісник Прикарпатського університету: Філологія. Випуск IV. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 143–151.

⁵ Скварок О. Семантико-поняттєві передумови реалізації словотворчого потенціалу твірного слова (на матеріалі непохідних локативних іменників) // Вісник Прикарпатського університету: Філологія. Випуск V. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 86–93.

⁶ Джочка І. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою “створювати різноманітні типи запасів” // Наукові записки: Випуск 31. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2001. – С. 87–91; Джочка І. Словотворча спроможність дієслів із семою “приготування їжі” // Вісник Прикарпатського університету: Філологія. Випуск V. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 102–110.

Таким чином, в українському мовознавстві основоцентричним аспектом дослідження охоплені тільки окремі відзначені групи дещубстантивів, деад’єктивів та девербативів. Найбільш вивченими як твірна база є прикметники, однак і тут ще не маємо вичерпного опису дериваційної поведінки усіх структурно-семантичних груп ад’єктивів. Що ж до дослідження іменників і дієслів як твірної бази українського словотвору, то тут зроблені тільки перші кроки, тому необхідне подальше вивчення дериваційної спроможності всіх інших структурно-семантичних груп твірних іменників і дієслів. Іменники, дієслова і прикметники становлять ядро бази українського словотвору. Однак для створення повноцінної основоцентричної дериватології необхідне послідовне дослідження й периферії твірної бази, тому є потреба у планомірному вивченні дериваційних потенцій інших частин мови, зокрема числівників, займенників, прислівників, вигуків, з’ясування їх ролі в українському словотворі.

Водночас відзначені моделі дослідження не вичерпують проблематики основоцентричної дериватології. Окремі з важливих проблем основоцентричного дослідження українського словотвору не знаходять належного висвітлення, вимагають опрацювання системи дослідницьких прийомів аналізу матеріалу, розробки конкретних методик, адекватних новим завданням. Особливе значення для основоцентричного вчення про словотвір має “розгляд способів “організації” внутрішньої форми слів, мотивованих словами певної частини мови, способів переломлення категоріальної семантики даного граматичного класу (і різноманітних його підкласів) у семантиці мотивованих слів”¹. Дослідження цих питань щойно розпочинається і обіцяє збагатити сучасну дериватологію новими цікавими даними про внутрішньокатегоріальні і міжкатегоріальні трансформації у мові.

Перспективи основоцентричної дериватології пов’язані не тільки з вичерпною характеристикою словотвірних парадигм різнотипних класів твірних слів, з’ясуванням причин їх дериваційної поведінки

¹ Лопатин В. В. Словообразование как объект грамматического описания // Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы. – М.: Наука, 1974. – С. 56.

тощо. Крім того, що основоцентричний аспект дослідження словотвору, доповнюючи формантоцентричний, забезпечує комплексну всебічну характеристику системи словотвору в усій її складності, він ще водночас створює передумови для спрямування дериваційних студій у річище сучасних науково-лінгвістичних парадигм. Адже переважна увага до семантичних категорій у словотворі, постійна опора в словотвірному аналізі на словотвірні значення, ономасіологічний підхід у вивченні дериваційних одиниць у основоцентричних дослідженнях корелює із засадами функціональної лінгвістики, яка зараз активно твориться і складовою якої має стати функціональна дериватологія. У перших спробах осмислення проблематики функціональної дериватології виділяються два види опису, один із яких передбачає висвітлення закономірностей і тенденцій функціонування мотивованих слів у тексті, а інший – “так званий ономасіологічний опис, в основу якого можуть бути покладені словотвірно виражені значення”¹. Оскільки однією із евристичних функцій словотвірної парадигми є встановлення семантичного континууму, компонентами якого є словотвірні значення дериватів, утворених на базі певного класу твірних слів, то саме результати основоцентричного вивчення словотвору, передусім у частині висвітлення спектра словотвірно виражених значень і засобів їх реалізацій, лягають у підвалини розбудови функціональної дериватології.

Отже, у сучасній дериватології формується особливий напрям у вивченні словотвірної системи, зорієнтований на твірну основу. Незважаючи на нетривалий період з часу його зародження, він заявив про себе серйозними теоретичними і практичними напрацюваннями: обґрунтована необхідність доповнення формантоцентричних досліджень словотвору основоцентричними, встановлена комплекс-

¹ Улуханов И. С. О функциональном словообразовании // Функциональная лингвистика: Материалы конференции. Часть 2. Ялта 24–28 апреля 1994 г. – Симферополь, 1994. – С. 92. Див. також: Грещук В. В. Развитие дериватологии и функционализм // Функциональная лингвистика: Материалы конференции. Часть 1. Ялта 24–28 апреля 1994 г. – Симферополь, 1994. – С. 25–26.

на системоутворювальна одиниця класифікації й опису матеріалу – словотвірна парадигма, розроблені дослідницькі методики, адекватні аспекту вивчення словотвору, досліджена й описана словотворча спроможність певних лексико-граматичних і структурно-семантичних груп твірних слів. Перспективи основоцентричного вивчення словотвору пов’язані з послідовним розширенням дослідження дериваційної поведінки інших твірних слів аж до повного охоплення всієї твірної бази з тим, щоб виявити типологію словотвору, в якій типологізувальним чинником буде твірна основа.

Першодрук: Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. д-ра філол. наук В. Грещука. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 68–78.

ТВІРНА ОСНОВА ЯК ТИПОЛОГІЗУВАЛЬНИЙ ЧИННИК У СЛОВОТВОРІ

Основним типологізувальним чинником у вченні про словотвір був і залишається дериваційний формант. Така вузлова комплексна одиниця класифікації й науково-лінгвістичної інтерпретації словотвору, як словотвірний тип, з опорою на яку в останні десятиліття здійснені доволі повні описи дериваційних систем у слов’янських мовах, ґрунтується на форманті як базовій величині у лексичній деривації. Певною мірою це закономірно з огляду на те, що словотворчий формант є найбільш помітним диференціювальним виразником у словотворчому акті трансформації однієї лексичної одиниці в іншу з відмінними від вихідної семантико-функціональними властивостями. Однак структуру основної одиниці словотвору – похідного слова – формує також твірна основа, роль якої в дериваційному акті не менша, ніж словотворчого форманта, тому й вона заслуговує на прискіпливу увагу з погляду її функцій у словотворенні. Донедавна в дериватології характеристика твірної основи здебільшого

зводилася до вказівки на її частиномовну належність. Так, однією із визначальних ознак виявлення словотвірного типу в ряді дериватів, поряд із тотожністю словотворчого форманта й словотвірного значення, відзначалась частиномовна єдність твірної основи. За такого підходу до словотвору роль твірної основи явно недооцінювалась. На цю обставину ще на початку 60-х років ХХ століття звернув увагу І. І. Ковалик¹. Недооцінка ролі твірної основи в процесах словотворення призводить до однібічності й неповноти характеристики словотвірної системи, бо вона не враховує багатогранності й складності словотворчого механізму мови, реальної взаємодії різних одиниць, використовуваних у лексичній деривації. Структура й семантика похідного слова є результатом взаємодії, співдії формально-семантичних особливостей твірної основи й форманта, детермінованої різноманітними семантичними, формальними, лексико-системними, семантико-синтаксичними, структурно-словотвірними, стилістичними чинниками. Загальнокатегоріальна й індивідуально-лексична семантика твірного слова, його семантико-синтаксичні позиції в реченні та валентність, фонетична довжина, формальна простота чи складність, синонімічні, омонімічні, антонімічні відношення в лексико-семантичній системі, прагматичні й функціональні параметри є його словотворчо релевантними ознаками. Тому важливим є таке послідовне системне вивчення словотвору, в якому предметом дослідження окреслюється роль твірної основи (твірного слова) в словотворенні. При цьому напрям у дослідженні словотвору з опорою на твірну основу як типологізувальний чинник, тобто основоцентричний аспект, результати такого дослідження словотвору мають доповнити характеристики словотвірних систем, змодельованих у рамках традиційного, формантоцентричного підходу. Лише всебічний аналіз словотвору з позицій обох підходів може забезпечити адекватне відображення всієї складності словотвірної системи.

¹ Ковалик І. І. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками: Автореф. дисс. ... доктора филол. наук. – Киев, 1961. – С. 6–7.

Зміщення у дослідженні словотвору акценту з дериваційного форманта на твірну основу, використання її у функції засобу внутрішньоструктурної типології спонукає до актуалізації низки теоретичних і практичних проблем, які залишались поза увагою дослідників за формантоцентричного підходу до лексичної деривації. Вивчення їх повинно дати відповідь на ряд питань, найголовнішими з яких є:

– Які є класи твірних основ за різними параметрами, зокрема за частиномовною належністю, за лексичною і граматичною семантикою, за синтагматичними, парадигматичними й прагматичними характеристиками, за фонетичною і морфемною структурою, за походженням, за поширеністю?

– Чим зумовлюється дериваційна поведінка твірних, які з формально-семантичних, функціонально-синтаксичних, прагматичних особливостей твірних і як позначаються на їх словотворчій спроможності?

– Якою мірою, як і які позамовні фактори впливають на використання різних класів твірних основ у словотворенні?

– Який інвентар дериваційних формантів властивий різним класам твірних основ? З якими із синонімічних формантів продуктивніше взаємодіють твірні основи?

– Які процеси супроводжують формальне поєднання різного типу фіналей твірних основ із формантами?

– Які семантичні, граматичні й конотативні інгредієнти твірного слова і в який спосіб переймаються, освоюються смисловою структурою похідного слова у процесах деривації.

Відповіді на ці та інші питання в кінцевому результаті дадуть змогу виявити типологію словотвору з опорою не на словотворчий формант у вигляді множини взаємопов'язаних і взаємозумовлених словотвірних типів і категорій, як це маємо у сучасних описах дериваційних систем у слов'янських мовах – українській, російській, чеській, польській, – а на твірну основу, її функціональне навантаження у словотворчих актах. Такий аспект словотвору забезпечить з'ясування внеску кожного лексико-граматичного класу твірних слів,

а в їх межах – дрібніших формально-семантичних груп у формування й структурування словотвірної системи.

Водночас основоцентричні дослідження словотвору мають важливе значення не тільки для характеристики словотворчого механізму мови, а й для з'ясування окремих проблем пізнавальної діяльності людини. Твірна основа в структурі ономасіологічних категорій, на основі яких узагальнене відображення дійсності в свідомості певним чином препарується й упорядковується відповідно до конкретних способів номінації, фіксує ономасіологічну ознаку. Знання того, з опорою на які предметні, процесуальні, квантитативні чи інші ознаки відбувається кожен акт утворення нового найменування, дає змогу визначити, за якими параметрами відбувається виділення предметів, осіб, явищ із класу однорідних. Так, аналіз прикметників як твірної бази в сучасній українській мові дає змогу встановити характерологічні основи передномінаційного мисленнєвого освоєння об'єктів найменування. В утворенні назв осіб використовуються прикметники, які виражають внутрішні якості людини, її зовнішні ознаки, ознаки особи за родом її діяльності, за соціальним статусом і за віковими особливостями. Отже, найважливішими характеристиками особи за статичними ознаками, релевантними з погляду виділення їх із класу однотипних у мисленнєво-мовленнєвому процесі найменування, є внутрішній світ особи, її зовнішність, рід діяльності, соціальний статус і вік: *смільвець, білявка, швейник, багач, юнак* тощо. Типологія прикметників, які характеризують неосіб і використовуються як ономасіологічні ознаки в утворенні деад'єктивів, багатша від класифікації твірних для назв осіб, оскільки основи, за якими ознаку можна приписати денотатам найменувань предметів, ширші. Визначальними у мисленнєво-мовленнєвих процесах при найменуванні предметів є їх зовнішні параметри, фізичний, внутрішній стан, локативна, темпоральна, етнічна віднесеність, матеріал і спосіб виготовлення, призначення: *чорниця, кисляк, задник, зимівник, кримка, шкірянка, вареник, дощовик*¹.

¹ Див.: Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – С. 167.

Типологія предметних ознак, виявлена у десубстантивній номінації осіб, фіксує важливість параметрів у складних мисленнєво-мовленнєвих актах найменування за такими предметними ознаками, як результативність (*столяр*), локативність (*українець*), об'єктність (*мовник* (мова як об'єкт дослідження)), інструментальність (*сепараторник*), приналежність (членство) (*шляхтич*), посесивність (*силач*), параметричність (*вухань*), родинність (*коваленко*), темпоральність (*строкар*), ієрархічність (*полковник*). Кожна з виділених мотивувальних концептуально-семантичних категорій, встановлена за характером предиката, імпліцитно вираженого у структурі лексичного значення твірного слова, структурується на підтипи мотивувальних слів. Наприклад, щодо результативності, зафіксованої в мотивувальній ознаці десубстантивів, то результатом діяльності особи можуть бути предмети промислового виробництва (*лялькарь*), речі господарсько-побутового вжитку (*решетар*), продукти харчування (*ковбасник*), овочі, фрукти (*картоплярь*), предмети будівельного призначення (*цегляр*), свійські тварини і звірі (*оленьяр*), публіцистичні, літературні, музичні твори (*піснярь*), зброя (*пушкарь*), одяг (*кожушник*), транспортні засоби (*каретник*), взуття (*чоботар*), напої (*квасник*), музичний інструмент (*бандурник*) та ін.¹. Таке структурування мотивувальних ознак дає змогу встановити характер передномінаційного поняттєвого освоєння об'єктів найменування, визначити ті суттєві, предметні ознаки, знання яких важливе для виявлення закономірностей пізнавальної діяльності людини.

Дослідження словотвору, зорієнтовані на твірну основу як типологізувальний чинник, вимагають суттєвих коректив методики систематизації, класифікації й інтерпретації конкретного матеріалу, встановлення комплексної системоутворювальної одиниці, яка б відповідала потребам основоцентричного аспекту словотвору. Нею стала словотвірна парадигма як набір похідних від однієї твірної основи на одному ступені творення, інакше кажучи, множина дериватів, без-

¹ Див.: Бойчук В. М. Типологія внутрішньої форми слова у десубстантивному словотворі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 8–11.

посередньо мотивованих одним твірним словом. Для виявлення типології словотвору з опорою на твірну основу досить конструктивним стало введення О. А. Земською поняття *типової словотвірної парадигми*, яка охоплює декілька конкретних парадигм, що реалізують однаковий набір словотвірних значень¹.

Належність похідних від однієї твірної основи до різних лексико-граматичних класів зумовила внутрішнє структурування словотвірної парадигми на зони, або блоки. Виділення зон у словотвірних парадигмах важливе з огляду на те, що вони фіксують якість і продуктивність дериваційної спроможності різних класів твірних основ у розрізі частиномовної належності утворених на їх базі дериватів. Однак, попри всю важливість виділення зон у словотвірних парадигмах, не варто їх абсолютизувати, як це іноді трапляється. Так, П. В. Стецько і Л. Г. Яцкевич² у сукупності похідних однієї частини мови, утворених на одному ступені від тієї самої твірної основи, вбачають словотвірну парадигму. Не варто обмежувати словотвірну парадигму й дериватами одного способу творення (суфіксація, префіксація, конфіксація тощо)³. Обмеження словотвірної парадигми дериватами однієї частини мови чи одного способу творення значно збільшує їх кількість, що невиправдано ускладнює практику опису словотвірної системи і помітно утруднює виявлення типології словотворення з опорою на твірну основу як типологізувальний засіб, бо в такому випадку словотвірна парадигма як комплексна системоутворювальна одиниця втрачає своє основне призначення – зафіксувати у всій повноті дериваційну спроможність твірних різних

¹ Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния. Виноградские чтения I–VIII. – М.: Наука, 1978. – С. 73.

² Стецько П. В., Яцкевич Л. Г. О формальной и семантической структуре частных парадигм в морфологии и словообразовании // Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник научных статей. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С. 75.

³ Пор.: Зенков В. Вопросы словообразования. – Фрунзе, 1969; Галенко И. Г. Словообразовательные гнезда в лингвистической терминологии русского языка // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. научн. статей. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С. 163.

лексико-граматичних, а в їх межах – структурно-семантичних груп.

Саме множина усіх похідних, безпосередньо мотивованих одним твірним словом, у їх зв'язках і взаємозумовленостях засвідчує функціональне навантаження твірної основи в словотворі, експлікує його системну організацію в такому розрізі, при якому системність ґрунтується на константно-змінній рівновазі, константна частина якої підтримується формально-семантичною тотожністю твірної основи, а змінна – різнофункціональними дериваційними формантами. Кожна конкретна словотвірна парадигма являє собою дериваційну мікросистему, взаємопов'язані й взаємозумовлені компоненти якої утворюють певну єдність і цілість. Пов'язані між собою частиномовною спільністю твірних слів, словотвірні парадигми формують своєрідну словотвірну підсистему. Сукупність словотвірних парадигм усіх частин мови у їх зв'язках і взаємодії становить словотвірну систему мови.

Вивчення словотвору з опорою на твірну основу як типологізувальний чинник не має обмежуватися синхронією. В історичному словотворі поняття словотвірної парадигми дає змогу простежити історичні зміни дериваційного потенціалу і його реалізації окремими твірними словами і їх лексико-граматичними і формально-семантичними класами. Використання поняття *словотвірна парадигма* в історичному словотворі уможливорює виявлення еволюції сполучуваності твірних усіх частин мови, а в їх межах – структурно-семантичних і формально-граматичних груп із різного типу словотворчими формантами, що є важливим завданням історичної дериватології.

Словотвірна парадигма як комплексна одиниця, що ґрунтується на тотожності твірної основи, є також конструктивною у вивченні словотвірної синонімії, омонімії, антонімії, включаючи історичний аспект проблеми. Словотвірні синоніми як тотожнозначеннєві утворення з однаковою твірною основою, з однозначними, але різними за звучанням формантами в словотвірних парадигмах згруповані в ряди дериватів, які реалізують тотожне значення. Це підсилює евристичний потенціал словотвірної парадигми у вивченні історії

розвитку словотвірних синонімів. Так, вивчення еволюції словотвірних парадигм в історії мови, окрім іншого, дає змогу простежити становлення й історичну динаміку рядів синонімічних утворень.

Типологізувальна якість твірної основи в словотворі виявляється також досить конструктивною в порівняльних дослідженнях словотвору як генетично споріднених мов, так і типологічно різнотипних. При цьому при порівнянні близькоспоріднених мов на словотвірному рівні можна і доцільно виходити з певних твірних основ і афіксів однієї мови і з'ясувати ступінь функціональної відповідності матеріально і генетично однакових дериваційних елементів інших мов, хоч можливі й інші прийоми порівняльного аналізу. Однак якщо мови не перебувають у відношеннях близької спорідненості, то їх порівняльна характеристика на рівні словотвору вимагає іншого підходу, оскільки матеріальна ідентичність дериваційних ресурсів, навіть із урахуванням запозичень, виявляється винятком. У таких дослідженнях основою зіставлення можуть бути універсальні одиниці, тотожні за змістом, але відмінні за формою репрезентації, наприклад словотвірні значення. Предметом порівняльного аналізу словотвору неспоріднених мов стають словотвірні значення і засоби їх вираження¹. Природною комплексною одиницею, яка забезпечує реалізацію такого підходу до порівняльного аналізу неспоріднених мов, що втім поширюється і на споріднені мови, є словотвірна парадигма, зокрема типова. Якщо взяти до уваги, що словотвірні категорії є передовсім одиницями плану змісту (пор.: "словотвірна категорія відрізняється від словотвірного типу тим, що вона абстрагується від єдності форманта"²), то типову словотвірну парадигму можна визначити і як сукупність словотвірних категорій, які формуються дериватами на базі певних класів твірних за мотиваційними моделями, властивими певній мові. Конституентами

¹ Манучарян Р. С. Аспекты и вопросы сопоставительно-типологического изучения словообразования // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М.: Наука, 1987. – С. 54.

² Dokulil, Miloš: Tvoření slov v češtině: Teorie odvozování slov. – Praha, 1962. – S. 203.

типових словотвірних парадигм, таким чином, виступають словотвірні категорії.

Крім того, порівняльні дослідження словотвору з використанням словотвірної парадигми дають змогу встановлювати домінантні ономасіологічні ознаки, фіксовані твірними основами в зіставляваних мовах, що важливо як для характеристики словотворчого механізму мови, так і для з'ясування окремих питань пізнавальної діяльності.

Таким чином, твірна основа є важливим типологізувальним чинником у словотворі, що уможливлює вивчення актуальних проблем структурування й функціонування словотвірної системи, які за формантоцентричного підходу залишалися поза увагою дериватологів. Одним із подальших перспективних і результативних напрямків дериватологічних студій має стати послідовне комплексне вивчення дериваційної поведінки різних класів твірних слів, їх словотворчої спроможності, кінцевим результатом якого стане типологія словотвору з опорою на твірну основу, яка присутньо доповнює й поглиблює відомості про словотвірну систему мови.

Першодрук: Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. K65. narozeninám prof. Josefa Anderše. – Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, – 2004. – S. 37–42.

ДЕРИВАЦІЙНО РЕЛЕВАНТНІ ПАРАМЕТРИ ТВІРНИХ СЛІВ

Важливим завданням сучасної дериватології є всебічне дослідження типів і характеру слів, які в цілому або основи яких використовуються як твірні. Проблема виявлення твірних слів, а в їх межах – дрібніших угруповань за різними параметрами, релевантними з погляду їх словотворчих інтенцій і можливостей, постала в рамках основоцентричного аспекту вивчення словотвору. В основоцентричних дослідженнях словотвору типологізувальним чинником стає не словотворчий формант, як це характерно для традицій-

ного формантоорієнтованого вчення про словотвір, а твірна основа. Тому в дериватології поряд із таким важливим її розділом, яким є суфіксологія, повинна стати й основологія, розділ, який містив би відомості про типи твірних слів і основ за різними параметрами, важливими для їх дериваційної поведінки.

За належністю твірних слів до певного лексико-граматичного класу вони поділяються на іменникові, прикметникові, дієслівні і т. д. Частиномовна належність твірних визначає саму можливість лексичної деривації та характер семантичних трансформацій у словотворчих актах. Найбільш поширеними в українському словотворі є дієслівні й іменникові твірні слова (основи). З інших повнозначних частин мови твірними можуть бути також прикметники, числівники, прислівники. Від займенників засвідчені поодинокі утворення, *напр.*: *якати, тикати, викати, хтокати, щокати*.

Службові частини мови зовсім не можуть бути твірними, як сполучник, або бути такими лише у поодиноких випадках із дуже обмеженими семантико-функціональними можливостями, як окремі частки, (*напр.* *віднікуватися*), чи бути лише частиною складеної твірної основи, як це характерно для прийменників у складі прийменниково-відмінкових форм.

Повноправними твірними словами виступають вигуківі слова.

Для характеристики словотворчої поведінки кожної частини мови важливим є її подальше внутрішнє семантико-граматичне структурування.

У класі іменникових слів виділяються передовсім такі лексико-граматичні розряди, як іменники власні й загальні, конкретні й абстрактні, збірні й речовинні, семантико-граматичні властивості яких своєрідно детермінують утворення на їх базі похідних.

Як свідчать дослідження В. П. Даниленко¹, у російській мові утворення дериватів від власних іменників протиставляється деривації на базі загальних іменників. Це протиставлення виявляється

¹ Див. Даниленко В. П. Имена собственные как производящие основы современного русского словообразования // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 77–92

передовсім у тому, що утворення від власних іменників є нестійкими й недоговірними, а система таких похідних демонструє чітку диференціацію словотвірних типів за характером твірних іменників, спеціалізацію словотворчих ресурсів. Такі ж тенденції характерні й для української мови. Так, В. О. Горпинич, досліджуючи топоніми як твірну базу в українській мові, доходить висновку про те, що “відтопонімний словотвір є відносно самостійною і самодостатньою (виділення наше – *В. Г.*) одиницею зі своїми особливостями, моделями, словотворчими засобами і ресурсами, тенденціями і закономірностями, що робить правомірним стилістичне і порівняльне дослідження відапелятивного і відтопонімного словотвору”¹.

Словотворчо значущим у межах іменника виявилось семантико-граматичне протиставлення конкретних і абстрактних іменників. Можливості дериваційно-смыслових трансформацій твірних конкретних і абстрактних іменників неоднакові, що позначилося на частининомовній структурі їх похідних та характері семантичних позицій, ними реалізованих. Таке протиставлення чітко виявляється серед непохідних іменників.

Так, структуру типової словотвірної парадигми непохідних абстрактних іменників у сучасній українській мові формують такі семантичні позиції: у субстантивному блоці – 1) “носій предметної ознаки”, яку реалізують похідні з лексико-словотвірними значеннями “особа за родом діяльності” (*фізик, фокусник*), “особа за властивостями, якостями” (*бідак, цинік*), “особа за належністю до певного ідеологічного, політичного, мистецького, громадського тощо напрямку, угруповання” (*футурист, ідеаліст*), “особа за належністю до певної організації” (*уніат*), “особа за ознакою володіння чимось” (*стипендіат*), “предмет (прилад)” (*резонатор*), “місце” (*пожежище*), “наукове вчення, суспільно-політичний, культурний, релігійний тощо напрям, система поглядів” (*абсолютизм, ідеалізм, структуралізм*), “стан” (*адаптація, шокінг*), “галузь науки, нау-

¹ Горпинич В. О. Відтопонімні прикметники в українській мові. – К.: Вища школа, 1976. – С. 138.

ковий напрям” (*аналітика, психологія*), “якості, властивості, нахили, поведінка” (*кар’єризм*), “захворювання” (*психоз*), 2) “демінітивність” (*правдонька, горечко, теорійка*), 3) “аугментативність” (*талантище, силища*), 4) “збірність” (*фактаж, тематика*), 5) “заперечення предметної ознаки” (*нещастя, безсилля*), 6) “стилістична модифікація” (*тямок (розм.)*); у ад’єктивному блоці – 1) “загальна відносність” (*гнівний, ранговий*), 2) “який не має або позбавлений того, що назване твірним іменником” (*безтарифний, безцільний*), 3) “який знаходиться за межами того, що названо твірним іменником” (*позаземний*), 4) “скерований проти того, що назване твірним іменником” (*протишоковий*); у вербальному блоці – 1) “дія, результат якої названий твірним іменником” (*гнівити, страхати*); 2) “дія, зміст якої названий твірним іменником” (*силкуватися, розуміти*), 3) “позбавити того, що назване твірним іменником” (*обезчестити, розкабалити, знедолити*), 4) “позбутися того, що назване твірним словом” (*обезглуздити, збезволіти*), 5) “наділяти тим, що назване твірним іменником” (*красити, ритмізувати*), 6) “бути тим, що назване твірним іменником” (*символізувати, стимулювати*); у адвербіальному блоці – 1) “адвербіалізація предметної ознаки” (*духом, насмерть, невлad*)¹. Інший набір різноманітних похідних засвідчують словотвірні парадигми конкретних іменників. Так, назви рослин як твірні за різними словотвірними моделями реалізують такі семантичні позиції: серед іменникових дериватів – 1) “демінітивність” (*дубок, виногради́к, бур’янець*), 2) “аугментативність” (*будячище, гарбузяка*), 3) “одичність” (*капустина, лободина*), 4) “збірність” (*лозиння, кавуначчя*), 5) “носій предметної ознаки”, у межах якого виділяється низка часткових лексико-словотвірних значень, зокрема “назви плодів, бадилля тощо” (*картопли́ня, виногради́на*), “назви особи за її відношенням до рослини” (*винограда́р, буряківник*), “назви місця, на яких росли або ростуть рослини” (*вербник, вишник, гороховище*), “назви сфери

¹ Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові: Автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 13–14.

діяльності, об’єктом якої є рослина” (*бавовництво, коноплярство*), “назви матеріалу із рослини” (*берестина, тополи́на*), “назви тварини” (*берестянка, капуста́ця*), “назви іншої рослини або сорту рослини” (*дубівка “сорт дині”, дубовик “гриб”*), “назви предметів, знарядь, пов’язаних із рослиною” (*дубник “діжка”, комиши́т “будівельний матеріал із комишу”*), “назви їжі, напоїв, приготовлених із рослини чи її плодів” (*капустя́к, кукурудзя́нка*), “назви хвороби” (*кропивни́ця, соняшни́ці*); серед прикметникових – 1) “загальна відносність” (*дубовий, пшени́чний*), 2) “посесивність” (*березовий, кленовий*); серед дієслівних – 1) “набувати предметної ознаки” (*дубі́ти, лопуши́тися*), 2) “наділяти предметною ознакою” (*дурмани́ти, перчи́ти*); серед прислівникових – 1) “адвербіалізація предметної ознаки” (*терном, перцем*)¹.

Більшість семантичних позицій у аналізованих типових словотвірних парадигмах однакові, що зумовлено єдністю загальнокатегоріального, частининомовного значення твірних, однак в кожній парадигмі є семантичні позиції, не властиві іншій, зокрема, “одичність”, “присвійність”, “набувати предметної ознаки” не характерні для абстрактних іменників, натомість для флороназв не відзначені похідні із значеннями “заперечення предметної (власне опредметненої) ознаки”, “стилістична модифікація”, “який не має або позбавлений того, що названо твірним”, “який знаходиться за межами того, що назване твірним”, “скерований проти того, що назване твірним”, “дія, результат якої названий твірним”, “дія, зміст якої названий твірним”, “позбавити того, що назване твірним”, “позбутися того, що назване твірним”, “бути тим, що назване твірним”. Неважко помітити, що навіть у спільних семантичних позиціях, як, наприклад, “носій предметної ознаки”, спостерігається специфіка словотворення, зумовлена можливостями семантико-дериваційних трансформацій абстрактних і конкретних слів. Вона виявляється в неоднаковому структуруванні загального словотвірного значення лексико-словотвірних

¹ Бачкур Р. О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 8–13.

ми значеннями. Крім відмінностей у рядах лексико-словотвірних значень, характер лексико-словотвірної семантики спільнорозрядних дериватів неоднаковий, пор. похідні з особовою семантикою *силач* і *виноградар*.

Проте абсолютну більшість абстрактних іменників становлять віддієслівні та відприкметникові деривати, які завершують відповідні словотвірні ланцюжки. Вони словотворчо непродуктивні, лише в окремих випадках відзначені поодинокі утворення, напр.: *радість* – *радісний*, *кількість* – *кількісний*. Словотворча спроможність похідних конкретних іменників корелює з їх морфемною складністю: в міру її зростання згасає дериваційна продуктивність.

Збірні й речовинні іменники протиставляються передовсім характером семантики. Збірні іменники виражають нерозчленовану сукупність однорідних предметів. До речовинних іменників належать назви речовин, однорідних мас. Серед них виділяються дрібніші угруповання на позначення металів, рідин, ліків, хімічних елементів, злаків, ягід, овочів, продуктів харчування, різних матеріалів¹.

Однак на особливостях їх дериваційної поведінки позначається не лише специфіка семантики збірних і речовинних іменників, а й їх місце в загальній словотвірній системі. Збірність можна розглядати як словотвірну категорію із своєю системою словотвірних моделей. Дериваційні форманти збірності зазвичай завершують відповідні словотвірні ланцюжки, унеможливаючи появу на їх базі нових похідних. Серед речовинних іменників переважають непохідні слова, що створює кращі передумови для використання їх як бази словотворення.

Внутрішньоприкметниковий поділ ад'єктивів на якісні й відносні настільки важливий для інтерпретації словотвірної спроможності кожного з лексико-граматичних розрядів, що однією з диференціальних ознак якісних прикметників стала їх здатність виступати базою для творення похідних із експресивно-оцінним значенням, прислівників на *-о*, *-е* та іменників із значенням абстрагованої

¹ Див.: Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004.

ознаки¹. Якщо аналізувати прикметники як базу словотворення, то її становлять передовсім якісні прикметники, інші ад'єктиви малопродуктивні або ж зовсім непродуктивні, при цьому часто передумовою використання відносного прикметника як твірного слова є оякіснення його семантики, розвиток в його лексико-семантичній структурі якісного лексико-семантичного варіанта. Так, розвиток у лексико-семантичній структурі прикметника *мідяний* “виготовлений з міді, властивий міді” ще й переносного значення “кольору міді, червоно-жовтий” уможливив утворення похідних *мідяниця* “безнога, схожа на змію ящірка мідного або сірого кольору; веретільниця”. Аналогічно словотворчої здатності набув прикметник *перламутровий*, переносний лексико-семантичний варіант якого “що своїм забарвленням та блиском нагадує перламутр; сріблястосірий” зумовив появу деривата *перламутрівка* “зелений метелик із блискучими сріблястими плямами на нижньому боці крилець”. Однак оякіснення семантики прикметників можна розглядати лише як передумову для використання такого прикметника в ролі твірного слова, оскільки далеко не кожен розвинутий якісний лексико-семантичний варіант в структурі лексичної семантики ад'єктива супроводжується появою похідних від нього слів, наприклад, аналогічні до аналізованих прикметники *кобальтовий*, *мармуровий*, *олов'яний*, *свинцевий* теж розвинули переносні значення відповідного кольору, але дериватів від них не засвідчено.

Для дієслів із погляду їх словотворчих потенцій найважливішим після частиномовного статусу є параметр валентності. Саме валентність дієслова визначає можливість утворення на його базі дериватів і характер їх словотвірної семантики. “Від дієслова можливе утворення лиш таких похідних, – зазначає Т. С. Морозова, – значення яких зумовлено його валентністю”². Не кожна валентність

¹ Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 526–527.

² Морозова Т. С. Синтаксические свойства глагола и его словообразовательный потенциал // Проблемы структурной лингвистики 1982. – М.: Наука, 1984. – С. 81.

дієслова реалізована в похідному слові, однак немає жодного віддієслівного деривата, утворення якого не зумовлене валентністю дієслова. При цьому необхідно зауважити, що межі дієслівної валентності не обмежуються словами, які позначають в тензьерівській інтерпретації “учасників дії”, тобто предметні актанти, вона охоплює й слова, які позначають ознаки дії, тобто прислівники. Залежно від семантики прислівників, з якими сполучаються дієслова, виділяють ще векторну валентність (із прислівниками просторової семантики *вверх, вниз, всередину, зверху, навколо*), валентність ступеня інтенсивності (із прислівниками ступеня вияву ознаки *дуже, сильно, слабо, злегка*) та валентність міри виконання дії (із прислівниками міри *багато, мало, недостатньо, надто*). Крім того, для словотворення релевантною є так звана пропозитивна валентність, тобто сполучуваність деяких груп дієслів із залежним реченням або його номіналізацією (*хотів > щоб діти поїхали в село, мрію > про поїздку на південь*)¹.

Одним із найбільш вагомих детермінантів словотворчої спроможності твірних є їх лексична семантика. Не випадково перші описи дериваційного потенціалу різночастиномовних твірних стосуються окремих лексико-семантичних полів і груп. Аналіз конкретних словотвірних парадигм твірних слів засвідчує, що їх належність до одного лексико-семантичного поля, а в його межах до дрібніших підгруп корелює з кількістю і якістю семантичних позицій словотвірних парадигм, продуктивністю їх реалізацій.

Так, у порівнянні із уже аналізованою структурою словотвірної парадигми назв рослин у межах іменників із конкретним значенням, наприклад, назви спорідненості і свояцтва не можуть утворювати похідних із словотвірним значенням “одиночність”, зате продукують деривати із словотвірним значенням “фемінітивність”, “недорослість”, “віддалений ступінь спорідненості”, “стилістична модифікація”, “подібність” субстантивного блоку та “присвійність” ад’єктивного блоку. До того ж, лексико-словотвірна структуризація

¹ Морозова Т. С. Зазн. праця. – С. 82.

семантичної позиції “носій предметної ознаки” у структурі парадигми назв спорідненості і свояцтва помітно відмінна. Носієм предметної ознаки у похідних, утворених від назв спорідненості і свояцтва є: 1) особа (*бабій, безбатченко*); 2) місце, територія (*батьківщина, отчина*); 3) спадок (*бабизна, вітцівщина*); 4) час, період (*дідизна, дідівщина*), 5) речовина (*чоловічина*), 6) хвороба (*дитинець*)¹. Таким чином, лексико-словотвірна деталізація загального словотвірного значення збігається лише в особовому, локативному та в “назвохворобному” значеннях, інші значення демонструють розходження, відмінності подальшого лексико-словотвірного структурування спільної семантичної позиції “носій предметної ознаки”.

Зумовленість словотворчої спроможності твірних слів їх лексичним значенням добре ілюструють кольороназви. Серед прикметників колірної семантики виділяється група найменувань, які позначають специфічні кольористичні ознаки – масті коней, волів, а також колір волосся людини, пір’я птахів: *вороний, карий, буланний, гнідий, мишастий, русий, зозулястий*. Специфіка лексичної семантики таких слів, у порівнянні з лексичними значеннями інших ад’єктивів на позначення кольору, полягає в тому, що вони виражають ознаки, тісно пов’язані з властивостями субстанції, підпорядковані їй. У зв’язку з цим ознаками, що позначаються такими прикметниками, не можна наділити іншу субстанцію, їх не можна набувати, вони іманентно наявні в субстанції від її “народження”. Це унеможливує утворення від них похідних вербального блоку зі значеннями “наділяти ознакою”, “набувати ознаки”, характерних для інших кольороназв. Не можуть утворювати назви мастей і прислівників, оскільки неможливо їх поставити в синтагматичний зв’язок із класом предикатів. Не використовуються вони в утворенні складних прикметників не зразок *синьоокий, білозубий*, бо відсутні базові прикметниково-іменникові словосполучення. Їх відсутність зумовлена тим, що масть стосується коня чи вола в цілому, а не якогось його органа (гриви, голови, очей тощо). Особливостями

¹ Див.: Микитин О. Д. Зазн. праця. – С. 4.

лексичної семантики твірних спричинена і бідність похідних субстантивного блоку, обмежених значенням “кінь, віл певної масті”¹.

Лексико-семантичний фактор твірних виявляє себе у словотворенні не лише через свою природу, сутність, а через лексико-семантичне структурування, наявність у них одного чи двох і більше лексико-семантичних варіантів у лексико-семантичній структурі, їх системні відношення. Так, багатозначні похідні словотворчо продуктивніші, ніж моносемічні. Твірні, які розвивають символічні значення, а також конотативно марковані теж відзначаються більшою дериваційною спроможністю.

Ряд чинників лексико-семантичного порядку, які впливають на словотворчу поведінку твірних, не мають певної класифікації й лінгвістичної інтерпретації. Їх треба встановлювати емпірично стосовно різних підкласів і груп твірних слів. Так, для твірних, які позначають статичні ознаки, такими є позитивний чи негативний заряд лексичного значення (*сміливий* воїн, *кучеряве* волосся і *підлий* хлопець, *вузкий* прохід), набута чи іманентно наявна в субстанції ознака (*солодкий* чай, *старий* дід і *вишневий* сік), абсолютна вона чи неабсолютна (*вагітна* жінка і *мудра* жінка). Серед прикметникових твірних основ дериваційно релевантними виявилися також їх властивість без спеціальних морфологічних засобів своїми лексичними значеннями виражати максимально високий ступінь вияву ознаки (*гігантський*, *велетенський*, *ганебний*)².

Ще одним параметром, який позначається на словотворчій спроможності твірних основ (слів), є їх питомість чи запозиченість з інших мов. Запозичені слова, які включаються в систему твірних основ української мови, здебільшого характеризуються нижчою словотворчою активністю, ніж функціонально аналогічні питомі твірні. Так, від 393-х українських за походженням назв рослин утворено 682 деривати, а від 406 іншомовних флороназв засвідчено

¹ Див.: Грещук В. В. Дериваційний потенціал прикметників на позначення кольору в сучасній українській мові // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 28–29.

² Грещук В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – С. 169.

лише 361 похідне слово¹. Однак тут треба брати до уваги й час запозичення слова, ступінь його граматичної й лексико-семантичної адаптації до граматичної й лексико-семантичної систем української мови. Ті твірні слова, які запозичені давно, тривалий час функціонують в українській мові, органічно адаптувалися до її звукового складу, лексики й граматики, з часом носіями мови перестають усвідомлюватись як чужі, не свої, і з погляду дериваційної поведінки нічим не відрізняються від питомих твірних слів, пор. словотворчу спроможність в українській мові таких давньозапозичених твірних, як *школа*, *козак*, *кума*, *кіт* та ін. Пересічний носій мови не усвідомлює їх як запозичені слова.

Дериваційно значущими для твірних слів є також їх зовнішні структурні параметри, до яких відноситься довжина слова, його морфемна й словотвірна будова. Існує певна залежність словотворчої спроможності слова від його похідності / непохідності, більшої чи меншої морфемної складності, загалом довжини. За відсутності дії інших чинників, які визначають дериваційну поведінку твірного слова, зазвичай непохідні твірні словотворчо більш активні, ніж похідні. У словотворенні простежується й така закономірність: в міру ускладнення морфемної будови твірного слова вичерпуються його словотворчі потенції. На сьомому ступені творення похідність слова взагалі припиняється².

Окреслені словотворчо релевантні параметри позначаються на дериваційній спроможності твірних і виявляють себе як закономірні тенденції для різних класів твірних. Однак вибір конкретного слова як мотивувального для творення певної номінації лежить й у площині індивідуального використання його творцем найменування у функції ономазіологічної ознаки, що зумовлюється рядом прагматичних чинників, передовсім значущістю денотата твірного

¹ Див.: Бачкур Р. Словотвірна парадигма як об'єктивація лінгвальних та екстралінгвальних чинників словотворчої спроможності твірних слів (на матеріалі українських назв тварин та рослин) // Українознавчі студії. – 2002–2003. – № 4–5. – С. 42.

² Клименко Н. Ф. Як народжується слово. – К.: Рад. школа, 1991. – С. 195.

в практичній діяльності людини, яка знаходить лінгвальне вираження у частотності слова.

Встановлення дериваційно релевантних параметрів твірних слів дає змогу глибше пізнати системну організацію словотвору, обґрунтувати неоднорідність словотворчої спроможності різних класів твірних слів, з'ясувати природу зв'язків та зумовленостей лексичної деривації і частиномовної, граматичної, словотвірної, лексичної семантики, конотації, прагматики.

Першодрук: На перехресті культур: Збірник наук. праць на пошану Леоніда Рудницького з нагоди його 70-річчя. – Львів – Філадельфія, 2008. – С. 405–414.

ПОНЯТТЯ СЛОВОВІРНОЇ ПАРАДИГМИ В СУЧАСНІЙ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

Наслідком інтенсивних пошуків ізоморфізму рівнів мови стала міграція ідей і понять з однієї галузі лінгвістики в інші. Головним постачальником їх останнім часом була фонологія. Сьогодні мало хто з дослідників лексики, словотвору, морфології й синтаксису обходиться без таких початково фонологічних понять, як дистрибуція, диференційна ознака, нейтралізація тощо. Деякі поняття, генетично нефонологічні, саме в фонології знайшли більш глибоке наукове обґрунтування та ширші можливості застосування і, як такі, стимулювали й стимулюють творче засвоєння їх іншими розділами мовознавства. До таких слід віднести й поняття парадигми, яке сформувалось у морфології як зразок, схема словозміни, сукупність форм словозміни тієї чи іншої лексичної одиниці. Вперше в деяких фонологічних дослідженнях його почали застосовувати до сукупності одиниць, що корелюють за певними ознаками, а парадигматичні ряди стали визначати у зв'язку з “тими суттєвими розпізнавальними (диференційними) ознаками, які й визначають протиставлення якихось

членів цих рядів, що характеризуються тотожністю інших ознак”¹. Збагачене в фонології таким положенням, поняття парадигми поширилось у синтаксисі, лексикології, дериватології. З цього, однак, не повинно випливати, що це поняття привнесене з фонології в синтаксис, лексикологію, дериватологію безвідносно до закономірностей внутрішнього розвитку останніх. Його поява підготовлена об’єктивним розвитком сучасного мовознавства, що ґрунтується на принципах структурно-системного аналізу. Пошуки вияву системності мови на всіх структурних рівнях спонукали до уточнення, конкретизації об’єкта лінгвістики, виділення комплексних одиниць, наділених системоутворювальною функцією, обґрунтування їх ролі в системній організації мови, розробки нових методик дослідження. Так, у дериватології зміщення акценту з формантної частини на дериваційну базу, посилення уваги до ролі твірної основи в словотворі спричинилося до виділення таких комплексних одиниць, як словотвірне гніздо, словотвірна парадигма, словотвірний ланцюжок.

Сучасна лінгвістика, використовуючи поняття парадигми для всіх ярусів мови, далека ще від однозначності його не тільки в загальному аспекті, а й стосовно якогось одного рівня. Найбільш суперечливо й багатозначно термін “парадигма” тлумачиться в дериватології²: від його використання із вкладанням у нього різного змісту до відмови в праві на існування. У зв'язку з цим постає необхідність проаналізувати різні визначення парадигми в словотворі, обґрунтувати доцільність її запровадження в дериватології, показати її відношення до інших комплексних одиниць.

Велика розбіжність у розумінні й тлумаченні поняття “словотвірна парадигма” своїм підґрунтям має міркування основоположника вчення про синтагматику й парадигматику Ф. де Соссюра про те, що елементи мовної системи можуть перебувати в парадигма-

¹ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – С. 11.

² Мурашов Р. З. К теории парадигматики в лингвистике // Вопр. языкознания. – 1980. – № 6. – С. 118.

тичних (у його термінології – асоціативних) відношеннях за різними ознаками (спільність кореня, спільність суфікса, спільність значення і т. д.) і, таким чином, створювати стільки парадигматичних рядів, скільки є різних відношень. Морфологічні парадигми словозміни він розглядав лише як один із різновидів асоціативних рядів, зокрема тих, які характеризуються поряд із невизначеністю порядку обмеженою кількістю членів. Як зразки асоціативних груп він наводить також сукупності спільнокореневих слів (словотвірні гнізда), ряди різнокореневих слів із одним суфіксом, ряди синонімів, навіть асоціації слів за акустичними образами¹. Таке витлумачення парадигматичних відношень, зрозуміло, виходило далеко за межі відношень, в яких перебувають члени морфологічних парадигм, і уможливило виділення дериваційних парадигм з різним ступенем ізоморфності морфологічним парадигмам. Залежно від того, який тип асоціативних відношень і між якими елементами брався за основу виділення словотвірної парадигми, в неї вкладався і різний зміст.

Показовою в цьому відношенні є релятивістська в своїй основі і не до кінця послідовна концепція словотвірної парадигматики Г. С. Зенкова. Обґрунтовуючи необхідність покласти в основу словотвірних класифікацій критерій спільності мотивувальних основ у межах одного способу творення, він поряд із внутрішньомодельною парадигмою, яку розуміє як протиставлення твірної і похідної основ у рамках словотвірного типу (чита(ть): читатель), вводить поняття міжмодельної парадигми, яку трактує як опозицію словотвірних типів різної функціональної цінності (читатель : читальный)². Створюючи на основі класифікації Л. Єльмслева типів залежностей мовних елементів типологію парадигматичних відношень у словотворі, Г. С. Зенков відштовхується від зв'язків між елементами словотвірних мікросистем, що інтерпретуються як сітки відношень між дериватами, кожна з яких у свою чергу формується внутріш-

¹ Сосюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1987. – С. 158–159.

² Зенков Г. С. Вопросы теории словообразования. – Фрунзе: Изд-во Киргиз-ун-та, 1969. – С. 106.

німи відношеннями її членів, тобто як сітки відношень між відношеннями. Відношення між елементами, що входять до однієї мікросистеми, – це внутрішньопарадигматичні, а відношення між елементами різних мікросистем – міжпарадигматичні. Внутрішньопарадигматичні відношення він поділяє на опозитивні й еквівалентні. Оскільки міжпарадигматичні відношення не задовольняють вимог словотвірних опозицій, Г. С. Зенков пропонує називати їх розрізнювальними. Сукупність слів, об'єднаних усередині одного типу словотворення (скажімо, суфіксація) тотожністю основи, він розглядає як парадигму парадигм¹.

Ш. С. Сафаров пропонує розмежовувати парадигматику елементарних одиниць (твірних основ і формантів) і парадигматику конструктивних одиниць (похідних слів). Парадигми елементарних одиниць можуть виявлятися на основі як формальних, так і семантичних зв'язків. Словотвірні гнізда теж кваліфікуються як “малі” парадигми, оскільки в них виявляються парадигматичні відношення елементарних одиниць – твірних основ. Дериваційні парадигми конструктивних одиниць ґрунтуються на спільності словотвірно-семантичних ознак дериватів. Такі слова, як *купальня*, *гладильня*, *заправка*, *коптілка*, характеризуючись спільною семантичною темою локативності, процесуальності, утворюють парадигму похідних іменників².

Поліпарадигматичний підхід до словотвору характерний також для О. Г. Ликова. Для нього словотвірна парадигма – це сукупність дериватів з тим самим спільним компонентом – твірною основою чи формантом, а оскільки кожне похідне слово включає і твірну основу, і формант, то воно входить одночасно до двох парадигм, одна з яких ґрунтується на тотожності дериваційної бази (*бел-е-ть*, *бел-и-ть*, *бел-еньк-ий*, *бел-ок*, *бел-изн-а* і т. д.), інша – на єдності

¹ Там само. – С. 104–117.

² Сафаров Ш. С. Проблематика системно-парадигматических отношений словообразовательных единиц // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. науч. статей. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С. 320–322.

словотворчого засобу (*бел-е-ть, син-е-ть, зелен-е-ть, черн-е-ть* та ін.)¹.

При монопарадигмному підході до словотвору парадигму теж вбачають у різних дериваційних явищах. Так, О. М. Тихонов, надаючи важливого значення принципу ієрархічності будови словотвірного гнізда, послідовного підпорядкування в ньому одних одиниць іншим, вважає, що цю властивість гнізда найкраще відображає термін “словотвірна парадигма”². В одній із своїх праць він поділяє думку тих учених, які кваліфікують словотвірну парадигму як набір похідних, що мають ту саму твірну базу і перебувають на одному ступені деривації³. Така дефініція словотвірної парадигми найбільш поширена в сучасній дериватології⁴.

Словотвірна парадигма визначається і як ланцюжок спільнокореневих дериватів, розміщених у такому порядку, що кожне похідне виступає твірним у стосунку до наступного: укр. *білий* – *біліти* –

¹ Лыков А. Г. Разграничение словообразовательного гнезда и словообразовательной парадигмы // Актуальные проблемы русского словообразования. – С. 34–36; Лыков А. Г. Современная русская лексикология: Русское окказиональное слово. – М.: Высш. школа, 1976. – С. 42–48. Див. також: Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 10–11.

² Тихонов А. Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. – Самарканд: Изд-во Самарканд. ун-та им. С. Айни, 1971. – С. 31. Пор. також: Чинчлей Т. С. Словообразовательное и деривационное гнезда // Актуальные проблемы русского словообразования... – С. 44–46.

³ Тихонов А. Н. Проблемы изучения комплексных единиц системы словообразования // Актуальные проблемы русского словообразования... – С. –13.

⁴ Див.: Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык (Вопросы его истории и современного состояния): Виноградские чтения 1–8. – М.: Наука, 1978. – С. 66–77; Манучарян Р. С. Некоторые вопросы сопоставления словообразовательных категорий (на материале русского и армянского языков) // Проблемы семантики. – М.: Наука, 1974. – С. 286–295; Манучарян Р. С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. – Ереван: Луйс, 1981. – С. 216–232; Лопатин В. В. Словообразование как объект грамматического описания // Грамматическое описание славянских языков: Концепции и методы. – М.: Наука, 1974. – С. 47–60; Беяева Т. М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке. – М.: Высш. школа, 1979. – С. 8–15.

забіліти – *забілітися*, *учити* – *учитель* – *учителювати* – *учителювання*.

Словотвірна парадигма інтерпретується також і як сукупність словотвірних моделей, що реалізують регулярні (які повторюються у багатьох серіях споріднених слів) словотвірні відношення, наприклад, тип парадигми “дієслово, що означає дію, – іменник, що означає опредмечену дію, – іменник, що означає місце дії, – іменник, що означає виконавця дії, – іменник, що означає предмет, зв’язаний з дією”: *курить* – *курение* – *курилка* (*курильня*) – *курильщик* – *курево* (пор. укр. *читати* – *читання* – *читальня* – *читач* – *читанка*), тип парадигми “прикметник, що означає якісну ознаку, – дієслово, що означає прояв якісної ознаки, – іменник, що означає опредмечену ознаку”: *белый* – *белеть* – *белизна*, *синий* – *синеть* – *синь*, *черный* – *чернеть* – *чернота* і т. п.¹

Беручи до уваги тісний зв’язок і співвіднесеність понять морфологічна парадигма і граматичне значення, Р. З. Мурясов при визначенні словотвірної парадигми виходить із кореляції словотвірна категорія / словотвірна парадигма. Під словотвірною парадигмою він розуміє набір словотвірних структур, які реалізують одну словотвірну категорію². Оскільки словотвірна категорія в сучасній дериватології визначається як група словотвірних типів, об’єднаних спільним словотвірним значенням безвідносно до засобів його вираження, то словотвірну парадигму, у витлумаченні Р. З. Мурясова, становитиме сукупність синонімічних словотвірних типів. Наприклад, в українській мові словотвірну парадигму іменників на позначення абстрагованої ознаки, названої твірним словом, формують словотвірні типи деад’єктивів із суфіксами *-ість*, *-ств(о)*, *-от(а)*, *-ин(а)*, *-изн(а)*, *-інь*, *-Ø_c*.

Усі наведені дефініції словотвірної парадигми, такі різні за своїм змістом, з’явилися у дериватології як результат номінації тих чи

¹ Мигирин В. Н. Опыт построения классификаций, прогнозирующих развитие местоименной и словообразовательных парадигм // Филол. науки. – 1973. – № 3. – С. 72–74.

² Мурясов Р. З. Знач. праця. – С. 121.

інших дериваційних континуумів, організованих парадигматичними відношеннями в широкому розумінні значення цього словосполучення. Вони, відображаючи певні мовні реальності, безсумнівно, важливі для теорії і практики словотвору. І очевидно, з цієї точки зору не було б помилковим вважати те, що у словотвірній системі зв'язане парадигматичними відношеннями, словотвірною парадигмою, якби не йшлося про термінологічне упорядкування, про визначення місця словотвірної парадигми в дериватології і в лінгвістиці в цілому.

Як відомо, природа терміна не передбачає асиметричності знака і позначуваного. «Наповнивши даний знак-термін конкретним змістом, ми зобов'язані його вживати в межах однієї терміносистеми тільки в цьому значенні, у суворій відповідності до вкладеного у нього змісту»¹.

Найбільш прийнятною, на нашу думку, є точка зору, згідно з якою словотвірна парадигма – це набір похідних, мотивованих однією твірною основою, на одному ступені творення, оскільки таке визначення найбільш ізоморфне поняттю парадигми в морфології. Ізоморфізм між морфологічною і словотвірною парадигмами проявляється в тому, що обидва ці поняття відображають регулярні структурно-семантичні модифікації взятої за вихідну одиниці, здійснювані за допомогою формальних операцій². Аналогічно до того, як словоформи відмінювання утворюють морфологічні парадигми, набір похідних, що перебувають у відношенні безпосередньої мотивації з одним словом, утворює його словотвірну парадигму³, наприклад, словотвірну парадигму прикметника *білий* формують похідні *білість*, *білизна*, *білана*, *білок*, *білан*, *білиця*, *біляк*, *біленький*, *білісінький*, *білуватий*, *білявий*, *білястий*, *білити*, *біліти*, *біло* і т. д.

¹ Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – С. 58.

² Кубрякова Е. С., Соболева П. А. О понятии парадигмы в словообразовании и словообразовании // Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1979. – С. 10.

³ Земская Е. А. Знач. праця. – С. 72.

Специфіка словотвору, зрозуміло, накладає відбиток на характер словотвірної парадигми, що проявляється в меншій регулярності парадигматизації словотвірних одиниць, в неконгруентності форми й змісту позицій словотвірної парадигми, в необов'язковості заповнення пустих позицій у ній тощо. Це дало підстави деяким ученим заперечити доцільність введення поняття парадигми у словотвір. Найбільш послідовно ця точка зору обстоюється О. С. Кубряковою і П. А. Соболевою, правда, стосовно трактування словотвірної парадигми як словотвірного гнізда¹. Щоб довести неможливість використання поняття парадигма у відношенні до словотвірного гнізда чи якої-небудь його окремої частини, вони виявляють основні ознаки морфологічної парадигми і показують їх відсутність у словотвірному гнізді. Найбільш суттєвим аргументом, що демонструє відмінність парадигми і гнізда чи якоїсь його частини, О. С. Кубрякова і П. А. Соболева вважають неспіввідносність поведінки морфологічної основи стосовно членів своєї парадигми і вершини гнізда по відношенню до похідних: якщо всі члени парадигми дублюють якийсь набір вихідних значень (будь-яке значення основи проходить по всій парадигмі), то в дериватах гнізд, вершинами яких виступають полісемантичні слова, можуть вибірково відобразитися одні значення вершини і не відбиватися інші. Важко також передбачити, які значення вершини будуть реалізовані в похідних.

Частина аргументів, які, з точки зору учених, унеможливають застосування поняття парадигми в словотворі, знімається, якщо словотвірну парадигму розуміти не як словотвірне гніздо, а як лише його частину – набір похідних від однієї твірної основи на одному ступені творення. Це, зокрема, стосується специфіки семантичних залежностей між членами гнізда, що особливо яскраво відрізняє гніздо від парадигми: у гнізді похідні виступають як одиниці різних ступенів творення, упорядковані відношеннями похідності, чого

¹ Кубрякова Е. С., Соболева П. А. Знач. праця. – С. 5–23; див. також: Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. – М.: Наука, 1977. – С. 15–16.

немає в парадигмі. Поняття типової словотвірної парадигми (про що – далі) та розмежування системних і нормативних явищ у словотворі послаблює доказовість таких висунутих аргументів, як відсутність константного набору значень та неможливість передбачити заповнення тих чи інших позицій у словотвірній парадигмі. Разом з тим, чи можна їй треба вимагати, щоб словотвірна парадигма дорівнювала морфологічній, адже йдеться не про їх конгруентність, а ізоморфізм, який передбачає не повну тотожність мовних різнорівневих одиниць, а тільки подібність, структурний паралелізм¹. У даному випадку можна говорити про нерелевантність ознак, за якими словотвірна парадигма відмінна від морфологічної, оскільки вони закладені в самій природі словотвору, номінативної сфери мови, тісно зв'язаної з екстралінгвістичною дійсністю. Тут важливіше те, що поняття парадигми, характеризуючись системоформуючою властивістю, виявилось досить конструктивним у словотворі. Це підтверджують перші результати досліджень дериваційної системи якоїсь однієї мови чи порівняльно-типологічних досліджень з використанням поняття словотвірна парадигма².

Термін дериваційна парадигма у стосунку до сукупності спільно-основних похідних на одному ступені словотворення в науково-лінгвістичний вжиток увів Л. Дюрович³. Теоретичне обґрунтування

¹ Курилович Е. Понятие изоморфизма // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1962. – С. 21. У зв'язку з цим слід зауважити, що Е. Курилович констатував глибокі відмінності в ізоморфних явищах, особливо в плані семантики. Він виявляв ізоморфізм між такими віддаленими і різноплановими мовними одиницями, як склад і речення, слово, і вважав, що при описі фонологічних структур можна використовувати терміни морфології, синтаксису.

² Земская Е. А. Структура именных и глагольных словообразовательных парадигм в русском языке // Актуальные проблемы русского словообразования. – С. 14; Морозова Т. С. Структура словообразовательных парадигм русского глагола: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1980; Юсупова Н. Г. Структура словообразовательных парадигм имен существительных в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1980; Манучарян Р. С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. – С. 216–313; див. також: Беляева Т. М. Знач. праця. – С. 54–99.

³ Дюрович Л. Относительные прилагательные в славянских языках // The Slavic word. The Hague – Paris, Mouton, 1972. – P. 196.

й дальший розвиток парадигма як особлива одиниця словотвору отримала в працях О. А. Земської та Р. С. Манучаряна¹. Враховуючи двоплановість словотвірної парадигми, а також намагаючись абстрагуватись від “примх лексики” в словотворі, вони запровадили поряд із вищехарактеризованою конкретною парадигмою (пор. парадигму прикметника *білий*) поняття типової словотвірної парадигми (в термінології Р. С. Манучаряна – словотвірно-семантична парадигма). “Типову парадигму, – пише О. А. Земська, – одержуємо, абстрагуючись від конкретних способів вираження тих чи інших дериваційних значень. Типову парадигму формують конкретні парадигми, в яких наявний той самий набір дериваційних значень”².

Беручи до уваги ту обставину, що словотвірні категорії – одиниці плану змісту, типову словотвірну парадигму можна визначити і як сукупність словотвірних категорій, які формуються похідними на базі твірних тих чи інших класів. Конституентами типових словотвірних парадигм, таким чином, виступають словотвірні категорії.

У структурі словотвірних парадигм виділяються зони (інакше їх ще називають блоками), тобто сукупності словотвірних значень, що виражаються дериватами того самого лексико-граматичного класу: субстантивна, вербальна, ад'єктивна, адвербіальна. Виділення зон має важливе теоретичне і практичне значення, але не можна перебільшувати їх ролі у структурі словотвірних парадигм, абсолютизувати їх, як це спостерігається в окремих дослідженнях. Так, П. В. Стецько і Л. Г. Яцкевич пропонують словотвірну парадигму визначати як сукупність похідних однієї частини мови, що перебувають у відношеннях безпосередньої мотивації з тією самою твірною основою³. Неправомірними видаються і спроби деяких дослідників обмежити словотвірну парадигму дериватами одного способу тво-

¹ Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании. – С. 71–76; Манучарян Р. С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. – С. 216–232.

² Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании. – С. 73.

³ Стецько П. В., Яцкевич Л. Г. О формальной и семантической структуре частных парадигм в морфологии и словообразовании // Актуальные проблемы русского словообразования. – С. 75.

рення (суфіксація, префіксація тощо)¹. Справа не тільки в тому, що в таких випадках не виправдано різко збільшиться кількість парадигм, що саме по собі негативно відіб'ється на практиці опису словотвірної системи. Обмеження парадигми у словотворі дериватами одного лексико-граматичного класу слів чи одного способу творення призведе до втрати нею свого основного призначення – всеохопно показати словотворчий потенціал, дериваційну спроможність твірних різних структурно-семантичних груп.

Як зазначає В. В. Лопатін, “спираючись на ознаку частиномовної належності слів, що перебувають у відношенні мотивації, можна будувати граматичний опис словотвірної системи двояким способом: або виходити з частини мови (і інших, більш часткових, формальних і семантичних характеристик) мотивованого слова, або з тих самих характеристик слова мотивувального. Перший підхід можна умовно назвати ретроспективним (з точки зору “динамічної синхронії” словотвору), другий – перспективним”². Абсолютна більшість дотеперішніх дериватологічних досліджень східнослов'янських мов здійснено в ретроспективному аспекті: всебічно вивчалися різноманітні групи похідних тієї чи іншої частини мови. Проте на не меншу увагу заслуговує і комплексний аналіз дериватів, об'єднаних спільністю частини мови твірних слів – десубстантиви, девербативи, деад'єктиви³. Вивчення дериваційних мікросистем, що ґрунтуються на частиномовній спільності твірних основ, дозволяє виявити системні явища словотвору, які випадають з поля зору дослідника при ретроспективному підході, і в таких дослідженнях без поняття словотвірної парадигми не обійтися.

Підсумовуючи сказане, слід відзначити, що розбіжності у визначенні парадигми в словотворі зумовлені вибором різних основ ідентифікації похідних як членів одного парадигматичного ряду

¹ Галенко І. Г. Словообразовательные гнезда в лингвистической терминологии русского языка // Актуальные проблемы русского словообразования. – С. 63; див. також: Зенков Г. С. Знач. праця. – С. 117.

² Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания. – М.: Наука, 1977. – С. 15.

³ Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании. – С. 67.

(тотожність твірної основи, словотворчого форманта, кореневої морфеми, одиниці плану змісту – словотвірного значення, словотвірної категорії). Визначення словотвірної парадигми як набору похідних від однієї твірної основи на одному ступені творення не означає, що інші проаналізовані мікросистеми дериватів недоцільні у словотворі. Більшість із них, відображаючи ті чи інші дериваційні реальності, відіграють не меншу роль у системній організації словотвору, ніж парадигма, і, як такі, є важливими одиницями класифікації словотвірної системи. Вони теж потребують певних уточнень, конкретизації.

За рядом спільнокоренових слів, пов'язаних відношеннями послідовної мотивації, варто зберегти поширений у сучасній дериватології термін “словотвірний ланцюжок”, проте називати його словотвірною синтагмою¹ не зовсім правильно. Синтагма, у загальноприйнятому розумінні, – це сполучення двох або більше мовних одиниць, розміщених у певній лінійній послідовності в мовленнєвому потоці. Називати синтагмою у словотворі правомірно похідне слово, словотвірна структура якого якраз і ґрунтується на синтагматичних відношеннях твірної основи і форманта. В основі виділення словотвірних ланцюжків лежать не синтагматичні, а парадигматичні відношення. У мовленні словотвірні ланцюжки взагалі не представлені.

Словотвірний ланцюжок іноді називають ще словотвірним рядом², проте слід мати на увазі, що в дериватології поняття словотвірного ряду набуло чіткого термінологічного значення. Під словотвірним рядом розуміють сукупність похідних, об'єднаних тотожністю словотворчого форманта³.

¹ Ермакова О. П. Словообразовательная цепь в семантическом аспекте // Актуальные проблемы русского словообразования. – С. 39.

² Шкляров В. Т. О структуре словообразовательного ряда // Вопросы теории и методики преподавания русского языка в школе. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1975. – С. 47-55.

³ Див.: Соболева П. А. Аппликативная грамматика и моделирование словообразования. – М.: Наука, 1970. – С. 23; Тихонов А. Н. Проблемы изучения комплексных единиц системы словообразования // Актуальные проблемы русского словообразования – С. 10-11.

Словотвірні парадигми і словотвірні ланцюжки можуть бути об'єктом лінгвістичного дослідження як автономні словотвірні мікро-системи або ж як конституенти складнішої системи – словотвірного гнізда, яке в дериватології трактується однозначно.

Вивчення словотвору з опорою на комплексні словотвірні одиниці, виділювані на основі спільності не формантної, а базової частини похідних, є одним із найактуальніших завдань сучасної дериватології. Вичерпна характеристика словотвірної системи передбачає опис її не тільки як системи словотвірних типів, а й як системи словотвірних гнізд, парадигм, ланцюжків.

Першодрук: Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 21–27.

ПРИКМЕТНИКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СЛОВОТВОРЧА СПРОМОЖНІСТЬ

У сучасній дериватології останнім часом вчені все більше уваги приділяють твірній основі як чинникові внутрішньоструктурної типології словотвору. Вивчення словотвору з опорою на твірну основу дає змогу під іншим кутом зору поглянути на лексичну деривацію, ставити й розв'язувати такі проблеми словотвору, які за традиційного, формантоорієнтованого, підходу залишалися поза увагою дослідників, і тим самим суттєво доповнити і ґрунтовно поглибити відомості про внутрішню організацію та особливості функціонування системи словотвору. Однією із важливих проблем, що постала у зв'язку з формуванням основоцентричного дослідження словотвору, є вивчення дериваційних потенцій різноманітних лексико-граматичних і формально-семантичних класів твірних слів. Мета цієї статті – розглянути словотворчу спроможність прикметників у сучасній українській мові.

Комплексною системоутворювальною одиницею, покликаною відобразити словотворчі потенції різнотипних класів твірних слів,

є, як відомо, словотвірна парадигма – конкретна і типова¹. Для виявлення й характеристики словотворчого потенціалу і його реалізації кожною частиною мови, встановлення семантичного континууму, в межах якого здійснюється відіменниковий, відприкметниковий, віддієслівний і т. д. словотвір, в теорію словотвору й практику опису варто ввести ще й поняття *загальнокатегоріальної (частиномовної) словотвірної парадигми*. Вона виявляється у множині семантичних позицій і їх репрезентантів усіх типових словотвірних парадигм кожної частини мови.

Чотириблочна структура загальнокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників включає такі семантичні позиції: у субстантивному блоці – “носій ознаки”, “абстрагована ознака”; у ад'єктивному блоці – “неповний вияв ознаки”, “сильний вияв ознаки”, “надмірний вияв ознаки”, “гіпокористичність”, “заперечення ознаки”, “просторові модифікації ознаки”, “часові модифікації ознаки”; у вербальному блоці – “наділяти ознакою”, “набувати ознаки”; в адвербіальному блоці – “адвербіалізація ознаки”.

Семантична позиція “носій ознаки” репрезентована найбільшою кількістю різнотипних деад'єктивів, у межах яких виділяються дві групи похідних – назви осіб і неосіб.

Серед найменувань осіб – носіїв статичних ознак переважають деривати, які позначають людину за ознакою, що маркує якусь внутрішню якість людини. Зазвичай це статичні ознаки, якими визначається вдача людини, пор.: *підступник, милостивець, зрадливець, добряк, хитрик, скромняга, дотепник, доброзичливець, дбайливець, жаднюга, підляк, лінивець, жалібник, ласкавець, шаленець, нахабник, ловкач, живчик, тихоня, лукавець* і т. д. Чимало таких деад'єктивів мотивовані прикметниками, які вказу-

¹ Див.: Грещук В. В. Поняття словотвірної парадигми в сучасній дериватології // Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 21–27; Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния: Виноградовские чтения I–VIII. – М.: Наука, 1978. – С. 71–76; Манучарян Р. С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. – Ереван: Луйс, 1981. – С. 19 і наст.

ють на фізичні (*глушко, сліпак, мертвяк, німчак*) або інтелектуальні (*розумник, гупак, тупиця, мудрець, дурник*) якості людини.

Мотивувальними прикметниками найменувань осіб, носіїв статичних ознак, є також такі, які виражають якісь зовнішні ознаки людини, зокрема:

– забарвлення шкіри: *смаглявець, смугляк, смаглий, смаглюк, білявка, русявка, чорнявка*;

– колір і вигляд волосся: *сивобородько, чорнобривий, сивоголовець, біловус, кучерявець, стрижак*;

– ріст, повноту тощо: *коротун, здоровань, цибань, малюк, куцан, коротай, худяк, товстун, кремез, сухоребриця, гладуха, товстуха, товстуля*;

– вигляд, риси обличчя, загалом зовнішній вигляд людини: *вродливець, красун, гарнюк, красень, хорошень, хорошун, вродливиця, красуня*;

– фізичні вади, відхилення від норми: *кривоніжка, безпалько, кривоніс, кирпань, лисак, сліпун, лисань, сліпень, лисун*;

– стан одягу людини: *голяк, обшарпанець, обідранець, розхристя, модниця*.

Численну групу особових дериватів семантичної позиції “носій ознаки” становлять похідні, мотивовані прикметниками, які виражають ознаки за родом діяльності особи: *атомник, комунальник, оптовик, паперовик, харчовик, цементник, швейник, науковець, плановик, сезонник, суспільник, ядерник, вечірниця, заочниця, швидкісниця, органік, військовий, горновий, загірбний, конвойний, політичний, ярмарковий* і т. д. За винятком деад’єктивів, які постали внаслідок субстантивзації твірних прикметників, всі інші похідні цієї групи тільки структурно мотивовані відповідними ад’єктивами, а семантично – цілим словосполученням (*атомна енергія, комунальне господарство, оптова торгівля, паперова промисловість* і т. д.)¹.

¹ Детально про особливості словотвірної мотивації таких деад’єктивів див.: Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – С. 40–42.

Не поступаються перед ними в утворенні іменників із словотвірним значенням “носій ознаки” прикметники, які виражають ознаки за соціальним статусом особи: *бездомник, вуличник, відставник, злиденник, засланець, переміщенець, переселенець, найманець, строковець, бідняк, злидняк, середняк, новак, багач, каторжник, голь, нерівня, рівня, зведеня, безробітний, вільний, двірський, підлеглий, репатрійований, трудящі, невільник, незаможник, приватник, строковик, реєстровець, судовець, бездомниця, зарібниця, неможниця, поселениця* і т. д.

В утворенні назв носіїв ознак виявляють активність і прикметники, які виражають ознаки за віковими особливостями особи, але їх лексико-семантична обмеженість зумовила невелику кількість таких деад’єктивів: *молодик, старець, річник, юнак, старун, малолітка, молодка, молодиця, стариця, молодуха, старуха, молодь, молода, неповнолітні, старий, юні* тощо.

Поза виділеними групами твірними для назв осіб, носіїв ознак, виступають семантично слаботипізовані ад’єктиви, пор.: *покійник, хрещеник, полюбовник, хваленик, вошивець, сестринець, знайомиць, пецинець, кривняк, зведенюк, прихожанин, подорожанин, первістка, сестринка, обраниця, утоплениця, улюблениця, лівша* тощо.

Семантична позиція “носій ознаки” в частині назв осіб реалізована також деад’єктивами, структурно мотивованими прикметниками, які виражають ознаку за відношенням до країни, краю, етносу, а семантично – атрибутивними словосполученнями, означуваний еліптизований компонент якого називає культуру, мову, філологію, пор.: *арабіст, гебраїст, германіст, індоєвропейст, еллініст, латиніст, русист, славіст, україніст* та ін.

Група похідних назв неосіб, носіїв статичної ознаки, з семантичного погляду досить неоднорідна. У ній виділяється низка дрібніших угруповань, зокрема назви тварин, рослин, грибів, одягу, страв, напоїв, інших конкретних предметів.

В утворенні неособових, предметних назв носіїв ознак беруть участь різні семантичні типи прикметників. Досить продуктивними є ад’єктиви, які виражають ознаки предметів за відношенням до

того, з чого вони виготовлені (з чого складаються): *ватник, вівсяник, картопляник, маковик, пуховик, сирник, солом'яник, хвойник, черешник, яблучник, сап'янець, вишняк, житняк, мідяк, срібняк, золотий, м'ясне, рядняне, срібний, бавовнянка, бляшанка, ватянка, вишнівка, вівсянка, глинянка, дротянка, картонка, кукурудзянка, лоївка, шкірянка, ячмінка, вівсяниця, волосяниця, залізниця, кам'яниця, мідниця, просяниця, сливовиця, ячниця* і т. д.

Не поступаються перед ними в утворенні назв неосіб семантичної позиції “носій ознаки” прикметники, які виражають ознаки предметів за відношенням до їх призначення: *відстійник, дощовик “плащ”, дров'яник “сарай”, записник, купальник, нерестовик, носовик, салатник, сторожовик, звіринець, гончак, товарняк, бавовнопрядильня, вітальня, курильня, приймальня, спальня, сукновальня, цегельня, чекальня, читальня, шерстепрядильня, борозний, гримерна, дитяча, душова, операційна, пасажирський, питне, препаратурська, чайові, вибухівка, візитка, водянка “діжка”, курилка, маслянка, солянка “посудина”, штормівка, винниця, мийниця, мірниця, олійниця, пивниця, помийниця, салатниця, супниця* і т. д.

Ще однією групою ад'єктивів, які активно реалізують семантичну позицію “носій ознаки” в частині назв неосіб, є прикметники, які виражають зовнішні ознаки предметів: *багатогранник, багатолемішник, гостроконечник, куцик, прямокутник, рижик, червонюк, багрянець, жовтець, зеленець, ламанець, репанець, синець, кругляк, білок, жовток, рудяк, стрімчак, чорняк, жовтяк, біль (“нитки”, “пряжа”), жовч, зелень, каламуть, нечисть, білі, зелена, верховина, вузина, лисина, мілина, прим'ятина, сивина, рівнина, крива, семиструнна, червоне, чорна, жовтянка, зубчатка, мідянка “змія”, плоскодонка, синітка, синька, сукуватка, червінка, багрянниця, темниця, світлиця, чорниця* і т. д.

Чимало аналізованих похідних утворено від прикметників, які виражають внутрішні, фізичні якості предметів: *дутик, короткохвильовик, паровик, потайник, пряник, самозапильник, талик, тінник, гнилець, мокрець, простець, сирець, солонець, холодець,*

глевтяк, гірчак, гуцак, кисляк, мокряк, порожняк, свіжак, солончак, трухляк, м'якуш, гнилятина, дохлятина, мерзлятина, кислятина, тухлятина, бистря, гаряч, гниль, пріль, слиз, солод, суш, тлінь, гаряче, гостре, жирне, холодна, швидка, вузькоколія, гвинтівка, дичка, липучка, м'якушка, пуста, невидимка “шпилька”, самохідка, сушка, тягучка, шитучка, гірчиця, гнилиця, квасниця, кислиця, сировиця, таловиця, теплиця і т. д.

Інша значна група твірних ад'єктивів для неособових, предметних носіїв ознак – це прикметники, які виражають ознаки предметів за відношенням до способу їх виготовлення, приготування: *вареник, плетеник, січеник, стуленик, товченик, валянець, плесканець, рубанець, копчення, ламань, рвань, ткани, варена, варене, печене, пряжене, варениця, вудженця, кошениця, мішаниця, плетениця, смаженця, сушениця, тканиця, довбанка, ліплянка, мазанка, набиванка, наклейка, настоянка, оранка, писанка, плетінка, сіянка, тканка, квашенина, копченина, мішанина, продовбина, пропалина, тканина, смаженина, солонина, варенуха* і т. д.

Частину dead'єктивів із словотвірним значенням “носій ознаки” серед назв неосіб становлять ті, які утворені від прикметників, що виражають ознаки за відношенням до місця: *задник, надгробник, наплічник, наріжник, нарукавник, настільник, підчеревник, поперечник, спідник, верхняк, нижняк, спідняк, східень, централь, ліва, набережна, передня, передова, права, кінцівка, лугівка, низовка, підземка, поперечка, центрівка, централка, лівця, нижниця, передовиця, правиця, побічниця, спідниця, берегови-на, чужоземщина* і т. д.

Ще одну групу похідних, які репрезентують семантичну позицію “носій ознаки” серед назв неосіб, становлять ті, які мотивовані прикметниками, що виражають ознаки предметів за відношенням до часу: *двотижневик, денник, зимовик, нічник, річник, щоденник, щомісячник, щорічник, добові, рання, ярі, веснянка, вечірка, восьмирічка, десятилітка, однорічка, озимка, семиденка, зимниця* та ін.

Предметні назви носіїв ознак утворені також від прикметників, які виражають ознаки за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені й функціонують: *броньовик, вітрильник, піщаник,*

ситник, липець “мед”, *вітряк* “вітряний млин”, *калганова*, *полинна*, *спиртне*, *бензинка*, *восківка*, *електричка*, *карбідка*, *моторка*, *нафтівка*, *спиртівка*, *шомполка*, *колісниця*, *пісочниця*, *пуховиця* та ін.

Невелика кількість аналізованих деад’єктивів мотивована прикметниками, які виражають відношення до краю, країни, етносу: *кабардинка*, *кримка*, *латинка*, *циганка* тощо.

Семантична позиція “**абстрагована ознака**” у загальнокатегоріальній словотвірній парадигмі прикметників належить до тих, які словотворчо найбільш реалізовані. Її формують структурно різнотипні деад’єктиви (хоча абсолютну більшість із них становлять деривати з суфіксом **-ість**), утворені від прикметників різних семантичних типів. Основний масив таких утворень становлять абстрактні іменники жіночого роду, незначну частину – субстантиви чоловічого й середнього родів та множинні іменники.

Найбільшу кількість назв абстрагованих ознак утворено від прикметників, які виражають внутрішні якості осіб, внутрішні, фізичні якості, властивості предметів: *агресивність*, *гнилість*, *дометність*, *кмітливість*, *кислуватість*, *крихкість*, *лагідність*, *міцність*, *мокрість*, *мудрість*, *скромність*, *хитрість*, *хорообрість*, *цупкість*, *чесність*, *цільність*, *гіркота*, *глупота*, *глухота*, *гордота*, *густина*, *підлота*, *твердота*, *тіснота*, *пустота*, *трухлявина*, *густина*, *теплота*, *гнилизна*, *новизна*, *нетерплячка*, *банальщина*, *сентиментальщина*, *бистринь*, *гарячинь*, *мокринь*, *студинь*, *твердинь*, *дивниця*, *дурниця*, *марниця*, *голоднеча*, *мокреча*, *холоднеча*, *мудрація*, *лукавинка*, *хитринка*, *гординя*, *демократизм*, *меркантилізм*, *цинізм*, *героїзм*, *автоматизм*, *інтуїтивізм*, *бездумство*, *безстидство*, *глупство*, *вільнодумство*, *схидство*, *зухвальство*, *ліниство*, *лукавство*, *шаленство*, *безглуздя*, *безсилля*, *завзяття*, *циросердя*, *веселоці*, *гордоці*, *грубоці*, *дуроці*, *зоздроці*, *ліноці*, *лютоці*, *мудроці*, *ревноці*, *хитроці*, *безум*, *лінь*, *лють*, *міць*, *сить*, *твердь*, *чвань*, *добре*, *дурне*, *лихе*, *підле*, *справедливе* і т. д.

Значною продуктивністю у утворенні іменників – назв абстрагованих ознак характеризуються також прикметники, які виражають

зовнішні ознаки когось чи чогось: *асиметричність*, *багрянність*, *білість*, *блідість*, *горбатість*, *громізdkість*, *дебелість*, *жовтавість*, *засмаglість*, *картатість*, *неохайність*, *непрозорість*, *плямистість*, *русявість*, *блідота*, *бруднота*, *висота*, *довгота*, *красота*, *сизота*, *синьота*, *чорнота*, *білина*, *величина*, *довжина*, *жовтина*, *кривина*, *сірина*, *білизна*, *голизна*, *голубизна*, *грубизна*, *жовтизна*, *крутизна*, *сіризна*, *величинь*, *височинь*, *гладинь*, *голубинь*, *сивинь*, *теминь*, *широчинь*, *синява*, *сірява*, *повнява*, *чорнява*, *атлетизм*, *гігантизм*, *каламуття*, *розмаїття*, *багряннь*, *безкрай*, *безмір*, *гладь*, *обшир*, *сизь*, *синь*, *фіолет*, *шир*, *велике*, *гарне*, *красиве*, *мале*, *просинь*, *прозелень* і т. д.

Інші семантичні типи прикметників у утворенні назв абстрагованих ознак не настільки активні, як згадані, але також відзначаються певною продуктивністю. Так, чимало абстрактних деад’єктивів утворено від прикметників, які виражають темпоральні ознаки: *анахронічність*, *безстроковість*, *вічність*, *вчасність*, *давність*, *довговічність*, *майбутність*, *минулість*, *моментальність*, *нагальність*, *передчасність*, *своєчасність*, *хвилинність*, *будущина*, *будущина*, *давнина*, *козаччина*, *минушина*, *старосвітщина*, *щоденищина*, *первина*, *прадавнина*, *п’ятихвилинка*, *річниця*, *восьмисотріччя*, *майбуття*, *передрання*, *переджнив’я*, *передвечір’я*, *пообіддя*, *семиліття*, *середньовіччя*, *майбуть*, *рань*, *грядуще*, *давнє*, *колишнє*, *надстрокове*, *недавнє*, *попереднє*, *прадавнє*, *сучаснє*, *тодішнє*, *хвилиннє* та ін.

Ряд абстрактних деад’єктивів утворено від прикметників, які виражають ознаки за соціальним статусом особи: *бідність*, *безпритульність*, *безправність*, *заможність*, *злиденність*, *знатність*, *знедоленість*, *незаможність*, *пригнобленість*, *убогість*, *чиновність*, *біднота*, *злидота*, *убозтво* та ін.

Абстрактні деад’єктиви *арабістика*, *білорусистика*, *гебраїстика*, *германістика*, *індоєвропейстика*, *іраністика*, *китаїстика*, *монголістика*, *романістика*, *славістика*, *русистика*, *україністика*, *англізм*, *арабізм*, *германізм*, *грецизм*, *мадяризм*, *русизм*, *тюркізм*, *українізм*, *старослов’янізм*, *церковнослов’янізм*,

іудейство, латинство, циганство і под. мотивовані прикметниками, які виражають ознаки за відношенням до країни, краю, етносу.

Невелика частина похідних семантичної позиції “абстрагована ознака” мотивована прикметниками, які виражають ознаки предметів за наявністю, вмістом того, на що вказує твірне слово прикметника: *волокнистість, кров'янистість, крохмалистість, маслянистість, м'ясистість, смолистість, цукристість* та ін.

По кілька дериватів семантичної позиції “абстрагована ознака” утворено від прикметників за відношенням до місця (*відцентровість, конечність, крайність, піднебесність, суміжність, центральність, далечина, віддалина, далечинь*), за відношенням до того, з чого виготовлені (складаються) предмети (*вітамінність, водність, ворсистість, колосистість, кристалічність*), за відношенням до способу виготовлення, приготування (*нарізність, розораність, розрідженість, рубчастість*), за відношенням до вікових особливостей (*дитячість, молодість, старість, молодечтво, старецтво, молододі, староді, юнь*), за відношенням до призначення (*коксівність, вибуховість, агітаційність*).

Багатством різноманітних проявів ознаки щодо її інтенсивності, локативних, темпоральних та інших вимірів зумовлена значна кількість модифікаційних словотвірних значень, згрупованих нами у градуальні, конотативні, заперечні, просторові, часові. Засобом реалізації семантичних позицій ад’єктивного блоку загальнокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників є префіксація й суфіксація, а в окремих випадках – конфіксація.

У межах модифікації ознаки, вираженої твірним прикметником, щодо інтенсивності її прояву виявлені семантичні позиції “неповний (слабкий) вияв ознаки”, “сильний вияв ознаки”, “надмірний вияв ознаки”.

Реалізація семантичної позиції “неповний вияв ознаки” здійснюється здебільшого на базі двох семантичних типів прикметників. Це передусім ад’єктиви, які виражають внутрішні якості, властивості когось або чогось: *вогкуватий, глухуватий, гордуватий, густуватий, кислуватий, крихкуватий, м'якуватий, нуднуватий,*

пріснуватий, різкуватий, сухуватий, тугуватий, тупуватий, хитруватий, холоднуватий, черствуватий, важкенький, ледаченький, кисленький, п'яненький, скупенький, бадьористий, гордовитий, сумовитий, тямковитий, небезвигідний, небезгрішний, небезінтересний, небезкорисливий, небезрозсудний, небезспірний, небезуспішний, напівбожевільний, напівгнилий, напівголодний, напівдикий, напівдостиглий, напівзотлілий, напівм'який, напівпритомний, напіврідний, напіврозквітлий, напівсерйозний, напівсухий, напівтвердий, напівтрухлий, напівхворий, півавтоматичний, півгнилий, півмертвий, півсвідомий, півсонний, посолодкий, приглухий, притрухлий і т. д.

Ще один тип твірних, які активно утворюють похідні із значенням неповного вияву ознаки, це прикметники, що виражають зовнішні ознаки когось або чогось: *білуватий, бруднуватий, жовтуватий, зеленуватий, каламутнуватий, короткуватий, лисуватий, малуватий, мутнуватий, огряднуватий, рудуватий, сизуватий, сіруватий, сутулуватий, яснуватий, поганенький, величенький, височенький, довгенький, блідавий, жовтавий, зеленавий, золотавий, круглявий, повнявий, пухлявий, рославий, сивавий, синявий, сірявий, темнавий, червоनावий, щуплявий, біластий, довгастий, жовтастий, зеленастий, багрянистий, зеленистий, зорянистий, полум'янистий, темнистий, напівбосий, напіввідкритий, напіввідтулений, напівголий, напівзатоплений, напівсивий, піваршинний, піввідчинений, півголий, півзаплющений, подовгуватий, помалий, потовстий, потемний* і т. д.

Інші семантичні типи твірних в утворенні прикметників, які виражають неповний вияв ознаки, малопродуктивні або й непродуктивні. Так, тільки окремі деривати утворені від прикметників, які виражають ознаки за віковими особливостями (*старуватий, молодявий, молодистий, напівдитячий, півдитячий, постарий, престарий*), за соціальним статусом особи (*біднуватий, заможененький, багатенький, убогенький, напівбезробітний, напівкріпосний, напівпролетарський*), за відношенням до часу (*давненький, напівпатріархальний, піввіковий*), за відношенням до місця (*далеченький, напівпідвальний, півсередній, поблизький*), за відношен-

ням до того, з чого вони виготовлені (*напівшерстяний, напівшкіряний, напівшовковий*), за відношенням до способу їх виготовлення, приготування (*напівкустарний, напіврозкритий, напівстертий, півзігнутий*), за відношенням до їх призначення (*небеззахисний*).

В реалізації семантичної позиції “**сильний вияв ознаки**” виявляються ті ж закономірності, які характерні для попередньої: більшість похідних утворені від прикметників двох семантичних типів – а) які виражають внутрішні якості, властивості когось, чогось та б) зовнішні ознаки когось, чогось, наприклад:

а) *важнючий, завзятучий, злючий, міцнючий, мокрючий, проклятучий, ситючий, триклятучий, труднючий, хитрючий, холоднючий, байдужісінький, веселісінький, новісінький, радісінький, холоднісінький, простісінький, важезний, важчезний, здоровезний, тяжезний, важенний, добренний, жаденний, здоровенний, ситенний, тяженний, вагучий, важучий, жаднючий, злючий, кислючий, смачнючий, твердючий, холоднючий, солодюсінький, превеселий, прегіркий, прегустий, предобрий, презавзятий, презлий, прелютий, премудрий, преніжний, пресмачний, пресумний, претяжкий, прехитрий, прецедрий, ультражорстокий, ультрапористий, ультрапоруватий, ультрарозріджений, ультрареакційний і т. д.;*

б) *бруднючий, гострючий, товстючий, худючий, новісінький, повнісінький, гарнісінький, дрібнісінький, жовтісінький, круглісінький, малісінький, прямісінький, рівнісінький, сивісінький, сірісінький, цілісінький, чистісінький, чорнісінький, величезний, височезний, глибочезний, грубезний, довжезний, сивезний, страшезний, товстезний, широчезний, величенний, височенний, глибоченний, довженний, страшенний, товстенний, широченний, жирнючий, поганючий, страшнючий, товстючий, худючий, дрібнюсінький, малюсінький, мацюпусінький, тонюсінький, превисокий, прегарний, предовгий, превеликий, претовстий, пречорний, ультрамодний, ультрафіолетовий, ультрачервоний і т. д.*

Від інших семантичних типів прикметників утворені поодинокі деад’єктиви із значенням сильного вияву ознаки, зокрема від прикметників, які виражають ознаки когось чи чогось за відношенням

до часу (*пізнісінький, давнезний, правічний, прадавний, праісторичний, ультрасучасний*), до місця (*далечезний, далеченний*), до призначення (*ультраселективний*) та які виражають ознаки за віковими особливостями (*молодісінький, старезний, старенний, молодюсінький, престарий, прастарий*) і соціальним статусом особи (*багатючий, пребагатий, пребідний*).

Із градуальної модифікації ознаки у загальнокатегоріальній словотвірній парадигмі прикметників семантична позиція “**надмірний вияв ознаки**” репрезентована найменшою кількістю дериватів. Твірними таких похідних є прикметники, які виражають внутрішні якості, властивості когось або чогось (*залегкий, замудрий, занемічний, зарозумний, заслабий, зтяжкий, зашвидкий, надвлучний, надвправний, надгустий, наддалекобійний, надзвичайний, надлегкий, надлюдський, надміцний, надпотужний, надприродний, надсильний, надскладний, надтвердий, надточний, надцілкий, надчистий, понадзвуковий, надчутливий, надчуттєвий, наддивидкісний*), зовнішні ознаки когось або чогось (*забілий, завеликий, зависокий, завузкий, заглибокий, загострий, загрубий, загустий, задовгий, заздоровий, зазелений, закороткий, замалий, занизький, затісний, затонкий, заширокий, надвеликий, надвисокий, надглибокий, наддовгий*), зрідка – ад’єктиви, які виражають ознаки за відношенням до часу (*завчасний, запізній, заранній, надранній, надстроковий, надтерміновий*), до місця (*наддалекий*) та вікові особливості (*замолодий, застарий*).

Як уже відзначалось, конотативна модифікація ознаки часто супроводжує градуальну, однак ряд деад’єктивів виражає тільки конотативну модифікацію – суб’єктивну оцінку ознаки, передусім ті, які утворені від прикметників, семантика яких виключає градуальність. Наявність таких деад’єктивів засвідчує семантико-словотвірну самодостатність окремої семантичної позиції “**гіпокористичність**” у загальнокатегоріальній словотвірній парадигмі прикметників. Базою творення деад’єктивів із значенням пестливості переважно є прикметники, які виражають внутрішні якості, властивості когось чи чогось або зовнішні ознаки особи (істоти), предмета.

Від першого типу прикметників утворені гіпокористики *дивненький, живенький, забавненький, зграбненький, порядненький, привітненький, проворненький, пухкенький, розумненький, свіжененький, смішненький, хутенький, цікавенький, цупкенький, чуйненький, щасливенький, сліпенький* і т. д.

Деад'єктиви *акуратненький, білявенький, вишневенький, дра-
ненький, кирпатенький, куценький, пузатенький, рябенький, бо-
сенький, русявенький, чубатенький, ширшенький, меншенький,
золотенький, льняненький, шпичастенький, чистенький, яснень-
кий* і т. д. мотивовані прикметниками другого типу.

Поодинокі аналізовані деад'єктиви утворені від основ прикмет-
ників, які виражають локативні (*близенький*), темпоральні (*пізнень-
кий*) ознаки та ознаки осіб за їх соціальним статусом (*бідненький*),
віковими особливостями (*старенький*).

У реалізації семантичної позиції “заперечення ознаки” загаль-
нокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників основне на-
вантаження несуть прикметники, які виражають внутрішні якості,
властивості когось чи чогось: *небайдужий, неввічливий, невимог-
ливий, негордий, недобрий, незаздрісний, незів'ялий, незлий, не-
легкий, нелеткий, нелукавий, немудрий, неподатливий, неспо-
кійний, непривітний, нерідний, нерішучий, нерозважливий, не-
сердитий, нескромний, несмачний, неухажливий, нехитрий, не-
чесний, нецирий, безвідповідальний, безрадісний, безвідрадний,
безвладний, безголосий, безгріховний, безгрунтовний, бездефі-
цитний, бездіяльний, беззлобний, беззмістовний, безідейний,
безкорисливий, безпристрасний, безрадісний, безсердечний,
безсовісний, безсумнівний, безчесний, безефектний, антидемок-
ратичний, антиморальний, антинауковий, антипедагогічний,
антисанітарний, антитоксичний, антихудожній, аритмічний,
ахроматичний, аморальний, анормальний, імматеріальний,
імморальний, псевдокласичний, псевдонауковий* і т. д.

Значну частину деад'єктивів вказаної семантичної позиції ста-
новлять утворення від прикметників, які виражають ознаки пред-
метів, речей тощо за відношенням до способу їх виготовлення, при-

готування: *небілений, невивершений, невижстий, невіждже-
ний, невикінчений, невимолочений, невипалений, невипечений,
невисвітлений, невіяний, невтоптаний, негашений, недрукова-
ний, нежстий, незабрукований, незаплетений, незаскритова-
ний, некований, нелуджений, необгороджений, нерозораний,
нерозрізаний, нерукотворний* та ін.

Ряд деад'єктивів із значенням заперечення ознаки утворено від
прикметників, які виражають ознаки предметів, речей, явищ за відно-
шенням до їх призначення: *небудівельний, невиборний, неви-
ліковний, невійськовий, невосний, негігієнічний, неістівний, не-
паровий, непроїжджий, непрохідний, неробочий, нерозбірний,
неслужбовий, несполучний, безкарний, безконтрольний, без-
митний, безоплатний, безплатний* та ін.

По кілька деад'єктивів із значенням заперечення ознаки утворе-
но від основ прикметників, які виражають ознаки за відношенням
до часу (*невчасний, недавній, недовговічний, недовготривалий,
недовгочасний, несвоєчасний, нетривалий*), до місця (*неблизь-
кий, недалекий, неземний*), до вікових особливостей (*недитячий,
недорослий, немолодий, неповнолітній, нестарий*), до того, з ви-
користанням чого щось зроблене й функціонує (*невітряний, невод-
ний, нерудний, неугносний, безмоторний, безоружний, безприй-
менниковий, безрозсадний, безсловесний, безсонячний, безсту-
пінчастий*) та з чого щось зроблене, виготовлене, складається (*не-
брукований, неклітинний, безбілковий, бездротовий, безквітко-
вий, безпідметовий, безросяний*).

Просторові, часові та інші модифікації ознаки не настільки про-
дуктивні, як градуальні чи заперечні, хоча характеризуються різно-
манітністю. Засобом реалізації словотвірних значень виступає лише
префіксація.

Деад'єктиви з семантикою локативної і темпоральної модифі-
кації, утворені за допомогою префіксів, співвідносних із прийменни-
ками, зокрема *над-, понад-, під-, при-, за-, поза-, перед-, між-,
до-, після-, по-, проти-*, не виключають також мотивації і відповід-
ними прийменниково-іменниковими формами, а більшість струк-

турно однотипних із ними похідних прикметників – це відіменникові префіксально-суфіксальні утворення¹.

Різновекторні реалізації просторових модифікацій здійснені на базі прикметників, твірні іменники яких позначають конкретні предмети, що можуть служити точкою відліку певної просторової спрямованості. Напрямок просторової модифікації ознаки задається семантикою префікса: *надводний, надґрунтовий, надліктювий, надорбітальний, надзоряний, понадхмарний, підпотиличний, підґрунтовий, підкістковий, підкореневий, придніпровський, придністровський, прикарпатський, приміський, приморський, приканальний, привокзальний, приполярний, пришкільний, пригрунтовий, прирічковий, прифронтний, субантарктичний, субкосмічний, субальпійський, підгірський, підміський, заальпійський, задніпровський, закарпатський, заміський, зазубний, заозерний, позастудійний, позаклітинний, передраменний, передміхуровий, передплечовий, передгірський, передполярний, міжзубний, міжрайонний, міжселищний, міжконтинентальний, інтердентальний* і т. д.

Твірними для деад'єктивів **часової модифікації** є темпоральні прикметники та ті, твірні іменники яких позначають певну подію, явище, що стають точкою відліку часу. Значення префіксального форманта визначає характер часового виміру модифікації ознаки: *передвечірній, передвихідний, передвосенний, переддосвітній, передекзаменаційний, передінкубаційний, передінфарктний, переднавігаційний, переднічний, передгрозний, переддощовий, передзимовий, передпусковий, передранковий, передтравневий, передсвятковий, передріздвяний, дообідній, дописемний, дошкільний, дошлюбний, дохристиянський, дотеперішній, підвечірній, підобідній, післявосенний, післяобідній, післяжнивний, післяопераційний, післяльодовиковий, післягрозний, післяпологовий, післяполудневий, післясвятковий, повосенний, пообідній, пореволюційний, пошлюбний, пополудневий, постембріональний, пострадіаційний, міжнавігаційний, міжсесійний, міжжро-*

¹ Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 242–251.

довий, погодинний, поденний, поквартальний, помісячний, по-сезонний і т. д.

Інші модифікації ознаки, зокрема “спрямований проти того, на що вказує твірне слово мотивувального прикметника”, “прихильний до того, здійснений на користь того, на що вказує твірне слово мотивувального прикметника” та “встановлений, наявний між тим, на що вказує твірне слово мотивувального прикметника”, засвідчені передовсім від прикметників, які виражають внутрішні якості особи або внутрішні, фізичні якості, властивості предметів, явищ: *протибольовий, протигарячковий, протигрипозний, протиерозійний, протизаконний, протималярійний, протиприродний, протиревматичний, протиурядовий, протишоковий, антикріпосницький, антигромадський, антимилітаристський, антифашистський, проконсервативний, проімперіалістичний, міжбригадний, міжвидовий, міждіалектний* і т. д. З інших твірних прикметників, які беруть участь в утворенні зазначених деад'єктивів, відзначені також поодинокі ад'єктиви, які виражають ознаки за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені і/або функціонують (*протівірусний, протигазовий, протихімічний*), за відношенням до місця (*протиповітряний*), краю, країни, етносу (*проукраїнський, прозахідний, проамериканський, міжслов'янський*).

Процесуалізація статичної ознаки, яка становить суть відприкметникового дієслівного словотворення, здійснюється в межах словотвірних значень “набувати ознаки” та “наділяти ознакою”. Найактивнішими в реалізації семантичної позиції “набувати ознаки” загальнокатегоріальної словотвірної парадигми прикметників є ад'єктиви, які виражають внутрішні якості когось чи чогось: *байдужіти, безсиліти, буйніти, веселіти, густіти, добріти, дряхліти, духмяніти, зліти, квасніти, лагідніти, лютіти, мокріти, мужніти, порохнявіти, пружніти, розумніти, свіжіти, сумніти, твердіти, холодніти, шаленіти, бадьорішати, веселішати, густішати, добрішати, дурнішати, жвавішати, злішати, кислішати, м'якшати, нахабнішати, свіжішати, твердішати, черствішати, вологнути, гіркнути, глухнути, кваснути, киснути,*

кріпнути, мокнути, м'якнути, огиднути, остогиднути, слабнути, сліпнути, тверднути, трухнути, тухнути, завагітніти, збуденніти, окрилатіти, збезволіти, звозчіти, зволожіти, згордіти, зненависніти, спідліти, обезглуздіти, оприкріти, опрісніти, отяжіти, пожсавіти, посмачніти, уціліти і т. д.

Не менш продуктивні в утворенні дієслів із значенням “набувати ознаки” прикметники, які виражають зовнішні ознаки когось чи чогось: *багрянніти, біліти, блакитніти, каламутніти, кремезніти, маліти, мохнатіти, мутніти, повніти, поганіти, прищавіти, рижіти, русявіти, світліти, сивіти, синіти, смаглявіти, темніти, товстіти, хорошіти, червоніти, чорніти, шершавіти, ясніти, білішати, більшати, блакитнішати, вужчати, дебелишати, довшати, жовтішати, каламутнішати, коротшати, сивішати, сірішати, чорнішати, яснішати, бліднути, блякнути, гладнути, грубнути, жовкнути, худнути, заголіти, закривіти, закудлатіти, скучерявіти, покрасивішати, розмордатіти* і т. д.

Поодинокі дієслова із значенням набування ознаки утворені також від прикметників, які виражають ознаки осіб за їх соціальним статусом (*багатіти, бідніти, заможніти, убожіти, багатшати, біднішати*), за відношенням до вікових особливостей (*молодіти, старіти, юніти, молодшати, старішати*), а також від прикметників, які виражають ознаки предметів за відношенням до того, з використанням чого вони зроблені і/або функціонують (*водніти, водявіти, волохатіти*), до місця (*даленіти*), часу (*частішати*).

У межах словотвірного значення “набувати ознаки” і на базі його у низці деад’єктивів сформувалося значення “виділятися ознакою”, пор.: *біліти, жовтіти*. Для окремих деад’єктивів таке значення єдине, наприклад: *височіти, пістрявіти, строкатіти, яріти, яскравіти*.

Семантичну позицію “наділяти ознакою” репрезентовано переважно похідними, мотивованими прикметниками, які виражають внутрішні якості когось або чогось: *бадьорити, веселити, воложити, гірчити, добрити, злити, кислити, лютити, мертвити, мочити, п'янити, свіжити, ситити, смутити, солодити, сту-*

дити, сушити, тверезити, холодити, черствити, щасливити, убагородити, удосконалити, удостоїти, уздоровити, уласкавити, умилосердити, уможливити, упевнити, уповільнити, усамітнити, употужнити, упокорити, ущасливити, уцедрити, усовістити, утеплити, звеличити, звозчіти, зволожити, стишити, обезглуздити, облагородити, ожсавити, оздоровити, онімити, опріснити, ослабити, осмілити, отеплити, ощасливити, вивільнити, відволожити, занімити, обласкавити, обтяжити, погіршити, пожсавити, полегшити, послабити, притишити, прорідити, розрідити, розслабити, роз'ярити і т. д.

Іншу помітну групу дериватів з таким значенням становлять ті, які утворені від прикметників на позначення зовнішніх ознак предметів, осіб: *багрянити, бруднити, глибити, горбити, жовтити, зеленити, коротити, кривити, кучерявити, пістрявити, рум'янити, синити, темнити, червонити, чорнити, увиразнити, укрупувати, умалити, уменшити, унаочнити, уподібнити, збільшити, згладити, здовжити, змалити, зменшити, оголити, освітлити, видовжити, викривити, випрямити, висвітлити, завищити, занечистити, зарожевити, напрямити, обряснити, перевищити, помалити, потонішити, продовжити, розпрямити* і т. д.

Формальними засобами редистрибуції присубстантивної ознаки в привербальну, яка забезпечує реалізацію семантичної позиції “**адвербіалізація ознаки**”, є приад’єктивні суфіксальні та конфіксальні дериваційні форманти. Більшість відприкметникових прислівників утворено від прикметників, які виражають внутрішні якості когось чи чогось: *азартно, альтруїстично, аморально, байдуже, густо, доброзичливо, духмяно, задерикувато, запашно, здивовано, злобно, зухвало, інтенсивно, кисло, лагідно, мокро, м'яко, ніжно, підступно, ревниво, по-бойовому, по-войовничому, по-діловому, по-доброму, по-дурному, по-культурному, по-простому, по-справедливому, по-старомодному, по-театральному, по-товариському, по-чесному, по-щирому, по-панібратськи, по-шляхетськи, згарячу, зглуха, згорда, згрізна, згуста, злегка, змудра, знагла, зосібна, зрідка, спотайка, спроквола, сп'яну, стиха, наглухо, намертво,*

насухо, нашвидку, упорожні, всліпу, доп'яна, досита, досуха, затепла, порідку, посуху, потверезу, потиху і т. д.

В утворенні прислівників після прикметників, які виражають внутрішні якості осіб і неосіб, предметів, найбільш продуктивні прикметники, які виражають ознаки осіб, предметів, явищ за відношенням до того, кому вони властиві: *диявольськи, езуїтськи, зрадницьки, молодецьки, нелюдськи, рабськи, страдницьки, по-бабському, по-баб'ячому, по-батьківському, по-багатирському, по-божому, по-братському, по-братньому, по-варварському, по-ведмежому, по-військовому, по-вовчому, по-дитячому, по-діво-чому, по-жебрацькому, по-жіночому, по-звірячому, по-зрадницькому, по-індичому, по-качиному, по-козацькому, по-котячому, по-лисичому, по-міському, по-народному, по-парубочому, по-сви-нячому, по-солов'їному, по-страдницькому, по-яструбиному, по-кавалерійськи, по-католицьки, по-лицарськи, по-лівацьки, по-людськи, по-материнськи, по-міщанськи, по-молодецьки, по-ораторськи, по-панськи, по-парубоцьки, по-собачи* і т. д.

Чимало прислівників утворено також від прикметників, які виражають зовнішні ознаки когось чи чогось: *багряно, блакитно, білду-вато, брудно, вузько, голо, дрібно, елегантно, жовто, зеленку-вато, контрастно, крислато, малиново, матово, невизразно, неохайно, оранжево, охайно, пірамідально, розлого, хвилясто, яскраво, гігантськи, зглибока, згола, скрива, набіло, наголо, накриво, начисто, начорно, догола, затемна, завширшки, завтовшки, завдовжки, надзелень* і т. д.

Інші семантичні типи прикметників в утворенні прислівників менш продуктивні. До таких належать прикметники, які виражають ознаки:

– за відношенням до часу: *безстроково, віковічно, вчасно, давно, довговічно, довічно, ізохронно, миттєво, моментально, невчасно, одночасно, передчасно, повсякденно, раптово, синхронно, споконвічно, сучасно, хвилинно, щоденно, по-вечірньому, по-вчорашньому, по-давньому, по-зимовому, по-осінньому, по-ранішньому, по-ранковому, по-стародавньому, по-сучасному, по-теперішньому, по-старосвітськи, здавна, спрадавна, навічно, допізна* та ін.;

– за відношенням до місця: *відцентрово, далеко, доцентрово, неосяжно, нескінченно, обширно, суміжно, по-місцевому, по-південному, по-тутешньому, здалека, зліва, наліво, направо, вліво, вправо* та ін.;

– за соціальним статусом особи: *бідно, безправно, заможна, злиденно, невільно, незалежно, нужденно, осіло, пригноблено, сиротливо, убого* та ін.;

– за відношенням до вікових особливостей: *молодо, старече, юно, по-молодому, по-старечому, по-юному, змолоду, замолоду* та ін.;

– за відношенням до країни, краю, етносу: *по-азіатському, по-англійському, по-білоруському, по-болгарському, по-вірменському, по-грузинському, по-європейському, по-індійському, по-італійському, по-кабардинськи, по-литовськи, по-німецьки, по-українськи, по-циганськи, по-якутськи* та ін.;

– за відношенням до їх призначення: *по-буденному, по-весільному, по-дорожньому, по-похідному, по-празниковому, по-святковому, по-ярмарковому* та ін.;

– за наявністю, вмістом того, на що вказує твірне слово прикметника: *димно, іскристо, квітчасто, маслянисто, масно, масляно, соковито, туманно* та ін.

Таким чином, дериваційний потенціал прикметників сучасної української мови реалізується в розгалуженій системі деад'єктивів іменникової, прикметникової, дієслівної й прислівникової частиномовної належності, виражаючи широкий спектр словотвірних значень. Характер дериваційної семантики відприкметникових похідних ґрунтується на можливостях дериваційно-сміслових трансформацій ад'єктивів, які виявляються в предметизації, абстрагуванні, модифікації, конотатизації, процесуалізації статичної ознаки та її редистрибуції з приіменникової позиції в придієслівну.

Першодрук: Українознавчі студії. – 2005–2006. – № 6–7. – С. 3–16.

ДЕРИВАЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПРИКМЕТНИКІВ У ПОРІВНЯННІ З ПОЛЬСЬКИМИ

Однією із актуальних проблем сучасної дериватології є всебічне вивчення словотвірної поведінки твірних слів, зокрема дериваційної спроможності. Переважна увага в дослідженнях словотвору до дериваційного форманта призвела до того, що теперішні описи словотвірних систем здебільшого формантоорієнтовані. На сьогодні ми маємо повні описи словотвірних систем слов'янських мов з опорою на дериваційний формант як типологізувальний чинник. Водночас такі основоорієнтовані питання, як потенціальні можливості лексико-граматичних класів твірних слів, реалізація дериваційного потенціалу окремими частинами мови і їх дрібнішими семантико-граматичними групами слів, інвентар сегментів словотвірного семантичного континууму, який "обслуговують" різнотипні формально-семантичні групи слів як твірні бази, способи формально-семантичних трансформацій вихідних одиниць у похідні, роль твірного слова у структурі й семантиці деривата та ін. вимагають послідовного ґрунтовного дослідження.

Нові проблеми, актуалізовані новим основоцентричним підходом до словотвору, спричинили пошук нової, адекватної йому системоутворювальної одиниці класифікації й опису словотвору, опертої на твірну основу (твірне слово) як типологізувальний чинник. Такою стала словотвірна парадигма як набір похідних, безпосередньо мотивованих тим самим твірним словом, тобто множина похідних, утворених від однієї твірної основи на одному ступені творення¹. Поряд із конкретною словотвірною парадигмою, яка відображає словотворчу спроможність окремих твірних слів, для мінімізації негативного впливу "примх лексики" на структурування словотвірної

¹ Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния: Виноградовские чтения I–VIII. – М.: Наука, 1978. – С. 73.

системи мови, введено поняття типової словотвірної парадигми (її ще іменують словотвірно-семантичною парадигмою¹).

Системотворча властивість типової парадигми робить її специфічною одиницею класифікації й комплексної характеристики словотвору. Вона дає змогу виявити семантичні континууми, компонентами яких виступають словотвірні значення дериватів від різних лексико-семантичних, тематичних, структурно-семантичних груп слів, цілих лексико-граматичних розрядів і класів слів як твірної бази. Вона ж виступає і засобом виявлення способів словотвору і словотворчих ресурсів у їх взаємозв'язках і взаємодії, за допомогою яких у дериватах від різних структурно-семантичних груп слів актуалізуються властиві їм як твірній базі семантичні континууми².

З іншого боку, словотвірна парадигма виявляється винятково конструктивною одиницею в порівняльних дослідженнях словотвору як споріднених мов, так і типологічно різнотипних. Виділяють принаймні такі проблеми, які можна вивчати при порівняльному дослідженні словотвору слов'янських мов з опорою на словотвірну парадигму:

- міра відповідності дериваційної спроможності еквівалентних твірних слів, властивих певним класам;
- дериваційні засоби реалізації семантичних позицій у типових парадигмах;
- міра варіантності вираження певних категоріальних значень з погляду не тільки форми, а й числа й характеру часткових лексико-словотвірних значень, зокрема спільне й відмінне у прирощених значеннях дериватів зі схожими категоріальними словотвірними значеннями³;

¹ Манучарян Р. С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. – Ереван: Луйс, 1981. – С. 216–232.

² Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – С. 20.

³ Бузашишова К. Возможности и границы моделирования на уровне словообразовательных парадигм // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М.: Наука, 1978. – С. 18.

Словотворчу спроможність українських і польських прикметників розглядаємо на матеріалі словотвірних парадигм ад'єктивів на позначення основних кольорів. Кольористичні прикметники, виражаючи якісні ознаки, уможлиблюють як внутрішньокатегоріальні, так і міжкатегоріальні зміни, зумовлені тим, що природа такої ознаки уможлиблює з нею логічні операції використання цієї ознаки як відмітної прикмети її носія і сприймання як автономної діяльної сутності, усвідомлення градації ознаки щодо її прояву у квантитативних вимірах, процесуалізацію ознаки та редистрибуцію її з присубстантивної ознаки в привербальну. Саме на цих властивостях ґрунтуються різнотипні ономазіологічні категорії, що є базою словотвірних значень, які формують відповідні синтаксичні позиції типової словотвірної парадигми.

Типова словотвірна парадигма прикметників на позначення кольору включає чотири зони: субстантивну, ад'єктивну, вербальну і адвербіальну, кожна з яких характеризується набором таких семантичних позицій: 1) “носій ознаки”, 2) “абстрагована ознака” – субстантивна зона; 1) “неповний вияв ознаки”, 2) “сильний вияв ознаки”, 3) “надмірний вияв ознаки”, 4) “суб'єктивна оцінка ознаки, гіпокористичність” – ад'єктивна зона; 1) “наділяти ознакою”, 2) “набувати ознаки” – вербальна зона; 1) “адвербіалізація ознаки” – адвербіальна зона.

Порівняльний аналіз структури словотвірних парадигм в обох мовах дає підстави для констатації таких положень.

З погляду словотворчої спроможності українські і польські прикметники виявляють багато спільного, при цьому можна вважати абсолютно взаємоконгруентними за формально-семантичними ознаками вербальну і адвербіальну зони парадигм. Українським відприкметниковим дієсловом, які реалізують дві семантичні позиції “набувати ознаки” і “наділяти ознакою” за словотвірними моделями відповідно “ОП+Ф *-itu*” (ОП – основа прикметника; Ф – формант) та “ОП+Ф *-uti*” в польській мові відповідають аналогічні утворення на *-ić* та *-eć*. Абсолютно однотипна в обидвох мовах і реалізація дериваційного потенціалу в адвербіальній зоні:

в українській і польській мовах редистрибуцію присубстантивної ознаки в привербальну здійснює суфікс *-o*.

Помітні формальні розбіжності виявляються в ділянці дериваційної модифікації ознаки. Ад'єктивна зона в структурі словотвірної парадигми українських прикметників репрезентована відчутно більшою кількістю варіантних моделей реалізації словотвірного потенціалу, ніж польських прикметників. Так, семантична позиція “неповний вияв ознаки” в українських парадигмах заманіфестована дериватами на *-астий, -ястий, -авий, -явий, -уватий, -истий*, тоді як в польських парадигмах – фактично однотипними утвореннями на *-awu*.

І в українській, і в польській мовах “сильний вияв ознаки” ґрадуваний відповідними дериваційними моделями. Нижчий ступінь інтенсифікації ознаки передають українські деривати з суфіксами *-еньк-*, яким у польській мові відповідають утворення на *-utki* і *-uchny*, а вищий ступінь інтенсифікації ознаки – українські похідні з суфіксами *-есенький, -ісенький*. Останній за відзначеною ознакою переважає попередній. У польській мові такі значення властиві дериватам з формантами *-uteńki, -usieńki*. При цьому в обох мовах часто складно чітко розмежувати вираження ступеня вияву ознаки і суб'єктивної оцінки ознаки, яка зазвичай співіснує у семантиці українських дериватів із суфіксом *-енький* та польських із суфіксами *-utki* і *-uchny*.

Крім того, в українській мові виділяється семантична позиція “надмірний вияв ознаки”, реалізована відприкметниковими дериватами з префіксом *za-*, словотвірних аналогів яких не відзначено в польській мові.

Субстантивну зону словотвірної парадигми прикметників формують два різновиди деривації – транспозиція і мутація. Наслідком першої є транспозиція прикметників в іменники, спрямована на зміну їх синтаксичних функцій при збереженні лексичного значення. В українській мові деад'єктивну транспозицію забезпечує суфікс *-ість*, значно рідше – форманти *-ота, -изна, -ина, -o, -інь, -ява*, в окремих випадках *-оці, -ець* та конфікс *про...o*. Їх відповідника-

ми в польській мові є суфікси *-ość*, *-ość*, *-izna*. Фонетичних аналогів українських формантів *-ома*, *-ина*, *-інь*, *-ява*, *-оці*, *про...ość* у польських дериватах не відзначено.

Найбільші відмінності в словотвірних парадигмах виявляють мутаційні деривати субстантивної зони, об'єднані спільним загальним словотвірним значенням “носій ознаки”. З погляду логіколінгвальних передумов деривації на базі прикметників сприятливі умови для утворення від них дериватів із значенням “носій ознаки”: оскільки все матеріальне характеризується кольором, то приписати ознаку кольору можна будь-якому предмету. Природність і широта сполучуваності більшості прикметників із означуваними іменниками спричинила велику результативність реалізації семантичної позиції “носій ознаки” в обидвох мовах, при цьому в багатьох випадках забезпечивши неодноразову дію словотвірної моделі. Йдеться про багатозначність відприкметникових дериватів, яка сформувалася у результаті неодноразової дії словотвірної моделі, а не як наслідок метафоричного чи метонімічного переносу. Так, наприклад, багатозначність похідного слова *białka* в польській мові В. Дорошевський трактує як результат кількаразової деривації від твірної основи *bial-*. “Слово *białka* демонструє в історії польської мови характерну багатозначність. Крім старопольського значення “жінка”, що пояснюється білим чіпцем, який носили на голові заміжні жінки, в різних текстах і словниках засвідчені вживання слова *białka* в значеннях “пшеничної булки”, “сови”, “самки лосося”, “сітчастокрилої комахи”, “білки”, “сорту сливи”, “виду ґрунту”. Ця різноманітність значень пояснюється головним чином дериваціями, які відбувалися незалежно одна від одної, від основи *bial-* за допомогою форманта *-ka*”¹. Неодноразові деривації від співвідносних твірних основ у порівнюваних мовах характеризуються суттєвими розбіжностями, що спричинило помітні відмінності в реалізації семантичної позиції “носій ознаки” на рівні часткових лексико-слово-

¹ Дорошевський В. Элементы лексикологии и семиотики. – М.: Наука, 1973. – С. 235.

твірних значень. Відмінності зумовлені тим, що та сама ознака в різних мовах може бути використана як мотивувальна до різних об'єктів номінації. Для прикладу наводимо дериваційну спроможність українських і польських прикметників *чорний* і *зелений* у ділянці дериватів із загальним словотвірним значенням “носій ознаки”:

Українська мова		Польська мова
<i>чернець</i> особа		—
<i>черниця</i> особа		—
<i>чорниця</i> ягода (афіни)		<i>czernica</i> 1) ягода (ожина) 2) чорна кров
<i>черніт</i> пряжа		—
<i>чернітка</i> одяг (плахта)		—
<i>чорний</i> 1) комаха (жук)		—
2) слід, пляма		—
3) хліб		—
<i>чернуля</i> тварина (корова)		—
<i>чорнушка</i> 1) рослина		<i>czarnuska</i> 1) рослина
2) цибуля		2) цибуля
<i>чорнуха</i> 1) глина		—
2) риба		—
<i>чорнюха</i> особа		—
<i>чорняк</i> 1) куля (балотувальна)		<i>czerniak</i> пігментний опух, меланома
2) чернетка		—
<i>чорнило</i> розчин барвника для писання, атрамент		<i>czernidło</i> 1) чорна фарба 2) паста для взуття
—		<i>czernina</i> чорна підлива
—		—
—		<i>czerniaczka</i> чорне забарвлення шкіри
<i>зелені</i>		—
<i>зелень</i>	збірн. рослинність	<i>zielen</i> зелень
<i>зеленява</i> зелене блювотиння		—
<i>зеленяк</i> 1) птах		<i>zieleniak</i> 1) вино, вистояне рик
2) комаха		2) овочевий базар 3) корм із свіжоскошеної трави
<i>зеленець</i> 1) плід		<i>zieleniec</i> 1) сквер
2) паросток		2) волокно
3) про людину		—
4) відтінок кольору		—
<i>зеленина</i> їжа з овочів, трав		<i>zielenina</i> їжа з овочів, трав
<i>зеленка</i> 1) антисептичний засіб		<i>zielonka</i> зеленій корм
2) сорт дині		—
<i>зелінка</i> фарба		—

зеленочок зав'язок	---
зеленухи 1) різновид жаби	---
2) гриби	---
3) комаха (муха)	---
зеленуга 1) рослина (недозріла вишня)	---
2) сорт слив	---
---	---
---	---
	zielenica різновид одноклітинних
	zielenicza 1) овочі
	2) рослинність

Порівняння фрагментів словотвірних парадигм засвідчує, що конкретні еквівалентні твірні основи в реалізації семантичної позиції “носій ознаки”, попри певні спільні моменти, зумовлені генетичною спорідненістю мов, характеризуються низкою відмінностей, які простежуються як на формальному, так і на семантичному рівнях. Характерною ознакою відприкметникового мутаційного різновиду деривації в порівнюваних мовах є багатство й різноманітність словотвірних формантів, за допомогою яких утворюються ці деривати. Так, в українській мові словотвірне значення “носій ознаки” реалізується dead’ективами, в утворенні яких беруть участь понад 40 суфіксів. Водночас чітко простежується тенденція до розмежування функціонального навантаження основних, ядерних моделей реалізації кожного словотвірного значення і вторинних, маргінальних. Таке розмежування, що виявляється в незначній продуктивності останніх, здебільшого супроводжується ще й функціонально-стильовим і емоційно-експресивним розшаруванням.

Збіг дериватів мутаційного типу за формальними ознаками далеко не завжди забезпечує тотожність часткових словотвірних і лексичних значень. Такі деривати в обидвох мовах за своєю семантикою ідіоматичні.

Таким чином, предметом порівняльного вивчення словотвору, поряд із формантоорієнтованими дериваційними одиницями й категоріями, повинні стати й основоцентричні комплексні системоформувальні одиниці, які дають змогу дослідити ті проблеми словотвору, що залишаються поза увагою сучасної компаративістики, зокрема словотворча спроможність різних за формально-семантичними й граматичними ознаками класів твірних слів. Порівняльне вивчен-

ня дериваційної спроможності прикметників української і польської мов виявили як спільне, так і відмінне в їх дериваційній поведінці. Вже ці попередні відомості про словотворчу спроможність ад’єктивів у порівнюваних мовах засвідчують важливість отриманих результатів для розвитку сучасної дериватології і необхідність подальшого ґрунтовного поглибленого опрацювання окресленої проблеми на широкому фактичному матеріалі обидвох мов.

Першодрук: Z badań nad polsko-ukraińskimi powiązaniami językowymi. – Lublin, 2003. – S. 69–76.

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПАРАДИГМА КАК ЕДИНИЦА ИСТОРИЧЕСКОГО СЛОВООБРАЗОВАНИЯ

Вплоть до настоящего времени словообразовательная парадигма как единица классификации и описания использовалась только в синхронной дериватологии. В историческом словообразовании классифицирующей единицей служит словообразовательный тип, словообразовательная категория, словообразовательный формант. При всей весомости полученных результатов проблематику исторического словообразования нельзя ограничить исследованием эволюции системы словообразовательных типов и категорий. Системность словообразования зиждется на многочисленных разнонаправленных оппозициях, словообразовательные типы, категории, естественно, не покрывают всей сложности этих отношений. Поэтому объектом исследования исторического словообразования с не меньшим основанием чем словообразовательный тип, словообразовательная категория – единиц, основывающихся на тождестве словообразовательного форманта, должна стать и словообразовательная парадигма, базирующаяся на общности производящей основы. Использование словообразовательной парадигмы в качестве единицы классификации и описания дает возможность ставить и решать

такие проблемы исторического словообразования, которые прежде не могли быть предметом анализа, выпадали с поля зрения историков языка.

В частности, понятие словообразовательной парадигмы позволяет проследить исторические изменения деривационного потенциала и его реализации отдельных производящих слов и их различных лексико-грамматических и формально-семантических классов. В качестве примера приведем анализ эволюции типовой словообразовательной парадигмы русских качественных прилагательных и конкретной словообразовательной парадигмы прилагательного *белый*.

Типовая словообразовательная парадигма качественных прилагательных современного русского языка включает четыре зоны: адъективную, субстантивную, вербальную и адвербиальную, каждая из которых характеризуется наличием таких семантических позиций: I – 1) “неполное проявление признака”, 2) “сильное (чрезмерное) проявление признака”, 3) “субъективная оценка признака”, 4) “отсутствие признака”, 5) “имеющий то, что названо опорной основой и конкретизировано в первой основе композита”; II – 1) “отвлеченный признак”, 2) “носитель признака”; III – 1) “наделять признаком”, 2) “приобретать признак / выделяться признаком”; IV – 1) “признак признака”.

Структура типовой словообразовательной парадигмы качественных прилагательных древнерусского языка XI–XIV вв., принятого в данном исследовании в качестве исходного среза, принципиально не отличается от структуры типовой словообразовательной парадигмы современного русского языка. Правда, в наших материалах не отмечены производные деадъективы модификационного типа. Учитывая, с одной стороны, их принадлежность к разговорной речи, недостаточно представленной в письменных памятниках XI–XIV вв., а с другой – широкое распространение их в русском фольклоре, представляется необходимым дальнейшее исследование наличия и сферы функционирования отадъективных производных с модификационными значениями в древнерусском языке XI–

XIV вв. В полном объеме семантических позиций типовая словообразовательная парадигма качественных прилагательных свойственна была, по крайней мере, уже старорусскому языку XV–XVII вв.

Таким образом, семантическая структура типовой словообразовательной парадигмы русских качественных прилагательных в исторической перспективе довольно устойчива.

Прилагательное *бѣлый* в качестве производящей базы в древнерусском языке XI–XIV вв. деривационно реализует значения типовой словообразовательной парадигмы “отвлеченное качество”, “носитель признака” субстантивной зоны (*бѣлость*, *бѣлота*, *бѣльмо*, *бѣльць*) и “наделять признаком”, “приобретать признак” вербальной зоны (*бѣлити*, *бѣлѣтисѧ*)¹.

В старорусском языке XV–XVII вв., кроме вышеупомянутых, засвидетельствованы производные с модификационным значением (*бѣловатый*, *бѣленький*, *бѣлявый*, *бѣласый*) и со значением “признак признака” (*бѣло*, *набѣло*), а также ряд новообразований субстантивной зоны (*бѣлизна*, *бѣлина*, *бѣль*, *бѣляна*, *бѣлок*).

В письменных памятниках XVIII в. впервые засвидетельствованы производные со значением “носитель признака” (*бѣляк*, *бѣлянка*, *бѣлинка*), “сильное проявление признака” (*прѣбѣлый*, *бѣлехонек*) и “признак признака” (*избѣла*).

Остальные производные, представляющие конкретную словообразовательную парадигму прилагательного *белый* в современном русском литературном языке (сущ. *белый*, *белое*, *белешенький*, *беловой*, *пробель*, *добела*), являются позднейшими образованиями.

Использование понятия словообразовательной парадигмы в историческом словообразовании позволяет обнаружить и эволюцию сочетаемости производящих всех частей речи, а в их пределах – возможных структурно-семантических и формально-грамматических

¹ В анализе словообразовательной системы древнерусского языка XI–XIV вв. и последующих периодов мы исходим из письменно засвидетельствованных данных. Источниками для составления парадигм послужили ЛК XI–XVII, СДЯ, СРЯ XI–XVII, СРЯ XVIII. Срезн., Тихон.

ких групп с разного типа словообразовательными формантами, что является важной задачей исторической дериватологии. Историко-типологические исследования словообразовательных парадигм в рамках типовых и конкретных парадигм позволяет выявить соотношение интенсификационных и экстенсификационных процессов.

“В истории русского словообразования, — справедливо отмечает Г. А. Николаев, — важную роль играли не только деривационные отношения, но и отношения между производными словами, связанными общей производящей основой. Наиболее показательны в этом плане отношения синонимии, омонимии и антонимии”¹. Словообразовательная парадигма как единица, основывающаяся на тождестве производящего слова, является конструктивной в изучении словообразовательной синонимии, омонимии, антонимии, включая исторический аспект проблемы.

Словообразовательные синонимы как равнозначные образования с общей производящей основой, с однозначными, но разными по звучанию формантами, в словообразовательных парадигмах сгруппированы в ряды дериватов, реализующих одни и те же значения. Это усиливает эвристический потенциал словообразовательной парадигмы в изучении истории развития словообразовательных синонимов. Так, изучение эволюции словообразовательных парадигм в истории языка, помимо прочего, дает возможность проследить становление и историческую динамику рядов синонимических образований. В подтверждение сказанному приведем фрагмент исследования истории развития суффиксальных деадъективных образований, реализующих значение “отвлеченное качество” словообразовательных парадигм украинских прилагательных².

Украинские однокоренные существительные на *-ість*, *-ство*, *-ота*, *-ина*, *-изна* восходят к древнерусскому языку XI–XIII вв., в письменных памятниках которого нами выявлено 47 дву- и трех-

¹ Николаев Г. А. Русское историческое словообразование: Теоретические проблемы. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1987. — С. 140.

² При составлении словообразовательных парадигм украинского языка использованы следующие источники: ЛК XIV–XV, ЛКИС, ЛКСУЯ, ССУМ, Срезн., СУМ.

членных рядов словообразовательных синонимических образований. Это ряды производных с суффиксами *-ость* — *-от(а)* (*бѣлость* — *бѣлота*), *-ость* — *-ств(о)* (*гнилость* — *гнильство*), *-ств(о)* — *-от(а)* (*мальство* — *малота*), *-ств(о)* — *-ин(а)* (*тишьство* — *тишина*), *-ств(о)* — *-изн(а)* (*худьство* — *худизна*), *-от(а)* — *-ин(а)* (*толстога* — *толстина*), *-ость* — *-ств(о)* — *-от(а)* (*слѣпость* — *слѣпство* — *слѣпота*), *-ость* — *-от(а)* — *-ин(а)* (*борзость* — *борзота* — *борзина*). Древнерусские ряды однокоренных образований, эволюционируя в украинском языке, претерпели существенные изменения, за исключением двучленных рядов производных с суффиксами *-ость* — *-от(а)*: (*острость* — *острота*, *сухость* — *сухота*, *чистость* — *чистота*, *щедрость* — *щедрота*), совр. укр. (*гострість* — *гострота*, *сухість* — *сухота*, *чистість* — *чистота*, *щедрість* — *щедрота*).

Эти изменения очень разнообразны. В связи с тем, что член (члены) ряда однокоренных производных вышел (вышли) из употребления в украинском языке, он распался, например: *мудрость* — *мудрство*, совр. укр. *мудрість*. Некоторые ряды однокоренных образований сократились за счет вышедшего из употребления деривата: *добрость* — *доброта* — *добрына*, совр. укр. *добрість* — *доброта*. Нередко место вышедшего из употребления члена ряда занимает однокоренное новообразование с другим формантом, ср. *бѣлость* — *бѣлота*, совр. укр. *білість* — *білина* — *білизна*.

Единичны случаи, когда древнерусский по происхождению ряд синонимичных производных пополнялся новым членом в украинском языке, например: др. *дальгость* — *долгота*, совр. укр. *довгість* — *довгота* — *довжина*.

Наконец, вместо ряда синонимических дериватов, вышедших из употребления, в украинском языке от той же мотивирующей основы с помощью других суффиксов образованы однокоренные производные, сформировавшие новый ряд: др. *величьство* — *великота*, совр. укр. *великість* — *величина*. Наряду с этим в старо- и новоукраинском языке формируются новые ряды однокоренных разносуффиксальных производных, ср. староукр. *ленивость* — *ленивство*, *глупота* — *глупство*, *частость* — *частота* — *частина*, новоукр.

бідність – біднота, гнилість – гнилизна, глухість – глухота – глушина, новина – новизна. Ряды однокоренных производных на *-ость (>-ість), -ство, -ота, -ина, -изна*, сформировавшиеся в староукраинском языке, в своем развитии претерпели те же изменения, что и древнерусские, то есть распад, сокращение, пополнение новым членом и т. п.

Равнозначные суффиксальные дериваты – проявление избыточности в языке. Г. Пауль, рассматривая образование рядов равнозначных слов, появление которых он считал неизбежным и заложенным в самой природе языкового развития, так определил процесс их формирования: “Индивиды, которые создают новый языковой элемент в дополнение к равнозначному старому, в этот момент совершенно не учитывают старый языковой элемент либо потому, что он им неизвестен, либо по крайней мере потому, что он в соответствующий момент не появился в их сознании. Как правило, уже другие индивиды, воспринимая с разных сторон как новое, так и старое, используют оба элемента в своей речи”¹. В литературном языке причины появления равнозначных слов усугубляются еще стилистическими и поэтическими факторами.

Равнозначные производные длительное время сосуществовать в языке не могут. В тех случаях, когда такие дериваты дифференцируются семантически, стилистической окраской или особенностями функционирования в речи, ряд словообразовательных синонимов сохраняется. Когда же однокоренные производные дублируют одни и те же лексические значения, при этом не различаясь стилистическими качествами и употреблением, ряд распадается.

Отмеченным не исчерпывается использования словообразовательной парадигмы в историческом словообразовании, однако и сказанного достаточно, чтобы констатировать: исследование истории словообразования будет далеко не полным, если в качестве единицы классификации и описания наряду со словообразовательным типом и словообразовательной категорией не будет применяться

¹ Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1960. – С. 301.

словообразовательная парадигма. Как комплексная единица словообразования, отражающая все возможные потенциальные и реальные деривационные преобразования производящих, словообразовательная парадигма позволяет исследовать эволюцию их словообразовательной активности и продуктивности, валентности, развития синонимических и антонимических отношений в словообразовании.

Условные сокращения

ЛК XI–XVII – Лексическая картотека Словаря русского языка XI–XVII вв., Москва, Институт русского языка АН СССР;

ЛК XIV–XV – Лексическая картотека Словаря староукраинского языка XIV–XV вв., Львов, Институт общественных наук АН УССР;

ЛК ИС – Лексическая картотека Исторического словаря украинского языка Е. Тымченко, Львов, Институт общественных наук АН УССР;

ЛКСУЯ – Лексическая картотека Словаря украинского языка, Киев, Институт языкознания им. А. А. Потебни АН УССР;

СДЯ – Словарь древнерусского языка /XI–XIV вв./: В 10 т. – М., 1988. Т. 1;

Срезн. – Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка: Репринтное издание. – М., 1989. Т. 1–3;

СРЯ XVII – Словарь русского языка XI–XVII вв.: Выпуск 1 /А-Б/. М., 1975.

СРЯ XVIII – Словарь русского языка XVIII в.: Выпуск 1 /А-Безпристрастие/. – Л., 1984;

ССУМ – Словник староукраїнської мови XI–XV ст.: У двох томах. К., 1977–1978.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. К., 1970–1980;

Тихон. – Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: В двух томах. М., 1985. Т. 1.

Першодрук: Исследование по историческому словообразованию. – М.: РАН. Ин-т рус. яз., 1994. – С. 43–53.

СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА АБСТРАКТНИХ ДЕАД'ЕКТИВІВ ТА ДЕВЕРБАТИВІВ

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК СЛОВОТВІРНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКИХ ІМЕННИКІВ НА *-ІСТЬ* (<*-ОСТЬ*)

Основу назв абстрагованої ознаки в сучасній українській літературній мові, як і в інших слов'янських мовах, становить словотвірний тип деад'єктивних утворень із суфіксом *-ість* (<*-ость*)¹. Інші спільнорозрядні типи характеризуються незначною активністю й продуктивністю. Дериваційна структура відприкметникових іменників на *-ість* у сучасній українській літературній мові досить детально охарактеризована², але її історичний розвиток вивчений ще недостатньо. Не зупиняючись на співвідношенні синхронічного аналізу й історичного вивчення лінгвальних явищ, відзначимо, що необхідність співіснування двох аспектів дослідження принципово ніким не заперечується, хоч постулюється примат синхронії над діакронією³.

¹ Див.: Ковалик І. І. Словотворча категорія назв абстрактних понять у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами // Питання слов'янського мовознавства. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – Кн. 7–8. – С. 42–64.

² Див.: Фащенко М. М. Спостереження над словотворенням іменників жіночого роду із суфіксом *-ість* // Українське мовознавство: Міжвідомчий наук. зб. – К., 1973. – Вип. 1. – С. 35–40; Грещук В. В. Дериваційна здатність прикметникових основ в утворенні українських іменників на *-ість* // Питання словотвору. – К.: Вищ. школа, 1979. – С. 124–131; Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 113–114.

³ Див.: Соссюр Ф. Курс общей лингвистики // Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С. 112–132; див. ще: Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – С. 62–67; Степанов Ю. С. Исторические законы и исторические объяснения // Гипотеза в современной лингвистике. – М.: Наука, 1980. – С. 90–91; див.: Чикобава А. С. Проблема языка как предмета языкознания. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 12–14, 123–125, 173–174; Трубачев О. Н. Реконструкция слов и их значений // Вопр. языкознания. – 1980. – № 3. – С. 3–14; див. також виступ Г. В. Степанова на II Всесоюзній конференції з теоретичних питань мовознавства (Москва, 21–23 січня 1980 р.) (Вопр. языкознания. – 1980. – № 5. – С. 153).

Невідкладним завданням сучасної української діакронічної дериватології є виявлення закономірностей формування й подальшого розвитку словотвірної системи мови, що вимагає попередніх ґрунтовних досліджень еволюції окремих словотвірних категорій, розрядів, типів. З'ясувати процес історичного розвитку словотвірної структури мови, її динаміку можна тільки шляхом порівняльного аналізу взаємовідношень елементів дериваційної системи на різних синхронних зрізах¹. При цьому важливим моментом є окреслення мовних станів, синхронних зрізів. Темпоральний діапазон синхронного зрізу зумовлюється специфікою аналізованого матеріалу, метою і завданням дослідження, тому він може коливатися від десятиліття до кількох століть, які утворюють цілий період у розвитку мови². Виходячи з попереднього аналізу конкретного матеріалу, за синхронні зрізи важливо обирати оптимально релевантні проміжки часу, тоді порівняльний аналіз взаємовідношень дериваційних систем двох суміжних зрізів дасть можливість простежити зміни, важливі з погляду специфіки й закономірностей словотвору³.

У процесі історичного розвитку словотвору, виявленого з допомогою історично-типологічної методики, слід чітко розрізняти дві сторони: деривацію інтенсивну і деривацію екстенсивну. Результатом першої є похідні від структурно-семантичних типів твірних основ, що включились у словотворення в попередні періоди, тоді як екстенсивна деривація передбачає обов'язкове розширення словотвірних зв'язків форманта, залучення нових структурно-семантич-

¹ Про принципи і прийоми такого дослідження морфемної структури слова див.: Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 5–28; словотвірної: Паўленка М. А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню: Жаночыя асабовыя намінацыі ў старабеларускай мове. – Мінск: Вид-ва БДУ, 1978. – С. 3–24.

² Див.: Соссюр Ф. Знач. праця. – С. 133.

³ Тому доцільно, на нашу думку, дослідження словотвірної структури іменників на *-ість* (<*-ость*) у староукраїнській мові проводити на чотирьох синхронних зрізах: XIV–XV ст., XVI ст., XVII ст., XVIII ст., а в сучасній українській мові – на двох: XIX ст. і XX ст., а характеристики словотвірної системи староукраїнської мови XIV–XV ст. повинен передувати аналіз дериваційної системи давньоруської (давньоукраїнської) мови, який дозволяє виявити діалектичну єдність історичної настановності й інноваційних тенденцій у процесі формування мови.

них типів твірних основ. Ці дві сторони тісно взаємопов'язані між собою. Звичайно інтенсивний словотвір супроводжується екстенсивним, з іншого боку, екстенсивна деривація як така виступає на певному синхронному зрізі і її ресурси згодом стають надбанням інтенсивного словотвору.

Необхідність розмежування інтенсивного та екстенсивного словотворення диктується передусім тим, що вони характеризують якісно різні особливості розвитку словотвірної структури мови. Крім того, в межах однієї словотвірної моделі в різні періоди розвитку мови співвідношення інтенсивної та екстенсивної деривації неоднакове. Неоднакове воно і в різних словотвірних моделях на одному синхронному зрізі. Вичерпне уявлення про історичний розвиток словотвірної системи мови може дати тільки дослідження, яке враховує співвідношення інтенсифікаційних і екстенсифікаційних процесів.

Словотвірний тип деад'єктивів на *-ость* із значенням абстрагованої ознаки належить до спільнослов'янських¹, які через давньоукраїнське посередництво успадковані староукраїнською мовою XIV–XV ст.

У писемних пам'ятках давньоукраїнської мови XI–XIV ст. знаходимо близько ста похідних на *-ость*², переважно від основ безсу-

¹ Дискусійним залишається питання виникнення суфікса *-ость*. Більшість учених розглядає його як внутрішньослов'янську інновацію (див.: Brugmann K. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. – Strassburg, 1889. – S. 289–290; Мейє А. Общеславянский язык. – М.: Изд-во иностр. лит., 1951. – С. 296; Vondrák V. Vergleichende slavische Grammatik: 2-e aufl. – Göttingen, 1924. – Bd 1. – S. 648; Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых других терминов общественного строя. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 140). Проте недавно виявлені хеттські паралелі для слов'янських утворень на *-ость* змусили деяких учених піддати сумніву твердження про формування суфікса *-ость* на слов'янському мовному ґрунті (див.: Мартынов В. В. Праславянская и балто-славянская суффиксальная деривация имен. – Минск: Наука и техника, 1973. – С. 46; Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков: Чередования. Именные основы. – М.: Наука, 1974. – С. 160).

² Тут і далі кількість похідних, що наводиться, з відомих причин є відносною. Проте, на нашу думку, навіть і відносна, вона допомагає виявити тенденції й закономірності в процесі історичного розвитку дериваційної структури.

фікських прикметників: *бързость, грубость, дългость, добрость, лютость, мудрость, щедрость* та ін. (Ср.)¹. Поодинокі деривати на *-ость* утворені від основ прикметників із суфіксами *-л-* (*-ьл-*), *-н-* (*-ьн-*), *-тв-*: *гнилость, свѣтлость, чѣстность, мъртьвость* (Ср.). Деякі спільнослов'янські деад'єктиви на *-ость* у давньоукраїнській мові XI–XIV ст. унаслідок втрати їх реальних (етимологічних) твірних основ прикметників структурно й семантично мотивуються спільнокореновими іменниками: *лѣньность < лѣнь*², *болесть < боль, жалость < жалъ*³.

Староукраїнська мова XIV–XV ст. успадкувала частину іменників на *-ость* із давньоукраїнської: *борзость, долгость, мудрость, хитрость* тощо (ССУМ). Інтенсифікація словотворення за допомогою суфікса *-ость* у цей період зосереджена в межах прикметникових непохідних основ і неактивних у давньоукраїнській мові основ із суфіксом *-н-*: *давность, молодость, прикрость, важность, вольность, вѣрность, вѣчность, невинность, противность, любовь, марность* (Рус., 27), *достойность* (Т.) та ін. Разом з тим спостерігається активізація екстенсивної деривації. Твірними похідних на *-ость* стають основи прикметників із суфіксами *-ив-*, *-лив-*,

¹ Список умовних скорочень див. у кінці статті. Сторінка вказується тоді, коли слово взяте з перекладної, а не реєстрової частини словника або ж не із словників.

² Див.: Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. 3: Кора-М. – С. 236; Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка: 2-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1971. – С. 238; Słownik staropolski. – Wrocław; Warszawa; Kraków: PAN, 1963. – Т. 4. – Z. 1 (20). – S. 21.

³ Див.: Этимологический словарь русского языка / Авт.-сост. Н. М. Шанский. – М.: Изд-во МГУ, 1965. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 160; Этимологический словарь русского языка / Под ред. Н. М. Шанского. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – Т. 1. – Вып. 5. – С. 275; Słownik prasłowiański. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: PAN, 1974. – Т. 1. – S. 303. У таких випадках маємо зміщення семантико-словотвірної співвіднесеності, проте воно не дає підстав твердити, що в давньоруській мові суфікс *-ость* міг поєднуватися з основами іменників, як це робить, аналізуючи утворення *лѣньность, болесть, жалость* та ін., С. М. Ножкіна (див.: Ножкина Е. М. К истории образования имен существительных с суффиксами *-ость* и *-ство* в русском литературном языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Саратов, 1962. – С. 140).

-к- (-ок-, -ьк-, -ьк-), -к^л, ад'єктивованих дієприкметників із суфіксами -ом- (-ем-), -н- та числівників: *почтливость, жадливость, справедливость, крихкость, крапкость, широкость, вѣдомость, подданость, едность* (ССУМ). У староукраїнській мові XIV–XV ст. з'являються слова на -ость західнослов'янського походження: *бытность, велебность, маєтность, обличность, освѣченность* (ССУМ), *тлустость* (Рус., 29). У цілому в писемних пам'ятках староукраїнської мови XIV–XV ст. зафіксовано понад 50 нових іменників на -ость, більша частина яких мотивована непохідними прикметниками (11) та прикметниками з суфіксом -н- (13) і суфіксом вторинної прикметниковості -к- (-ок-) (6).

Активний процес творення деад'єктивів на -ость відбувається в XVI ст. Досить сказати, що в писемних пам'ятках цього періоду виявлено 235 новоутворень. Із них 88 мотивовані прикметниками з суфіксом -н-: *беспечность* (КТ), *голодно(сть)* (Зиз., 25), *лагодность* (КТ), *о(б)лу(д)ность* (Зиз., 55), *особьность* (ЄП, 77), *слушность* (КТ) та ін. Чимало нових іменників засвідчено й від інших основ прикметників, які включились у словотворення дериватів на -ость у попередні століття, зокрема, від безсуфіксних основ – 20: *дико(сть)* (Зиз., 74), *дорогость* (КТ), *свѣжость* (Зиз., 87) та ін.; від основ прикметників із суфіксом -лив- – 17: *бри(д)ливо(сть)* (Зиз., 79), *встыдливость* (Зиз., 27), *обтяжливость* (КТ) та ін.; від основ прикметників дієприкметникового походження з суфіксом -л- – 16: *закамѣнѣлость* (Зиз., 61), *зныдѣлость* (Зиз., 66), *оселость* (КТ) та ін.; від основ прикметників із суфіксом вторинної прикметниковості -к- (-ок-) – 10: *бри(д)кость* (Зиз., 56), *низкость* (А), *тонкость* (В, 118) та ін. Понад 50 слів на -ость у цей період запозичені з польської мови або утворені від польських прикметникових основ: *безецность* (Зиз., 61), *вонтливість* (КТ), *горливість* (КТ), *сличність* (В., 135) та ін.

¹ Необхідно розрізняти ад'єктивні основи з суфіксом вторинної прикметниковості (*низкий < низь*) і девербативні прикметникові основи з омонімним суфіксом -к- (*блжкий < бігти*).

Відзначена інтенсифікація деривації деад'єктивів на -ость у XVI ст. супроводжувалася сильною екстенсифікацією. Іменники на -ость творяться від основ прикметників із суфіксами -ит-, -ав-, -оват-, -емн-, -ськ-, -енн-, -ельн-, -чив-, -есн-, ад'єктивованих дієприкметникових основ з суфіксом -т- та основ композитів і компаративів: *се(р)дито(сть)* (Зиз., 89), *ласкавость* (КТ), *поединковатость* (КТ), *таємность* (ЄГГ, 61), *нелюдз(ь)кость* (Зиз., 31), *ме(р)зено(сть)* (Зиз., 56), *несмертельность* (КТ), *запальчивость* (Зиз., 89), *телесность* (КТ), *надутость* (А), *богобойность* (Зиз., 30), *менишость* (В., 32).

Цікаво, що поява більшості нових слів на -ость (близько 140) у XVI ст. припадає на 80–90-і роки. Ця особливість словотвірного процесу зумовлена передусім екстралінгвальними факторами. Кінець XVI ст. в історії українського народу характеризується посиленням опору проти насадження католицизму¹. В гострій ідеологічній боротьбі, філософсько-релігійній полеміці між православними й уніатами, широко відображених у полемічній літературі, формується велика кількість нових понять, переважно абстрактних, що, зрозуміло, сприяло значній активізації словотворення абстрактної лексики, в тому числі й іменників на -ость. Так, за нашими підрахунками, майже кожний четвертий деад'єктив на -ость XVI ст. ввійшов у вжиток із полемічної літератури 80–90-х років.

Варто відзначити, що і в старобілоруській літературній мові кінця XVI – початку XVII ст., яка розвивалась у тих же умовах, що й староукраїнська, також різко зростає кількість іменників на -ость, причому, як відзначає М. А. Павленко, в пам'ятках старобілоруської мови XVII ст. із загальної кількості 45–50 слів на -ость понад 30 виявлено в пам'ятках полемічної літератури². У російській літературній мові, не представленій пам'ятками полемічної літератури,

¹ Див.: Історія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – С. 157.

² Див.: Паўленка М. А. Назоўнікі на -ость, -асць (-асць) ад вытворных асноў прыметнікаў у беларускай мове // Даследаванні по беларускай і рускай мовах. – Мінск, 1958. – С. 160.

помітних змін у словотворі іменників абстрагованої ознаки не відбулося¹.

У староукраїнській літературній мові XVII ст. спостерігається посилення інтенсифікації та екстенсифікації словотворення іменників на *-ость*. Так, у писемних пам'ятках виявлено 356 новоутворень на *-ость*, причому дві третини з них припадає на першу половину століття.

Найбільше їх дали основи прикметників із суфіксом *-н-* (95), безсуфіксні основи (56) та композити (26), ад'єктивні основи з суфіксами *-л-* (24), *-лив-* (17), *-к-* (*-ок-*) (11): *безбожність* (Син.), *безм'якість* (Бер., 94), *живо(т)ність* (Сл., 415), *смертність* (Сл., Кор.), *зеленість* (Бер., 43), *новість* (Сл., Кор.), *хворість* (В., 189), *быстроточно(сть)* (Сл., 418), *злочинно(сть)* (Бер., 39), *дозд'яльність* (Бер., 127), *змерзлість* (Сл., Кор.), *божливості* (Бер., 162), *хотливість* (Бер., 62), *гладкість* (Сл., Кор.), *узко(сть)* (Сл., 142) та ін. До десяти нових слів на *-ость* зафіксовано від кожної з основ прикметників із суфіксами *-к-*, *-т-* (діеприкметникового походження), *-оват-*: *грузкість* (Бер., 132), *ле(н)кість* (Сл., 253), *набытость* (Бер., 124), *понято(сть)* (КТ), *д'яковатість* (Сл., 240), *жолобовато(сть)* (Сл., 116) та ін. Деякі іменники на *-ость* утворені від основ прикметників із суфіксами *-ив-*, *-ом-* (*-ем-*), *-емн-*, *-ит-*, *-ав-*, *-ськ-*, *-енн-*, *-ельн-*, а також від компаративів: *властивість* (Бер., 112), *несв'ідомість* (Бер., 72), *даремність* (Бер., 124), *розмаїтість* (Бер., 105), *го(р)чавість* (Сл., 67), *люд(з)кість* (Бер., 32), *неизреченість* (Бер., 94), *смертельність* (КТ), *л'япшість* (КТ) та ін. У пам'ятках XVII ст. виявлено також 76 уперше засвідчених полонізмів на *-ость*: *встекливість* (Бер., 26), *згриб'яльність* (Бер., 158), *суптелність* (КТ), *скутечність* (Бер., 163) та ін.

У староукраїнській мові XVII ст. триває також процес розширення словотвірних зв'язків суфікса *-ость*. Він починає сполучати-

¹ За свідченням М. М. Шанського, "із 116 слів на *-ость*, зафіксованих у пам'ятках XI–XVI ст., не менше 90 слів були відомі вже давньоруській мові з XI ст." (Шанский Н. М. О происхождении и продуктивности суффикса *-ость* в русском языке // Вопросы истории русского языка. – М., 1959. – С. 121).

ся з основами прикметників із суфіксами *-овн-*, *-тельн-*, *-овит-*, *-ист-*, *-ат-*, *-езн-* та з ад'єктивованими діеприкметниковими основами з суфіксами *-им-*, *-ен-*: *виновність* (Сл., Кор.), *гвалтовність* (В., 151), *коштовність* (Бер., 64), *д'ятельність* (Сл., Кор.), *ломите(л)но(сть)* (Сл., 202), *працовитість* (Бер., 61), *ядовитість* (Бер., 26), *особистість* (КТ), *кончато(сть)* (Сл., 143), *косматість* (Сл., Кор.), *любезність* (КТ), *неукротимо(с)т(ь)* (Сл., 312), *ключимість* (Сл., Кор.), *прироженість* (Бер., 79) та ін.

Ступінь активності суфікса *-ость* помітно зменшується у XVIII ст., особливо в другій половині. Із 135 вперше засвідчених похідних на *-ость* 74 мотивовані прикметниками з суфіксом *-н-*: *безвстыдність* (КТ), *о(д)важність* (К. З., 296), *о(т)людність* (КТ), *тл'яність* (С., II, 57); 14 – композитами: *благодичність* (С., I, 25), *трудолюбно(сть)* (К. З., 298), *чудотворно(ст)* (К. З., 150); 9 – безсуфіксними прикметниками: *здоровість* (С., II, 133), *хуткість* (КТ); 7 – оякісненими діеприкметниками та прикметниками з суфіксом *-л-*: *набраклість* (КТ), *остолб'яльність* (С., I, 327). Від інших основ прикметників утворено по одному-два іменники на *-ость*: *заразливо(ст)* (К. З., 32), *згорюшительно(ст)* (К. З., 145), *видимість* (С., I, 22), *раздуто(ст)* (К. З., 202) тощо. Процес словотворення деад'єктивів на *-ость* у цей період має інтенсифікаційний характер. Єдиним прикладом розширення кола твірних основ є дериват *старанність* (КТ).

Згасання активності, як і незначна екстенсифікація деривації іменників на *-ость*, пояснюється історичними умовами розвитку української літературної мови XVIII ст. Саме в цей час занепадає стара українська літературна мова, насамперед структурно-функціональні стилі, представлені писемними пам'ятками релігійно-полемічної літератури¹, тобто ті стилі, які активізують словотвір головним чином абстрактної лексики. Стилі, які в XVIII ст. "не тільки не занепали, не звузили сфери свого використання, а, навпаки,

¹ Див.: Жовтобрюх М. А. Давні традиції в новій українській літературній мові // Мовознавство. – 1970. – № 2. – С. 34–35.

активізувались”¹, як правило, не спонукали до творення нових абстрактних слів. Винятком у цьому відношенні є велика літературно-філософська спадщина Г. С. Сковороди, мова якого насичена абстрактною лексикою. Проте у творах Г. С. Сковороди “спостерігаємо суміш старослов’янської, російської і української мов з елементами власного словотворення автора з допомогою змішування формантів української і російської мов”². Тому не всі слова на *-ость*, які вживав Г. С. Сковорода, засвоїла навіть стара українська літературна мова.

Найбільші історичні зміни в словотворі дериватів на *-ість*³ відбулися в новій українській літературній мові. Якщо в писемних пам’ятках староукраїнської мови виявлено близько 900 деад’єктивів на *-ость* (> *-ість*), то в сучасній українській мові їх нараховується понад 4 тис. Протягом неповних двох століть майже подвоїлася кількість структурно-семантичних типів твірних основ.

Основу інтенсифікаційного поповнення абстрактних слів на *-ість* новоутвореннями у XIX ст. становлять похідні, мотивовані прикметниками з суфіксом *-н-* (407), композитами (128), прикметниками з суфіксом *-лив-* (86), безсуфіксними прикметниками (46), ад’єктивованими дієприкметниками з суфіксом *-л-* (46), прикметниками на *-имий* (34), *-енний* (21): *безмежність*, *законність*, *надійність* (Гр.), *сонність*, *услужність* (Ж.), *довготелесість*, *маловажність* (Гр.), *милозвучність*, *щиросердечність* (Ж.), *зрадливість*, *шкідливість* (Гр.), *чванливість* (Ж.), *байдужість*, *хижість*, *загледість* (Гр.), *доспілість*, *невидимість*, *невилічимість*, *наслідственність*, *нужденність* (Ж.) та ін.

У цей же період спостерігається значна екстенсифікація деривації аналізованих деад’єктивів. Із середини XIX ст. до творення

¹ Там само. – С. 36.

² Курс історії української літературної мови / За ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 1. – С. 129.

³ Фонетична трансформація суфікса *-ость* в *-ість* відбита вже в творах І. П. Котляревського (пор. *завзятість* поряд із *завзятость*, *бідність* і *біднось* тощо).

іменників на *-ість*, крім основ прикметників із суфіксами *-’ан-* і *-ляв-*, похідні від яких засвідчені з початку століття (*слухмяність*, *вертяльність* – Б. Н.), залучаються ад’єктивні основи з суфіксами *-зн-*, *-льн-*, *-ов-*, *-орляв-*, *-уч-*, *-ч-*, *-част-*, *-ин-*, (*-іин-*, *-оин-*), іншомовні основи прикметників із суфіксами *-альн-*, *-арн-*, *-ичн-*, *-ональн-*: *мовчазність*, *діяльність* (Гр.), *поглощальність*, *класовість* (Ж.), *науковість*, *сухорлявість*, *живучість* (Гр.), *рішучість* (Ж.), *творчість* (Гр.), *вигинчастість*, *жалобчастість*, *домашність*, *теперішність*, *святошність*, *геніальність*, *фатальність*, *фамільярність* (Ж.), *поетичність*, *національність* (Гр.) та ін.

На кінець XIX ст. загальна кількість похідних на *-ість* досягає півтори тисячі, 997 з яких – нові слова. Проте найбільш стрімке кількісне зростання абстрактних іменників на *-ість* відбувається в XX ст.

Як і в попередні століття, у творенні іменників за допомогою суфікса *-ість* найбільшу дериваційну спроможність виявляють основи складних прикметників (482), прикметників із суфіксами *-н-* (929), *-лив-* (236), оякіснених дієприкметників із суфіксом *-л-* (109): *доброякісність*, *життєдайність*, *легковажність*, *яйцевидність*, *безстрашність*, *вичерпність*, *грамотність*, *непохитність*, *окупність*, *дбайливість*, *зворушливість*, *спостережливість*, *набубнявілість*, *обважнілість*, *стверділість* (УРС, СУМ) тощо. Від основ ад’єктивованих дієприкметників із суфіксом *-ен-* утворено 242 слова на *-ість*, а з суфіксом *-н-* – 210: *викінченість*, *відточеність*, *забезпеченість*, *обмеженість*, *відданість*, *занедбаність*, *спаяність* (УРС, СУМ) та ін. Чимало похідних на *-ість* зафіксовано й від інших прикметникових основ, що раніше включились у деривацію, зокрема з суфіксами *-уват-* (80), *-ов-* (*-ев-*) (76), *-ист-* (72), *-ичн-* (72), *-к-* (50), *-уч-* (37), *-ав-* (29), *-енн-* (28), *-льн-* (25), *-им-* (24): *блідуватість*, *доказовість*, *взірцевість*, *барвистість*, *фактичність*, *бігкість*, *балакучість*, *жовтавість*, *вогненність*, *бездіяльність*, *здійснимість* (УРС, СУМ) та ін.

Екстенсифікація словотворення здійснюється за рахунок основ із суфіксами *-аст-* (*-наст-*, *-яст-*), *-чат-*, *-уц-* (*-юц-*), *-нич-*, *-’ач-*, *-еч-*, *-етн-*, *-утн-*, *-ш-* та іншомовних основ із суфіксами *-ивн-*,

-озн- -уальн-, -абельн-: довгастість, пухнастість, хвилястість, значущість, мальовничість, дитячість, старечість, славетність, могутність, атрибутивність, офіціозність, комфортабельність (УРС, СУМ), пор. також читабельність. Частина нових слів (пор. вивітрюваність, виплоджуваність, заражуваність, насичуваність, схрецуваність – СУМ) утворена від дієслів. Семантика твірних відбилася на їх значенні: вони означають не абстраговану ознаку, як деад'єктиви, а здатність або схильність до дії чи можливість дії, названої мотивувальним дієсловом.

Для деривації абстрактної лексики важливе значення має наявність і ступінь розвитку поряд із художньо-белетристичним публіцистичного й наукового стилів мови, які постійно вимагають нових абстрактних слів, активізуючи їх словотворення¹. Серед факторів, які зумовили таку інтенсифікаційно-екстенсифікаційну активізацію словотворення деад'єктивів на *-ість* у сучасній українській мові, необхідно перш за все відзначити формування в другій половині XIX ст. публіцистичного й наукового стилів і завершення цього процесу в радянський період, а також переклади художніх творів, суспільно-наукової і соціально-економічної літератури з російської та інших слов'янських і неслов'янських мов на українську мову². Нові можливості для розвитку системи абстрактної лексики відкриваються в післяжовтневий період у зв'язку із зміною суспільної ролі, значення і функцій української мови.

У процесі всього історичного розвитку системи українських абстрактних іменників на *-ість* (< *-ость*) діяли дві протилежні тенденції: з одного боку, – постійне творення нових дериватів, з іншого, –

¹ Див.: Коваль А. П. Публіцистичний стиль української літературної мови кінця XIX – початку XX ст. // Укр. мова в школі. – 1955. – № 5. – С. 28; Жовтбрюх М. А. Науковий стиль української мови // Мовознавство. – 1968. – № 1. – С. 7; Жовтбрюх М. А. Українська літературна мова в радянський час // Мовознавство. – 1968. – № 6. – С. 5.

² Див.: Курс історії української літературної мови. – С. 308-309; Багмут Й. А. Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 81 і далі; Родніна Л. О. Словотвір наукової та публіцистичної термінології у творах В. І. Леніна та їх українських перекладах // Мовознавство. – 1976. – № 2. – С. 19-21.

відмирання частини слів. Вийшли з ужитку в літературній мові полонізми (*безецность, зелживость*), старослов'янізми (*влажность, воздержливість*), штучні утворення, okazіоналізми (*земленность, плотность*), діалектизми (*банність, окрімність*) тощо. У результаті такого двоєдиного процесу історичного розвитку деривації відприкметникових іменників на *-ість* у сучасній українській мові склалася й функціонує система деад'єктивів, мотивованих більше ніж 50 структурно-семантичними типами прикметників¹.

У цілому історичний розвиток словотвірної структури українських деад'єктивів на *-ість* (< *-ость*) можна кваліфікувати як виразно інтенсифікаційно-екстенсифікаційний. Він має системний і закономірний характер, який визначається взаємодією екстралінгвальних (за обсягом і темпами поширення поняттєвої категорії, що відображає важливі суспільні зміни, розвиток науки, техніки, культури тощо) і внутрішньомовних факторів — моносемантичністю і моновалентністю суфікса *-ість* (< *-ость*) на противагу полісемантичності й полівалентності спільнорозрядних суфіксів².

Умовні скорочення

А. – Лексис с толкованием словенских мов просто. С предисловием Д. Чл. О. Архимандрита Амфилохия // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В. В. Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964.

Бер. – Беринда П. Лексикон словенороський. – К., 1627 (стародрук, перевид. фотомех. способом / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961).

Б.-Н. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966.

В. – Вишенський І. Сочинения. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955.

Гр. – Грінченко Б. Д. Словарь української мови. – К., 1907–1909, Т. 1–4.

¹ Див.: Фашенко М. М. Знач. праця. – С. 35–40; Грещук В. В. Знач. праця. – С. 124–131.

² Детальніше див.: Грещук В. В. Історія словотвору українських відприкметникових іменників на *-ство, -ота, -ина, -изна* в порівнянні з російськими // Проблеми типологічного дослідження східнослов'янських мов радянського періоду: Вісник Львів. держ. ун-ту. – Сер. філолол. – Львів, 1979. – Вип. 11. – С. 75–76.

ЄП – Євангеліє Пересопницьке // Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков / Сост. П. Житецкий. – К., 1876.

Ж. – Желеховский С., Недільский С. Малорусско-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. 1–2.

Зиз. – Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1964.

К. З. – Зиновійв Климентій. Вірші. Приповіді посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги; вступ. стаття В. П. Колосової та І. П. Чепіги; Іст.-літ. комент. В. П. Колосової. – К.: Наук. думка, 1971.

КТ – Картотека Історичного словника української мови Є. Тимченка. Знаходиться в Інституті суспільних наук АН УРСР (м. Львів).

Рус. – Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. В. М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1965.

С. – Сковорода Г. Твори: В 2-х т. / Упор. І. А. Табачников, І. В. Іваньо. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961.

Син. – Синоніма славеноросская // Лексис Лаврентія Зизанія: Синоніма славеноросская / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1964.

Сл. – Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1973.

Сл., Кор. – Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського // Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1973.

Ср. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893–1912. – Т. 1–3.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К.: Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

Т. – Історичний словник українського языка / За ред. Є. Тимченка. – Харків; Київ, 1930–1932. – Т. 1.

УРС – Українсько-російський словник. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953–1963. – Т. 1–6.

Першодрук: Мовознавство. – 1981. – № 3. – С. 60–66.

ІСТОРІЯ СЛОВОТВОРУ УКРАЇНСЬКИХ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ ІМЕННИКІВ НА *-СТВО*, *-ОТА*, *-ИНА*, *-ИЗНА* В ПОРІВНЯННІ З РОСІЙСЬКИМИ

Предметом дослідження словотвору повинні бути не тільки продуктивні, а й малопродуктивні чи непродуктивні словотвірні типи, аналіз яких сприяє виявленню історичних тенденцій в розвитку словотвірної системи¹.

У сучасній українській і російській літературних мовах для позначення понять абстрагованої якості поряд із дериватами на *-ість* (рос. *-ость*) використовуються відприкметникові утворення на *-ство*, *-ота*, *-ина*, *-изна*. Словотвірні типи відприкметникових іменників абстрагованої якості на *-ство*, *-ота*, *-ина*, *-изна* в сучасних українській і російській літературних мовах за продуктивністю різко протиставляються однофункційному словотвірному типу деад'єктивних утворень із суфіксом *-ість* (рос. *-ость*): якщо дериватів на *-ість* (*-ость*) нараховується більше чотирьох тисяч, то відприкметникових іменників на *-ство*, *-ота*, *-ина*, *-изна* – лише по кілька десятків². Таке кількісне співвідношення між дериватами на *-ість* (*-ость*), *-ство*, *-ота*, *-ина*, *-изна* в межах назв абстрагованої якості сучасних української та російської літературних мов – результат історичного розвитку системи суфіксального словотвору іменників абстрагованої якості.

У давньоруській (давньоукраїнській) мові XI–XIII ст. не було значної різниці між дериватами на *-ость*, *-ство*, *-ота* в утворенні іменників абстрагованої якості. Поряд із іменниками на *-ость*, яких було понад 90³, функціонувало не менше 80 відприкметникових

¹ Виноградов В. В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии // Виноградов В. В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С. 202.

² Ковалик І. І. Словотворча категорія назв абстрактних понять у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами // Питання слов'янського мовознавства. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – Кн. 7–8. – С. 42–64.

³ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893–1903. – Т. 1–3.

утворень на *-ство* (*-ьство*): *блаженство, богатство, множество, мудрство, убожество, худство* та ін.

Близько 40 іменників абстрагованої якості в давньоукраїнській мові XI–XIII ст. утворено за допомогою суфікса *-от(а)*: *бѣлота, малота, щедрота* і ін¹.

Пам'ятки давньоукраїнської мови XI–XIII ст. засвідчують також півтора десятка відприкметникових утворень на *-ина* (*борзина, голина* тощо) та поодинокі деад'єктивні деривати на *-изна* (*готовизна, худизна, цѣлизна*).

Твірними основами давньоукраїнських відприкметникових іменників на *-ство, -ота, -ина, -изна* здебільшого є основи непохідних прикметників: *мальство, борзота, сѣдина, худизна*. Окремі слова на *-ство, -ота, -ина, -изна* утворені від похідних прикметників із суфіксами *-ав-, -ив-, -к-* (*-ок-*), *-л-, -лив-, -р-, -чив-*: *горбавство, напраснивьство, горкота, высочьство, свѣтьльство, потакъливство, мокрота, благорѣчивство* тощо.

Значну частину відприкметникових іменників на *-ство, -ота, -ина, -изна* староукраїнська літературно-писемна мова XIV–XVIII ст. успадкувала з давньоукраїнської мови XII–XIII ст. (зокрема, *блаженство, буйство, лукавство* та ін). Разом із тим у староукраїнській літературній мові утворено ряд нових іменників на *-ство*: *близство, глупство, доскональство, ленивство, недбальство* та ін.

У староукраїнській мові XIV–XVIII ст., незважаючи на те, що процес утворення слів на *-ство* продовжується, продуктивність словотвірного типу деад'єктивних іменників на *-ство* зі значенням абстрагованої якості зменшується. Загальна кількість відприкметникових утворень на *-ство*, за нашими підрахунками, становить 83,3% від загального числа дериватів на *-ство* (*-ьство*) давньоукраїнської мови XI–XIII ст., причому більше половини староукраїнських відприкметникових іменників на *-ство* є новоутвореннями.

¹ Давньоукраїнські деривати цього періоду, як і давньоросійські, визначались на основі територіальної належності писемних пам'яток, у яких вони засвідчені.

Староукраїнська літературна мова засвоїла ряд давньоукраїнських відприкметникових дериватів на *-ота*: *благота, доброта, мокрота, нагота* та ін. У XIV–XVIII ст. в староукраїнській мові з'являються новоутворені іменники на *-ота*, а саме: *близкота, дурнота, первота, яснота* тощо. Проте поповнення цього словотвірного типу новоутвореннями не призвело до зростання його продуктивності в порівнянні з мовою XI–XIII ст. – кількість нових відприкметникових іменників на *-ота* майже така, як і кількість давньоукраїнських дериватів на *-ота*, не засвоєних староукраїнською мовою.

Із давньоукраїнських відприкметникових іменників на *-ина* староукраїнська мова XIV–XVIII ст. засвоїла слова *бистрина, глибина, меншина, обьщина, сѣдина, тѣснина*. Крім того, в XIV–XVIII ст. у староукраїнській мові з'явилися нові відприкметникові утворення на *-ина*: *большина, живина, новина* тощо. У цей же час виникли нові іменники абстрагованої якості на *-изна*: *голизна, новизна, пустизна, слабизна, сивизна* та ін.

Нова українська літературна мова успадкувала всі малопродуктивні словотвірні типи відприкметникових іменників абстрагованої якості з староукраїнської, причому окремі з них кількісно поступаються староукраїнським. Так, сучасна українська літературна мова має лише сімнадцять деад'єктивних утворень на *-ство*: *багатство, беззаконство, шаленство, поганство* тощо, які були відомі староукраїнській мові XIV–XVIII ст. (за винятком слова *мерзенство*, що вперше зафіксовано в словнику за ред. Б. Грінченка). В українській літературній мові кінця XIX–XX ст. відприкметникові іменники на *-ство* зі значенням абстрагованої якості вже не утворюються.

Сучасна українська літературна мова успадкувала більшість староукраїнських іменників абстрагованої якості на *-ота*: *висота, глухота, мокрота, яснота* та ін. Крім цих іменників, у новоукраїнській мові з'являються новоутворення на *-ота*, мотивовані основами прикметників. Уже словник П. Білецького-Носенка подає такі нові слова: *биднота, блидота, васнота, вогкота, гарнота, глевкота, гоїнота, дрибнота, певнота, сизота, сумнота, хороброта*. Словник за ред. Б. Грінченка фіксує ще ряд нових відприкметникових утворень на *-ота*: *виднота, гидота, любота, соннота, тем-*

нота та ін. У словниках сучасної української літературної мови (СУМ, УРС) наводяться нові відприкметникові деривати на *-ота*: *бридота, глупота, мерзлота, мирнота, мілкота, неправота, рідота, сквернота* тощо.

Не всі відприкметникові іменники на *-ота*, утворені в новоукраїнській мові, закріпились у ній. Скажімо, такі слова, як *вольнота, гарнота, глевкота, гоїнота* та ін. ні УРС, ні СУМ уже не подають, що свідчить про вихід їх із ужитку.

Із староукраїнських відприкметникових утворень на *-ина* нова українська мова успадкувала всі слова, за винятком чотирьох – *вільшина, правина, твердина, частина*. Абстрактні іменники на *-ина* в новій українській мові поповнюються новоутвореннями. Словник П. Білецького-Носенка фіксує іменник *сивина*, а словник за ред. Б. Грінченка – *білина, будучина, зайвина, темнина* тощо. Указані словники засвідчують ще частину нових абстрактних іменників на *-ина*, що не закріпились у сучасній українській мові, наприклад: *глупина, добрина, мокрина, першина* тощо.

Нова українська мова засвоїла також іменники *голизна, новизна, сивизна, старизна*. Усі інші відприкметникові деривати на *-изна* (*гнилизна, густизна, мілизна, сіризна, синизна* та ін.) – надбаня нової української мови.

Подібними особливостями характеризується словотвір відприкметникових іменників на *-ство, -ота, -ина, -изна* в російській літературній мові¹. Як і староукраїнська літературно-писемна мова XIV–

¹ Ковалик І. І. Словотворча категорія назв абстрактних понять у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами // Питання слов'янського мовознавства. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – Кн. 7–8. – С. 42–64; Максимов В. И. Суффиксальное словообразование имен существительных в русском языке. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – С. 84–86; Ножкина Э. М. К истории образования имен существительных с суффиксами *-ость* и *-ство* в русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Саратов, 1962; Суффиксальное словообразование существительных в восточнославянских языках XV–XVII вв. – М.: Наука, 1974. – С. 113–132; Шанский Н. М. Имена существительные с суффиксом *-изна* в русском языке // Сборник статей по языкознанию. Профессору Московского университета академику В. В. Виноградову. – М., 1958. – С. 330–341; Шанский Н. М. О происхождении и продуктивности суффикса *-ость* в русском языке // Вопросы истории русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1959. – С. 104–131.

XVIII ст., російська мова частину утворень на *-ство, -ота, -ина, -изна* засвоїла з давньоруської (давньоросійської) мови XI–XIII ст.: *блаженство, свойство, бистрота, немота, глубина, седина* тощо.

Поряд із засвоєними з мови XI–XIII ст. відприкметниковими іменниками на *-ство, -ота, -ина* в староросійській мові XIV–XVIII ст. знаходимо нечисленні новоутворення: *ведомство, знакомство, окаянство, поганство, глухота, кислота, мелкота, багровина, кислина, равнина, свежина* та ін.

Відприкметникові іменники на *-изна* сучасної російської мови (*белизна, голизна, голубизна, дешевизна, желтизна, кривизна, крутизна, левизна, мелизна, новизна, прямизна, редизна*), як свідчить М. М. Шанський¹, утворені в XVIII ст., за винятком слів *редизна, левизна*, які вперше зафіксовані В. Далем.

Таким чином, словотвірні типи відприкметникових іменників абстрагованої якості на *-ство, -ота, -ина, -изна* в історії української і російської літературних мов ніколи не відзначалися великою продуктивністю. Більше того, продуктивність словотвірного типу відприкметникових іменників на *-ство* в історії української та російської мов зменшується. Особливості словотвору відприкметникових дериватів на *-ство, -ота, -ина, -изна* слід розглядати у зв'язку з розвитком системи суфіксального словотвору іменників абстрагованої якості, що охоплює досліджувані типи і тип дериватів абстрагованої якості з суфіксом *-ість* (рос. *-ость*).

Порівняльний аналіз історичного розвитку словотвірних типів іменників абстрагованої якості в українській та російській літературних мовах показує, що в системі суфіксального словотвору слів абстрагованої якості відбулися значні зміни. У давньоукраїнській і давньоросійській мовах XI–XIII ст. деривати на *-ота* і, особливо, на *-ство* в утворенні іменників абстрагованої якості майже не поступалися іменникам на *-ость*. Менш показові в цьому відношенні деад'єктиви на *-ина*. Проте вже в XI–XIII ст. продуктивність іменників на *-ость* дещо вища, ніж інших дериватів, про що свідчить

¹ Шанский Н. М. Имена существительные с суффиксом *-изна* в русском языке. – С. 332.

кількість утворень на *-ость*, *-ство* (*-ьство*), *-ота*, *-ина*. Отже, вже в мові XI–XIII ст. окреслюється, хоч ще й невиразна, тенденція до вираження понять абстрагованої якості утвореннями на *-ость*. Посилюється ця тенденція в староукраїнській мові XIV–XV ст. Потреби в передачі нових понять абстрагованої якості призводять до того, що в коло твірних основ іменників на *-ость* включаються нові структурні типи прикметникових основ. Утворення абстрактних іменників на *-ство*, *-ота*, *-ина*, *-изна* відбувається здебільшого в межах давніх твірних основ. Ця особливість ще більше зміцнила словотворчу спроможність типу відприкметникових іменників на *-ость*, що супроводжувалось обмеженням утворенням іменників на означення абстрагованої якості за допомогою інших суфіксів. Українській мові XVI ст. властива велика загальна кількість і кількість новоутворених іменників на *-ость*. При цьому число відприкметникових дериватів на *-ство*, *-ота*, *-ина*, *-изна* разом із новоутвореними таке незначне, що вже не може бути й мови про конкуренцію в утворенні іменників зі значенням абстрагованої якості між словотвірними типами відприкметникових дериватів на *-ота*, *-ство*, *-ость*, *-ина*, *-изна*. Тип відприкметникових іменників на *-ость* стає найбільш продуктивним у сфері словотвору іменників на означення абстрагованої якості. Подальший розвиток суфіксального словотвору іменників абстрагованої якості проходив у розрізі значного зростання активності й продуктивності словотвірного типу відприкметникових дериватів на *-ість* (*-ость*) і поодиноких утворень на *-ство*, *-ота*, *-ина*, *-изна*, мотивованих прикметниками. Таке співвідношення зберігається і в сучасній українській мові. Співвідношення продуктивності словотвірних типів відприкметникових дериватів на *-ість* (*-ость*), *-ство*, *-ота*, *-ина*, *-изна* в історії їх розвитку в українській мові видно з наведеної таблиці.

Періоди розвитку літературної мови	Загальна кількість (А) і кількість новоутворених відприкметникових іменників (Б), утворених за допомогою суфіксів									
	<i>-ість</i> (<i>-ость</i>)		<i>-ств(о)</i>		<i>-от(а)</i>		<i>-ин(а)</i>		<i>-изн(а)</i>	
	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б
Давньоукраїнська мова	94		78		40		16		3	
Староукраїнська мова XIV–XVIII ст.	800	750	66	38	45	18	27	21	9	6
Нова українська мова	4000	3000	17	1	70	37	46	23	19	15

Така ж картина спостерігається й у російській мові з тією лише різницею, що словотвірний тип деад'єктивних іменників на *-ость* стає домінуючим в утворенні назв абстрагованої якості дещо пізніше – наприкінці XVII – на початку XVIII ст.¹

Ступінь продуктивності того чи іншого словотвірного типу визначається екстралінгвальними й внутрішньомовними факторами. До екстралінгвальних належать обсяг і темпи поширення поняттєвої категорії, що відповідає певним словотвірним типам². Вони відіграють чи не вирішальну роль у словотворі, адже продуктивність словотвірного типу безпосередньо пов'язана з обсягом і темпами поширення поняттєвої категорії, яка відображає стан освіти, розвиток науки, техніки, зміни в житті суспільства тощо і залежить від них. Проте словотворчі одиниці для вираження нових понять визначаються внутрішніми законами розвитку системи словотвору тієї чи іншої мови. В українській і російській мовах найголовніші такі внутрішньомовні фактори, що впливають на ступінь продуктивності словотвірних типів відприкметникових іменників абстрагованої якості на *-ість/-ость*, *-ство*, *-ота*, *-ина*, *-изна*: а) кількість і якість твірних основ; б) морфологічні особливості словотвірного шва; в) чіткість семантичного зв'язку між твірними і похідними; г) лексико-граматична несумісність словотворчих компонентів; г) однофункційність різнозвучних словотворчих формантів. З огляду на вказані фактори можливості суфіксів *-ість/-ость*, *-ств(о)*, *-от(а)*, *-ин(а)*, *-изн(а)* в утворенні іменників абстрагованої якості однакові. Чому ж саме деривати на *-ість/-ость* стали домінуючими в утворенні іменників на означення абстрагованої якості в українській і російській мовах? За допомогою суфіксів *-ств(о)*, *-от(а)*, *-ин(а)*, *-изн(а)* вже в мові XI–XIII ст. іменники утворювалися не лише від прикметників і не тільки зі значенням абстрагованої якості. Наприклад: *вдовьство* “вдовування”, *княжество* “князювання”, *воинство* “військо”,

¹ Шанский Н. М. О происхождении и продуктивности суффикса *-ость* в русском языке. – С. 127.

² Арутюнова Н. Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке. – М.: Изд-во АН СРСР, 1961. – С. 56; Ковалик І. І. Вчення про словотвір. – Вип. II. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1961. – С. 16–18; Кубрякова Е. С. Что такое словообразование. – М.: Наука, 1965. – С. 18–20.

житєство “життя” і т. п. Суфікс *-ость* з самого початку сполучався з основами прикметників, утворюючи при цьому іменники зі значенням абстрагованої якості. Моновалентність і моносемічність суфікса *-ость* і були причиною того, що пріоритет в утворенні іменників абстрагованої якості завоювали деривати на *-ость*¹. Суфікси *-ств(о)*, *-от(а)*, *-ин(а)*, *-изн(а)* спеціалізуються на утворенні інших лексико-семантичних груп. Усе це ще раз підтверджує думку В. В. Виноградова про те, що у сфері суфіксального утворення абстрактних іменників російська мова, як і інші східнослов'янські мови, має тенденцію до “ посиленого використання небагатьох основних словотвірних типів”². Для іменників абстрагованої якості в українській і російській літературних мовах таким є словотвірний тип відприкметникових утворень на *-ість (-ость)*, *-ость*.

Першодрук: Проблеми типологічного дослідження східнослов'янських мов радянського періоду. Вісник Львів. держ. ун-ту. – Сер. філолог. – Львів, 1979. – Вип. 11 – С. 71–76.

СЕМАНТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ ІМЕННИКАМИ НА *-ІСТЬ* І ЇХ ТВІРНИМИ СЛОВАМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Відомий поділ дериватів на синтаксичні й лексичні³ чи близький йому – на транспозиційні, модифікаційні та мутаційні⁴, в основі яких лежить специфіка формування словотвірних значень похідних, не цілком задовольняє сучасну дериватологію. Пошуки найбільш повної класифікації дериватів, яка б забезпечила вичерпну характе-

¹ Шанский Н. М. О происхождении и продуктивности суффикса *-ость* в русском языке. – С. 122.

² Виноградов В. В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии. – С. 192.

³ Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – С. 57–70.

⁴ Dokulil M. Tvoření slov v češtině: Teorie odvozování slov. – Praha: Nakl. Českosl. akad. věd, 1962. – S. 196–199.

ристику всієї системи словотвірних типів, ведуть до виділення проміжних класів похідних слів, переважно в межах лексичної деривації (модифікації, мутації). В оцінці синтаксичної деривації значних розбіжностей немає. Як правило, всі дослідники сходяться на тому, що за синтаксичної деривації відбувається зміна синтаксичної функції без зміни лексичного значення¹. Синтаксичними дериватами є віддієслівні іменники зі значенням абстрагованої дії, відприкметникові іменники зі значенням абстрагованої ознаки, відіменникові прикметники, що означають загальне, неконкретизоване в похідному відношенні до того, що названо твірною основою, та окремі типи прислівників².

Разом з тим у закономірностях формування словотвірних значень синтаксичних дериватів багато чого не з'ясовано, особливо коли йдеться про багатозначні похідні. Розглянемо групу відприкметникових іменників на *-ість*, яку традиційно відносять до сфери синтаксичної деривації. Щоправда, не всі дослідники поділяють цю точку зору, вважаючи, що твірні прикметники й похідні іменники мають неоднакові лексичні значення. На думку В. Д. П'ятницького, різниця між лексичним значенням твірного прикметника й іменника на *-ость* у російській мові особливо відчутна при абсолютивному вживанні якісного іменника, оскільки при такому вживанні найбільш виразно виявляються характерні особливості прикметника, що означає якість як якість предмета, і іменника, що означає якість як предмет³. Саме по собі це твердження ще не доводить відмінності лексичних значень твірних прикметників і похідних іменників на *-ість (-ость)*, тому що позначення якості як якості предмета й якості як предмета лежить у площині категоріального (части-

¹ Курилович Е. Знач. праця. – С. 57–70; Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 10; Земская Е. А. Современный русский язык: Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – С. 185.

² Земская Е. А. Знач. праця. – С. 185; Словотвір сучасної української літературної мови. – С. 10.

³ Пятницкий В. Д. К вопросу о системном характере выражения качества в кругу качественных прилагательных с суффиксом *-н-* и соотносительных с ними существительных на *-ость* // Учен. зап. Моск. пед. ин-та, 1970. – № 332. – С. 222.

номовного) значення слова та його синтаксичної функції. Висновок В. Д. П'ятницького про різницю в лексичних значеннях прикметників і похідних від них іменників на *-ость* пов'язаний із неправомірним ототожненням лексичного значення з категоріальним. “Вжиті в найбільш характерних для них синтаксичних позиціях, – пише він, – прикметники й іменники чітко виявляють тут свої лексичні значення: атрибутивність в першому, предметність в другому випадку (підкреслення наше. – В. І.)”¹. Проте предметність і атрибутивність не є лексичними значеннями іменників і прикметників. Вони являють собою категоріальні (частиномовні) значення, які відрізняються від лексичних значень слова різним ступенем узагальнення, абстрагування².

Насправді ж прикметники (*ввічливий, коректний, матеріалістичний* тощо) і похідні від них іменники (*ввічливість, коректність, матеріалістичність*) мають однакове лексичне значення. У таких парах слів спільний об'єкт номінації – якість, властивість, спільна поняттєва основа, проте її лінгвалізація здійснюється засобами різних частин мови. Іменники типу *ввічливість* означають без усякої семантичної добавки ту ж властивість, що й твірні прикметники, але абстраговано від її носія³. Про тотожність лексичних значень аналізованих пар слів свідчить можливість рівнозначних перетворень із такими твірними й похідними, пор.: *Від інших він відрізнявся тим, що був ввічливим – Від інших він відрізнявся ввічливістю*. Таким чином, деривати типу *ввічливість* фактично переймають,

¹ Пятницкий В. Д. Семантико-словообразовательная соотносительность качественных прилагательных и отвлеченных существительных с качественным значением в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1969. – С. 7.

² Ковалик І. І. Логіко-лінгвальна природа категоріальних значень частин мови / Мовознавство. – 1970. – № 4. – С. 3–10; Ковалик І. І. Семантична будова мови в сфері мови та мовлення // Студії з мовознавства. – К.: Вищ. школа, 1975. – С. 17–20; Ковалик І. І. Смысловая структура производного слова // Актуальные проблемы лексикологии: Тез. докл. и сообщ. Всесоюз. науч. конф. – Минск: Наука и техника, 1970. – С. 98–99; Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – С. 51.

³ Земская Е. А. Знач. праця. – С. 186.

засвоюють, відтворюють значення якості, властивості мотивувальних прикметників, набуваючи при цьому іншого загальнокатегоріального значення та іншої синтаксичної функції. Це, однак, не вичерпує проблематики закономірностей формування лексико-семантичної структури (ЛСС) похідного слова, оскільки, по-перше, ступінь засвоєння утвореннями на *-ість* лексичних значень твірних прикметників далеко не однаковий, а по-друге, іменники на *-ість* поряд із транспозиційними можуть розвивати нетранспозиційні значення, наприклад, іменник *бездарність* переймає значення прикметника *бездарний* “позбавлений таланту”, але *бездарність* має ще значення “людина, позбавлена таланту”, що розвинулось на базі головного транспозиційного “властивість бездарного”. Крім того, частина іменників на *-ість* сучасної української літературної мови, як показав аналіз їх ЛСС, не є синтаксичними дериватами. З огляду на відзначене, найважливішим видається детальне вивчення семантичних зв'язків між твірними й похідними¹.

У сучасній українській літературній мові однозначні іменники на *-ість*, що переважають над багатозначними, неоднорідні в плані семантичної співвіднесеності з твірними прикметниками. Майже дві третини загальної кількості моносемічних слів на *-ість* (1682) – це деривати, що виникли внаслідок транспозиції однозначних прикметників у поміна *qualitatis*, напр.: *багряний* “густо-червоний, пурпуровий”² → *багряність* “абстр. ім. до багряний” (*актуальність, бадьорість, відважність, гуманність, дбайливість, елегантність, категоричність, педантичність, речитативність, синкретичність, фактографічність, шкідливість* та ін.).

Менша частина моносемічних іменників на *-ість* (близько 700) мотивована полісемантичними прикметниками. У таких іменниках лексичне значення формується на базі певного значення прикметника, зокрема, в похідному може реалізуватися головне значення

¹ Див.: Тихонов А. Н. О семантической соотносительности производящих и производных основ // Вопр. языкознания. – 1961. – № 1. – С. 112–120.

² Вивчення семантичних зв'язків між іменниками на *-ість* і їх твірними словами здійснено на матеріалі одинадцятитомного “Словника української мови”.

твірного прикметника (*байдужість, ворожість, казковість, талановитість, фатальність, язикатість*) чи якесь одне вторинне, переносне (*бархатність, відточеність, заношеність*).

Вибірковість засвоєння іменниками на *-ість* значень твірних слів зумовлена переважно семантичними та стилістичними особливостями ЛСС твірних. Так, оскільки транспозитивними є лише якісні значення мотивувальних¹, то від дієприкметникових форм, у смисловій структурі яких нерідко стикаються й об'єднуються суперечливі ряди дієслівних і якісно-прикметникових значень², деривати на *-ість* часто переймають тільки оякішені значення, генетично й функціонально вторинні у відношенні до головного, дієприкметникового: *відточеність, пригладженість, урівноваженість* тощо. Аналогічними особливостями формування лексичних значень характеризуються і деад'єктиви на *-ість*, мотивовані оякішеними відносними прикметниками: *беззубість, кабінетність, шаблонність* і т. д.

У ЛСС частини твірних прикметників об'єднуються різні за функціонально-стилістичними особливостями значення – стилістично нейтральні і розмовні, просторічні, діалектні, застарілі. Деякі з них не відтворюються іменниками на *-ість*, оскільки нерідко виникає семантико-стилістична несумісність між стилістичною зниженістю лексико-семантичного варіанта (ЛСВ) твірного і книжністю утворень на *-ість*, пор.: *безбожний – безбожність, брутальний – брутальність, важливий – важливість* тощо.

Дослідники відзначають, що, зокрема, ті іменники на *-ість*, які називають фізичні параметри, виміри типу *швидкість* не є синтаксичними дериватами³. Проте коло їх не обмежується лише відзначеною лексико-семантичною групою слів. Сюди ж треба зарахува-

¹ Грещук В. В. Дериваційна здатність прикметникових основ в утворенні українських іменників на *-ість* // Питання словотвору. – К.: Вищ. школа, 1979. – С. 126.

² Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Высш. школа, 1972. – С. 230.

³ Земская Е. А. Современный русский язык: Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – С. 245–246; Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – С. 137, 139.

ти також чималу групу похідних на *-ість*, яка засвідчує формування нових словотвірних типів, а саме іменники, що в сучасній українській літературній мові перебувають у відношенні семантичної мотивації з дієсловами та іменниками: *вилягальність* “здатність до вилягання”, *виплоджуваність* “здатність виплоджуватися”, *займистість* “здатність займатися”, *засвоюваність* “здатність засвоюватися”, *обертаність* “здатність обертатися”, *аварійність* “наявність аварій”, *варіантність* “наявність варіантів”, *олійність* “вміст олії”, *попільність* “вміст попелу” та ін.

Історичний розвиток семантики окремих однозначних деад'єктивів на *-ість* призвів до появи слів із конкретним значенням: *нерухомість* “нерухоме майно; земельна ділянка, будівлі і т. ін.”, пор. також *довіреність* “документ”, *попрілість* “попріле місце на шкірі” тощо.

У складніших і різноманітніших семантичних зв'язках із твірними словами перебувають багатозначні іменники на *-ість*. Аналіз цих зв'язків дозволяє виділити такі групи багатозначних похідних у межах синтаксичної деривації:

1. Іменники на *-ість*, що переймають усі значення мотивувальних прикметників. ЛСС таких деад'єктивів на *-ість* – результат транспозиції всіх лексичних значень твірних прикметників: *влучний* 1. Який точно попадає в ціль, точно спрямований в ціль (*влучний постріл – влучність пострілу*). 2. *перен.* Який точно, чітко розкриває, відбиває суть чого-небудь (*влучне слово – влучність слова*). Деад'єктиви, ЛСС яких повністю відбиває ЛСС твірних прикметників, становлять найбільшу групу полісемічних іменників на *-ість* – їх близько 60%. Тут переважають полісемічні слова з мінімальним семантичним обсягом (*безсилість, дріб'язковість, жвавість, зіркість, мальовничість, непорушність, поквалітивість* і т. д.). Значно менше похідних, що мають три і більше лексичних значень: *вибагливість, інтенсивність, крикливість, ласкавість, одностайність, черствість* та ін.

2. Іменники на *-ість*, що переймають частину значень мотивувальних прикметників, становлять близько 17% загальної

кількості багатозначних іменників на *-ість*. Полісемічні деад'ективи, що входять у цю групу, відтворюють не всі значення мотивувальних прикметників. Причини часткової семантичної декореляції між мотивувальними і мотивованими словами в основному аналогічні тим, які характерні для однозначних іменників на *-ість*, мотивованих полісемічними прикметниками. Так, ЛСС прикметника *сталевий* включає три значення. Головне значення “прикм. до сталі // зробл. із сталі; // стос. до виробництва й обробки сталі” – відносно, через що й не реалізоване в іменнику *сталевість*, ЛСС якого сформувалася на основі двох переносних якісних значень твірного прикметника – “кольору сталі” та “міцний, могутній” (пор. також *артистичність, мікроскопічність, нервовість, сонячність, сценічність* та ін.). Багатозначні іменники *безпросвітність, великість, винуватість, гожість, лютість, плавність* не засвоїли розмовних значень мотивувальних прикметників, а *благородність, божественність, важність, гіркість, лукавість, поважність, родинність, розмовність* – діалектних, застарілих, рідковживаних.

Майже третину багатозначних іменників на *-ість*, що відтворюють частину значень твірних, становлять ті, що мотивовані прикметниками діеприкметникового походження: *витонченість, відкритість, дозрілість, живучість, задерев'янілість, згуртованість, обмеженість, розбещеність, стриманість* та ін.

3. Іменники на *-ість*, що переймають частину чи всі значення мотивувальних прикметників і, крім того, розвивають нетранспозиційні значення, становлять більше 14% загальної кількості полісемічних дериватів на *-ість*. ЛСС деад'ективів на *-ість* цього типу суміщають засвоєння значення мотивувального прикметника і значення, що розвинулося на базі засвоєного (наприклад, іменник *банальність* відтворює лексичне значення моносемічного прикметника *банальний* “який утратив виразність через часте повторення; заяложений, неоригінальний”). На основі цього значення деад'ектив *банальність* розвинув вторинне значення – “банальна, утерта думка або вираз”.

Часто вторинним ЛСВ, що розвивається на основі транспозиційного, є значення вчинку (*безтактність, грубість, жорсткість,*

зухвалість, непристойність, нетактовність, підлість, фамільярність та ін.), місця поверхні (*випуклість, нерівність, похилість* та ін.), особи (*бездарність, довершеність, посередність* та ін.). Аналізуючи ЛСС деад'ективів типу *безтактність, випуклість, бездарність*, не можна не звернути увагу на особливість сполучуваності їх твірних прикметників. Мотивувальні прикметники *безтактний, грубий* і т. д. найчастіше вживаються у сполученні з іменниками *вчинок, людина, місце*, утворюючи словосполучення, значення якого дорівнює вторинному значенню іменника на *-ість*: *безтактний вчинок = безтактність², випукле місце = випуклість², бездарна людина = бездарність²*. Ця обставина значною мірою спричинила формування у досліджуваних іменників вторинного значення вчинку, місця, особи.

Немало деад'ективів на *-ість* цієї групи з'явилося і в результаті їх термінізації при нетермінному характері твірних прикметників: *густість, гучність, напруженість, невагомість, непрохідність, освітленість, ревність, споглядальність* та ін.

Крім виділених трьох груп, близько 9% багатозначних іменників на *-ість* не належать до сфери синтаксичної деривації. Утворення, що становлять цю групу, протиставляються всім іншим іменникам на *-ість* тим, що в їх ЛСС немає жодного лексичного значення, повністю тотожного лексичному значенню твірного. Значення деад'ектива *вічність* – не “якість (властивість) за знач. вічний”, а 1. Плин часу, що не має початку й кінця; // безконечність. 2. Про дуже довгий час, віки; Пам'ять про когось у віках. Пор. також *вартість, власність, давність, калорійність, народність, національність, писемність, прийдешність, суспільність, творчість* та ін.

Результати аналізу семантико-словотвірних зв'язків між іменниками на *-ість* і їх твірними дозволяє уточнити параметри синтаксичної деривації та особливості її проявів.

Першодрук: Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 113–120.

СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ ІМЕННИКИ НА *-ІСТЬ*, *-ОТА*, *-ИНА*, *-ИЗНА* У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У сучасній українській мові значну групу становлять іменники, які мають спільну твірну основу, але різнозвучні суфікси, як-от: *добрість* – *доброта*, *спів* – *співання*, *мовчання* – *мовчанка* – *мовчок* тощо. У мовознавчій літературі немає єдиного погляду на природу таких спільнокореневих утворень. У залежності від аспекту дослідження такі слова називають лексичними дублетами, однокореневими словами, однокореневими чи словотвірними синонімами, словотвірними або морфологічними варіантами. Одні вчені вважають їх окремими лексичними одиницями¹, інші – варіантами слів².

Для з'ясування природи таких спільнокореневих слів необхідно проаналізувати словотвірні й лексико-семантичні відношення, що склалися між ними. Розглянемо групу спільнокореневих іменників із суфіксами *-ість*, *-от-(а)*, *-ин-(а)*, *-изн-(а)* в українській мові. Іменники з цими суфіксами входять до лексико-семантичної групи слів на означення абстрагованої якості.

Найбільшу кількість назв абстрагованої якості в українській мові утворено від прикметників за допомогою суфікса *-ість* (понад 4 тис.). Іменників, утворених за допомогою інших суфіксів: *-от-(а)*, *-ин-(а)*,

¹ Див., зокрема: Бережан С. Г. О синонимичности однокоренных слов с разной суффиксальной частью // Лексическая синонимия. – М.: Наука, 1967, – С. 142–151; Иванникова Е. А. К вопросу о взаимоотношении понятия варианта с понятием синонима // Синонимы русского языка и их особенности. – Л.: Наука, 1972. – С. 138–153; Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 189–207; Рогожников Р. П. Варианты слов в русском языке. – М.: Просвещение, 1966; Роднина Л. А. Словообразовательная синонимика имен существительных в современном украинском языке: Автореф. дис...канд. филол. наук. – К., 1970. – С. 7; Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 85–88; Филин Ф. П. О слове и вариантах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М.-Л.: Наука, 1963. – С. 128–133 та ін.

² Див., зокрема: Ахманова О. С. О фонетических и морфологических вариантах слова // Академику В. В. Виноградову к его шестидесятилетию. – М.: Изд-во АН СССР, 1956, – С. 51–59; Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Гос. уч.-пед. изд-во МП РСФСР, 1957. – С. 21–233.

-изн-(а) – усього кілька десятків. Така кількісна диспропорція іменників на *-ість*, *-ота*, *-ина*, *-изна* в межах назв абстрагованої якості в українській мові, як і в інших східнослов'янських мовах, є результатом загальної тенденції цих мов до постійного використання небагатьох основних словотвірних моделей¹.

У мові давньоукраїнських пам'яток ще не було значної кількісної різниці між іменниками на *-ость*, *-ота*, *-ина* (*-ыня*). Поряд з іменниками на *-ость*, як *благость*, *борзость*, *быстрость*, *высость*, *ветхость*, *глубость*, *гладость*, *гордость* тощо, функціонували такі слова на *-ота*, як *благота*, *борзота*, *высота*, *ветхота*, *гладота*, *долбета*, *долгота*, *драхлота*, *доброта* та на *-ина* (*-ыня*): *благыня*, *быстрина*, *высына*, *глубина*, *гордыни*, *грубыни*, *должына*, *добрына*, *правына*, *твердыня*, *худыня*, *чистына*, *шырына* та ін². Крім того, давні іменники зі значенням абстрагованої якості утворювались від прикметників і за допомогою суфікса *-ств-* (*-ьств-*), наприклад: *буйство*, *добльство*, *драхльство*, *мудрьство*, *слабьство*, *слѣпньство*, *твердьство*, *худьство*, *хытьрьство* тощо³.

Таким чином, уже в давньоукраїнській мові від тих самих прикметникових основ за допомогою різних суфіксів утворювались словотвірні ряди іменників, які часто мали однакові лексичні значення, наприклад: *ветхость* і *ветхота* “старість”; *долгость* і *долгота* “довготривалість”, “довжина”⁴. У мові помітна тенденція до уникнення вживання таких пар слів. З часом одне з них закріплюється, інше – виходить з ужитку, а спільнокореневі слова з різним суфіксальним оформленням, що залишаються співфункціонувати, “диференціюються, розходяться за семантикою, або за стилістичними якостями, або за вживанням”⁵.

¹ На таку тенденцію вказував Виноградов В. В. (див.: Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии // Виноградов В. В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С. 192).

² Див.: Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб, 1893–1903. – Т. I–III.

³ Див.: Там само.

⁴ Див.: Срезневский И. И. Знач. праця. – Т. I.

⁵ Див.: Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. – М.: Просвещение, 1972. – С. 56.

У зв'язку з тим, що за допомогою суфіксів *-от-(а)*, *-ин-(а)*, *-ств-(о)* могли утворюватись не лише іменники на означення абстрагованої якості і не лише від прикметників (пор. *влагота* “волога”, *юнота* “хлопець”, “дівчина”, *конина* “кінське м'ясо”, *воишьство* “військо” тощо, а суфікс *-ость* взаємодіяв тільки з основами прикметників, деривати з суфіксами *-от-(а)*, *-ин-(а)*, *-ств-(о)* в староукраїнській мові не витримують конкуренції з суфіксом *-ость*, і він стає домінувальним в утворенні іменників із значенням абстрагованої якості¹.

Словотвірні моделі відприкметникових абстрактних іменників на *-ота*, *-ина*, *-ство* в староукраїнській мові втрачають продуктивність, яку вони мали в давньоукраїнській мові. Однак, незважаючи на те, що основна маса іменників на означення абстрагованої якості утворюється за допомогою суфікса *-ість* (*-ость*), поодинокі іменники з таким же значенням утворюються за допомогою суфіксів *-от-(а)*, *-ин-(а)*, *-изн-(а)* і сьогодні. В сучасній українській мові відприкметникові іменники на *-ство* зі значенням абстрагованої якості вже не утворюються, а ті, що функціонували в староукраїнській мові, витіснились спільнокореновими іменниками на *-ість*, *-ота*, за винятком окремих слів (наприклад, *убозтво* тощо).

Історичний розвиток словотвору іменників на *-ість*, *-ота*, *-ина*, *-изна* зумовив наявність у сучасній українській мові таких дво-, три- і навіть чотирислівних рядів спільнокоренових іменників:

– іменники на *-ість* – *-ота*: *бідність* – *біднота*, *гіркість* – *гіркота*, *добрість* – *доброта*, *чесність* – *чеснота*;

– іменники на *-ість* – *-ина*: *великість* – *величина*, *давність* – *давнина*, *далекість* – *далечина*, *свіжість* – *свіжина*;

– іменники на *-ість* – *-изна*: *гнилість* – *гнилизна*, *крутість* – *крутизна*, *малість* – *мализна*;

– іменники на *-ота* – *-ина*: *німота* – *німина*;

– іменники на *-ота* – *-изна*: *голота* – *голизна*, *прямота* – *прямизна*, *синьота* – *синизна*;

¹ Див.: Шанский Н. М. О происхождении и продуктивности суффикса *-ость* в русском языке // Вопросы истории русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1959. – С. 122.

– іменники на *-ина* – *-изна*: *дешевина* – *дешевизна*, *жовтина* – *жовтизна*, *мілина* – *мілизна*, *новина* – *новизна*, *сивина* – *сивизна*;

– іменники на *-ість* – *-ота* – *-ина*: *довгість* – *довгота* – *довжина*, *темність* – *темнота* – *темнина*, *тісність* – *тіснота* – *тіснина*, *ясність* – *яснота* – *яснина*;

– іменники на *-ість* – *-ина* – *-изна*: *білість* – *білина* – *білизна*, *грубість* – *груби-на* – *грубизна*, *сірість* – *сірина* – *сіризна*, *старість* – *старина* – *старизна*;

– іменники на *-ість* – *-ота* – *-ина* – *-изна*: *густість* – *густота* – *густина* – *густизна*¹.

Українські спільнокоренові слова на *-ість*, *-ота*, *-ина*, *-изна* мають однакові частини мовне та словотвірне значення і відрізняються між собою здебільшого лексичним значенням, яке І. І. Ковалик кваліфікує як основний вихідний рівень у семантичному спектрі слова².

Лексичні значення окремих слів утворюють певну семантичну структуру, тобто “складну систему взаємозумовлених і взаємозв'язаних значень”³. Окремі лексичні значення у складі семантичної структури слова називають лексико-семантичними варіантами (ЛСВ).

У результаті співфункціонування спільнокоренових слів на *-ість*, *-ота*, *-ина*, *-изна* в сучасній українській мові між ними склалися різноманітні семантичні стосунки.

Порівняльний аналіз семантичних структур за смисловим обсягом (під яким розуміють сукупність ЛСВ безвідносно до їх взаємозв'язків і взаємовідношень⁴), за місцем ЛСВ у семантичній

¹ Іменник *густизна* не зафіксований у словниках української мови, однак вживається в художній літературі, наприклад: “І тиша та, як той колодіум на повітрі, гула й гула, наче вбирала й його в свою *густизну* і густистю своєю стискала, аж паралізувала цілу його істоту” (Ю. Смолич).

² Див.: Ковалик І. І. Семантична будова слова в сфері мови та мовлення // Студії з мовознавства. – К.: Виш. школа, 1975. – С. 20.

³ Див.: У ф и м ц е в а А. А. Опыт изучения лексики как системы. – М.: Изд-во АН СССР, 1962 – С. 83.

⁴ Див.: там само. – С. 84.

структурі слова і з урахуванням функціонально-стилістичних особливостей спільнокоренових слів дає можливість з'ясувати різноманітність лексико-семантичних відношень, в яких перебувають ці іменники.

Найбільшу кількість рядів спільнокоренових слів на *-ість*, *-ота*, *-ина*, *-изна* в сучасній українській мові становлять двослівні. Серед них, як і серед трислівних, виділяються ряди моносемічних слів, полісемічних слів або ряди, в яких одне із слів є полісемічним, інше – моносемічним.

Двослівні ряди з моносемічними іменниками. До цієї групи належать іменники *дешевина* – *дешевизна*, *добрість* – *доброта*, *жовтина* – *жовтизна*, *круглість* – *круглота*, *любість* – *любота* та ін. Слова цих рядів перебувають у неоднакових відношеннях. Деякі з них не відрізняються між собою ні значенням, ні функціонально-стилістичними особливостями, як, наприклад, *жовтизна* “абстрактний іменник до жовтий”¹: Крізь *жовтизну* соломи щось зачервоніло (В. Большак) або *жовтина* “те саме, що жовтизна”: Єгор Хомич Рудий, коли приїде, з косягу огляне простір золотий, окине (оком) разом ліс і доли у *жовтині* осінніх трав (М. Упенник).

Здебільшого спільнокореневі слова, при абсолютно однаковому значенні, відрізняються між собою лише функціонально-стилістичними особливостями. На відміну від спільнокоренових слів на *-ота*, *-ина*, *-изна*, які мають розмовне забарвлення, іменники на *-ість*, як правило, книжного характеру.

Відмінність між спільнокореновими моносемічними словами з тотожними лексичними значеннями знаходить свій вияв також і в частоті їх уживання, яка може змінюватися навіть за невеликий проміжок часу. Так, іменник *добрість*, як показують матеріали Лексичної картотеки української мови, в художній літературі дожовтневого періоду вживався значно частіше, ніж *доброта*: Не ква-

¹ Тут і далі лексичні значення подаються за одинадцятитомним Словником української мови. У статті використано також матеріали Лексичної картотеки української мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

сить *Добрість* губ, бо із її очей Палає ласка до людей (П. Гулак-Артемовський); *Добрість* і тихість вдачі світилися в її ясних очах (І. С. Нечуй-Левицький). У мові сучасної української белетристики більш уживаним є іменник *доброта*: Людина насамперед має бути доброю і виколисувати *доброту* треба з дитинства (І. Цюпа); Ніч! То була казка, біля нього сиділа жінка, *доброту* якої не можна виміряти словами (Г. Тютюнник); Сонечком повіті теплі руки. Очі у ласкавій *доброті* (А. Малишко).

Отже, відмінність між спільнокореновими моносемічними іменниками двослівних рядів переважно функціонально-стилістична.

Двослівні ряди з полісемічними іменниками. Складніші й різноманітніші лексико-семантичні взаємини склалися між багатозначними спільнокореновими іменниками двослівних рядів, до яких входять іменники *блідість* – *блідота*, *вільгість* – *вільгота*, *гіркість* – *гіркота*, *гострість* – *гострота*, *давність* – *давнина*, *зайвість* – *зайвина*, *низькість* – *низина*, *новина* – *новизна* та ін. Якщо серед моносемічних спільнокоренових іменників двослівних рядів відмінність була не стільки значеннєва, скільки функціонально-стилістична, то різниця між спільнокореновими полісемічними іменниками двослівних пар полягає у кількості ЛСВ, їх місці й ролі в семантичних структурах слів, у функціонально-стилістичних особливостях. Проте слід відзначити, що серед таких пар слів зрідка трапляються іменники з однаковими лексичними значеннями та однаковим розташуванням ЛСВ у семантичних структурах слів, наприклад, іменники *вільгість* і *вільгота* мають значення “вогкість”, “волога”: <...> чути, як знадвору по шибках перекочуються краплини *вільгості* (М. Стельмах); Ольга затрималась біля вікна, вбираючи в себе *вільготу* осінньої ночі (Ю. Смолич). Відмінність між словами полягає лише в тому, що іменник *вільгість* порівняно рідко вживається із значенням “вогкість”. У відмінних спільнокоренових полісемічних словах переважно один із ЛСВ є спільним, проте місце й роль його в семантичних структурах – неоднакові. Наприклад, іменники *новина* і *новизна* пов’язані між собою через ЛСВ значенням “якість за знач. новий”, але якщо для іменника *новизна* –

це головне значення, то в семантичній структурі слова *новина* воно вторинне.

У двослівних парах часто один із іменників є однозначним, інший – багатозначним. Лексико-семантичні стосунки між такими словами подібні до тих, у яких перебувають полісемічні слова, наприклад: *біднота* “матеріальна незабезпеченість, нестатки, брак засобів до існування; убогість”: І бідному часом буває, що він забуває свою *бідноту*... (П. Мирний); *бідність* з таким же значенням: І *бідність*, і багатство не дають спати (М. Стельмах). Пор. інші, вторинні значення іменника *бідність*: Ця кімната вразила *бідністю* обстановки (А. Хижняк); Експерименти показали, <...> що у людей, які перебувають в умовах *бідності* подразників, змінюється настрій, розвивається втома, напруженість (Вечірній Київ).

Спільне значення у семантичній структурі полісемічного слова може бути головним або похідним. Так, іменник *глибокість* має значення “простір, що знаходиться на великій відстані від поверхні до низу або вгору (про небесний простір, космос)”: [Голоси Потерчат]: Ми ж бо не знали, що тут гості, ми б не зринали із *глибокості* (Л. Українка); Вгорі над Ліною в космічній *глибокості* яскравляться зоряні візерунки неба (О. Гончар). З таким же значенням функціонує іменник *глибина*: Он рибки затремтіли. Пливуть із *глибини* (М. Рильський); А там в високій *глибині*, де тоне тень ясна, перловий жайворон тонить: хмар-хмарова весна! (П. Тичина). Однак для іменника *глибина* це значення – вторинне (пор. головне значення “відстань зверху вниз від поверхні, краю чого-небудь”: Трактористи *глибини*, потрібної на оранці, не завжди дотримуються (В. Кучер).

Крім відмінності між спільнокореновими полісемічними словами в семантичних структурах, уживання таких іменників в однаковому значенні іноді характеризується різною частотністю. Так, наприклад, іменник *новина* менш уживаний порівняно з іменником *новизна* (див. також *вільгість* – *вільгота*).

Трислівні ряди з моносемічними й полісемічними словами. Трислівні спільнокоренові слова становлять невелику групу. Більшість з іменників, що входять у трислівні ряди, – багатозначні.

Однозначні іменники трислівних рядів здебільшого відрізняються між собою лише функціонально-стилістичними особливостями, наприклад: *білість* “абстр. ім. до *білий* у значенні “який має колір крейди, молока, снігу; протилежне *чорний*”: В небі високім проходить, безхмарними зримий ночами, Шлях, що за *білість* свою споконвіку зветься Молочним (М. Зеров); *білизна* “білість”: *Білизна* снігів Від сонця, що підводилось з-за гір, З незвичності засліплювала зір (О. Підсуха); *білина* “те саме, що й білизна”: За містом холодною *білиною* світився степ (Я. Баш). Відмінність між іменниками *білість*, *білизна*, *білина* виявляється в стилістичному забарвленні (*білість* – книжного характеру) та частоті вживання (*білина* – рідковживане).

У трислівних рядах спільнокоренових багатозначних іменників переважно всі три слова пов’язуються між собою одним із ЛСВ, але місце його в семантичних структурах цих слів – різне.

Спільнокоренові іменники *гордість* – *гордота* – *гординя* пов’язані між собою значенням “пихатість”, але якщо в семантичній структурі іменника *гордість* це значення замикає структуру, то в семантичній структурі іменника *гординя* воно є головним, а для іменника *гордота* – єдиним. Неоднаковим місцем спільного ЛСВ у семантичних структурах слів ще не вичерпується відмінність спільнокоренових іменників у значенні, через яке вони пов’язуються. Спільне значення в сучасній українській мові нормативним є лише для лексеми *гордість*. Іменник *гордота* вживається в говірках української мови, а *гординя* в синонімічному значенні – застаріле слово. Деякі полісемічні іменники трислівних рядів, як і двослівних, можуть синонімізуватися ще через якесь із значень. Так, слова *гордість* і *гординя* пов’язані між собою ще значенням “почуття задоволення від усвідомлення досягнутих успіхів”, диференціюючись при цьому його місцем в семантичних структурах, стилістичним забарвленням (іменник *гордість* більш властивий книжній мові, *гординя* – розмовній) і частотою вживання (іменник *гординя* – рідковживаний).

Лексико-семантичні відношення між іменниками чотирислівного ряду *густість* – *густина* – *густина* – *густизна* подібні до тих, у яких перебувають багатозначні слова трислівних рядів.

Слід відзначити, що серед спільнокореневих слів трапляються і різнозначні іменники, наприклад, *німота* “стан за значенням німий” і *німина* “тварина”: Ніхто в селі й не подумав дражнити його за його *німоту* (М. Томчаній); Знову німа *німота* обняла хату (П. Мирний); Звичайно, *німина*, тварина мовчуца, але вона теж тямить. Кінь не до батога, більше до ласки чулий... (О. Гончар). До такого типу слів належать також *низькість* і *низина*, *одність* і *однина*, *прямота* і *прямизна* та ін.

Аналіз українських спільнокореневих іменників на *-ість*, *-ота*, *-ина*, *-изна* дає підстави зробити деякі висновки.

Спільнокореневі слова з різнозвучними суфіксами перебувають у неоднакових лексико-семантичних відношеннях. Одні з них не відрізняються між собою, інші відмінні стилістичним забарвленням і функціонуванням у мовленні або семантичними структурами. Існують і такі, що мають різні значення. Саме різнозначність російських іменників *низина* і *низость*, *прямота* і *прямизна*, *глухота*, *глушина* і *глухость*, *глибина* і *глубокость* тощо дала підставу В. В. Виноградову заперечити наявність суфіксальної синонімії в таких однокатегоріальних утвореннях¹. Проте, незважаючи на лексичну різнозначність окремих іменників на *-ість*, *-ота*, *-ина*, *-изна*, як справедливо відзначає І. І. Ковалик, “не можна замовчувати й цього незаперечного факту, що ці слова належать до одного словотвірного розряду абстрактних назв, у зв’язку з чим їх ріднить спільне словотворчо-розрядне значення, мовними виразниками якого є суфікси *-ин-(а)*, *-ость*, *-от-(а)*...”². Отже, спільнокореневі іменники на *-ість*, *-ота*, *-ина*, *-изна* є словотвірними суфіксальними синонімами за винятком пар слів типу *німота* – *німина*. Мабуть, синонімічними слід визнати такі слова й на лексичному рівні, незважаючи на їх спільнокореневість. Р. П. Рогожнікова, полемізуючи з О. С. Ахмановою, яка вважає, що лексичними синонімами мо-

¹ Див.: Виноградов В. В. Знач., праця. – С. 198.

² Ковалик І. І. Питання словотворчої омонімії і синонімії в сфері іменників слов’янських мов // Питання слов’янознавства. Матеріали I і II республіканських славістичних конференцій. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1962. – С. 24.

жуть бути лише різнокореневі слова, слушно відзначає, що до лексичних синонімів треба зарахувати й спільнокореневі, бо ознаки, на основі яких виділяються різнокореневі та спільнокореневі синоніми, – однакові¹.

Спільнокореневі іменники на *-ість*, *-ота*, *-ина*, *-изна*, навіть тожні за значенням, не є варіантами слів, а виступають як окремі слова, оскільки відрізняються словотвірними суфіксами. Функції ж словотвірних морфем полягають в утворенні нових лексико-семантичних одиниць².

Першодрук: *Мовознавство*. – 1977. – № 2. – С. 27–32.

СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ ДЕВЕРБАТИВИ НА *-БА*, *-ННЯ* В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У сучасній українській мові поширена невелика група віддієслівних утворень із суфіксом *-б(а)*: *ворожба*, *ганьба*, *гульба*, *дільба*, *журба*, *клятьба*, *лічба*, *молотьба*, *стрільба* тощо. Більшість із них функціонує поряд із однотипними похідними на *-ння* (*-іння*, *-ення*, *-ття*), утворюючи пари спільнокореневих дериватів, які становлять значний інтерес у плані виявлення закономірностей словотвору, семантики й функціонування мовних знаків: *ворожба* – *ворожіння*, *гоньба* – *гоніння*, *гульба* – *гуляння*, *дільба* – *ділення*, *журба* – *журіння*, *клятьба* – *кляття*, *лічба* – *лічіння*, *молотьба* – *молотіння*, *стрільба* – *стріляння* і т. д. Лише окремі девербативи, наприклад, *ганьба*, *грязьба*, *дружба*, *селитьба*, *судьба* у сучасній українській мові не мають спільнокореневих словотвірних паралелей на *-ння*.

Утворені за однотипними моделями з суфіксами з однаковим словотвірним значенням, аналізовані деривати виявляють багато

¹ Див.: Рогожнікова Р. П. Знач., праця. – С. 157.

² Див.: Филин Ф. П. Знач., праця. – С. 132.

спільного в лексичній семантиці. Часто їх вважають словотвірними варіантами, лексичними дублетами, абсолютними синонімами. Проте якщо брати до уваги не тільки лексичну семантику таких пар слів, а й їх стилістичні особливості, сферу функціонування, частотність, то фактично не можна вказати на жодний девербатив, який би повністю дублював інший, спільнокореневий. Так, для окремих спільнокореневих іменників на *-ба, -ння* не можна відзначити якихось лексико-семантичних відмінностей, пор.: *гоніння* “переслідування з метою пригноблення”¹ – Ні тяжкі випробування, ні постійні жорстокі переслідування і *гоніння* з боку царя та його сатрапів – ніщо не зломило волелюбного духу народного бунтаря [Т. Шевченка] (Літературна газета); *гоньба* “те саме, що гоніння” – [Єпископ:] Ти не знаєш, як ставився твій муж до християнства? [Прісцилла:] Він перше мав до нього неохоту, хоч і не вірив поклепу на віру і не хвалив *гоньби* на християн (Леся Українка). З тотожними лексичними значеннями СУМ фіксує і спільнокореневі девербативи *тужіння* і *тужба* та *роїння* і *рійба*. Але аналізовані похідні відмінні між собою частотою використання, віддієслівні утворення з суфіксом *-б(а)* у сучасній українській мові рідковживані. Поряд із стилістично нейтральним словом *похваляння* значення “дія за знач. похвалити, похвалитися // висловлювання, що містять схвалення, хвастощі або погрозу” може передаватися і розмовним іменником *похвальба*.

Більшість спільнокореневих девербативів на *-ба, -ння* характеризуються відмінностями семантичного порядку. Аналіз семантико-функціональних особливостей таких утворень показує, що навіть слова *плавання* 1) “дія за знач. плавати”; 2) “подорожування на човні, пароплави і т. ін.; рейс судна”; 3) “навігація, судноплавство” і *плавба* “те саме, що плавання” або *ходіння* “дія за знач. ходити 1-13” і *ходьба* “те саме, що ходіння” не повністю збігаються сферою позначуваного (можна сказати *далеке плавання*, але не *далека плав-*

¹ Тут і далі лексико-семантична структура аналізованих дериватів подається за СУМ.

ба, спортивна ходьба, але не *спортивне ходіння*, як і *ходіння по муках*, але не *ходьба по муках* тощо). Таким словам властива неоднакова валентність, що унеможливорює визнання їх абсолютними синонімами.

Помітніші розходження в лексичній семантиці виявляють пари девербативів *боротьба – боріння, гульба – гуляння, дільба – ділення, лічба – лічення, клятьба – кляття, міньба – мінання, мольба – моління, молотьба – молотіння, просьба – прошення, служба – служіння, стрільба – стріляння, хвальба – хваління, чиньба – чинення*. У більшості випадків ці спільнокореневі іменники, синонімізуючись одним із значень, відрізняються іншими. Так, девербативи *молотьба* і *молотіння* (*молочення*), *сівба* і *сіяння* збігаються своїми процесуальними значеннями, пор.: А іншим треба було за труди Платить, щоб *молотьбу* кінчать (І. Франко) – З миски, мабуть, добрі молотники? Ну, а так, як до діла, то з вашим *молотінням* будемо без насіння?! (Г. Косинка); На півдні долини Амудар’ї почалася *сівба* бавовнику (з газ.) – Ти ся журиш, пане брате, *сіянням*, оранням, Я ся журу, пане брате, першим закоханням (коломийка). Разом з тим віддієслівні утворення на *-ба*, на відміну від спільнокореневих із суфіксом *-ння*, мають ще значення пори, часу, коли молотять (сіють): Оце возовиця підходить, а там і *молотьба* (А. Головка); Тієї ж весни й віддали Остапа в економію в погоничі на всю *сівбу* (А. Головка).

Іменники *дільба* і *ділення* синонімізуються значенням “дія за знач. ділити 1; розподіл”; “дільба скарбу”; “ділення майна”. Проте якщо для першого з них це значення єдине, то для другого тільки головне в лексико-семантичній структурі, яку формують ще такі лексико-семантичні варіанти “математична дія, за допомогою якої дізнаються, скільки разів одна величина вміщається в другій, одне число в другому або у якому відношенні вони знаходяться” (*ділення чисел*); “поділ, розчленування // біологічний процес безстатевого розмноження тваринних і рослинних, клітин” (*ділення клітини*); “віддаль між позначками на вимірювальній шкалі” (*ціна ділення – один сантиметр*).

Зрідка значень, через які синонімізуються спільнокореневі девербативи, може бути більше, ніж одне. Так, іменник *служіння* має два значення, перше – “дія за знач. служити 3–5” – близьке головному значенню спільнокореневого девербатива *служба* “дія за знач. служити 1–5, 7, 8” і друге – “виконання в церкві релігійних обрядів; богослужіння”, що повністю дублює сьоме значення слова *служба*.

Слід зауважити, що мовленнєва реалізація спільнокореневих девербативів на *-ба, -ння* у тотожних значеннях неоднакова: одне із спільнокореневих утворень частіше використовується, відтісняючи на становище рідковживаного інше. У семантичному розходженні спільнокореневих девербативів на *-ба, -ння* і в різному функціональному навантаженні аналізованих похідних в однакових значеннях виявляється одна з важливих тенденцій розвитку мовної системи на лексико-семантичному рівні – тенденція до уникнення співіснування спільнофункціональних елементів.

Наслідки дії цієї тенденції можуть бути й більш відчутними – аж до повної втрати синонімічних зв’язків між спільнокореневими похідними чи виходу з ужитку одного з девербативів, тобто руйнування ряду спільнокореневих дериватів. Так, іменник *свадьба*, утворений за допомогою суфікса *-б(а)* від дієслова *сватати(ся)*, спочатку означав одну з частин традиційного весілля, під час якої розв’язується питання про шлюб (ЭСРЯ), як і спільнокореневий девербатив *сватання*. У сучасній українській мові це значення властиве тільки лексико-семантичній структурі девербатива *сватання*, яку ще формує лексико-семантичний варіант “дія за знач. сватати і свататися”, пор.: [Наум]: При такому важному ділі, як є *сватання*, не можна усього говорити (Г. Квітка-Основ’яненко); Дві неділі пізніше змінила Домніка свої думки щодо *сватання* Ілії (О. Кобилянська). Девербатив *свадьба* в сучасній українській мові вживається лише у значенні “весілля”: Вітер на сопілку грав, напинає бубни Осінь, – скоро буде *свадьба* (В. Сосюра).

Різні лексичні значення у сучасній українській мові мають також спільнокореневі девербативи *різання* “дія за знач. різати 1–7, 10–13” і *різьба* 1) “мистецтво вирізування малюнка, візерунка на яко-

му-небудь твердому матеріалі”; 2) “малюнок, візерунок, вирізаний на якому-небудь твердому матеріалі”, 3) *техн.* “гвинтова канавка на циліндричній або конічній поверхні чого-небудь” та *садіння* “дія за знач. садити” і *садиба* 1) “житловий будинок та господарські будівлі з прилеглими до них садом і городом, що разом є окремим господарством”; 2) “адміністративно-господарські, виробничо-господарські та житлові будівлі колгоспу, радгоспу тощо, зосереджені в одному місці”; 3) “ділянка землі, що відводиться комусь для забудови, під сад та город”.

УРС ще подає з поміткою *рідк.* девербатив *голосьба* із значенням, що дублює семантику спільнокореневого віддієслівного утворення *голосіння* “дія за знач. голосити і звуки, утворювані цією дією”, пор.: Натовпилось у хату людей; гомін, *голосьба* (Марко Вовчок) – Почалося прощання, обнімання, почувся плач, *голосіння* (Панас Мирний). Слід відзначити, що слово *голосьба* у Лексичній картотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР представлено єдиним наведеним прикладом. Усі новіші словники сучасної української мови вже не фіксують іменник *голосьба* як такий, що вийшов із активного вжитку.

Проведений аналіз спільнокореневих девербативів на *-ба, -ння* у сучасній українській мові засвідчує різноманітність семантико-функціональних відношень між ними: вони можуть відрізнятися лише частотою або сферою використання при тотожності лексичних значень (*гоньба* – *гоніння*, *рійба* – *роїння*, *похвальба* – *похваляння*), іншими лексичними значеннями при спільності одного, зрідка двох (*молотьба* – *молотіння*, *дільба* – *ділення*, *служба* – *служіння*) або мати різні значення (*свадьба* – *сватання*, *різьба* – *різання*). Слід зауважити й те, що девербативи з суфіксом *-ння*, на відміну від спільнокореневих похідних із формантом *-ба*, послідовніше передають процесуальні значення, останні нерідко набувають непроцесуальних значень, пор.: *служба* “солдат”, “слуги, прислуга”; *журба* “невеселий настрій; печаль, смуток”; “обставини, що викликають важкі почуття, сильні переживання, печаль, смуток”; *лічба* “кількість чого-небудь”; *заст.* “арифметика”; “взаємні рахунки, претензії тощо”, *стрільба* “пищаль”; “вогнестрільна зброя” та ін.

Питання про статус аналізованих спільнокореневих похідних на словотвірному й лексико-семантичному рівнях у сучасній лінгвістичній літературі розв'язується по-різному. Перш за все постає проблема кваліфікації таких утворень як окремих слів чи варіантів одного слова. О. С. Ахманова, слідом за О. І. Смирницьким, вважає, що “при наявності в будові двох або більше глос різних афіксальних морфем (при спільності кореневої частини) ця другорядна чи підпорядкована зовнішня відмінність (тобто відмінність у звуковій оболонці) може виявитися позбавленою відповідних лексико-семантичних відмінностей. Тому такі глоси виступлять уже не як глоси різних слів, а як словотвірні варіанти одного й того ж слова”¹. Виходячи з цього, значну частину спільнокореневих девербативів на *-ба*, *-ння*, зокрема тих, які не мають лексико-семантичних відмінностей (*гоньба* – *гоніння*, *тужба* – *тужіння*, *рійба* – *роїння* і т. д.), слід визнати варіантами одних слів, а не окремими словами. Описуючи іменники із значенням дії в російській мові, О. С. Ахманова так і поступає, вважаючи словотвірними варіантами спільнокореневі девербативи *добавление* – *добавка*, *сортирование* – *сортировка*, *обжигание* – *обжог* і т. п.². Словотвірними варіантами вважають подібні утворення і В. А. Гречко³ та М. А. Павленко⁴, визнаючи їх у той же час і самостійними словами. З таким трактуванням важко погодитися. Як слушно зауважила Р. П. Рогожникова⁵, О. С. Ахманова, вирішуючи питання про статус спільнокореневих утворень із різними афіксами, не врахувала морфемну будову слова і роль афіксальних морфем. Спільнокореневі девербативи на *-ба*, *-ння*, в тому числі й ті, які не мають жодних лексико-семантичних

¹ Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Гос. уч.-пед. изд-во МП РСФСР, 1957. – С. 214.

² Там само. – С. 220, 221.

³ Гречко В. А. Однокоренные синонимы и варианты слова // Очерки по синонимике современного русского литературного языка. – М.; Л.: Наука, 1966. – С. 134.

⁴ Паўленка М. А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню: Жаночыя асабовыя намінацыі у старабеларускай мове. – Мінск: Вид-ва БДУ, 1978, – С. 106–107.

⁵ Рогожникова Р. П. Соотношение вариантов слов, однокоренных слов и синонимов // Лексическая синонимия. – М.: Наука, 1967. – С. 152.

відмінностей, не можна вважати варіантами одного слова вже тому, що тотожність слова не може зберігатися, якщо не зберігається тотожність морфем, що утворюють його основу¹. Визнання аналізованих девербативів варіантами одного слова суперечить також поширеному в сучасній лінгвістиці поняттю варіювання як позиційно зумовленої видозміни². Суфікси *-б(а)*, *-нн(я)* – словотворчі морфемі, і на це не можна не зважати. Як такі, вони утворюють різні слова, а не варіюють основу одного слова.

Різне тлумачення сутності спільнокореневих утворень позначилося й на розв'язанні питання про синонімію таких слів. Протиставляючи синонімію словотвірному варіюванню слова як її межю, О. С. Ахманова, зрозуміло, не вважає спільнокореневі похідні з однаковим значенням лексичними синонімами³. “Проте синонімія і варіювання в мові – принципово відмінні явища, тоді як спільнокореневі слова становлять частину проблеми синонімії, оскільки в даному випадку розглядаються співвідношення значень різних слів”⁴. Характерно, що, виходячи з різноплановості варіантності й синонімії, дехто з мовознавців розширює рамки синонімії за рахунок не лише спільнокореневих утворень, а й несамостійних лексичних одиниць – справжніх варіантів⁵.

Проведений аналіз лексико-семантичних взаємовідношень між спільнокореневими девербативами на *-ба*, *-ння* в сучасній українській мові показав, що вони повністю відповідають типам кореляцій між різнокореневими лексичними синонімами. Винятком є пари різнозначних слів типу *різьба* – *різання*. Важко погодитися й з тими мовознавцями, які, протиставляючи лексичну синонімію

¹ Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. – М.: Просвещение, 1972. – С. 63.

² Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика. – М.: Просвещение, 1977. – С. 72.

³ Ахманова О. С. Знач. праця. – С. 230–232.

⁴ Рогожникова Р. П. Знач. праця. – С. 159.

⁵ Иванникова Е. А. К вопросу о взаимоотношении понятия варианта с понятием синонима // Синонимы русского языка и их особенности. – М.-Л.: Наука, 1972. – С. 148–149.

морфологічній (словотвірній), не визнають аналогічні розглянутим спільнокореневі слова лексичними синонімами на тій підставі, що відтінок у їх значення вносять афікси¹. У таких випадках треба брати до уваги, що спільнокореневі утворення виступають одночасно і як одиниці словотвору, і як одиниці лексики. Як різні слова, що тотожні чи близькі за значенням, вони в парі з різнокореневими є феноменом лексичної синонімії, хоча значущість і функції спільнокореневих синонімів дещо відмінні від різнокореневих². Разом з тим тотожні чи близькі за значенням спільнокореневі слова з однозначними, але різнозвучними суфіксами є словотвірними суфіксальними синонімами. Таким чином, спільнокореневі девербативи на *-ба*, *-ння* у сучасній українській мові є окремими словами і, за винятком різнозначних типу *різьба – різання*, виступають як лексичними, так і словотвірними суфіксальними синонімами.

Умовні скорочення

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

ЭСРЯ – Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Рад. школа, 1970.

УРС – Українсько-російський словник: В 6 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953–1963.

Першодрук: Українське мовознавство: Республ. міжвідомчий наук. збірник. – К.: Вища школа, 1983. – Вип. 11. – С. 44–50.

¹ Ощипко І. Й. Практична стилістика сучасної української літературної мови. Лексика і фразеологія. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – С. 34.

² Див.: Рогожнікова Р. П. Знач. праця. – С. 158; Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 85–87.

СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКИХ СПІЛЬНОКОРЕНЕВИХ ДЕАД'ЕКТИВІВ НА *-ІНЬ*, *-ІСТЬ*, *-ОТА*, *-ИНА*, *-ИЗНА*, *-Ø_c*

У системі іменникового словотвору сучасної української мови функціонує більше десяти відприкметникових утворень із суфіксом *-інь*: *бистрінь*, *височінь*, *гладінь*, *глибочінь* (і *глибінь*), *голубінь*, *далечінь*, *просторінь*, *сивінь*, *студінь*, *твердінь*, *теплінь*, *широчінь*. Ці деривати, виникнувши на власне українському ґрунті, становлять специфіку українського іменникового словотвору¹.

Аналізуючи семантичні відношення між твірними прикметниками і похідними іменниками на *-інь*, доводиться констатувати їх неоднорідність. Значення “абстрагована ознака” передають лише два іменники – *голубінь* і *сивінь*. Усі інші деад'єктиви об'єднуються спільним інваріантним значенням “носій ознаки”. У виявленому в цих дериватах типі виділяються три семантичні підтипи на позначення: 1) простору, що характеризується ознакою, названою твірним прикметником: *височінь*, *глибочінь* і *глибінь*, *далечінь*, *просторінь*, *широчінь*; 2) поверхні, місця, що характеризуються ознакою, названою твірним прикметником: *бистрінь*, *гладінь*, *твердінь*; 3) погоди, що характеризується ознакою, названою твірним прикметником: *студінь*, *теплінь*.

Низький ступінь продуктивності, як і семантична неоднорідність деад'єктивів на *-інь*, у сучасній українській мові значною мірою зумовлені співфункціонуванням однотипних відприкметникових утворень із суфіксами *-ість*, *-от(а)*, *-ин(а)*, *-изн(а)*, *-Ø_c*.

Г. Пауль розглядав появу мовних надлишків на зразок рядів спільнокореневих різносуфіксальних однозначних чи близьких за

¹ Ковалик І. І. Своєрідні особливості іменникового словотвору української мови // Граматичні та стилістичні студії з української і російської мов. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 76–77; Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору. – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 1960. – С. 131; Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. – К.: Рад. школа, 1964. – Ч. 1. – С. 32.

значенням дериватів неминучою і закладеною в самій природі мовного розвитку¹.

У літературній мові причини появи різнооформлених утворень з однаковим значенням посилюються ще й стилістичними та поетичними факторами². Мова постійно намагається позбутися надлишків або шляхом зникнення паралельних способів вираження, за винятком одного, або позитивним використанням їх, при якому відбувається семантична чи стилістична, функціональна диференціація спільнокореневих слів. Останнє спостерігаємо, досліджуючи лексико-семантичні відношення між відприкметниковими спільнокореневими іменниками на *-інь*, *-ість*, *-ота*, *-ина*, *-изна*, *-Ø_c*.

Для того щоб виявити ступінь семантико-стилістичних розходжень між досліджуваними дериватами і визначити їх статус на лексичному й словотвірному рівнях, проведемо порівняльний аналіз лексико-семантичних структур (ЛСС) іменників на *-інь* і спільнокореневих деад'єктивів на рівні окремих лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) з урахуванням їх функціонально-стилістичних особливостей.

Члени лише одного ряду *голубінь* – *голубизна* виражають абсолютно однакове значення “голубий колір, голубий відтінок чого-небудь”³. Останні одинадцять рядів різносуфіксальних похідних засвідчують більші чи менші семантико-стилістичні розходження.

Три моносемантичні іменники на *-інь*, крім *голубінь*, у трьох і чотирислівних рядах синонімізуються з іншими однорядними утвореннями, наприклад, деад'єктив *гладінь* має значення “рівна, гладка поверхня”, яке разом із значенням “вид вишивки” формує також ЛСС відприкметникового деривата *гладь*, тоді як мотивований тим же прикметником *гладкий* іменник *гладкість* передає абстраговано від носія ознаку рівного, без загинів, виступів, западин. У ряді похідних із спільною твірною основою *бистр-* значення “швидка

течія, а також місце, де найшвидше тече вода в річці” дублюють слова *бистрінь* і *бистрина*. Значення “швидка течія” передає також деад'єктив із нульовим суфіксом *бистря*, функціонування якого обмежене розмовним мовленням.

У складніших і різноманітніших лексико-семантичних взаєминах із спільнокореневими деад'єктивами на *-ість*, *-ота*, *-ина*, *-изна*, *-Ø_c* знаходяться полісемантичні слова на *-інь*. Тут можна виділити чотири типи взаємовідношень.

1. Іменник на *-інь* одним із значень пов'язується з усіма членами ряду. Так, ЛСС слова *височінь* включає два значення – головне “простір на великій віддалі від землі” і переносне “високий, значний рівень розвитку чого-небудь”. Лексичне значення “простір на великій віддалі від землі” виражають також усі спільнокореневі з деад'єктивом *височінь* різносуфіксальні похідні, диференціюючись іншими ЛСВ (пор.: *високість*; *височина*), а також місцем цього значення в ЛСС (*висота*, *височина*) та його конотацією (*вись*). Із словами *висота* й *височина* іменник *височінь* синонімізується ще й своїм переносним значенням.

2. Іменник на *-інь* синонімізується з усіма членами ряду різними своїми значеннями. СУМ засвідчує чотири ЛСВ слова *теплінь*: 1) “дуже тепла погода”; 2) “відносно висока температура у приміщенні”; 3) “нагрів кого-, чого-небудь; підвищена температура чогось”; 4) *перен.* “душевна теплота, доброзичливість”. Першим із них він пов'язується з дериватом *теплина*, третім і четвертим – з деад'єктивами *теплість*, *теплота*, *тепло*, диференціюючись у той час місцем ЛСВ у ЛСС слів та його функціонально-стилістичними особливостями.

3. Іменник на *-інь* лексичною семантикою пов'язаний тільки з деякими, але не всіма спільнокореневими дериватами. Так, деад'єктив *твердінь*, що має два значення: 1) *книжн.* “небесне склепіння, небозвід; небо”; 2) “тверда поверхня чогось; маса, товща чогось твердого”, – повністю синонімізується з застарілим іменником *твердь*; другим значенням пов'язується з рідковживаним словом *тверджа*, тоді як мотивовані тим самим прикметником *твердий* спільнокореневі похідні *твердість* і *твердота* розвинули відмінні значення, зокрема “якість за значенням *твердий*”, “душевна

¹ Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – С. 301.

² Там само. – С. 302.

³ Тут і далі ЛСС аналізованих дериватів подаються за СУМ (Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970–1980).

стійкість, непохитність”; *фіз.* “здатність тіла чинити опір змінюванню форми та розміру”, а *твердиня* – “фортеця”; “надійна опора, заслона, захист”.

4. Іменник на *-інь* лексичним значенням відмінний від спільнокореневих утворень. Цей тип лексико-семантичних відношень ілюструє двослівний ряд полісемантичних деад’єктивів *просторінь* – *просторість*. Іменник *просторість* передає абстраговано від носія ознаку просторого, місткого, а також нічим не обмеженого, вічного. Інші значення виражає спільнокореневий дериват *просторінь*: 1) *філософ.* “одна з основних об’єктивних форм існування матерії, яка характеризується протяжністю й обсягом”; 2) “необмежена протяжність; тривимірна протяжність над землею; 3) “вільний, великий обшир”.

Отже, члени аналізованих рядів спільнокореневих різносуфіксальних утворень перебувають у різноманітних лексико-семантичних відношеннях: від дублювання семантики й тотожності функціонально-стилістичних особливостей до повної відмінності референтної співвіднесеності. Найхарактернішим у цих рядах слів є збіг частини значень при розходженні інших, при цьому спостерігається тенденція до функціонально-стилістичного розмежування спільнокореневих похідних у спільних значеннях.

Деад’єктивам на *-інь* семантично найближчі спільнокореневі похідні з нульовим суфіксом, а найбільш віддалені – з суфіксом *-ість* (пор.: ЛСС пар слів *бистрінь* – *бистря*, *далечинь* – *далеч*, *студінь* – *стужа*, *твердінь* – *твердь* і *гладінь* – *гладкість*, *просторінь* – *просторість* і т. д.).

Спільнокореневі деад’єктиви на *-інь*, *-ість*, *-от(а)*, *-ин(а)*, *-изн(а)*, *-Ос*, за винятком різнозначних типу *студінь* – *студеність*, як похідні слід визнати словотвірними синонімами. Порівняльний аналіз ЛСС спільнокореневих утворень показав, що лексико-семантичні відношення між ними аналогічні синонімічним взаємовідношенням різнокореневих слів.

Першодрук: Дослідження з словотвору та лексикології. – К.: Вища школа, 1985. – С. 30–34.

ХУДОЖНЄ СЛОВО

ОКАЗІОНАЛЬНЕ СЛОВОВЖИВАННЯ У ПОЕЗІЇ Б.-І. АНТОНІЧА

Якщо поезія, за словами Ліни Костенко, – “це завжди неповторність”, то однією з її прикметних конститутивних ознак є мовна категорія okazionalності, поняття, яке хоч і відоме в лінгвістиці, однак неоднозначно інтерпретоване, до того ж лише у зв’язку з дослідженням словотвору й лексики. Про okazionalне словотворення й okazionalізм (пор. лат. *occasio* “випадок”, англ. *occasional*, франц. *occasionel*, нім. *okkasionell* “випадковий”) кажуть тоді, коли процес утворення похідного і його результат, тобто дериват, відзначаються цілеспрямованим відхиленням від норми, а отже, незвичністю, порушенням усталених асоціативних зв’язків, таким собі авторським суб’єктивізмом у конструюванні мовних одиниць, який зумовлює низку їх сутнісних ознак, зокрема мовленнєвий статус, невідтворюваність, словотвірну похідність, позанормативність, функціональну одноразовість, контекстуальну залежність, експресивність, номінативну факультативність та індивідуальну належність¹. Проте okazionalність як категорія, що ґрунтується на невідповідності загальноприйнятому вживанню, властива не тільки словотвору та лексиці, а й іншим сферам мови.

Власне кожен випадок свідомого відхилення від мовної норми з метою досягнення емоційно-експресивного ефекту є виявом okazionalності, інакше кажучи, okazionalність, як і її антипод – узуальність, виявляє себе на всіх рівнях мови. Показовою з цього погляду є спроба виділити в російській мові okazionalізм не тільки словотвірні й лексичні, а й морфологічні, синтаксичні, фразеологічні, семантичні, стилістичні². Не торкаючись тут проблеми ти-

¹ Лыков А. Современная русская лексикология (русское okazionalное слово). – М.: Высш. школа, 1976.

² Ханпира Э. Okazionalные элементы в современной речи // Стилистические исследования (на материале современного русского языка). – М.: Наука, 1972. – С. 245–317.

пології okazіоналізмів, відзначимо, що okazіональність є визначальною ознакою поетичної мови, вона стосується самої її суті. Про це свого часу писав ще Я. Мукаржовський: “[...] поетична мова не є різновидом мови літературної. Однак цим не заперчується тісний зв’язок між обома мовами, який ґрунтується найперше на тому, що літературна мова є для мови поетичної тлом, на якому відображається підказана естетичними міркуваннями *навмисна деформація мовних частин твору*, іншими словами, *навмисне порушення мовної норми*”¹ (виділення наше – В. Г.).

Кожен автор поетичного твору вдається до okazіональних мовних засобів, бо “позбавляти поетичний твір права порушувати літературну норму означає заперечувати поетичну творчість”², однак вони функціонально неоднорідні і детерміновані ступенем розвитку літературної і поетичної мови та індивідуально-авторськими мовно-естетичними уподобаннями.

Вивчення особливостей мовних okazіональних ресурсів уможливорює з’ясування феномена поетичності того чи іншого майстра слова, дає надійний матеріал до історії розвитку поетичної мови.

Поезія Б.-І. Антонича засвідчила новий етап у розвитку української поетичної мови, який характеризується помітним розширенням можливостей деформації норм літературної мови, що вели до якісного оновлення й збагачення мовної палітри і всієї образної системи, тропіки й символіки. При цьому важливо відзначити, що новизна і своєрідність поетичної мови Б.-І. Антонича, зумовлені деформацією літературної мови, були не наслідком, так би мовити, спонтанного мовно-поетичного світосприймання поета, а результатом тривалої цілеспрямованої пошукової творчої праці над мовою як фундаментальною, базовою категорією в поетичній творчості. Про свідомий відхід від тодішнього мовно-естетичного канону, навмисне відхилення від літературних норм поет писав у своєму поетичному маніфесті *Ars poetica II, 1*:

¹ Мукаржовский Я. Литературный язык и поэтический язык // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С. 407.

² Там само. – С. 414.

*сміюся з правил і вимог,
Для мене поетику
складає сам Бог.*

Є ще один беззаперечний аргумент на підтвердження сказаного. Okazіональність, чи деформація норми літературної мови, може здійснюватись шляхом актуалізації в поетичних творах діалектних мовних одиниць. Неперевершеним майстром мовно-поетичного освоєння діалектних компонентів мови був В. Стефаник, творчістю якого не міг не захоплюватись Б.-І. Антонич. Однак поет у своїй творчості щодо мови творів обирає цілком протилежний підхід. Носій і добрий знавець рідного йому лемківського діалекту, Б.-І. Антонич ще в гімназіяльні роки багато читає української класики й вчиться літературної мови, а згодом, студіюючи слов’янську філологію у Львівському університеті, так досконало опанував українську літературну мову, що в її знанні перевершив друзів-галичан, на мові яких діалект позначився меншою мірою. Це було результатом наполегливої праці над мовою, яка, крім іншого, включала копітку працю зі словниками, укладання великої картотеки, в якій згруповані синоніми з творів видатних українських письменників тощо. Опанувавши добре українську літературну мову, фахово вивчивши функцію діалектизмів у художніх творах, Б.-І. Антонич “зумів передати у своїх віршах красу рідного лемківського краю, майже не вдаючись до діалектизмів ні лексичних, ні морфологічних”¹.

Важливий бік okazіонального слововживання Б.-І. Антонича становить утворення та використання в поетичній мові індивідуально-авторських дериватів, які зазнали деформації вже в процесі їх конструювання. Значна кількість різночастиномовних okazіональних слів, утворених поетом на основі неоднакових словотвірних моделей з різнотипними деформаціями упродовж усього періоду творчості, свідчить про те, що їх використання в поетичній мові було не випадковим, а усвідомленим, цілеспрямованим і стало однією з прикметних ознак мовотворчої манери Б.-І. Антонича. Разом із okazіональними утвореннями М. Семенка, П. Тичини,

¹ Ільницький М. Богдан-Ігор Антонич: Нарис життя і творчості. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 22.

Є. Плужника та ін. антоничівські словотвірні деформації збагатили скарбницю української поетичної мови справжніми знахідками.

Серед іменникових словотвірних okazіоналізмів відзначені префіксальні, суфіксальні, префіксально-суфіксальні й комозитні. Їх okazіональність досягається здебільшого деформацією валентності словотворчих компонентів слова. Так, поєднання префікса *за-* не з дієслівною чи прикметниковою основою, що для нього є нормою в українській мові, а з іменниковою призвело до появи позанормативного слова для позначення сегмента дійсності, який не має вербального вираження:

Найблакитніше з всіх блакитних див –
 занебо,
 Що, як вогонь з-за мряки, світить
 з-поза ночі.

(Чаргород, або як народжуються міти)

Варто відзначити, що індивідуально-авторські утворення з відхиленням від норми, крім того, що самі собою є носіями неповторності й новизни мовного відтворення особливостей поетичного світобачення, вжиті не як самодостатні мовно-естетичні одиниці, а в комплексі з іншими лінгвопоетичними засобами, забезпечуючи таким чином поліфонність і панорамність поетичного освоєння дійсності. Дослідники звернули увагу на те, що творення нових слів із префіксом *пра-* стало однією з ознак авторського стилю Б.-І. Антонича¹. Справді, утворені поетом okazіональні деривати з префіксом *пра-* вже за кількістю становлять майже половину українських узуальних утворень із таким формантом. Їх okazіональність і поетичність зумовлені несподіваними, неочікуваними твірними основами, пор.:

Хай сонце – *прабог* всіх релігій –
 золотопере й життєдійсне,
 благословить мій дім крилатий.
 (Молитва)

¹ Андрухович Ю. Богдан-Ігор Антонич і літературно-естетичні концепції модернізму: Дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 193–194.

Кубло орлів поразки вигнаних з *прааю*
 квітає лисий шпиль, де мідну ніч вітають
 лілеї зір сходячих [...]

(Пісня)

Мов папороть перед очима
 стає *прапервісність* твоя.

(Змія)

У нормативних похідних на зразок *прабатьківщина*, *прамова* префікс виражає значення передування певного явища іншому. Поєднання ж префікса *пра-* із твірним словом, семантика якого виключає передування чогось позначуваному (бо що може передувати Богові, раю чи первісності?), спричинює okazіональний характер, а відтак і поетичність таких слів.

Алогічність поєднання префікса *пра-* з семантикою кольору твірного слова актуалізує його в контексті літературно нормативних лексем, а метафоризація деривата значно підсилює його експресивність:

Надлюдські справи це, нелюдські
 квітів льоти,
празелень звуків, флейт *прамова*,
 дно натхнення.

(Концерт)

Такими ж суто антоничівськими okazіональними префіксальними утвореннями стали його *праліто* (*Праліто*), *праріч* (*Балада про пророка Йону*), *праслово* (*Молитва*), а також *праарійський* (*Міф*), *прапервісний* (*Праліто*), *прасвітлий*, *прасдиний* (*Данієл у ямі левів*).

Нечисленні суфіксальні субстантивні okazіоналізми теж ґрунтуються переважно на деформації валентності словотворчих компонентів похідного. У більшості випадків суфікс поєднується із ненормативною для цієї словотвірної моделі твірною основою:

Пливе овець отара в білім молоці своєї вовни,
 минає місяць квітів – звить його *трояндень!*

(Самаритянка біля криниці)

Okazіональну дериваційну трансформацію *квітня* в *трояндень* полегшили відношення гіпонімії між їх твірними.

За зразком деривата *синява* утворені похідні слова й від інших кольористичних прикметників – *блакитнява, білява*:

Вже не блакить – це вже *блакитняви*
фонтани
і небо неймовірне – в смуги звук потягтий.

(Пісня про дочасне світло)

Блакить і *білява*. Сопілок перемови.
Вітровіння.

(Самаритянка біля криниці)

Коло твірних відприкметникових іменників на *-ощі* okazіонально розширене ад'єктивом *сонний*:

Побудник надокучний, що з дрімоти
нас кличе, *соннощі* й нудьгу зганяє

(Книжка)

Б.-І. Антоничу безпідставно приписують авторство неологізму *ключар*¹. Це слово утворено значно раніше, його в своїх творах вживали вже Марко Вовчок, Леся Українка, Іван Франко. Натомість поетові належить дериват *листар* аналогічної словотвірної структури, який так і не став надбанням мови, а залишився індивідуально-авторським утворенням, як і формально подібний до нього, що-правда, деад'єктив *пустар*:

Листар носив листи зелені,
листи шуміли. Ех, весна!

(Елегія про ключі від кохання)

Виє вітрами безмежний *пустар*,
безкрай і вічності тінь.

(Гострим ножем)

Прагнення до свіжого, небанального слова змусили поета придіслівний формант *-тти(я)* поєднати з твірною основою іменника *квіти*:

Багрянородна ніч. Тривожний серця токіт.
Земля і кров. Пливе у вир затоки *квіття*.

(Затерті сліди)

¹ Андрухович. Ю. Знач. праця. – С. 194.

У пошуках найбільш вдалого слова Б.-І. Антонич нерідко вдався до так званої нульової суфіксації, усичення твірної основи, яке могло супроводжуватись певними морфологічними явищами, наприклад:

Та він [хтось], мов хмара, величезний.

І пухне, мов пухир надутий,
аж німо кам'яніє погляд,
щоби останній раз майнути,
і розпливається в *непроглядь*.

(Страшна тінь)

Процес утворення таких слів характеризується найменшим ступенем деформації. Власне вони становлять перехідну категорію утворень між потенціальними й okazіональними словами, але як неологізми та ще й у структурі певних тропів чи стилістичних фігур стають засобом вираження експресивності.

Із префіксально-суфіксальних okazіональних утворень відзначений своєрідний дериват *передсіння*:

Та не бажаю *передсіння* раю, бо я знаю:
страшна, страшна це річ живим упасти
в руки Бога.

(*Veni sancte spiritus!*)

В іменникових композитних утвореннях (в окремих із них композицію супроводжує суфіксація) okazіональність виникає внаслідок незвичного для літературної норми поєднання твірних основ:

Колишеться достойно сонний лев морський,
морів монарх, в слизькій короні

з *зірковітнів*,

що рясно розквітають в пуші водяній
в океанічні весни і підводні квітні.

(Балада про пророка Йону)

Незважаючи на незвичність поєднаних в одному слові понять, словотвірна мотивованість більшості okazіональних композитів доволі прозора, пор.: *зорелев* – сузір'я лева (*Зорелев*), *зореколо* – коло зір (*Назавжди*), *Чаргород* – чарівний город (*Чаргород*, або як народжуються *міти*), *касопорець* – пороти касу (*Балада про*

провулка). Однак словотвірна мотивованість окремих неканонічних композитів ускладнена. Для її осягнення потрібний ширший контекст, іноді всього вірша, як, наприклад, для деривата *колодійство* у однойменній назві вірша:

Вже сонця колесо збиває стельмах,
ще обруча – до осі полум'яної!
Цим возом їхатиме завтра Зельман,
ключар і староста гульби весняної.
Відносить стельмах сонце ковалеві:
– Обруч найбагряніший викуй, майстре
мій,

Щоб сонце жевріло ясніш гриви лева
весні трояндній й осені оайстреній!

Б.-І. Антонич збагатив українське поетичне мовлення і кількома okazіональними юкстапозитами. Основою для таких утворень послужили літературно нормативні юкстапозити, в основі яких лежить “відношення семантичного уподібнення різних понять на основі якоїсь загальної риси, яка імпліцитно є в них, але не вказується”¹. В okazіональних юкстапозитах відображається об’єктивна природа речей, у них основа уподібнення понять очевидна, а okazіональність і поетичність досягається ототожненням предмета й образу порівняння у складному імені звичайним зчепленням простих слів:

Лиш дуб крізь біле море,
дельфін рослинний, вдаль пливе
і лірою *сніг-саван* поре,
віщуючи життя живе.
(*Віщий дуб*)

Якщо на суто конструктивні особливості творення юкстапозитів накладається ще відсутність природних зв’язків ототожнюваних у них понять, образність і символічність таких okazіональних юкстапозитів помітно зростає:

¹ Бенвенист Э. Синтаксические основы именного словосложения // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – С. 244.

Співай, душе моя, похвальну
псалму Богу,
словами-зорями, словами-перлами
лунай і мерехти,
співай, душе, ясного сонця перемогу,
словами-рожами, словами-іскрами горить
вогонь святий

(*Magnificat*)

Значну частину okazіональних дериватів у поезії Б.-І. Антонича становлять прикметникові утворення. Вони відзначаються своїми специфічними особливостями з погляду їх деривації і функціонування, що зумовлено деформаціями внутрішньої і зовнішньої валентності мовних компонентів. Цілеспрямованим відхиленням від літературної норми позначене, з одного боку, поєднання словотворчих частин похідного, а з іншого, – сполучуваність ад’єктива з означуваним іменником: *трояндна весна, оайстрена осінь (Колодійство), острунена душа (Веретено), мелодійнена весна (Елегія про ключі від кохання), міжвітний лет, міжзірний волокита (Метеор), ковзанні планети (Ковзани)*.

Характерно, що переважна більшість okazіонально утворених прикметників є складними словами. Це пов’язано з більшими семантичними, комунікативними і естетичними можливостями композитів у порівнянні з афіксальними дериватами. Річ у тім, що складні імена являють собою результат трансформації деяких типових синтаксичних структур в іменні знаки, а це “дає змогу вживати цілі речення як прикметники або іменники і вводити їх у цій новій якості в інші речення”¹. Утворення складних слів – невичерпне джерело поповнення поетичного лексику і тропіки, зокрема епітетів. Це добре розумів Б.-І. Антонич, пор.:

І виноград, і водоспад удолі,
І сад, і *дзвінкодзвонні* солов’ї.

(1)

Земля – арфа *мільйонострунна*,
арфа *злотострунна*,

¹ Бенвенист Э. Знач. праця. – С. 256.

Із небагатьох прислівникових дериваційних okazіоналізмів переважають відприкметникові деривати на -о:

Країна, що над нею місяць грає, як і грав,
волошково, пшенично, черешнево, вільхово,
вербово.

(Шевченко)

Деформація кола твірних основ уможливила деривацію окремих okazіональних прислівників не лише від основ відносних прикметників, а й від дієслівних, від яких прислівники на -о взагалі не утворюються. Ступінь okazіональності таких утворень значно вищий, ніж попередніх, пор.:

Крізь вихор чалий кінь зарже над ранок,
роздвінно гупне копитом в поріг.

(Молодий поет)

Крім неuzuального розширення кола твірних основ, okazіональність деяких композитних утворень зумовлена поєднанням логічно не поєднаних слів:

Дзвони б'ють невгамонно, кличуть чудо містерії,
дзвони б'ють срібнотонно, струмись радісних слів,
дзвони б'ють самодзвонно, бо це духа й матерії,
дзвони б'ють, гармонійний воскресає двоспів.

(Resurrectio)

пишна весна на миль сім широкодзвонно

пливе.

(Львівська елегія)

Таким чином, однією з характерних ознак творчої манери Б.-І. Антонича стала деформація словотворчого акту, свідоме відхилення від норм сполучуваності дериваційних компонентів у процесі творення похідних, у результаті якого вони набувають експресемізувальних властивостей. Твердження дослідників творчості поета про те, що він "не любить мовних чи формальних експериментів"¹, є не зовсім переконливим, цьому суперечить утворення

¹ Рубчак Б. Поетичне бачення землі: три слов'янські варіанти // Весни розспіваної князь Слово про Антонича. – Львів, 1989. – С. 270; див. також: Ю. Андрухович. Зазнач. праця. – С. 193.

і широке вживання протягом усієї творчої діяльності багатьох okazіональних різночастининомовних дериватів, експресивність яких ґрунтується на різнотипних деформаціях й процесі їх творення.

Ще однією сферою okazіонального збагачення й розбудови поетичного слововживання стала тропіка й стилістичні фігури поета. Епітет, порівняння, метафора – основа поетичності – у Б.-І. Антонича зазнають таких деформацій, що справедливо говорити про okazіональність багатьох із них. В арсеналі поета вдалі загальнономовні й народнопоетичні тропи, однак, починаючи вже з першої збірки "Привітання життя", все більшу і більшу роль у поетичному освоєнні дійсності відіграють тропи, створені на навмисному зближенні семантики слів, яке порушує узвичаєні асоціації, характерні для загальнономовної чи народнопоетичної тропіки, і спричинює несподівані, неочікувані, досить часто алогічні в своїй основі зв'язки.

Більшість антоничівських okazіональних епітетів становлять не прикметникові неuzuальні утворення, вжиті в ролі художніх означень, а саме ті, які ґрунтуються на деформації логічності асоціації ознаки з означуваним об'єктом, пор.: *ліричний місяць (Романтизм)*, *усміхнені тріолети (Любов)*, *доля пшенична (І)*, *кам'яний жест (Підсвідомість)*, *свист слизький (Гіпнотизер)* *шумка шума (Шум)*, *вогняний погонич*, *мідний псалом (Перший сніг)*, *розгойдані очі (Ожидання)*, *співний серп*, *сон кудлатий*, *квітчасте сонце*, *дзвінкий поріг (Елегія про співучі двері)*, *розсміяні вогні*, *розспівана глина (Елегія про ключі кохання)*, *зелене скерцо*, *розспівана вишня (Елегія про перстень пісні)*, *бляшане небо*, *олив'яний місяць*, *попелястий дим (Ніч)*, *чорна весна (Гірке вино)*, *зелене золото (Терен співає)*, *ніч зелена (Хоровід)*, *сніг кучерявий (Арктика)*, *ласкавий хміль (Хміль)*, *кульгава ліхтарня (Балада про вулкан)*, *пелехаті дерева (Лецетарі)*, *сірий біль (Жіноча доля)* та ін.

Помітний внесок Б.-І. Антонича й у оновлення й збагачення порівнянь в українському поетичному мовленні. Частина з них стала результатом творчої переробки загальнономовних компаративних конструкцій, яка уможливила своєрідне оживлення мовної експресії,

стертої їх частим вживанням. Такий тип порівнянь ґрунтується на загальномовних асоціаціях (*млин шумить, сонце заходить, пташка співає* тощо). Їх свіжість і неповторність досягається здебільшого введенням якоїсь додаткової ознаки в об'єкт порівняння, пор.:

Ріка шумить, мов млин, що мрії меле.

(Елегія про перстень молодості)

Заходить день за днину,

мов сонце за караван далеких гір.

(Молитва)

Однак більшість порівнянь поета утворені на основі незвичних, нестандартних співставлень. Такі порівняння досить різноманітні за характером формування мовної експресії. У багатьох поетичних компаративних конструкціях порівняння фіксує реальну подібність суб'єкта й об'єкта за їх зовнішніми ознаками, яка за певних умов могла б породити навіть загальномовне порівняння, проте залишилась невикористаною поетичним мовленням. Експресивна сила порівнянь, які побудовані на встановленні несподіваної і правильно вловленої подібності певних реалій, полягає в їх одиничності і разовості вживання¹, пор.:

Тече весна, й бадьорі сажотруси,

мов циглі, на дахах.

(Весна)

Дівчина, наче веретено,

в танку спідницями шумить.

(Елегія про співучі двері)

Чимало порівнянь Б.-І. Антонича вражають винятковою несподіваністю зіставлення порівнювальних предметів, явищ попри їх очевидну подібність, що помітно підсилює експресивність:

На схилі гір, неначе лата,

пришите до лісів село.

(Елегія про співучі двері)

На вулиці підніс угору вітер

на привітання дня пилюки бовдур,

немов би капелюх із голови.

(Прощання школи)

¹ Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия. – М.: Наука, 1977. – С. 253.

Деякі з таких порівнянь вимагають додаткового уточнення основи зближення:

На березі білі берези напнуті, мов струни.

День вітром по них потягає, неначе смичком.

(Над водою)

Важливу частину поетичних компаративів Б.-І. Антонича становлять розгорнуті й ускладнені. Ознака зближення реалій чи явищ у них не така очевидна, як у відзначених, хоча зв'язок між компонентами порівняння простежується, пор.:

дивлюся в місяця свічадо
крізь шибу, повну світляних,
холодних, синіх і тремких
далеких відблисків світів,
що, кинуті у тьму, горять
самітні, горді, золоті,
немов знаків санскритських ряд,
які прадавнім сном дзвенять
і перешіптують із дна,
загубленого в морок дня,
слова старої ворожби
в ім'я землі, в ім'я вогню.

(Елегія про перстень)

У наведених прикладах маємо деформацію загальномовної норми зіставлення компонентів у компаративних сполуках. Більшу деформацію засвідчують ті порівняння, в яких несподіваність зіставлення ґрунтується ще й на онтологічній алогічності асоціацій. Так, колористична ознака виключає можливість її використання для порівняння "безколірних" реалій, скажімо, абстрактних понять. Навмисне порушення норм поєднання таких слів у поетичному мовленні стає чинником експресивізації висловлювання:

Натхнення темне, музо вічна!

Б'є ніч у тіней чорні дзвони.

На чорнім тлі, мов кров трагічна,

півоній молодість червона.

(Півонії)

Досить часто в поезії Б.-І. Антонича порівняння пов'язано з метафорою. Метафоризація, як відомо, передбачає збагачення смис-

лового обсягу слова через розвиток у нього переносних значень, що значно розширює асоціативну базу для утворення нестандартних, оригінальних компаративів. Метафоричним може бути як суб'єкт порівняння, так і об'єкт, пор.:

*Пустиня, мов левиця, у півсні й пів'яві
грудьми ста бур зітхає [...]*

(Пісні)

танки дівчат прикриє папороть,
немов землі долоня.

(Хоровід)

Саме метафора уможливила поетичне зближення, на перший погляд, зовсім "непорівняльних" реалій і явищ, таких, наприклад, як *міст і кіт, ранок і циганя, день і молоко*, завдяки чому з-під пера поета з'явилися неперевершені образно-індивідуальні порівняння:

Ще пам'ятаю: в сонці *міст*
рудий хребет ліниво гріє,
неначе велетенський *кіт*,
що в сні ледачим очі шулить.

(Елегія про співучі двері)

Обплетений вітрами *ранок*
шугне, мов циганя, з води
і на піску кричить з нестями,
обсмажений і молодий.

(На шляху)

Вливається *день* до долини,
мов свіже *молоко* до миски.

(Село)

Однак якщо у відзначених індивідуально-авторських компаративах, що ґрунтуються на порушеннях загальноприйнятих норм поєднання компонентів тропа, між порівнюваними предметами чи явищами все-таки простежуються більшою чи меншою мірою певні асоціації, то в частині оказіональних порівнянь деформація норм слововживання така, що зв'язок між суб'єктом і об'єктом зіставлення логічно ніяк не мотивований:

Корчма, мов куц, що родить зорі,
свічками палиться вночі.

(Елегія про співучі двері)

Росте *хлоп'я*, мов *куц* малини,
підкови на шляхах дзвенять.

(Назустріч)

Ввесь день над віщим джерелом на варті,
а *ніч* – мов *біблія* червона й чорна.

(Знак Лева)

В окремих компаративах захоплення поета звукописом спричинило порівняння понять, між якими важко знайти іншу основу зближення, крім творення алітерації, пор.:

Піднесеться вже вечір зі звору, зі звору,
Щоб лиш *день*, наче *пень*, геть померк.

(Під дахом лісу)

Оказіональні компаративні структури Б.-І. Антонича поповнили українське поетичне мовлення надзвичайно вдалими знахідками. Вони значно розширили естетичне поле багатьох експресем. Так, *місяць* за різними ознаками уособлюють найнесподіваніші, абсолютно свіжі об'єкти порівняння – *павук, сторож, кіт, тюльпан, краплина, кораль, губка*:

Там хата білена й освіжені каштани,
і *місяць*, наче *сторож*, ходить коло хати.

(Давній мотив)

І *місяць*, мов рудий *павук*,
повзе поволі муром.

(Апокаліпсис)

Йде у тихих лаптях,
мов мудрий *кіт*, дахами *місяць*, нетля лине.

(Балада про блакитну смерть)

Гірське село в садах морель,
і *місяць*, мов *тюльпан*, червоний.

(Зелена євангелія)

На амбразуру *місяць* сперся
й по шибі, мов *краплина*, сплив.

(Елегія про ключі від кохання)

Джмелі – у вухах пальми золотаві кільця
і *місяць*, мов *кораль* на шії бога Півдня.

(Затерті сліди)

Фіялка й телефонна трубка
замерзлим сяйвом кличе,
і місяць, мов червона губка,
змиває попіл дня з обличчя.

(Фіялки)

Сонце у поета, мов *сполохане лоша* (Чарки), *червона цегла* (Ранок), *метелик полум'яний* (Тернина), *горючий птах* (Три перстені), *ватра* (Елегія про перстень пісні). Слова ж порівнюються з такими несподіваними об'єктами, як *цвяхи* (Балада про вулка), *барвні скельця* (Мій давній голос), *стріли* (Елегія про співучі двері), *квіти* (Вірш про вірші), *зорі* (Елегія про перстень пісні), *бджоли* (Сад) тощо.

На порівнянні, як відомо, ґрунтується перифраза і метафора. Улюбленим прийомом створення образу в поета є перифраза, здебільшого метафорична. Нестандартність антонічівських перифраз спричинена несподіваними синонімічними перейменуваннями-іноказаннями, в основі яких лежить деформація природних, усталених, логічно вмотивованих зв'язків і асоціацій:

Княжна екстази – ніч веде слова камінним гасм
між лаври, де з листків пливе музика таємниче
і *соловейко*, *брат зорі*, про смерть сестри співає.

(Зорелев або сузір'я Лева)

Кларнетів схлип, і вітру помах,
і виє лис – нічний астроном.

(Буря)

Структуру експресивної *місяць*, поряд із уже відзначеними оказіональними об'єктами порівнянь, формує також низка нових перифразувань денотата, невідомих попередній поетичній традиції:

Це *місяць* – *молодий музика*
настроює, мов скрипку сад.

(Елегія про перстень пісні)

І *місяць* – *цар червоний чорної країни*
півсуну,
вдягнувши хмару, мов бобровий плащ,
ширяє в безмір.

(Пісня про чорні лаври)

і *місяць* – *мідний птах*,

таємна рожка неба, лампа
поетів та сновид
веде мене в сріблених снах
зигзагом мрії та безумства
понад безодню світу.

(Елегія про перстень молодості)

Місяць – *таємничий перстень*,
вправлений у ночі гебан.

(Ніч на площі Юра)

Карузо ночі – тенор *місяць*
у скриньці радієвій кличе.

(Весняна ніч)

А *сонце* – *ще й молоде оленя* (Ранок юнаків), *діамант музики*, *світле свято* (Шість строф містики), *бубон ранку* (Вербель) тощо. Справжніми поетичними перлами стали перифрази *весна – слов'янка синьоока* (До весни), *ліжко – човен розкоші й нудьги кохання* (Балада про блакитну смерть), *спомин – роса весняна*, *щастя забутого сон* (Праліто), *строфа – формула екстази*, *місто – сонет з каміння, цегли й скла* (Тіні над містом), *шум – музика натхнення природи* (Шум), *звездики – посли весни* (Звездики), *тіні – квіти ночі, душі білених дерев* (Елегія про перстень пісні), *роса – мед розваги* (Елегія про перстень пісні) та ін. Оказіональними є перифрази самого ліричного героя поезій Б.-І. Антонича, зокрема *п'яний дівчак із сонцем у кишені*, *закоханий в життя поганин* (Автобіографія), *поет весняного похмілля* (Автопортрет), *життя звеличник* (Елегія про співучі двері).

Особливе місце в поетиці антонічівського слова посідає метафора. Про неї дослідниками сказано чимало, хоч ще далеко не все з огляду на її своєрідність, оригінальність і поетичність, однак усі без винятку відзначають її незвичайність, унікальність, порушення канону будови метафори, руйнування асоціативних стереотипів у метафориці, метафоризм як певний концепційний прояв поетичного письма. "Існує ґрунтовна різниця між метафорикою більшості українських поетів і метафорикою Антонича, – пише О. Зілинський. – В інших поетів метафора посилює реальний образ як музич-

ний акорд, а в Антонича вона стає будівельним матеріалом суцільної поетичної фікції уявного світу, в якому речі сплітаються в нові функційні комплекси. Це, власне кажучи, вже не метафора, а органічна частина нової, окремої дійсності¹. На думку М. Ільницького, оригінальність і поетичність метафор поета зумовлена тим, що “Антонич передусім порушував узвичаєні зв’язки між речами і створював нові (виділення наше – В. І.). Вони були несподівані, але природні й зрозумілі”². На рівні мови це означає деформацію сполучуваності слів, усвідомлене відхилення від норм слововживання, бо тільки в ірреальному світі “*корови моляться до сонця, що полум’яним сходить маком*” (Село), “*ніч срібним слявом, наче мохом, обмотує підкови коням*” (Весільна), “*З праці ранку вилітає сонця куля*” (Океанія або в долинах морських левів), “*горою ятряться ще рани з зір тернових, ізнизу мряка мие стопи дня розквітлі*” (Шість строф містики), “*алеями акордів сонце йде у сад музики дальній*” (Самаритянка біля криниці) тощо. Метафора може містити кілька деформацій норм слововживання:

лиш тиша має там безмежну владу,
й не дасть шаліти хижому торнаду,
й мовчанням шепотить німі казки.

(Стратосфера)

Тут в одній метафорі поєднано три оксиморони: *тиша шепотить, шепотить мовчанням, німі казки*.

Оказіональність метафорики Б.-І. Антонича, як і всієї тропіки, ґрунтується, сказати б, на подвійній деформації: з одного боку – порушення норм з погляду логіки буття, а з іншого – вихід за межі деформацій мовних елементів у процесі створення тропів у тогочасному українському поетичному мовленні. Ю. Андрухович у своєму дисертаційному дослідженні творчості Б.-І. Антонича виділяє три ступені в розвитку метафоризму поета. Перший із них – це метафори збірки “Привітання життя”, представлені здебільшого простими генітивними конструкціями, вживання кожної з яких “вкла-

¹ Зілинський О. Дім за зорею // Дукля. – 1966. – № 6. – С. 40.

² Ільницький М. Зазнач. праця. – С. 73–74.

дається у логіку подібностей, якщо завдати собі труду відшукувати їх”, а також спорадичними вдалим розгорнутими метафорами, побудованими на свіжому, яскравому й несподіваному поєднанню реального з нереальним, конкретного з абстрактним, на зразок “*вітер за чуби гнуждав луги і торгав горді скирти за волосся*” (Ожереди) чи “*в малій кімнатці стіни, наче руки, тримають полохливу тишу в жмені*” (Свічка). Прикметною ознакою наступного ступеня розвитку антоничівського метафоризму, найвиразніше й найповніше заманіфестованого в поезиці “Трьох перстенів”, є, попри легкість і прозорість метафори, “її деяка араціональність, неояснимість, загадковість [...] цілком очевидно, що ряд метафор

Співали ранком білі теслі,
крутився колом дім ткачів.
Кохання мапу хлопець креслив,
весни дванадцять обручів –

аж ніяк не можна розкласти на раціональні частки і пояснити, чому вжито саме такі образи і саме в такому поєднанні”¹.

Нарешті найвищий ступінь у розвитку метафоризму характерний суцільно метафоричним світобаченням, коли складні метафори на рівні строфи розростаються у надметафори, як у *Монументальному краєвиді*, *Площі янголів* чи *Апокаліпсисі*. Щоправда, попри густу насиченість і комплексне використання метафор, вони самі по собі не набувають нових якостей, поет, як і раніше, поєднує не поєднуване, залишаючись надзвичайно вигадливим, змішує відстані і перспективи:

Мій брат – кравець хлоп’ячих мрій,
Зішив з землею небо.
Горять хустки у крамарів
Немов стобарвний гребінь.

(Ярмарок)

Виявом okazіональності в поетичному мовленні Б.-І. Антонича є й зумисне порушення порядку слів, яке досить поширене, хоч далеко не завжди диктується вимогами рими. Ось тільки один приклад:

¹ Андрухович Ю. Зазнач. праця. – С. 167.

В осені день кучерявий дощем тут приїхав

із гір я
(Зелена елегія)

Пор. явно “програшний” варіант неінверсованого порядку слів:

Я тут приїхав із гір дощем у кучерявий день осені.

Зайве говорити, що різні типи okazіоналізмів як цілеспрямовані відхилення від літературної норми для досягнення мовної експресії охарактеризовані атомарно, в живій тканині поетичного твору функціонують комплексно, пор.:

Розсміяні палкі потоки,
немов коханці до дівчат,
злітають до долин глибоких [...]

(Елегія про співучі двері)

У цьому мінімальному уривку наявні всі проаналізовані деформації вживання мовних компонентів: на рівні словотвору – okazіональний дериват *розсміяні*, на рівні валентності слів – словосполучення *палкі потоки*, *розсміяні потоки*, на рівні тропіки – нестандартні епітети, порівняння і метафора-персоніфікація, на рівні порядку слів – інверсія *долин глибоких*. Таке комплексне використання різнотипних okazіоналізмів стало прикметною ознакою творчої манери поета.

Б.-І. Антонич увійшов в українську літературу як новатор із виразним індивідуальним поетичним обличчям. Літературно-естетичний погляд на новаторство поета, попри всю його важливість, має бути доповнений з’ясуванням його мовного феномену як одного з визначальних чинників оригінальності й самобутності антоничівської поезії. Мовно-поетичне новаторство і неповторність поезії Б.-І. Антонича закорінені в okazіональному слововживанні, потрактованому широко як цілеспрямовані різнотипні деформації сучасного поетові мовно-естетичного канону.

Першодрук: *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze X. – Warszawa, 2000. – S. 209–224.*

ПОЕТИЧНА ТВОРЧИСТЬ ІВАНА ФРАНКА І РОЗВИТОК ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Одним із найважливіших завдань лінгвістичного франкознавства є з’ясування ролі І. Франка в розбудові української літературної мови і зосібна її лексику. Актуальність і значущість такої проблеми зумовлена неординарністю постаті письменника в духовному поступі українства, тим місцем, яке він посідає у виробленні й розвиткові єдиної української літературної мови.

Ясно усвідомлюючи, що в його часи “українському слову приходитьсь здобувати нові поля невідомих досі понять”¹, І. Франко, блискучий знавець рідної і багатьох європейських мов, виробив стратегію розбудови й збагачення лексики української літературної мови, задекларовану в численних, часто полемічних, публікаціях і реалізовану власною поетичною творчістю.

Погляди І. Франка на проблему формування лексику української літературної мови засвідчує його позиція у дискусіях щодо шляхів розвитку української літературної мови. Якщо полишити певні крайнощі, зумовлені полемічним пафосом пропагованих ідей, то суть її зводиться до таких основних засад:

– Лексика української літературної мови повинна сформуватися на основі загальнонародної, при цьому не можна орієнтуватися на якийсь один діалект, яким би важливим він не був для розвитку мови, а працювати на синтез різнодіалектного лексичного матеріалу. Як справедливо відзначав І. Франко, “не тільки інтелігенція, вихована в інших школах і серед інших обставин політичних, але й народ з його мовою, звичаями й творчістю, не сходячи зі спільної української основи, все-таки проявляє багато відтінків, котрих не бачити може тільки сліпий, на котрі гніватися може тільки тіснозорий сектяр”². Живучість будь-якої літературної мови, за І. Франком,

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 33. – С. 275.

² Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 28. – С. 174–175.

ґрунтується на гармонійній взаємодії збагачення новими термінами і висловами, в яких відображається прогрес сучасної цивілізації, та новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору¹.

– Найважливішим чинником розбудови лексики мови повинно стати творення нових слів за словотвірними моделями, властивими українській мові, та калькування слів на основі іншомовної лексики (як казали в часи І. Франка, кування слів). У полеміці щодо введення в літературну мову лексичних новотворів І. Франко зайняв недвозначну позицію: кожна літературна мова, якщо вона розвивається, збагачується шляхом творення нових слів у різний спосіб – неологізацією, калькуванням.²

– Немає мов, які не послуговувалися б безпосередніми запозиченнями слів з інших мов. Це природний процес і для української мови, завдяки якому компенсується брак питомо українських лексем чи унеможливлення адекватного калькування слів. Висміюючи мовний пуризм, І. Франко водночас застерігав від помилкової інтерпретації міжмовних лексичних збігів як запозичень. “Все те слова і форми, уживані галицько-руським народом, – зазначає він, – полонізмами можна назвати їх остільки хіба, оскільки і в польській мові є слова, витворені з тих самих пнів, але такі слова є і в мові московській, і в чеській, і в других слов’янських; викидати такі слова з нашої мови для того тільки, що у інших слов’ян є подібні, се значило би добровільно обскубувати свою мову”³.

– Важливим фактором поповнення лексики літературної мови є поетична, загалом письменницька діяльність, в т. ч. й перекладацька. І. Франко неодноразово підкреслював роль талановитих письменників та перекладачів у збагаченні й розбудові лексики літературної мови. Так, характеризуючи достоїнства перекладу П. Кулішем Шекспірового “Гамлета”, письменник серед іншого

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 37. – С. 207.

² Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 33. – С. 275.

³ Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 28. – С. 172–173.

відзначив “масу зворотів, укованих ним, масу слів і фігур, уведених у наш літературний скарб”¹.

Реалізуючи саме ці засадничі положення у своїй поетичній діяльності, І. Франко заклав тверді підвалини лексики української літературної мови кінця XIX – поч. XX ст. Сьогодні ще не створено необхідних умов для вичерпного висвітлення цієї проблеми: немає, зокрема, історичного словника української мови, словника мови художніх творів, публіцистичних та наукових праць поета, не розроблені методики подібних досліджень, недостатньо вивчена й описана лексика української літературної мови того періоду. Однак деякі передумови для виявлення та вивчення того нового в лексиконі української літературної мови, що зумовлено поетичною діяльністю І. Франка, вже є. Так, опублікований покажчик лексем, які вжиті в поетичних творах І. Франка². З іншого боку, у “Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка, який найповніше відбиває лексику української мови XIX ст., у переліку джерел, з яких добивався матеріал, немає художніх творів І. Франка, оскільки укладачі словника за наполяганням редакції “Киевской старины” обмежили друковані джерела 1870 р., а, як відомо, І. Франко починає друкуватися з 70-х років XIX ст. Отже, різниця в реєстрах “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка і словопоказчика поетичних творів І. Франка – це слова, які з великою долею ймовірності треба сприймати як такі, що їх в українську літературну мову того часу ввели І. Франко та його сучасники. Серед них чимало лексичних новотворів, скалькованих і запозичених слів та слів, що побутовали в розмовному мовленні, але на той час ще не стали надбанням української літературної мови.

У розвитку лексики української літературної мови кінця XIX – початку XX ст., який характеризується трьома взаємодоповнювальними процесами – поповненням лексичного складу шляхом словотворення, запозиченням слів із інших мов та семантичними зміна-

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 32. – С. 169.

² Див. Ковалик І., Ощипко І., Полюга Л. Лексика поетичних творів Івана Франка. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1990. – 264 с.

ми в наявному лексиконі, – творчість І. Франка відіграла винятково важливу роль. Опублікований словопоказник мови *лише поетичних творів І. Франка містить понад 35 тис. слів*. Кількісно – це половина всього реєстру “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка.

Порівняльний аналіз тридцятип’ятитисячного лексикону поетичного ідіолекту І. Франка та реєстру лексем “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка показав, що в поетичній творчості І. Франка вжито понад 15 тисяч слів, які не були зафіксовані тодішніми найповнішими лексикографічними працями. Це, власне, і є слова, утворені або художньо реактуалізовані, тобто введені в літературне мовлення з розмовного, завдяки поетичній діяльності насамперед І. Франка, а також художній творчості його сучасників.

У частині іменників відношенні тут переважають іменники (5.505) й дієслова та їх форми, включаючи форми на *-но, -то* (5.368). Значну групу становлять і прикметники – 3.095 слів. Прислівників виявлено 1.085.

Серед аналізованих похідних слів поширені утворення, що репрезентують усі способи словотвору в сфері всіх частин мови, хоча більшість із них – різнотипні суфіксальні іменникові та дієслівні деривати. Значна частина таких похідних – це відприкметникові й віддієслівні іменники з абстрактним значенням, утворені за допомогою суфіксів *-ість* (*безвихідність, безглуздість, бездарність, бездіяльність, буденність, витривалість, вірноконституційність, захланність, прихильність, поміркованість, супротивність, тіснозорість* і т. д.); *-енн(я), -инн(я), -нн(я), -тт(я)* (*враження, відношення, відпущення, виступлення, знесилення, округлення, опустошення, утонення, сполучення, докінчення, оправлення, вдержання, втікання, забудовання, зомління, привітання, оправдання, нарікання, вирозуміння, затміння, здичіння, затвердіння, обмерзіння, просвітління, спустошіння, розрішіння, помишління та ін.*); *-ств(о)* (*бездієство, неробство, проводирство, пристайство, підхлібство, розбійництво, убійство, огидство*); *-аці(я)* (*воронізація, катехизація, організація, тонація*); *-изм (-ізм)* (*цинізм, фанатизм, формалізм, сервілізм,*

софізм, скептицизм, романтизм, провінціалізм, магнетизм та ін.); *-от(а)* (*мигота, хрипота, спільнота, бистрота, цілота та ін.*); *-ім* (*шеміт, шваркіт, тріскіт, тупіт, рокіт, ропіт, пискіт, м’явкіт, плюскіт, блискіт, гавкіт*); *-б(а)* (*кольба, чинитьба, кісьба*); *-ин(а)* (*балаканина, бештанина, крутина, умовина*).

Віддієслівні й відіменні назви осіб утворені переважно за допомогою суфіксів *-ець* (*юнець, олімпієць, гвардієць, луканець, храбрєць, первенець*); *-ник* (*ремесник, смертник, супірник, мовчальник, кривдник, карточник, пакетник, владник, очник, бойовник, гвалтовник*); *-ар* (*арендар, дзвонар, арф’яр, вагар, бідар, весляр, шматяр, цибуляр, онучкар, козяр*); *-тель* (*проситель, губитель, зритель, віритель, властитель, гоїтель, будитель, правитель*); *-ист (-іст)* (*юрист, шовініст, фаталіст, окуліст, флейтист, софіст, мораліст, машиніст, стиліст, хроніст, догматист*); *-анин* (*краянин, крилошанин, соціянин, остров’янин, латинянин, собінянин*); *-ик, -чик* (*школярік, баронік, отчик, буфетчик, промінчик, філантропчик, плазунчик, коханчик, смарканчик, синчик, богачик*); *-ач* (*скрипач, силач, співак, ляпач, в’язач, кермач*); *-ак (-як)* (*вожак, дивак, товстяк, чистяк, довжак*); *-ун* (*кликун, вістун, говорун, дикун, красунь*); *-ан* (*грубіян, великан, інтриган, гордян*); *-ант* (*фабрикант, практикант, комендант, секундант, комедіант, спекулянт*); *-ир (-ір)* (*бомбардир, банкір, богатир, канонір*).

Значну частину іменникових похідних, не засвідчених у словнику за ред. Б.Грінченка, але вжитих у поетичних творах І. Франка, становлять фемінітиви на *-ка* (*бідачка, будителька, братанка, пенсіонерка, арфістка, економістка, любителька, жителька, тиранка, інфантка, кормителька*); *-ниця* (*арф’яниця, вартівниця, учениця, отруйниця, сидільниця*); *-анка* (*іспанка, спартанка, норманка, гамбургжанка*); *-иня* (*графиня, болгариня, таздиня, охмістриня*); *-иця* (*красавиця, майстериця, фельдшериця, трупиця, топелиця*); *-ачка* (*блідачка, рибачка, бідачка, плачка*).

Доволі продуктивними серед аналізованих іменникових похідних є різного типу деривати на позначення конкретних предметів, речей, зокрема з суфіксами суб’єктивної оцінки *-ко (-ка)* (*ко-*

лінко, копитко, крейдка, лампка, газетка, державка, іконка, жмінка, армійка, партійка, супійка); **-ок, -очок** (беріжок, бадильок, вітерок, вугольок, вечерок, дзвоник, ланцюк, рожок, свисточок, шиночок, квиточок, клиночок, деньочок); **-иц(е)** (бутлице, возище, шкрабище, долонище, шматище, ножище, хатище, бородище); **-иц(я)** (землиця, драбиниця, дармиця, рісниця, труниця, сумиця).

Ряд лексичних новотворів – це складні та складно-суфіксальні похідні на позначення осіб, конкретних предметів, абстрактних понять: *байкопис, батьковбійця, живодавець, братолюбєць, земледержець, громовержець, низькопоклонник, возотроцитель, живодер, хоптоїд, стополиз, білогуз, тризуб, тригран, самопрісок, віропідступництво, кривоприсяженство, свободомовність, самознівечення, двоженство.*

Помітну групу становлять прямі лексичні запозичення з інших мов. Потрібні додаткові дослідження, але вже зараз можна стверджувати, що значна частина зі слів *абсурд, абориген, аванс, авізо, автономія, авторитет, агент, агітатор, адмініструвати, ад'юнктура, акант, акцент, акцизник, акціонер, альтана, аматор, амброзія, аналогічний, анахронізм, антипатія, антиподи, антологія, апартамент, апеляція, апологет, аргонавти, аргумент, атрибут, афект, афоризм, алярм, акорд, епілог, епізод, епігон, ентузіаст, ефеб, експерт, експрес, культ, компроміс, контрабанда, контур, конкурс, форум, фрейліна, формат, флота, шоколада, ранга, резерва, рецепта, порада, романса, каскада, екстаза, дебата, гардероба, когорта* появилася в українській літературній мові завдяки поетичній творчості І. Франка.

Зрозуміло, далеко не всі слова, які утворив, “викував” чи художньо реактуалізував І. Франко у поетичному мовленні, успадковані сучасною українською літературною мовою. Одні з них не прижились у літературній мові, оскільки не відповідали закономірностям українського словотворення, наприклад, віддієслівні утворення із старослов'янським суфіксом *-тель*, їх витіснили спільнокореневі похідні з питомо українськими дериваційними формантами на зра-

зок *проситель – прохач*. Інші відійшли до пасивної лексики, пор.: *шматяр, онучкар, козяр, цибуляр* тощо. Були й просто невдалі утворення: *топелиця, плачка* і под., хоч дію норми в словотворенні обґрунтувати якимись закономірностями часом дуже важко, якщо взагалі можливо. Чому, скажімо, дериват *гавкіт* нормативний, а *м'явкіт* – ні?

Одержані попередні результати з усією очевидністю підкреслюють надзвичайну важливість і настійну необхідність подальшого ґрунтовного дослідження внеску І. Франка в розбудову й розвиток лексичного складу української літературної мови. Неоціненне значення для таких студій мав би Словник мови поетичних творів І. Франка, багатолітня праця над яким, на жаль, зі смертю організатора авторського колективу і наукового керівника теми професора І. Ковалика припинилася.

Першодрук: Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. – Львів: Світ, 1998. – С. 686–690.

ЛЕКСИКА НОВЕЛ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА: КІЛЬКІСНИЙ АНАЛІЗ

Вивчення ідіолекту Василя Стефаника передбачає всебічний аналіз лексики його художніх творів. Одним із параметрів виміру лексики є кількісний. Відомості про загальну кількість слів у белетристичному доробку письменника, особливості слововживання, встановлені на основі кількісних показників, найчастотніші лексичні одиниці, як і низькочастотні, за якими розрізняються індивідуально-авторські стилі, дають змогу глибше і точніше з'ясувати своєрідність і неповторність мовної палітри новеліста. При цьому необхідно відзначити, що лінгвістично релевантними є передовсім квантитативні параметри повнозначних слів, зокрема іменників, дієслів, прикметників та прислівників. Службові слова, як і більшість займенників, відзначаються високою частотністю. Це загальна

закономірність їх функціонування. Досить сказати, що у першу півсотню слів сучасної української художньої прози, розташованих за спадом частот, крім службових слів і займенників, увійшли лише іменники *око*, *рука*, дієслова *бути*, *сказати*, *знати* і *могти*¹. Інша річ – кількісні показники слів на позначення предметів, явищ, дій, станів, ознак предметів. Кількісні виміри такої лексики дають дослідникові надійний матеріал про поняттєві й словесні доміанти у мовній картині світу письменника, своєрідність і неповторність її лексико-семантичної структури.

Кількісний аналіз лексики художніх творів Василя Стефаника здійснено на основі матеріалів для Словопоказчика до новел Василя Стефаника², уточнених у процесі їх звіряння з даними лексичної картотеки Словника мови художніх творів Василя Стефаника.

Як відомо, вся художня творчість новеліста за обсягом невелика. У своїй автобіографії він жартома зауважив, що вона “чи не більша, як всі мої писання разом”³. Справді, усі новели письменника становлять всього двохсотп’ятдесятисторінковий том. З огляду на це белетристичний лексикон Василя Стефаника кількісно не може рівнятися, наприклад, із Франковим, однак він доволі повний – 7595 слів. Для порівняння – в українськомовних поетичних творах Тараса Шевченка вжито не набагато більше слів – 9342.

Для квантитативного аналізу лексики ідіолекту важливою є також довжина масиву тексту. У Василя Стефаника вона становить 58226. Це у 8,6 раза менше від довжини масиву текстів, на основі яких укладений ґрунтовний частотний словник сучасної української художньої прози. Урахування цієї особливості та поправки на часову віддаленість масивів текстів приблизно в півстоліття уможливує порівняння частотності слів у сучасній художній прозі

¹ Див.: Частотний словник сучасної української художньої прози: В двох томах. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 2 – С. 712–713.

² Див.: Ковалик І. І., Ощипко І. Й. Художнє слово Василя Стефаника. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1972. – 101 с.

³ Стефаник Василь. Автобіографія // Василь Стефаник. Повне зібрання творів: В трьох томах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. 2. – С. 18.

з частотністю слів у новелах Василя Стефаника для встановлення особливостей і своєрідності вживання різнотипних ідіолектних лексем.

До частотних слів у художній прозі Василя Стефаника віднесемо ті, які вжиті 20 і більше разів. Серед них у межах повнозначних частин мови виявилось найбільше іменників – 253. Із них 11 слів ужиті в художніх текстах понад 300 разів. Найбільшою частотністю серед субстантивів характеризується лексема *хата* – 238 разів, що вдвоє менше від показника абсолютної частоти вживання цього слова у мові сучасної художньої прози – 482. Однак у перерахунку кількості вживань Стефаникового слова *хата* на 500000 слів масиву текстів, який одержуємо шляхом множення його частотності на 8,6, вона становить 2046, тобто слово *хата* в новелах Василя Стефаника в 4,2 раза частотніша, ніж у сучасній художній прозі. Далі у списку за спадом частотності іменників відзначені 10 слів, які вжиті в новелах Василя Стефаника з частотою в межах другої сотні. При цьому лише слова *рука* (1653)¹ та *око* (1307) за частотністю співмірні з такими ж іменниками сучасної художньої прози (1587 разів для слова *рука* та 1407 – для *око*). Значно частотнішими у творах Стефаника, ніж у сучасній художній прозі, виявились іменники *Бог* (1427 і 230), *мама* (1367 і 227), *діти* (1599 і 270), тобто в 62,7 і в 5,9 раза. Майже втричі частотніше в новелах слово *село* (1075 і 386). У півтора-два рази частотніші також Стефаникові іменники *земля* (1204 і 798), *люди* (1558 і 885), *пан* (1143 і 615).

Із аналізованих слів із частотністю у межах другої сотні лише іменник *баба* в Стефаникових новелах кількісно (154 слововживання) переважає показник абсолютної частоти вживання його в мові сучасної художньої прози, який становить 94. У перерахунку довжини художнього тексту Стефаника на довжину масиву текстів сучасної художньої прози частотність лексеми *баба* становить 1324, тобто в 14 разів вища у новелах, ніж у сучасній прозі.

¹ Тут і далі показники частотності слів у новелах Стефаника подаються у перерахунку на довжину масиву текстів сучасної художньої прози в 500000 слів.

Значно перевищує показник частотності іменників у сучасній українській художній прозі низка тих, які вжиті у новелах Стефаника від 50 до 100 разів, зокрема *газда* (576 і 5) – у 115, *горівка* (610 і 49) – у 12, *піч* (619 і 57) – в 11, *мужик* (499 і 34) – майже в 15, *стара* (субст.) (447 і 52) – майже в 9 разів. Помітно частотнішими у художній прозі новеліста в порівнянні з сучасною художньою прозою з цієї групи іменників є також слова *нога* (757 і 407), *світ* (757 і 309), *син* (714 і 434), *сонце* (740 і 273), *гроші* (662 і 160), *дорога* (610 і 351), *жінка* (дружина – 602, загальна назва – 679 і 450), *поле* (619 і 235), *вода* (559 і 371), *дитина* (542 і 115), *дід* (525 і 223), *кінь* (533 і 319), *кров* (533 і 188), *стіл* (576 і 330), *хліб* (585 і 174), *лице* (499 і 100), *церква* (482 і 70). Більш-менш однаковою частотністю характеризується слово *чоловік* (430 і 485). І лише іменники *день* та *слово* з цієї групи лексем у новелах Стефаника дещо менш частотні, ніж у сучасній художній прозі, відповідно – 439 і 676 та 645 і 741.

Із групи іменників, які вжиті в новелах Стефаника від 30 до 50 разів, більшість слів за частотою використання теж переважають відповідні лексеми в сучасній художній прозі. Серед них виділяються кілька слів, які за частотними параметрами переважають аналогічні субстантиви в сучасній художній прозі в десятки разів. Так, у новелах Стефаника іменник *пес* частотніший в 11 разів, ніж у мові сучасної художньої прози (310 і 27), *зłodий* (284 і 10) – у 28, *війт* (284 і 7) – у 40, а *богач* (292 і 5) – у 58 разів. Іменник *гріх* у 7 разів частотніший в ідіолекті порівняно з сучасною художньою прозою (378 і 54), *віл* (284 і 44) – у 6 разів, *лава* (284 і 55) – у 5 разів, субстантиви *тато* (370 і 86), *зуб* (413 і 100), *роги* (340 і 93), *чоло* (327 і 82) – у більш ніж або майже в 4 рази.

У 2,5–3,5 рази мають вищу частотність, ніж у сучасній художній прозі, Стефаникові слова *смерть* (344 і 125), *сорочка* (413 і 119), *старий* (субст.) (396 і 146) і майже в півтора рази – іменники *місто* (378 і 260), *вікно* (344 і 259), *чоловік* (780 і 485), *розум* (309 і 89), *камінь* (275 і 83), *вітер* (267 і 168).

Характерно, що з тих іменників цієї групи, які в новелах Стефаника менш частотні, ніж у сучасній художній прозі, різниця в час-

тотності не перевищує 1,8 рази: *серце* (292 і 388), *робота* (267 і 343), *плечі* (284 і 381) та *життя* (301 і 536). 32 рази вжитий у Стефаникових творах діалектний іменник *дедя*, який у сучасній художній прозі не відзначений.

Отже, серед частотних Стефаникових іменників виділяються передовсім назви осіб за різними ознаками, хоч переважають назви спорідненості і свояцтва – *баба, мама, син, жінка, дід, чоловік, тато, дедя*. Крім них, відзначені назви осіб за соціальним станом (*пан, мужик, богач, зłodий*), за посадою (*війт*), за національною ознакою (*жид*) та загальні назви осіб (*люди, дитина, хлопець, чоловік, жінка*). Ще одна помітна група серед частотних ідіолектних іменників – це назви частин тіла: *голова, око, рука, нога, лице, зуб, рот, плечі, серце, чоло*. З інших тематичних груп відзначені іменники на позначення тварин (*кінь, пес, віл*), будівель та їх частин (*хата, церква, піч, вікно*), їжі та напоїв (*хліб, горілка*), одягу (*сорочка*), природних явищ (*вітер, сонце*), різних часових відрізків (*день, ніч, рік*), меблів (*стіл, лава*), загальних назв населених пунктів (*село, місто*), абстрактних понять (*гріх, слово, душа, життя, робота, розум*) та ін.

З-поміж прикметників найбільшою частотністю в Стефаникових новелах відзначаються ад'єктив *старий*, який вжитий 112 разів. Це в 2,6 рази частотніше, ніж у сучасній художній прозі.

Від 50 до 100 разів вжиті лише прикметники *цілий, білий, великий, добрий*. Усі вони частотніші у художніх творах Стефаника у порівнянні з сучасною художньою прозою, зокрема *цілий* (765 і 245) – у 3, *білий* (679 і 282) – у 2,4, *добрий* (430 і 267) – у 1,6, *великий* (585 і 520) – в 1,1 рази.

Із групи прикметників, які вжиті в Стефаниковій художній прозі від 20 до 50 разів, жоден ад'єктив частотністю не поступається відповідним словам у сучасній художній прозі. Найбільш частотними з них є прикметники *бідний* (223 і 20) та *дурний* (292 і 46), перший із яких частотніший від таких же слів у сучасній художній прозі в 11 разів, а другий – у 6,3 рази. Прикметники *сивий* (326 і 70), *малий* (326 і 73) та *Божий* (249 і 62) частотніші в 4–4,6 рази. Майже

в два з половиною рази частотніші в Стефаникових новелах прикметники *маленький* (409 і 161), *синій* (267 і 114), в два – *чужий* (267 і 128), *здоровий* (*здоров*) (189 і 95), *панський* (206 і 101), а в півтора – *довгий* (284 і 161), *червоний* (301 і 193), *зелений* (189 і 118). Практично однаковою частотністю характеризується прикметник *молодий* (344 і 329).

Частотні Стефаникові прикметники за семантичними ознаками репрезентують тематичні групи ад'єктивів на позначення кольору (*білий, синій, червоний, зелений, сивий*), розміру (*великий, малий, довгий, маленький*), віку (*молодий, старий*), внутрішніх якостей і фізичного стану людини (*добрий, дурний, здоровий*), соціального стану (*бідний*), посесивності (*Божий, панський*).

З погляду частоти використання у новелах Стефаника з дієслів передовсім відзначимо *бути*, яке вжито 675 разів. Воно втриє переважає найбільш частотний іменник *хата* та шестеро – прикметник *старий*, однак майже однакове за частотністю у порівнянні з мовою сучасної художньої прози (5805 і 5132). Ще три дієслова – *мати, казати, іти* – вжиті відповідно 297, 287 і 235 разів. У перерахунку частоти вживання на довжину масиву текстів частотного словника сучасної художньої прози Стефаникові дієслова *мати* (2554 і 910) та *іти* (2021 і 682) частотніші майже втриє, а *казати* (2468 і 649) – майже вчетверо.

У межах другої сотні вжиті дієслова *знати, сидіти, дати, хотіти, піти, могли, прийти, видіти* та *бити*. При цьому частотно співмірними в новелах Стефаника і в сучасній художній прозі є лише дієслово *могти* (1092 та 1023), всі інші частотніші в ідіолекті. Дещо частотнішим є дієслово *знати* (1686 і 1323). Майже вдвічі частотніші дієслова *піти* (1135 і 590) та *хотіти* (1170 і 634). У 7,8 раза частіше вживається дієслово *бити* (869 і 111). Діалектне дієслово *видіти* малопоширене в сучасній художній прозі, в новелах Стефаника – навпаки, тому й різниця в його частотності вражаюча – 877 і 5. Це у 173 рази частотніше, ніж у сучасній художній прозі.

Від 50 до 100 разів у художніх творах Стефаника вжито 19 дієслів, і всі вони частотніші, ніж у сучасній художній прозі. Особливо пере-

важають частотністю Стефаникові дієслова *лишити* (447 і 7 – у 64 рази), *сказати* (791 і 25 – у 31 раз), *вмерти* (430 і 16 – у 30 разів), *пускати* (585 і 26 – у 32 рази). Значно частотнішими також є дієслова *їсти* (836 і 89 – у 9,4 раза), *такати* (576 і 89 – у 6,5 раза), *ставати* (679 і 141 – у 4,8 раза), *боятися* (587 і 173 – у 3,4 раза). Вдвічі або більш ніж удвічі частотніші слова *спати* (456 і 212), *просити* (439 і 226), *брати* (447 і 183), *давати* (585 і 254), *взяти* (576 і 259), *ходити* (748 і 336), а в півтора – *робити* (550 і 372), *говорити* (800 і 561), *дивитися* (783 і 574). Дієслово *чути* за частотністю майже не відрізняється від свого аналога в сучасній художній прозі – 473 і 454.

Із групи дієслів, які вжиті в новелах Стефаника від 20 до 50 разів, лише дієслова *бачити, жити* та *зробити* за частотністю поступаються їх відповідникам у сучасній художній прозі, перше у 3,3 раза (198 і 662), друге й третє – лише в одну-дві десятих раза (відповідно 318 і 345 та 249 і 289). Всі інші відзначаються більшою або однаковою частотністю. Таке дієслово, як *голосити* (189 і 3), частотніше у 63 рази, а дієслова *впасти* (335 і 9) та *помагати* (284 і 8) – у понад 35 разів. У 17 разів частотніше ідіолектне дієслово *найти* (224 і 13). У більш ніж 7–9 разів частотніші дієслова *вернутися* (206 і 27), *пропасти* (198 і 22), *бити* (215 і 23), *бувати* (181 і 25), а у більш ніж у 4–5 разів – *показувати* (310 і 71), *падати* (327 і 77), *купити* (198 і 49), *лишитися* (267 і 58), *гадати* (335 і 69), *тікати* (206 і 46), *цілувати* (232 і 47), *нагадати* (180 і 36), *лягати* (275 і 50), *глядіти* (267 і 47), *нести* (370 і 69). Більш ніж удвоє-втриє частотніші також *шукати* (267 і 109), *тримати* (292 і 90), *співати* (258 і 122), *кидати* (292 і 79), *покласти* (378 і 127), *бігти* (198 і 70). Незначною частотною перевагою, у межах кількох десятих, характеризуються слова *чекати* (318 і 193), *починати* (301 і 178), *мусити* (235 і 139), *забути* (198 і 176), *мовчати* (224 і 152), *читати* (172 і 142). Фактично однаковими за частотністю виявились дієслова *вийти* (344 і 343), *лежати* (292 і 289), *жити* (318 і 345), *виходити* (189 і 204), *любити* (249 і 239), *слухати* (241 і 228).

Аналізовані частотні дієслова репрезентують різноманітні семантичні групи дієслівної лексики. Найбільшу кількість становлять

дієслова на позначення конкретної фізичної дії: *бити, взяти, давати, пускати, робити, брати, лишити, нести, покласти, кидати, вбити, зробити* та ін. Чимало також дієслів на позначення дій, пов'язаних із фізіологічними потребами людини: *їсти, пити, сидіти, лежати, стати* тощо. З інших семантичних груп виділяються дієслова на позначення руху (*іти, піти, прийти, ходити, вийти, бігти*), мовлення (*казати, говорити, просити*), емоційного стану (*плакати, боятися, голосити, співати, любити*), сприймання (*видіти, дивитися, чути, глядіти, бачити, слухати*), знання (*знати*), бажання (*хотіти*), мислення (*гадати*), екзистенціальні і посесивні вербати (*бути, жити, мати*) та ін.

Крім частотних лексем, які дають змогу виявити поняттєві й словесні домінанти у мовній картині художнього світу Стефаника, важливо виявити ще й ті слова, які вжиті лише один раз, оскільки передовсім за низькочастотними словами розрізняються індивідуально-авторські стилі¹. Таких слів у художній прозі Стефаника досить багато. Потрібні ґрунтовні дослідження їх, однак уже попередні дані вказують на те, що таких слів є не менше половини. Тільки з іменників по одному разу вжито 1132 слова, що становить 15% усього Стефанікового художнього лексику.

Це надзвичайно розгалужена за семантичними ознаками група субстантивів. Серед них передовсім виділяється побутова лексика, у межах якої відзначені групи слів на позначення:

– хатнього начиння і предметів господарського призначення: *батюжок, батюга, бебехи, бутля, вазоник, ватерка, верета, вишивки, віжки, віск, вічко, вужевка, в'язка, гак, горньота, горшечок, дзвіночок, дзеркало, дійниця, долівка, драбина, драбинка, дратва, дріт, дручок, дьоготь, загата, каганець, каганчик, каламарчик, кіл, ковбок, колісочка, колісце, колісцячко, клада, колодка, кришка, ланцух, ліжко, ліхтарка, лупина, луфко, милю, мисник, мисочка, млинок, оголоблі, оденки, перина, перо, полінце, посторонок, реше-*

¹ Див.: Дарчук Н. П. Загальне й індивідуальне в авторському стилі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1975.

то, рушник, рядно, сіль, сірник, скльєночка, сновавка, столеу, таріль, тацка, цвяшок, цебер, цибух, шнур, шпичя та ін.;

– знярядь праці: *било, віничок, вудка, гла, довбня, істик, каньчук, клевци, кожівка, кочерга, молот, ножик, рускаль, січкаря, ступа* та ін.;

– одягу, взуття, прикрас: *бунда, гачі, гортанка, дулуман, запаска, камазелька, капелюшок, китайка, кожушанка, лахміття, намисто, платок, плахтиночка, сардачина, сардачинка, сердак, сорочина, сорочечка, спідниця, суконка, убрання, хустинка, черевик, черевичок, чоботиська, шинеля* та ін.;

– їжі, напоїв: *борщик, брага, булочка, ковбаса, колачик, кулешка, лакітки, лісниця, медівник, напитек, пиріг, пляцок, сир, чай, яєшниця* та ін.;

– транспортних засобів: *бричка, візок, коляска, однокінка*.

З інших груп низькочастотних Стефанікових іменників із конкретним значенням відзначаються також назви дерев, рослин (*барвінок, береза, васильок, вільха, гарбузик, горіх, грабок, капуста, колопенька, кропивка, лен, лоза, любисток, рута, смерічка, травинка, травичка, яблінка, явір, ясень* та ін.); географічних об'єктів (*безодня, бульбона, вершечок, вершок, гай, глибін, калюжа, озеро, рівець, рівнина, ставок*); частин тіла (*борідка, вія, волосок, жилка, кєрвавиця, кісочка, корса, коса, кучері, личко, личенько, ніздря, печінка, пасочок, тімне, туловище, уста*); споруд і їх частин (*баня, касарня, льох, монастир, хлів, плотва*); музичних інструментів (*бубень, дуда, скрипочка*); навчальних і розважальних закладів (*касіно, театр, університет*) та ін.

Велику групу низькочастотних іменників у новелах Василя Стефаника становлять назви осіб за різними ознаками. Тут, зокрема, виділяються:

– назви осіб за фахом, посадою: *вартівник, вістун, голяр, десятник, дорадник, дозорець, дек, екзекутор, коваль, колійовець, міністер, молотник, навчителька, натаруш, нянька, писар, писарчук, пленіпотент, поліціант, посол, свинар, секвертант, сівач, цирулик*;

– назви осіб за соціальним станом: *багачка, дідич, жебрачка, підпанок, сирітка, служебка, урядничок, шляхтич, жовняр, солдат*;

– назви осіб за належністю до певного етносу чи етнографічної групи: *австріяк, бойко, жидик, жидок, італіян, кацап, лях, мазур, німець, німчик, руснак, цітан, чьих*;

– назви осіб за спорідненістю або свояцтвом: *вусько, доня, жона, невісточка, онука, онуча, правнуки, прадід, прапрадід, сват, свояк*;

– назви осіб за релігійними ознаками: *Богородиця, єгомость, митрополит, рабін, священик, християнин, грішник*;

– назви осіб жіночої статі: *вітиха, попадя, пряха, робітниця*;

– загальні назви осіб: *бабка, дівчина, добродзейка, хлопчисько, чоловічок*.

Особливу групу серед низькочастотних назв становлять оцінні іменники: *байстрюк, байстрьитко, бенькарт, бестія, бидло, брехун, вушивець, доробало, драб, дурень, душогубець, збуй, зробок, копилюк, кримінальник, курва, латюга, лєнка, льирва, марнотрат, матусенька, мерза, нехтолиця, окаянник, піяк, піячок, стариган, стерво, хабаль, шельма*.

Численну групу низькочастотних іменників становлять також назви тварин, птахів: *ведмідь, воробець, вуж, гадина, голубка, жеба, заєць, індик, кабан, каня, кертиця, кішка, когут, курочка, лебідь, лошак, лошачки, орел, песик, синичка, собака, сова, сойка, сорока, телиця, хрущик, худобинка, щенятко*.

Іменники з абстрактним значенням, які вжиті в новелах Стефаніка по одному разу, теж відзначаються неоднорідністю, вони репрезентують всі основні структурні й семантичні типи абстрактів, наприклад: *екзамент, акт, амбіція, антерес, апетит, бажання, байдужість, балакання, битва, бій, блакить, блиск, бранка, братство, бренькіт, булькотання, бунт, вандрівка, веселість, видіння, випадок, висота, вихід, відповідь, втома, галас, гордість, горе, диво, добиток, добича, добуток, дрож, дужість, дурничка, жель, жебри, забаганка, зависть, заводини, занят-*

тя, засідання, засуд, збитки, збір, зиск, змова, кербут, карієра, користь, крадіжка, краса, крок, курвинство, лежінє, ліцитація, лютість, лють, люфт, лях, минушина, мир, мляскання, многість, мовчанка, натиск, небезпека, невіра, негода, неправда, обачінє, обкидок, огроза, самотність, опам'ятання, оранє, оскарженє, переконання, переляк, пиття, підлість, підмова, посміховиско, потіха, розгін, розпушта, розрадоочка, самота, світанок, скін, скрегіт, темрява, сонність, утіха, хвороба, хрунівство, ціловання, чудо, шелест та ін.

Низькочастотними у прозі Стефаніка є також більшість власних назв: *Австрія, Басарабіха, Босак, Варвара, Варшава, Вітєнь, Гамерика, Гусак, Дзіньо, Дідух, Дьидик, Калинюк, Касіянка, Кирило, Косминка, Куфлюк, Лазиренко, Летючий, Лугівський, Лукин, Лукино, Ляпчінцкій, Львів, Максимко, Митрашка, Михайлик, Міклошич, Настунька, Ністер, Онищук, Плав'юк, Срулик, Томин, Черемош та ін.*

Отже, вже попередній кількісний аналіз лексики художньої прози Стефаніка дає змогу виявити поняттєві й словесні доміанти в його мовній картині світу. Зауважимо, що високочастотні слова новеліста, які фіксують значущість і художньо-зображальну актуальність певних концептів, пересічно помітно частотніші в новелах, ніж у сучасній українській художній прозі. Для вичерпної характеристики особливостей функціонування слів у новелах Стефаніка поряд із іншими дослідженнями необхідні подальші всебічні кількісні обстеження не тільки іменників, а й усіх частин мови і не лише щодо їх частотності, а й щодо співвідношення предметних і ознакових лексем, слів на позначення статичних і динамічних ознак, частиномовної структури речень, лівобічного й правобічного розгортання речень стосовно граматичного центру тощо.

Першодрук: Шевченко. Франко. Стефанік. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 276–285.

МОВНИЙ ФЕНОМЕН НОВЕЛ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ

Коли пишуть про особливості мови художніх творів Марка Черемшини, то найперше відзначають гуцульський діалект як основу мовної палітри новеліста. Така думка, хоч і не викликає заперечень, явно недостатня для з'ясування мовного феномена автора "Карбів". Осмислення проблеми мови й стилю новел Марка Черемшини передбачає виявлення не тільки лінгвального субстрату, на ґрунті якого вибудована вся мовнообразна система, а й врахування мистецько-естетичних пошуків у ділянці художнього освоєння дійсності.

Новели Марка Черемшини поряд із прозою найперше Василя Стефаника, а також Ольги Кобилянської, Михайла Яцкова, Леся Мартовича та інших заманіфестували новий етап у розвитку українського красного письменства, який за способом художнього відображення життя українського народу суголосний тогочасним модерним європейським напрямкам. На зміну детальним розлогим описам подій, сповнених висвітленням соціальних обставин, натуралістичних замальовок тощо, в літературі головне місце посідає внутрішній світ людини, її почуття, душевний стан, конфлікт. Література через психологічний аналіз життя персонажів пробуджує в читача почуттєвість, спонукає до співпереживання з героями твору. "Психологізм стає тою вибуховою силою, яка розсаджує зсередини стару форму повісті, новели чи оповідання і витворює нову. Змінилися об'єкт спостереження, співвідношення героя і тла, сюжет, композиція, характер зображуваної події. Подія відбувається не зовні, а в душі людини"¹. Психологізм як визначальна засада художнього твору вимагає оновлення техніки мови. Саме про новели Марка Черемшини, Василя Стефаника та інших І. Франко писав: "Нова белетристика – се незвичайно тонка філігранова робота; її змагання – наблизитися скільки можна до музики. Задля сього вона незвично дбає о форму, о мелодійність слова, о ритмічність бесіди.

¹ Денисюк І. О. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. – Львів: Наук.-вид. т-во "Академічний експрес", 1999. – С. 148.

Вона ненавидить усяку шаблоновість, ненавидить абстракти, довгі періоди і зложені речення. Натомість вона любить у смілих і незвичайних порівняннях, в уриваних реченнях, у півслівцях і тонких натяках"¹.

Порівняння Марка Черемшини, як і вся тропіка, що ґрунтується на них, – це тема для окремої лінгвістичної студії, але вже тут відзначимо їх неординарність, образність, несподіваність зіставлення порівнюваних реалій, вражаючу силу емоційного впливу на читача, пор.: *Йде селом вереск, зойк і гомін, гей вітер жереповими корчами* (Бодай їм путь пропала); *Заким ще сонце пішло на відпочинок, зупинилося на одному гірському шпилю, так як зупиняється на дорозі мати, коли при відході в далеку сторону прощається із своїми діточками* (Хіба даруймо воду!); *Гей квашені огірки, сповзають лица, коли вони войну руками показують, жалісними словами, як писанки, кервою малюють* (Поменник).

За структурою вони здебільшого розгорнуті, ускладнені, поліфонічні, наприклад: *З Юсипових грудей вийшов тяжкий голос зітхання, так, як зі спорохнілого дерева вихоплюється наверх крихка дерев'яна мука, коли його вертить гострий залізний сверлик* (Раз мати родила); *Розпалений Юсип не завважав товаришевого ляку і невгавно викрикував що раз, то дужче, що раз, то голосніше. Покірний і услужливий панам Черемош, що вліті гуляють по ньому на тяжких дарабах, біситься так само, коли у слоту наллється у нього багато мутної води* (Раз мати родила); *Баба відкашлюється. Гейби довгу гадюку з грудей виперти мала, гейби буря з неї на світ виривалася – дух затирала* (Бабин хід).

Доволі часто порівняння інкрустовані в метафору, що призводить до відчутного згущення мовної експресії і підсилення образності: *Гори, гейби горбаті старці, сидять рядом над глибокою долиною і потоками спльовують осінню, тяжку вогкість та й лякають бабу* (Бабин хід); *Її голос летів, гей крилатий ніж, через село і сідав на верху на хаті...* (Інвалідка).

¹ Франко І. З останніх десятиліть XIX ст. // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 526.

Структурна і образно-семантична складність компаративних конструкцій, їх свіжість і неординарність, часте використання у комплексі з іншими тропами зумовлені вживанням їх для увиразнення й унаочнення важко вловлюваних порухів душевного стану персонажів, які неможливо зобразити через звичайні об'єкт і суб'єкт порівняння, пор.: – Нема Чічки, дедику? – завели діти. – Нема! – жбухнуло жасне, тяжке слово з коновкаревих грудей. *Так жбухає кип'яча кров із серця, що його тяжкий камінь роздавлює, розтріскує...* (Чічка).

Порівняння, покликані увиразнити якісь зовнішні ознаки, портретні деталі, теж відзначаються свіжістю та незвичністю, в основі яких несподіваний суб'єкт порівняння, іноді виражений діалектним словом: *Стояла [Петриха] перед громадою, як молода смерічка перед старим дубовим лісам.* Струнки її, *гей з кедрини тесані*, ніжки під білою сорочкою дрижали, а широкі бедра з-під запасок кидалися, *гей живі сернята* (Інвалідка); З вікон досягало її світло раннього сонця і позолочувало її личко кругле, *гей ясна рожа*, і її круглі ручки під синьо-червоними плечиками, і її живі груди, що металися у пазусі за кожним її словом, *як дикі голуби спіймані* (Інвалідка).

Такою ж неповторною у тропіці Марка Черемшини є метафора: *За третьою горою небо позіхає. Луна йому вночі спати не давала, гранею ребра припікала, лице черленила* (Село потерпає).

Метафора дає змогу одним штрихом змалювати внутрішній стан людини, нагромадження ж їх у певному мікротексті уможливує панорамність відображення психічного стану. Ось як змальовано відчуття сільської дитини, що покидає рідну хату, своє село, які дотепер були її цілим світом, з яким пов'язане все найкраще: *А як гуси загегали, овечки забляєли, корови замукали, то Іванчик вже сидів в білій кожушинці на возі коло деді і минав хату.*

Вікна глитали за ним і хмурилися.

Двері запиралися і сердшися.

Плетені перелази руками махали.

На горбочку зелений ясінь підоймився і показував нені, куда її син їде (Бо як дим підоймається).

Персоніфіковані й анімізовані вікна, двері, перелази, ясінь, співдіючи й співпереживаючи подію, як ніякі інші мовні засоби, передають складну гаму почуттів персонажа твору.

Відмітною прикметою мовної техніки художньої прози стає лаконізм. Знову ж таки він спричинений зміщенням акцентів у художньому дискурсі у сферу глибинного, психічного, душевного, внутрішнього. Природною формою вияву внутрішнього стану людини, її почуттів, характеру, вдачі, темпераменту є монолог і діалог. Більшість новел – це суцільний діалог, ощадно переписаний необхідними репліками. Описи, пейзажі, портретні характеристики малослівні, скупі. Функціонально вони виступають тлом для створення необхідного настрою, для збудження душевних сил. Скажімо, портретні характеристики спрямовані не стільки на зовнішність персонажа, скільки відображають душевний стан людини: *Межи драбинами підвелося із в'язки брудної мерви сухе, воскове лице сивавого зробленого гуцула, що досі лежав горілиць, прикритий веріткою аж по шию, і мутними, глибокими очима дивився наперед себе. Мовчки підвівся сам і, ймившися руками за підложену кумову шию, зсунувся на землю так, гей полінце сухого дерева* (Лік). Зовнішню портретну характеристику персонажа, досить виразну, хоч і лапідарну, за силою впливу на читача переважають слова й словосполучення *очі мутні, глибокі, підвівся мовчки, зсунувся на землю*, порівняння *гей полінце дерева* та ще й *сухого*, у яких виявляється внутрішній стан людини.

З цього погляду показовим є також портрет “без обличчя”, в якому виразно виписані деталі зовнішнього антуражу персонажа: *За воринням показалася фігура, вся в чорному одінню, а на голові шапка з чорно-жовтою мотузкою на долішніх краях і з кругленьким гудзиком напереді. Гудзик виходить понад рівне дно шапки. Під лівою пахою подовгаста книга, в правій руці бук. За фігуркою йдуть два люди. Один несе спору в'язку мужицького плахтя та одіння, другий голіруч* (Святий Николаї у гарті). Така портретна характеристика – лише психологічне тло для відповідного сприймання екзекутора. *Обезличення, гудзик як синекдохатичне маркування представника влади, подовгувата кни-*

га, бук і в'язка мужицького плахтя як її атрибути стають знаковими, забезпечуючи мінімізацію мовних засобів при повній поінформованості та необхідній сугестивності.

Як і у В. Стефаніка, у Марка Черемшини початок новели вже містить головну інтригу: *Млаво іде Іван Мотрюк до шлюбу, так млаво, гейби потич* (За мачуху молоденьку); *П'ятого року по шлюбі молода інвалідка Петриха стала юшитися, як львиця* (Інвалідка); *Пішло з дурниці. Присяжний громадський Янцьо Кшесінський кликав старого Федора Орфенюка в куми, бо сподівався багацької крижми* (Верховина); *Вже нема села, лише цвинтар* (Село вигибає); *Прокуратна копила має!* (Зведениця). Однак новела може починатися і самим діалогом чи монологом, які, як уже відзначалося, є природною формою вияву внутрішнього стану героїв, пор.:

– П-с-с-ст! Ужсе йде!

– Кудда?

– До нас!

– Де?

– П-с-с-ст! Онде вже на Приймаковім перелазі. Васи'! Скошше на під.

– Чого?

– Накрий термітев одежину, привали каменем дошку!

– Вжсе привалив.

– То скинь кожушину, бо возьме...

– Ні, я втечу.

– Неня сховала опинку?

– Сховала!

– А сма ек?

– Попелом притрусив, не заздрит...

– Де'!

– Шо?

– Дайте ше свій капелюх мені.

– На, тікай!

(Святий Николай у гарті).

У цьому напруженому діалогові, в якому переважають одно- чи малослівні питання-відповіді, якнайкраще передано простодушну

селянську кмітливість і почуття страху перед екекутором. За силою емоційного впливу на читача цей діалог перевершує будь-який недіалогічний опис ситуації.

За способом побудови діалоги в новелах Марка Черемшини різні. Одні з них утворені з самих тільки реплік, з яких читач має збагнути внутрішній стан героїв, їх настрої, вчинки, поведінку. Такі діалоги виявляють явні ознаки імпресіоністичної манери письма і можуть стати основою наративування, як, наприклад, у новелах “Лік”, “Зведениця”, “Раз мати родила” та ін. Інші діалоги в новелах Марка Черемшини за лексико-граматичними і фразеологічними особливостями відбивають фольклорні зразки діалогічної комунікації, зокрема гуцульської, пор.:

– *Ти не питай, шо він Штефанів дедя, але шо його маєткам нема міри!*

– *Або ж я бідна бідолашка?*

– *Але чи є другий такий, аби був нам рівня?*

– *Таки що син, то не дедя!*

– *А може дедя ліпший, як син!*

– *Ба чому, нене?*

– *Бо дедик буде тебе у красну уберю убирати, буженичкою та й колачами годувати, твої ручки, та й твою силку, та й твої ніжки шанувати. Буде тебе на руках носити, буде ті в колисочці колисати* (За мачуху молоденьку).

У наведеному діалозі з фольклорних мовно-стилістичних засобів зустрічаємо: “у красну уберю убирати”, “твої ручки та й твою силку”, “буде ті в колисці колисати”¹.

Ще одним своєрідним різновидом діалогу в новелах Марка Черемшини є такий, в якому беруть участь декілька осіб, пор.:

– *Кобих його хоч уздріла!*

– *Ой, то бих його обіручь обіймила!*

– *Кобих его ручку ймила!*

¹ Жилко Ф. Т. Мова новел М. Черемшини // Українська мова і література в школі. – 1954. – № 4. – С. 22.

- Кобих си до него притулила!
- Перезула бих ті!
- Обхайла бих ті!
- Аби-с не збанував на мене!
- Аби-с чув пораду від мене!
- Любчик мій любий.
- Сокіл мій красний.
- Йкий ти струджений.
- Йкий запорошений!
- Йкий ти збіджений!
- Питай, шо дома, шо село діє?
- Питай, чого-сми змарніла?
- Кажи ми: душко-зазулько.
- Ци ті ручьки не зболіли, ніжки не пов'єли?
- Господарю мій файний та чесний! (Парасочка).

У такому діалозі нема обміну реплік між співкомунікантами, вони спрямовані до відсутніх осіб, з якими ніби й відбувається діалог. Репліки стають засобом змалювання окремої картини, організовані в певну систему за допомогою рим. В одне ціле їх поєднує анафорична будова: перший, третій і четвертий рядки починаються з *кобих*, сьомий і восьмий – *аби-с*, одинадцятий, дванадцятий і тринадцятий – *йкий*, далі два рядки мають на початку *питай*¹. При цьому зміст реплік відбиває душевний стан, складну гаму почуттів, психологію жінок, що відправили своїх чоловіків на війну. Сам діалог довершує загальну картину психологічного стану жінок, які через воєнні лихоліття залишились без чоловіків. Попередній опис плавно переходить у діалог: *Впало до села віданнячко, що котра таздиня свого газду відознати хоче, най іде на третє село, там на долини стоїть військo і форшпани. Газдиням це два рази не казати, бо тазда – то талан коло хати. Най буде п'янюга, най жінці ребра місить, най тіски до лавиці в'яже, – то він однако тазда, всему ред дає. Пішов тазда на войну, та й пішов гаразд з хати.*

¹ Жилко Ф. Т. Знач. праця. – С. 32.

Аді, маржинка риче, овечки отік плачут, кіт зажмурился, пес у днину вис. То все за таздов банує.

Йкас тота хата отік темніша, отік сумніша, йкіс тоті світіці на образах отік зболені.

Така глушя, такий туск коло тої хати. Ні страви не доїш, ні молитвів до кінця не договориш. Останні рядки – це вже ніби й не слова автора, а героїнь твору, які є своєрідною преамбулою до самого діалогу.

Іншим джерелом своєрідності мовної палітри Марка Черемшини, неповторності стилю його новел стала розмовна й фольклорна мова гуцулів. Він прекрасно знав мелодійну гуцульську говірку та уснопоетичну творчість, бо зростав у чарівному світі соковитої барвистої бесіди поважних бадіків, жартівливої коломийки, сумної пісні, фантастичної казки, гуцульської колядки. “Я пропадав за дідом та за його казками, та співанками, та грою на флюярі, та за тими бадіками і вуйками, що у діда ночували і в гості повертали і так красно та весело та любо набувались, красну бесіду мали, мене вихвалювали, теплими долонями гладили, баранчиками та пукавками, в бриндзі топленими, та денцівками та сурмами обдаровували, красних співанок співали, хату аж до сволоків веселили”, – з такою теплою і задушевністю згадує своє дитинство письменник¹.

Звідси таке захоплення розмовною стихією, яка в художній творчості Марка Черемшини, зокрема в устах персонажів, межує з фактографічністю. Розмовне мовлення гуцулів надзвичайно колоритне, неповторне, марковане різноманітними граматико-просодичними комплексами. Одним із таких маркерів розмовності є часті вставні оцінні, аксіологічні компоненти, близькі до вигуківих, наприклад:

– Тото, любетка, не наша голова до такого розуму, *ей де!*.. тото очима траба їсти (Карби);

¹ Черемшина Марко. Автобіографія // Черемшина Марко. Твори: в двох томах. – К.: Наук. думка, 1974. – Т. 2. – С. 170–171.

– А панотець були сумні чи веселі? *Ей-га*, ше й скі веселі! (Верховина).

Часто вони супроводжують звертання, пор.:

– *Ей, брє! Ану*, дивиси, така погань! Коби хоть флетєв, то бих не казав, а то волос уже цвите. Хтос то ше мені казав, шо видів оноґди, як він ранісько купавси, то, каже, на попереці сам струп та й струп.

– *Га!* то кров у нім, *Юсипку*, так грає!

– *Ба*, ци варе кров?

– Очі видють, шо кров. (Раз мати родила)

або:

– *Мой, хло'*, шо тобі таке? (Хіба даруймо воду)

Характерною особливістю гуцульського розмовного мовлення, добре відбитого в мові новел Марка Черемшини, є вираження високого ступеня оцінки шляхом нагнітання однотипних мовних одиниць у поєднанні зі вставним аксіологічним компонентом, наприклад:

– Аді дуріют у селі так, ек си дуріє: спровадили собі вчера музику з міста, та музика грає, а вони: *шо п'ют, шо гуляють, а шо – най не кажу!* (Раз мати родила).

Розмовність у таких висловлюваннях посилюють заперечні частки *не, ні*: *Поскоромився і я, а він як не стане* то калачі, то м'яса видобувати, *як не стане* мене гостити, аж *мені сором стало*. Таки так *мені сором стало, що аж...* (Козак); А зозуля не кує, ні – аж гай розливається (Зарікайся мід-горівку пити!..); Та й моя коло него *не вишкірюєси, не вишкірюєси – ні* (Раз мати родила).

Народнорозмовну ауру в художніх творах Марка Черемшини добре передають гуцульські мовно-етикетні формули привітань і прощань, а також оригінальні форми звертань, наприклад:

– Славайсу!

– Навіки.

– *Ба, ци миром, газдині пишині та годні?*

– *Ой, миром*, вуєчку файні та славні, *позаск тепер миром* (Поменник);

– *Ночюй миром*, Гафійко-душко!

– *Гости миром*, Петрику любий!

Та й гайда за стрілецькою марфою! (Козак).

Гуцульські вокативи зазвичай поширені постпозитивними означеннями: *комісаріку наш любий, комісарю чесний* (Святий Николай у гарті); *повішенику дідьчий* (Злодія зловили); *кумочку пишний* (Більмо); *сестрички пишині* (Поменник); *імостечки гонорові* (Верховина); *пани преславні* (Парубоцька справа) і т. ін. Особливо колоритними є ті вокативи, при яких вжито кілька означень: *панчіку пишний та любий* (Лік); *панчіку чесний та добрий* (Лік); *газдині файні, та чемні, та гречні* (Поменник); *газдиньки любі, ірцєні* (Поменник); *пани наші любі та гожі, оборонці наші пугтерні* (Бодай їм путь пропала); *господічку любий, та добрий, та солодкий* (Основини); *господічку наш добрий, та пишний, та файний* (Основини) і ін.

Вражає багатство й різноманітність своєрідних прокльонів, вжитих Марком Черемшиною в новелах. Вони теж унаочнюють гуцульську розмовну стихію, яка стала засадничою у мовному феномені письменника. Ось далеко не повний перелік їх:

– *Абисте-си тогди доробили, коли вода горі піде, абисте-си на своїх дітей такого діждали!* (Дід);

– *А бодай бих ті був малов на лавицу поклав, бодай бих ті був не сплодив* (Дід);

– *Остатна би їм з нев година!* (Хіба даруймо воду);

– *Бодай вас, бадіко, неволя втяла..!* (Хіба даруймо воду);

– *Аби єму остатна година була* (Лік);

– *Най такого сина грім заб'є, шо неню не шінує* (Бабин хід);

– *Абисте-си тогди поженили, йик я дівков буду!* (Зведениця);

– *Аби-с си запала в озір'є на присподне* (Більмо);

– *Смола би го втєла* (Більмо);

– *Аби не дочекав уже нікому худібку на випас давати* (Більмо);

– *Очі би ти вилізли, паріску* (Більмо);

– *Та най го холера зітне* (Горнець);

– *Аби вам путь пропала* (Перші стріли);

– *Бодай їм путь пропала!* (Бодай їм путь пропала!);

– *Бола би єї взєла, мерзу оту!* (Парасочка);

- *А тив би-с кров з-за нігтів* (Парасочка);
- *А вітував би ти в очереті* (Парасочка);
- *А брикав би тобі топір по голові* (Козак);
- *Най від нас щезає!* (Козак);
- *Пек йому осина* (Козак);
- *Най мене грім уб'є, най мене бола утне, най мене викришит до пня, най мене тут смерть найде* (Зарікайся мід-горівку пити!..); – *Остатна була би тобі година!* (Марічку головка болить);
- *Аби йому послідна година була!* (Парубоцька справа);
- *Аби його шибеничка не минула!* (Парубоцька справа);
- *Аби його всі громи убили!* (Парубоцька справа);
- *Аби його води утопили!* (Парубоцька справа);
- *Аби його вогні іспалили!* (Парубоцька справа);
- *Смага би його втяла!* (Парубоцька справа).

Орієнтація Марка Черемшини в творчості на естетику розмовного слова заманіфестована досить повним і послідовним відбиттям фонетичних, морфологічних, синтаксичних і лексико-семантичних рис гуцульського діалекту, особливо у мові персонажів. Відомий український діалектолог Ф. Т. Жилко свого часу цілком справедливо відзначав, що Марко Черемшина вустами своїх персонажів прагнув відтворити не окремі риси гуцульських говірок, а особливості цих говірок у їх сукупності і вказав на найхарактерніші з них¹. У ділянці фонетики це:

- звуки *e, u* як континуанти давнього *e*, які пом'якшують попередній приголосний: *дедю, дьидя, вьижет, тіме, не бійти си*;
- перехід звука *a* після м'яких в *e, u*: *єк, єма, флоєра, йик, горечка, чєс*;
- звукосполуки *pe, pi, ip, ep, up, le* як рефлєкси давніх звукосполучень *ь, ь* з сонорними *p, l* між приголосними: *керниця, кервою, тривога, ірщені, ерстив* (хрестив);
- перехід звука *л* в *ў* (правописне *в*) у звукосполученні *ол* між приголосними і в кінці слів: *горівку, сопівка, мівкі, соків, стів*;

¹ Жилко Ф. Т. Знач. праця. – С. 27–28.

– диспалаталізація звуків *c', ʃ'* у кінці слів, а також при словозміні перед голосними: *дєс, увєс, когєс, конєц, синєц, хлопєц, травица, марнотратцу*;

- диспалаталізація звука *p'*: *зєра, мєраці, рєтуйтє*;
- збереження давньої м'якості шиплячих: *любчік, хочь, шінєує, душо, небожєта, жьильє*;
- перехід *o, e* в *i* в новоутворених закритих складах та за аналогією у відкритих у словоформах, у яких у літературній мові такого переходу немає: *воріг, гід, мозіль, мозілі, солімку, мід, неприятіль, неприятіля, хоча в мові автора – неприятель*;
- перехід пом'якшених приголосних *д, к* у *г, т*: *гліг, тіски*.

Із морфологічних гуцульських діалектних рис дуже часто передаються такі:

- закінчення *-ов* в орудному відмінку іменників жіночого роду, прикметників і присвійних займенників в однині: *Ти, газдине, не лінкуйся його банушинов та кулешков* почастивати (Перші стріли); *А бодай бих ті малєв на лавицу поклав* (Дід);
- відсутність прикметників і порядкових числівників із м'якою основою: *синий, сина, сине, третий, трєта, трєтє*;
- короткі форми прикметників у називному відмінку однини чоловічого роду: *Віді ти голоден, Гнатку, на-ко тобі теплої кулєшки* (Грушка); *Бєре побратим мірку зерна та дві курці і йде до ворожки, а голоден кінь у вікно поглядає* (Марічку головка болить);
- ступені порівняння прикметників із часткою *май*: *Гафія це у мєна друга жєна май примєлода, для козака не дужє безпєчна* (Козак); *Тут май видно* (Більмо);
- редульовані форми вказівних займенників: *тєт, тєта, тєто, цєс, цєсє, цєсє*;
- енклітичні форми займенників: *ми* (мені), *ті* (тобі), *ню* (її) та ін.;
- збереження давніх форм інфінітива на *-чи*: *Обстричи злодія, обстричи*, – кричали сусіди (Злодія зловили);
- відсутність чергування *з-ж, с-ш* перед закінченнями у першій особі однини: ... *най собі рот згасю* (Сєло вигибєє); *Я пазю служби* (Раз мати родила);

– твердий приголосний звук *t* у закінченнях у третій особі однини дієслів другої дієвідміни та в третій особі множини обох дієвідмін: То баба хочут, синку; Тото, синку, перед смертев кождому карби показуют си, на душу чіпают (Карби);

– фонетично змінені форми колишнього перфекта: Що нажив *ес-си*, що набув *ес-си* (Дід); Де *сте* богів та свідків діли (Поменник);

– сполучники *гей* (як), *най* (нехай), *коби*, *аби* (в значенні щоб), *хоть* (хоч) та ін.

Відзначені діалектні риси досить повно відбивають фонетико-морфологічні ознаки гуцульського діалекту, однак і вони не вичерпують усіх особливостей гуцульського розмовного мовлення в тих його компонентах, в яких воно протиставляється літературній мові та іншим говіркам у ділянці фонетики й морфології. Ось хоча б специфічні форми гуцульських кількісних числівників на зразок *п'ять без одного*, яких вживають персонажі новел Марка Черемшини, пор.: Рахую пальці, а пальців на руці *п'ять без одного* (Хіба даруймо воду); *Сім неділь без одної* ходить уже малий Юра Приймаків “льонтом” (Злодія зловили).

Гуцульський діалект виразно позначився на художньому лексиконі Марка Черемшини, він значною мірою гуцульськоавтентичний. Це засвідчує далеко не повний перелік слів, ужитих в новелах Марка Черемшини, для яких сам письменник вважав за потрібне дати свої пояснення або це робили видавці першодруків, що за традицією вважаються також авторськими: *арідник* “злий дух”, *аркан* “рід танцю”, *арнарія* “пожива й прибори”, *бадіка* “голова сім’ї”, *байбарак* “короткий сіряк”, *банувати* “жалувати, тужити”, *батько* “хрещений батько”, *бесаги* “вовняні дві торби злучені”, *біривливий* “могучий”, *бірувати* “могти”, *не бірує* “не може”, *блавучити* “дармувати”, *бутин* “вируб лісу”, *бовтиці* “китиці”, *буката* “часть у більшій мірі”, *вакатися* “насмільоватися”, *варівкий* “небезпечний, непевний”, *варінник* “горщик”, *варувати* “берегти”, *вбезсебитиси* “розлютитися, взлоститися”, *верегчи* “кинути”, *верем’я* “погода”, *вистравний* “вибагливий у стравах”, *віді*, *відай* “мабуть, може”, *відтановлестиси* “відгодовуватися, товстіти”, *габа* “скоки

хвиль”, *гаждюта* “молода смерічка”, *телетка* “чверть корця”, *гилити* “раїти”, *гляба* “годі”, *гоголі* “коліна”, *горгани* “довгасті хребти гір”, *граничар* “гранична сторожа”, *грегітний* “кремінний”, *грунь* “гірський шпиль”, *гугля* “плащ”, *дараба* “сплав”, *денцівка* “мала сопілка з денцем”, *де* “скорочене замість дедю-тату”, *дедя* “тато”, *джерта* “вовняна верета на прядивній основі”, *дзєма* “юшка”, *дранка* “сорочка”, *ерстити* “хрестити”, *законитися* “причащатися”, *затичка* “окраса на голові”, *зеленюк* “сторож граничний”, *загоді* “завчасу”, *зимарка* “хата на полонинах або сіножатях”, *зуміватися* “дивуватися”, *іричений* “хрещений”, *камар* “цісарський ліс”, *карнувати* “мучити”, *кварівливий* “недужий”, *кептар* “кожух без рукавів”, *кичера* “гостра гора”, *кібзувати* “міркувати, знати”, *кліть* “комора”, *копил* “байстриук”, *корняти* “порушувати”, *крепір* “смерть”, *кресло* “майно, господарство”, *крижма* “полотно до хресту дитини”, *курмей* “воловід”, *загоїти* “заспокоювати”, *ленка* “сурдутовець, урядовець”, *лодва* “груба тертиця”, *лудінне* “одяг”, *любаска* “коханка”, *матура* “мала гора”, *май-май* “багато”, *малява* “стіжковата гора”, *марга*, *маржинка* “худоба, худібка”, *марфа* “товар, крам”, *мершя* “стерво”, *мигла* “купа”, *мовня* “блискавка”, *мочуло* “ставок для мочення конопель”, *мошя* “акушерка, баба”, *набоїк* “дашок”, *нявка* “лісова русалка”, *обмаїти* “обчистити”, *опівок* “наполовину порізані ковбки”, *осік* “лісок на окремій неприступній горі, воринням обведений проріджений невеликий ліс”, *отік* “як-от, неначе, ніби”, *передрегнутти* “перестудитись”, *перекоти* “з кількох ручок нагромаджене в один ряд сіно”, *перестріл* “гони”, *підпетик* “суконна верхня одіж”, *плитник* “нечистий”, *плова* “злива”, *плота* “злива”, *побоїк* “дашок”, *полібічок* “бочка”, *поліг* “скошена трава”, *полотнянка* “виношена сорочка”, *попацити* “потерпіти”, *попісніти* “збліднути”, *посороми* “соромітські слова”, *потужити* “більше тугим учинити, зміцнити”, *потята* “пташення”, *придибашка* “пригода”, *проклетюк* “проклятий”, *прокуратний* “розпусний”, *псенка* “багна, сіно, зібране на багні”, *путеря* “сила”, *рагаш* “доріжка, витовчена ковбками (зрубаним деревом, спусканим по вирубанню згори вділ)”, *раква* “посудина на масло”, *ризи* “жоліб

до спускання дерева з гори”, *роківщина* “плата за рік, громадою установа”, *саманати* “подобати, скидатися”, *саняка* “син”, *скруцак* “сплетенець із хусток, скрутінь”, *сокотитися* “стерегтися”, *спасувати* “жартувати”, *стокмити* “(з)годитися”, *сцурікатися* “відступати”, *талан* “маєток”, *термінє* “тріски”, *терх, терхівка* “ладунок на коня; усі покупки, що на осідланого коня кладуться; набір, в’юк”, *тегло* “в’ючна худоба, коні, воли”, *токма* “згода”, *торбей* “той, що ходить з торбами, жебрак”, *турлаш* “безладна купа ковбків”, *фартушанка* “міщанка”, *фін, фіна* “похресник, похресниця”, *фірлідунюк* “повідка, запізване до суду”, *флетєв* “парубок”, *фолоситися* “щаститися”, *фурт* “раз у раз”, *футраш* “пожива”, *челядина, чілідина* “молодиця”, *чиколонки* “кістки на руках”, *чирчиковий* “червоний”, *чіпіти* “стати неповоротно”, *чоргалло* “малий потік з дощу”, *чугайстер* “веселий дух”, *ширинка* “хусточка”, *шниціти* “бігцем слідити”, *шницька* “залізниця”, *шпурєти* “кидати”, *штуркати* “штовхати” та ін.

Гуцульською в своїй основі є й художня фраземіка Марка Черемшини, пор.: – Най іде, коби прийшов, буде мені крєпір, та й йому крєпір (Раз мати родила); – Випрдала я, шо було не було, та й годую адукатів. Прийшлоси відтак, упав покійничок у лежку, а я всему раду дай (Основини); – Хоть-сти челідь, але світе ваше слово: такий чес настав – смучя година б’є (Поменник); – Таже тот Митро, шо у вашого тєстя при трачці робит, то шос му сталоси, шо аді на пни в’єне (Лік); – Чого сидиш каменем? Вийди... (Більмо); – Стій топом, не рунтайси! (Більмо); Відтак ек пішло нам з Петрової днини, та й на сьогоднішній день (Основини) і т. д.

Іншою засадничою особливістю наративу Марка Черемшини є закорінення в гуцульську уснопоетичну творчість, у східнокарпатський фольклор. Поетика його творів наснажена неповторним гуцульським фольклором. Потужний фольклорний струміль буквально пронизує мову новел, при цьому як у формі безпосереднього вкраплення тих чи інших уснопоетичних мовних одиниць, тропів, фігур, так і їх творчого використання як зразків мовнохарактерологічних прийомів.

Новеліст часто вдається до фольклорних моделей оповіді. Однією з таких є, наприклад, висловлювання, що ґрунтуються на протиставленні, перша частина якого містить заперечення чогось, а друга, заключна, – його ствердження, пор.: *Не тото буря, що ліса не скорчувала, не тото кішня, що коси не вищербила, не тото бійка, що душі не згубила, але тото битва, що горами мече, але тото різня, що кєрвою дебри мулить, але тото баталія, що в один мах людей в шухи складає* (Село потерпає). У цьому висловлюванні не тільки характер оповіді взятий із фольклору, уснопоетичний вплив проступає й у одночасному використанні таких стилістичних фігур, як повтор, анафора та в гіперболізації зображуваного.

Близька до гуцульських фольклорних зразків ритмомелодика мови новел, пор.: *На землю припадала, ніжки йому цілувала, очима просила:*

– *Старшино військова, наставнику тісарський, керманичу годний, начальнику красний, побий тоті нересниці за мене, молоду!* (Парасочка) або: *Убирав її в білий рантух, обвивав її рушниками.*

Розпадався над нею, гей дєдя рідний, гей братчик старший, гей любчик любий.

Трепєтєвся, як пєвич коло пєви.

Голубив її словами, як медівниками.

Аби личка слізьми не точила, аби ручок собі не ломила, аби свого цвіту не обпорошила (Парасочка).

Помітним впливом гуцульського фольклору позначена вся тропіка письменника. Джерелом походження таких епітетів, як *буїні* вітри, *срібні* стремена, *зелені* гори, *чорна* поруга, *зелена* дубина, *жалібні* співанки, *зелена* трава, *вороний* коник, *м’ягонька* мурава, *біла* ручка, *сизий* орел, *білі* гуси, *бистра* ріка, *темний* ліс, *голубе* море, *русявії* кучері, *молода* кров, *красне* верем’я, *дубова* колиска, *запашна* отава, *красна* газдиня, *срібна* ніч, *срібна* роса, *темна* хмарка, *ясний* світ, *пишина*, *красна* челядь, *білий* цвіт, *сиві* голуби, *сизії* орли і под., безперечно, є гуцульська усна народна

творчість. Типовими гуцульськими фольклорними порівняннями усіяно багато новел, наприклад: – Їмостечки молоденькі, такі-сте, *гей зазулечки*, миленькі, а такі-сте невірненькі... (Верховина); – Але то погані коні, їдуть, *як змії* (Бо як дим підоймається). Особливо інформаційні та образні, гіперболізовані порівняння, поширені в гуцульському фольклорі: – Аді, гонде долина, восько розтаборилоси. Ій-га! *Єк трави та листу*. Сила-силенна (Парасочка), Храмові гості зацікавилися панотцевою бесідою і стали перешіптуватися з бадіками про те, що над Прутом неприятеля, *як трави та листу*, та що він отік підсувається під це село (Перші стріли).

Печать гуцульського фольклору лежить і на метафориці Марка Черемшини, пор.: *Плачі горами стеляться, дугами гори уперізу-ють, буйні вітри ними граються*. Тут були, тут нема: співанки жалібні. *Зоря росую їх змиває, гей мід спиває* (Карби). Часто письменник використовує фольклорний прийом персоніфікації як різновид метафоричного перенесення значення слова: Як іде, то *ліси* їй низько *кланяються, гори* за нею *обзиваються* (Козак).

На гуцульському уснопоетичному ґрунті зросли й образні гіперболи, пор.: Зведениця копила несе! Лісом іде. *Трава горить, куди ступає. Дубина валиться, земля її стрясає. Сонце паде* (Зведениця).

Чимало стилістичних фігур походить теж із фольклорного джерела. Це передовсім ті, в основі яких лежить повтор. Характерною ознакою мови новел Марка Черемшини є часте використання тавтологічних зворотів: *Щось шепотом шепоче, щось шумить шумом, щось отам плаче над убитим селом* (Село вигибає); А хоч би їх *позліткою золотити*, не повеселіють. А хоч би їх *росою росити*, не покрасніють (Карби); Отік нагадувала собі, як з Петриком вівці пасла, *співанки співала, прошивки йому вишивала*, на святвечір оріхами частувала (Карби); Село шпоталося, *дивом дивувалося, чудом чудувалося...* (Перші стріли) і т. д.

В арсеналі техніки мовної характеристики новеліста поширеною є й ампліфікація: *Музика розігралася. Зала розхвилювалася і розтанцювалася. Радість розсміялася. Ліси розспівалися, верхи у верховині розхиталися, ріками зорі розморгалися, долами роси*

розперлилися, норами звір розбудилася, дуплами птаха розшепотілася, хатами люди розстогналися... (Верховина). Вплив гуцульського фольклору на ампліфікацію мовних одиниць особливо помітний у ампліфікованих вокативах, пор.: – *Голубе мій, соколе мій, скарбе найдорожчий*, не тужи за мною!

– *Ластівочко моя, перепеличко моя*, їдь здоровенька, вертай борзенько (Верховина); *Капітане делікатний, вірле-ясновиде*, скажи, що я їм винна? (Парасочка) та ін.

Новеліст часто вдається й до полісиндетону, який у мову художньої літератури прийшов із уснопоетичної творчості: Та лиш він подався за ворота, а пані десь-відкись біленькі хусточки повидобувала *та й* вимахують ними напротив любові своєї на першій скруті дороги, *та й* на другій, *та й* на третій, під Синім ґрунем, аж їх ручки ізболіли (Верховина); Неня відкликали Іванчика до комори і шепотіли, що в гарчику на дні у молоці є три срібні леви. *А відтак* перешінкали Іванчика, *а відтак* переперезали, *а відтак* червоне яблучко в писану торбину поклали, *а відтак* плакали (Бо як дим підоймається); Співають панотцеві, щоби його коровки *та й* овечки зелене сінце їли, *та й* правилися, *та й* повні бербениці молока давали, аби панотець повну комору банушів напрутали *та й* аби тоті бануші й бербениці разом з колачами дівчатам на весіле роздарували (Марічку головка болить).

Отже, на мовнообразжальні засоби письменника значний вплив мала й поетика гуцульського фольклору.

Таким чином, ключ до з'ясування мовного феномена Марка Черемшини треба шукати, з одного боку, в гуцульській народнорозмовній і уснопоетичній стихії, а з іншого, – у тих модерних естетично-мистецьких і літературно-критичних концепціях, які визначили обличчя української літератури, зокрема малої прози кінця ХІХ – початку ХХ ст. Саме симбіоз цих двох засадничих начал зумовив своєрідність і неповторність мовної палітри Марка Черемшини.

Першодрук: Українознавчі студії. – 2002–2003. – № 4–5. – С. 3–14.

ЖИВИЙ ВОГОНЬ СЛОВА (ШТРИХИ ДО МОВНОГО ПОРТРЕТА СТЕПАНА ПУШИКА)

Художні твори Степана Пушика ніколи не сплутаєш з іншими, бо попри свою різножанровість вони завжди позначені якимось індивідуально-неповторним шармом. І якщо намагатися з'ясувати його суть, внутрішню природу, то передусім треба зануритися в мовну стихію його поезій, романів, повістей, оповідань, бо слово для кожного митця – це будівельний матеріал, з якого тчуть мовну канву художнього твору, однак узори на канві у справжніх письменників ніколи не повторюються.

Степан Пушик з особливою дбайливістю, з якоюсь аж запопадливою ревністю ставиться до мови своїх творів. В одному з них зізнається: “Ловлю себе на тому, що теж схожий на ватага, бо за робочим столом *пробую слова* – чи дзвінкі, чи не холодні, чи не з фальшивою позолотою, пропускаю їх через серце”. В оцій постійній копіткій пошуковій роботі зі словом найвищим мірилом для нього є естетика народного слова, яку він увібрив у себе з материнською колісковою, з вікторівськими колядками-щедрівками, гаївками, весільними латканнями. Естетика народного слова відкривалась письменникові в його незчисленних журналістських зустрічах із персонажами своїх нарисів і оповідань, у його фольклорних експедиціях, у повсякденному спілкуванні з колегами на роботі, з друзями, чутливими до слова, з балакучими жінками на базарі... З ним завше великий товстий зошит, в який обов'язково занотує слово, фразему, вислів, що чимось вразило його. З цих записів можна укласти численний за обсягом лексичного матеріалу словник. Збирач народних перлин сам розповідає, звідки добирає оте влучне, свіже, запашне слово – з народних уст: “У селі Вишкові, яке високо в горах межує із Закарпаттям, п'ятдесят років ходила співати по весіллях Марія Глеба. Стільки пісень, як знала вона, не знав ніхто в селі. Її пісні були заселені людьми краю, прикрашені, наче квітами, свіжими словами: *зіленьник, застілне вікно, виліток, ляганячко, халайстра* – вони ще не були втомленими від щоденного вживання” (Перо Золотого Птаха).

Слово для письменника анімізоване. Як жива істота, воно може навіть стомитися, тому й ставлення до нього, як до живої душі, – зворушливо-шанобливе, з пієтетом. Найрізноманітніші аспекти народного слова часто стають предметом художнього осмислення. Найкраще це засвідчила повість “Перо Золотого Птаха”. Уже її початок дає прекрасний матеріал для лінгвістичного дослідження з проблеми мовного етикету, зокрема в ділянці мовних формул привітань гуцулів:

Найбільше мені сподобалося, як у Карпатах вітаються:

“Як ви дужі?” – запитують.

“Добре. Як ви?”

Або:

“Чи у вас мирно?”

“Гаразд!”

Увечері, коли зустрічаються закохані:

“Як днювала, пишна чічко?”

“Миром!” – відповідає дівчина.

Прискіпливий діалектолог відмітить тут певне фонетичне олітературнення мовних формул, але варто пам'ятати, що художня повість – це не хрестоматія діалектних матеріалів. Степан Пушик дуже уважний до місцевого, діалектного слова. Багато західноукраїнських діалектних елементів потрапили в мову сучасної української художньої літератури саме через твори письменника, зокрема й через “Перо Золотого Птаха”, наприклад: *стая* “полонинське житло”, *грань* “жарини”, *острива* “жердина, довкола якої кладуть стіг”, *дараба* “пліт”, *талба* “ланка дараби (плота)”, *чворак* “великий житловий будинок, зазвичай на чотири кімнати”, *кичера* “гора, поросла лісом”, *млака* “болото, трясовина”, *береза* “старший колядник”, *вориння* “загорожа з довгих жердин”, *капслі* “латунні прикраси”, *рахва* “дерев'яна шкатулка круглої форми”, *гражда* “гуцульська садиба”, *файкувати* “курити люльку”, *під* “горище”, *келеф* “палиця”, *сигла* “ялиновий ліс”, *вельон* “фата”, *манта* “верхній шлюбний чоловічий одяг”, *гугля* “верхній шлюбний жіночий одяг” і т. д.

Зрідка окремими вкрапленнями в канву літературного мовлення введені й “промовисті” граматичні діалектизми, за якими легко ідентифікується етнографічна й говіркова належність їх носіїв. Так, тільки на Гуцульщині поширені усічені форми звертань, і ця діалектна риса знайшла відображення в мовленні деяких персонажів повісті: *Іва*’, чи не такий твоє теля задушив? – запитав трембіташ...; *Мико*’, а лев би жив у нас?; Питає один: “*Васи*’, а тут був наш Довбуш?”.

Про ширшу діалектну локалізацію сигналізують ті вкраплені граматичні діалектизми, які характерні не одному, а більшості або всім південно-західним говорам. До таких належать:

– перехід [а] в [и], [і] після м’яких приголосних: – *Дедиду* наш дорогий, чо ви нас *лишієте*?;

– залишки фонетично й морфологічно змінених форм перфекта: – Чого ти кленеш? – *Бо-м* така *сердита*... Дитина плаче, корова не їла. Я вже не пам’ятаю, *коли-м* у клубі *була*;

– енклітичні форми займенників: Тепло *му* в кабіні, й кричить, а тягнути не хоче;

– використання замість форми родового відмінка з прийменником *до* іменників і займенників у формі давального відмінка з прийменником *д*: Хлопець косив під лісом, а вона вийшла *д’нему*.

Письменник захоплюється багатством номінативної діяльності у сфері народного слова, ілюструючи різні найменування однієї особи чи одного предмета, явища: “Легіні називали дівчат найніжнішими словами: *закохання, любка, рибка, ягідка, солодашка, мила, ластівка, золотко*. Серед цих яскравих слів жило ще одне – “*бідашка*”. Від “*біди*” утворене. Біда народила”; “Уже за стіною часу баби, яких називали то *повитухами*, то *бранками*, то *пупорізками*. Але без них майже ніхто не народжувався”. Ось іще низка номінацій мольфара: “Про Григора Нечесаного з-під Максимця, що майже на межі із Закарпаттям, лісник Зеленчук розказував: *мольфар, гра-дівник, градобур, бурівник, хмарник*, тобто відвертає градові хмари”. Народні назви картоплі на Прикарпатті діалектологи можуть не збирати, за них це зробив Степан Пушик: “То ж послухайте, як картоплю називають у нашому краю: *бульба, бурця, картопля,*

бараболя, боришка, барабуля, біб, американка, ріпа, буля, мандибурка, крупля...”. Якщо не брати до уваги місцеві фонетичні варіанти наведених лексем, маємо вичерпний перелік номінацій картоплі на Прикарпатті.

Не має в своєму розпорядженні українська діалектологія і багатьох назв чорта, які скрупульозно визбирав на Прикарпатті та в Карпатах і літературно задокументував автор “Пера Золотого Птаха”: “Він [чорт. – *В. І.*], як ніхто, має так багато імен: *дідько, сатана, біс, диявол, щез би, пекун, щезник, пан, він, той, рогатий, пек йому, осина, осинавець, хвостатий, окаменюшник, злий, скаженів би, пропасник, дьябол, хованець, інкюз, інклюзник, злий дух, чортяк, юрчик, біда, шамок, гонихмарник, шатан, люципер, домар...* – та чи нечисту силу перерахуєш!”.

Зворушує письменника внутрішня форма багатьох народних слів, і тоді введення їх у художній твір супроводжують пояснення тієї прикметної ознаки, яка становить основу назви, пор.: Той “обряд при тілі умерлого” ліг у повість “Тіні забутих предків”, і називають його де *грушкою*, де *посиджінням*, де *оказією*, де *лубком*, а на Закарпатті – *упривіддям* (привидом). А що таке *грушка*? Очевидно, була колись гра така і назва перейшла на весь обряд. А *посиджіння*? Мабуть, це пішло від звичаю посидіти при тілі вмерлого. А що таке *упривіддя*? *Оказія*? Видно з далеких язичеських часів до наших днів дійшов цей обряд.

Таких звернень до внутрішньої форми слова чи вказівки на неї чимало в повісті, пор.: “На Сукелі-річці, де Бескид починається, назвали водоспад *Гуркалом*. На інших річках звать водограї *Шипунами*. І що дивно: кілька водоспадів *Гуками* називають. *Гучні води* гір.. Голоси водограїв усі однотонні, як їх назви, *Гуки!*”, або: “Було колись таке слово “*віжен*”. Люди з гір йшли на доли *жати* за десятий сніп”. Предметом аналізу їх внутрішньої форми стають і власні географічні назви, наприклад: “Від дерев пішли назви багатьох сіл, а бук може тим пишатися, що цілий край названо *Буковиною*, хоча є ще й інша думка – *Боковиною* назвали”; “Мені розповідали, що через те гору *Ігрецем* називають, що на ній нявки *ігрища*

влаштовують”. Оригінально інтерпретує Степан Пушик внутрішню форму ним же введеного в літературний ужиток народного слова *головиця*, яке стало назвою окремої поетичної збірки: “Річка – це не одне джерело, а багато джерел. Дійшов я до *головного джерела*, найпотужнішого, яке від самого народження не схоже на інше, бо вже там, у землі, воно росло сильнішим. Це потужне джерело в одних селах називають *головницею*, а в інших – *головицею*”. Можна сумніватися щодо саме такого трактування внутрішньої форми, принаймні не менше є підстав пов’язувати її з *головою* у значенні “основне, головне в чому-небудь” чи “передня частина чого-небудь”, але не можна не відзначити особливого ставлення письменника до народного слова, постійний пошук отих, ще не стомлених щоденним вживанням, запашних дзвінких слів і розширення їх функцій через використання в художній творчості.

Дошукується письменник і до походження народних стійких словосполучень, пор.: “Якщо гірський “пачкар” переходив кордон узимку, то *тягнув за собою зрубану смереку, аби замести свій слід*. Чи не тоді народився фразеологізм: *замітати за собою сліди*?”. Не кожен фразеолог погодиться з такою інтерпретацією, але як одна із версій походження цієї фраземи вона цілком прийнятна.

Влучні, дотепні народні вислови Степан Пушик вкладає не тільки в уста персонажів, що, зрештою, вмотивовано й зрозуміло, але й дуже часто послуговується ними в авторській мові, наприклад: “*Але якої мари йти аж під кичеру, коли дід сам щодня сходить у село*”, або “*І вже бачить Молодій Федорнячку молодницею, а далі ще дівчиськом. Над неї відданиці в селі не було*”.

Думаю, не буде перебільшенням сказати, що анімізоване слово в повісті “Перо Золотого Птаха”, слово як творчий продукт номінативної діяльності народу, як духовний і культурний феномен є таким же персонажем, як і інші герої, зі своїми неповторними історіями й життєвими перипетіями. Одні із них тільки заявлені як номени певних реалій, наприклад: “Далі, бачу, гора в хмарах або долина в тумані:

“Як тебе звати, вершино?”

“Я – *Петрос*”.

“Я – *Сивуля*”.

“Я – *Близниця*”.

“Я – *Довбушанка*”.

А далі чуєш, як подають свої голоси зелені діти Чорногори: *Туркул, Данціш, Брескул, Піп Іван, Стіг і найвища – Говерла*”; або: “Людам варто давати такі ж лункі імена, як назви рік: *Дністер, Опір, Стрий, Прут, Серет, Боржава, Бистриця, Лімниця, Тиса*... Або як назви карпатських озер: *Синевір, Несамовите, Лебедине*. Ім’я ріки – це її характер”.

Інші детально охарактеризовані за референтною співвіднесеністю, як, наприклад, гуцульська *повниця*: “Кожен народний умілець-різьбяр, хоч раз на віку, але різьбив особливий виріб – дерев’яну весільну *повницю*. Це дуже широкий і великий таріль, посередині якого стоїть чарка. Молода дерев’яною ложкою, яка круглими кільцями прикріплена до тарелі, набирає в дерев’яний келишок горілку й дає гостям по черзі пити. За цю горілку треба молодій заплатити, тобто кинути їй на “завітання”. У повницю ніхто не кидає фальшивих грошей чи дрібних монет. Народне мистецтво – це така ж *повниця*. Воно теж не терпить найменшої фальші, підробки під нього. З келиха його ми п’ємо насолоду...”.

Ще інші засвідчені в їх диференційній функції позначення різновидів певного предмета чи явища: “*Ріжкуванням, заливанням, риткуванням* називають кераміки розписи своїх виробів. *Ільчастим, головкатим письмом* назвали узорі різьбярів. Прочитують мистецтвознавці *сонечка, кучері, пшеничку, ширинки, колосочки*. Їх доповнює низка інших найменувань фігур різьби: “Коли не приходив друг, то йшов сам туди й малював собі на папері *клинчики, ружки, кучері, мамути, колачики*. Так народжувався майбутній орнамент, який він вирізьблював на дереві”. Доволі повний перелік народних найменувань окремих елементів гуцульської різьби по дереву.

Вербальна ідентифікація різновидів якогось предмета може супроводжуватися вказівкою на їх диференціальні ознаки, пор.: “Хор

полонинських пастуших дзвінків ділиться на голоси, наче академічна хорова капела.

Шелесники – ніжногосі, проникають до пастушого серця, тонко ліричні, наче колоратурне сопрано.

Шульки – дзвінки з радісним альтовим голосом.

Гарбузи – звужені донизу, мають грудний звук.

Колоколи – це наче басы в хорі”.

Досить цікаво й повно змальоване народне слово в його волон- тативній, магичній функції: “Люди бояться більше блискавки та гро- му людського слова, – стверджує Степан Пушик, – бо воно має більшу силу”. Найповніше волон- тативна, магична функція слова виявляється в прокльонах і заклинаннях. “Я записав лише частину цих страшних фраз, – продовжує письменник, – бо прокльони знач- но рідше вилітають з уст людських, ніж пісні.

Хто перший склав зі слів такі речення? Не склав, а сплавив на своїх емоціях, на гніві:

– *Та хай тебе нагла кров залле!*

– *Та най тебе грім уб’є!*

– *Та най тебе бола утне!*

– *Та най тебе викришить до пня!*

– *Скапав би ти, зотлів, як свічка!*

– *Аби-с пішов у собачий голос!*

– *Аби ти тоді доробився, як вода горі піде!*

– *Аби-с отемнів!*

– *Аби живого тебе черви точили!*

– *Аби твоє тіло земля не приймала!”*

Відомий російський філософ П. Флоренський відзначав, що функції слів полягають у тому, щоб бути висловленими і, запавши іншому в душу, подіяти на неї. Це передовсім стосується замовлянь. Пре- красний зразок словесної формули такої вербальної магії подає Сте- пан Пушик: “– Я тебе заклинаю, бо я до тебе міць маю. На скали тя засилаю, на вітри тя розвіваю, бо тут тобі голову не лупати, у вухах не стріляти, ясна не довбати, гніздо не звивати. Я тебе ви- кликаю з Марічиного білого тіла, жовтої кості, червоної крові:

чи ти є бешидище, чи болячище, чи він, чи вона, чи вранішня, чи полуднева, чи вечіришня, а чи опівнічна, чи з рогів, чи з бродів, чи з водів, чи з перелазів, чи з роботи, а чи з охоти – я тебе викликаю, з корінням тя вириваю, у воді тя застромляю. І там згинь, пропади, біль свій відбери! Згинь! Пропади! Біль свій відбери!”

Часом письменник глибоко аналізує семантику слова, відзначаю- ючи складність її визначення, певну суб’єктивність і ситуативність сприймання. Цілий підрозділ повісті “Перо Золотого Птаха” при- свячений з’ясуванню значення лексеми *щастя*: “Перепитав у ба- гатьох людей, що означає слово *щастя*, але кожен пояснював його по-своєму:

– Це коли ти здоровий, – говорив один.

Але ж здоров’я має конкретне значення...

– Це коли ти смієшся. Тобі добре – і всім теж добре, – сказав другий.

Але то радість...

– Це коли мир на світі, коли всі ситі, – промовив третій.

Але це теж легко назвати іншими словами...”

Для визначення значення автор повісті вдається до прийому, яким послуговуються лексикографи, – навести всі можливі типові кон- тексти вживання слова, які й дають змогу визначитись із його се- мантикою:

“– Маєш *щастя*, бо гадюка тебе не вкусила, хоч ти босою но- гою наступив на неї, – сказали грибареві.

– Маєш *щастя*, що не втопився, коли перекинувся із човном, – сказали рибалці.

– Маєш *щастя*, що твій напарник тебе не вбив, бо сприйняв за звіра й вистрілив, – сказали мисливцеві.

Грибар несе кошик з грибами.

– Має *щастя*.

Рибалка несе торбу риби.

– Має *щастя*.

Мисливець несе двох зайців.

– Має *щастя*.

А може, гриб має *щастя*, що його не знайшли і вітер розніс по лісу мільйон спорів?

А може, риба має *щастя*, що зірвалася з гачка й викинула вже ікру?

А може, зайчиха має *щастя*, що промахнувся мисливець і вона втекла аби народити зайченя?

Я мрію про своє *щастя*, хоч не знаю, яке воно на смак.

Питаю розумного діда Молодія:

– Що таке *щастя*?

– Маєте ще закурити? – звертається до мене казкар.

Не курю, але до казкарів їду з цигарками.

– Оце моє *щастя*! – говорить казкар, усміхаючись, і закурює”.

Завершує міркування письменника про семантику слова *щастя* прекрасна легенда, яка підводить читача до усвідомлення, що *щастя* – це стан цілковитого задоволення та безмежної радості, яких зазнає хто-небудь, і цей стан не можна купити за ніякі гроші. Абсолютно повне визначення значення слова *щастя*, яке подають сучасні тлумачні словники, доповнене суттєвою семою його “непродажності”.

Ось таке зворушливо-шанобливе ставлення до слова з народних уст, прискіпливе докопування до його суті, внутрішньої форми, семантики, функцій дає змогу Степанові Пушику зреалізувати його творче кредо “*Письменник мусить добути живий вогонь зі слова*”.

Увага до народного слова, постійне збирання лексичних багатств, вишукування справжніх номінативних перлин, замилювання ними, роздуми над народним словом у його різних іпостасях не могли не позначитися на мові художніх творів самого письменника. Вона міцно вкорінена в народнорозмовну стихію. Тому часом вже й не знаєш: де народні приповідка, прислів'я, вислів, слово, а де створені письменником – такі вони близькі за духом, за внутрішнім ладом, за асоціативністю, за емоційним зарядом й естетикою, ось хоч би: “Город – батько для сім'ї, а корова – мати”; “Як є хліб і вода, то нема голода”; “Підеш за бджолою – доведе тебе до меду, а підеш за жуком – доведе до гною”; “З розумним сядеш – розумним вста-

неш”; “Хто всім годить, той нікому не догодить”; “Сухий грудень, мокрий май – буде жито, як Дунай”; “Не виросте там сад, де коза садівником”; “А міг бути ацентой – з сего світа на тамтой”; “Ще сніг і крига, а він уже никає по берегах, виглядає весну, аби копитом розбила на воді кригу”; “На землі співець героя творить”; “Там, де ламається скеля, утворюється нове джерело”; “Брехня лише раз їсть калач”; “Щирість – окраса людини”; “Ззаду стрій, – а спереду хоч з колом стій”; “Розумного й корчма не зіпсує, а дурного й церква не направить”; “Хто не приймає стріли кохання, того убиває стріла смерті”; “І лише цвіт щастя пливе проти течії” і т. д.

Народним духом наснажена вся тропіка письменника. Хліб у нього *святий*, голови *горді*, ватра *жива*, полонина *сумна, весела*, верхи *високі*, слово *добре*, думка *свіжа, чесна, мрійна*, вінок *зелений*, лілея *біла*, баня *срібна*, дуби *зелені*, гори *смутні й заплакані*, небо *чисте*, бризки *золоті*, вечір *вологий і волохатий*, сон *твердий*, роса *холодна, гостра, густа*, ноги *босі*, літа *молоді*, берег *високий*, вода *студена, джерельна*, година *жнивна*, дівчина *цнотлива, яснокоса*, поле *хлібне*, люди *добрі*, літо *сльотаве*, ліс *голий*, небо *зоряне*, круки *чорні*, яблуна *буйна*, квітка *чарівна*, сніги *білі*, шум *зелений*, рута *червона*, дим *густий*, серце *гаряче*, молоде, *вперте*, трави *високі*, гриви *білі*, повітря *п'янке, легке*, село *веселе, буйне, мудре* і т. д.

Печаттю народного порівняння позначені компаративні сполуки: “Чую голос дівочий, що чистий, як кришталь”; “Люди, мов птахи, полишають свої гнізда й летять на сіножаті”; “Сивими, як туман, очима водить по кімнаті”; “І сад здригається від тремтливої радості, і скочуються з листків великі, як вишні, краплі молодого дощу”; “Чугайстер – високий, як смерека, чоловік”; “Вона [дівчина] босими ногами ступила на широку кам'яну плиту, розстебнула квітчастий халатик, скинула його, мов граціозна молода лань, і застигла на камені”; “сивий, як голуб, старий чоловік сидів на сцені...”; “...розмокла, як чир, дорога”; “Величезна темна хмара тим часом вилізла із-за гори, звіявся вітер, і з неба посипався, як біле листя з дерева, лапятий сніг, падали великі холодні, мокрі грудки – ліпили в

обличчя, і ми обоє з жінкою вмить побіліли, як лебеді”; “Денисова душа, наче пташка в сильці, билася – не знаходила виходу й видавала гіркі звуки, які ставали піснями” і т. д.

З народних витоків і метафорика письменника, пор.: “Камінь росте без коріння, камінь горить без полум’я. Камінь мовчить, поки його не торкнеш, а вдариш твердим – озветься, заговорить, іскри посипляться”; “І почнеться новий полонинський день. Його треба ловити не за хвіст, а за голову, інакше втече, як птаха, тільки залишить тобі з хвоста перо, або шмигне, мов риба, і нічого не зостанеться від нього”; “Одинокий дуб високо підніс голову, щоби все бачити, й застиг у печалі. Він уздрів дубову діброву на обрії, і захотілося одинокому піти через дві річки до гурту. Далека діброва розімліла від сонця, зблідла, небо над нею спопеліло й нахилилося до землі – хоче з річки, що за лісом, води напитися”; “І вже ластівки в’ються навколо серця, лоскочуть крильцями, щебечуть над ним, пурхають та й пропадають у глибоких, темних, глухих ізворах, а серце котиться, котиться за ними – та й не може наздогнати...”; “Розмовляє вона [Говерла] з буйними вітрами, з густими хмарами, що чешуть об неї свої коси, з високими зірками” і т. д.

Орієнтація Степана Пушика у своїй мовотворчій діяльності на естетику народного слова відчутна й на його індивідуально-авторському словотворенні. Тут майже немає okazіональних утворень, переважають новотвори, які за своєю словотвірною мотивацією, за внутрішньою формою, за структурними особливостями, за милозвучністю настільки відповідають ладові народного слова, що часом потрібні спеціальні лінгвістичні дослідження, щоб встановити його авторство. Ось хоч би *лісари*. Жоден найповніший словник української мови не фіксує його. Це досить вдале слово “викував”, як казали в кінці XIX ст., для нашої мови письменник: “Людей, що працюють у лісах, ми називаємо часто лісівниками, хоч у народі живе дзвінкіше, миліше й коротше слово – *лісари*.”

Кобзарі, гончарі, різьбярі, косарі й лісари...

Склади в цих словах відкриті, ніби лісові квадрати з просіками-просвітленнями, щоби пив сонце ліс і дихав свіжими вітрами”.

Дерево, яке не плодоносить, за народним світосприйманням, даремно шумить. Саме ця властивість стала мотиваційною ознакою при утворенні письменником дотепного нового слова *дармошум*: “З цікавості я дізнався, що коли буйна яблуня росте все вгору й угору, а не хоче родити, то господар карає її – забиває у стовбур цвях. Яблуня замислюється і плодоносить.

Не менша кара чекає й волоський горіх, коли він забуде, для чого його посадили. Господар бере тичку й молотить нею по гіллі *дармошума*”.

За фольклорними словотвірними зразками утворене й інше слово з прозорою внутрішньою формою. Його утворенню, як і в попередньому випадку, передують розлогі опис різних якостей тиса, як для дерева, – *дивних*, і ця ознака використана як мотиваційна: “За довговічність тис називають негний-деревом, або залізним. Воно не боїться ні руйнівної дії морської води, ні червоточин, ні старіння. Морські судна, різні підводні споруди від скорої смерті оберігав тис; він служив для різних деталей, які “витримали довговічне випробування”. Справді дивне дерево, *дивдерев*. “А скільки ще є молодших братів *диводерева* – предковічних буків, кедрів, дубів!”.

Однак переважна маса мовних знахідок письменника пов’язана все-таки з усним розмовним мовленням, в тому числі й уснопоетичним, яким захоплюється все своє творче життя. І коли бракувало нових вражень, свіжих емоцій, незайманих зворушливих слів, то його “серце кликало на гірські луки, і вслухалося, і *ловило людські слова*, і думало...”. І тоді з’являлося: “Верховинці не говорять, що сніг упав, – *зима впала*”; “Під хатою било джерело, чи *бігуча вода*, як говорила Марія Глеба”; “Нема на полонинах повзучих беріз, але під полонинами – непрохідне криволісся вільхи зеленої, яку *леличем* називають” і т. д.

Закоханість Степана Пушика в народне слово, в розмовну стихію відгукнулася сторницею у його творчості і проросла щедрим жнивом у всьому творчому доробку, відчутно позначилася на мовному портреті самого митця. Власне стала його визначальною рисою, не випадково новаторський твір “Страж-гора” жанрово окрес-

лений як роман із народних уст. Мова передовсім його прози (про мову поетичних творів – окрема розмова) збагачує мову сучасної української літератури мовновиражальними засобами найвищої проби, бо вони глибоко закорінені в естетику народного світовідчуття, світобачення, світосприймання.

Першодрук: Слово і доля: Збірник на пошану письменника, професора Степана Пушика. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – С. 128–139.

ЛІНГВІСТИЧНЕ СТЕФАНИКОЗНАВСТВО: ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Феномен Стефаніка-новеліста не в останню чергу криється в мові його художніх творів, в особливостях манери письма й стилю. І коли Іван Франко писав про нинішнього ювіляра як про абсолютного пана форми, то ця аксіологічна характеристика новеліста спирається передовсім на мову як засіб творення образності, художнього відображення дійсності. Кожний письменник в міру свого таланту та особистих літературно-естетичних уподобань послуговується образотворчими можливостями мови, однак для В. Стефаніка художнє слово – щось значно більше, ніж “першоелемент літератури”. Згадаймо хоча б: “Буду свій світ різьбити як камінь. Слово своє буду острити на кремені моєї душі і намочене в труті-зіллу пускати буду наліво... І слово своє ломати буду на ясні соняшні промінчики і замочу його в кожній чічці і пускати буду направо. А свій камінь буду різьбити все, все! Аж на могилу свою його покладу як мертву красу” (*Моє слово*). Не випадково навіть перші літературно-критичні відгуки на появу новел В. Стефаніка звертають увагу на своєрідність мовної палітри новеліста¹.

¹ Василь Стефанік у критиці та спогадах. – К.: Дніпро, 1970. – С. 34, 36, 37–42, 45.

Незважаючи на те, що все дотеперішнє стефанікознавство має виразне літературознавче спрямування, науково-лінгвістичне вивчення художньої спадщини новеліста, значно скромніше за обсягом від літературно-критичного, має свою історію і потребує необхідних узагальнень та визначення пріоритетних перспективних напрямків подальшого дослідження мови новел.

Лінгвістичне стефанікознавство різноманітне за своєю проблематикою, неоднаковою науковою вартості. Одні з проблем ґрунтовно опрацьовані, інші потребують додаткової аргументації, зміни акцентів і прийомів аналізу, ще інші перебувають на стадії постановки проблеми тощо. Однак усе розмаїття тем можна звести до кількох вузлових мовознавчих проблем, які власне й визначають обличчя лінгвістичного стефанікознавства.

Однією з найбільш дискусійних була і залишається проблема відношення мови художніх творів В. Стефаніка до мови літературної. Автори перших захоплено-схвальних відгуків про новели відзначили своєрідність їх мови, наявність у ній значної кількості вузькорегіональних слів та граматичних форм і зворотів, проте коли одні вчені вважали, що митець писав свої твори місцевим діалектом, піднявши до рівня літературної мови покутські говірки¹, то інші обстоювали думку, що новели писані літературною мовою, але для повнішого відображення місцевого колориту, реалістичного змалювання своїх героїв у конкретних життєвих ситуаціях автор використовував, передовсім у мові персонажів, діалект².

Уже в передвоєнному стефанікознавстві чітко окреслюються і утверджуються два підходи до інтерпретації мови новел. Так, у ювілейній статті “Бо пани тебе не приймуть” А. Крушельницький зазначив, що В. Стефанік писав свої твори покутським діалектом, а не літературною мовою³.

¹ Грінченко Б. Белетристичні перлинки // Василь Стефанік у критиці та спогадах. – С. 45.

² Турбацький Л. Із статті “Літературні замітки” (Мужицька еміграція в нашій літературі) // Василь Стефанік у критиці та спогадах. – С. 36; Труш І. Василь Стефанік // Василь Стефанік у критиці та спогадах. – С. 45.

³ Крушельницький А. “...Бо пани тебе не приймуть” (Замість привіту на шістдесятиліття В. Стефанікові) // Василь Стефанік у критиці та спогадах. – С. 114.

Протилежний погляд обґрунтував трохи згодом тоді ще молодий лінгвіст І. Ковалик, який вважав, що письменник писав тодішньою літературною мовою, однак у мові героїв-селян використав покутський говір¹.

Таке протистояння в поглядах на мову новел В. Стефаніка у повоєнний час виливається в полемічну лінгвістичну дискусію, відголоски якої не вщухають і нині. Цінність і наукова вартість полеміки полягала в тому, що в ній дискутанти свої міркування, висновки й узагальнення аргументували прискіпливим аналізом поглядів самого В. Стефаніка на проблеми мови художньої літератури та лексичного складу й граматичних особливостей його творів, а не лише суб'єктивними враженнями від прочитаного, що характерно для перших оцінок мовної вправності новеліста.

Коваликову концепцію мовного дуалізму В. Стефаніка, підтримав Лесиним В. М.² та Петличним І. З.³, не сприйняв відомий діалектолог Б. В. Кобилянський⁴. Його основні контраргументи зводились до таких положень.

1. Прихильники концепції мовного дуалізму у своїх дослідженнях не взяли до уваги літературну мову інших українських письменників і ту обставину, що користувачі української літературної мови не розмовляють і не пишуть мовою В. Стефаніка.

2. Мову творів В. Стефаніка не можна вважати і західноукраїнським варіантом української літературної мови, оскільки сам новеліст висловлювався проти "галицького літературного "язичія".

¹ Ковалик І. До характеристики мови В. Стефаніка. Функційність діалектизмів у творах В. Стефаніка // Рідна мова. – 1937. – № 4. – С. 159; Домбровський В. Українська стилістика і ритміка / Фотопередрук зі статтею Євгена Пшеничного та післямова Олекси Горбача. – Мюнхен, 1993. – С. 15.

² Лесин В. М. Про відношення мови В. Стефаніка до літературної мови // Тези доповідей VI Української славистичної конференції. – Чернівці, 1964. – С. 83–85.

³ Петличний І. З. Лише діалект чи літературна мова і діалект? (З приводу статті Б. В. Кобилянського "Про діалектизми в мові художніх творів та про мову творів В. Стефаніка і Марка Черемшини" // Питання українського мовознавства. – Львів, 1962. – Кн. 5. – С. 130–140.

⁴ Кобилянський Б. В. Про діалектизми в мові художніх творів та про мову творів В. Стефаніка і М. Черемшини // Наукові записки Львівського пед. ін-ту. Серія філологічна. – 1959. – Т. 12. – Ч. 2. – С. 13–25.

3. В. Стефанік писав художні твори місцевим покутським діалектом, бо в Галичині взагалі не було сприятливих умов для глибокого й ґрунтовного вивчення української літературної мови, він, звичайно, знав її, але не володів нею.

4. Новеліст звертався з проханням до лінгвістів переробити говіркову мову його новел на загальноукраїнську літературну і не радив письменникам писати діалектом¹.

Остаточно переконати в правоті поглядів Б. В. Кобилянського на мову художніх творів В. Стефаніка мали б наведені широкі статистичні дані на основі його аналізу мови персонажів і авторської мови новел "Новина", "Камінний хрест", "Май", "Кленові листки"².

Однак Лесина В. М. аргументація його опонента не переконала, а, навпаки, спонукала до її детального критичного аналізу та пошуків нових аргументів на користь концепції мовного дуалізму В. Стефаніка³. Учений найперше, не заперечуючи у новелах значної кількості діалектизмів усіх типів – фонетичних, морфологічних, лексичних, синтаксичних, – намагається пояснити причини їх наявності. Він відзначає фактор зростання, постійного проживання й спілкування письменника в умовах русівської говірки чи близьких до неї інших покутських говірок, а також те, що героями його творів є здебільшого прості покутські селяни, які розмовляють лише говіркою, але основною причиною вважає брак цілковитої унормованості української літературної мови кінця XIX – поч. XX ст. та функціонування її у двох варіантах – східному і західному. На думку Лесина В. М., Василь Стефанік опанував і добре знав літературну мову, але нею передавав авторську мову. Мовні партії своїх персонажів вибудовував як своєрідну "літературну" транскрипцію їхньої живої розмови, русівської говірки, бо в устах звичайного селянина літературна мова звучала б неприродно. Щоправда, у багатьох но-

¹ Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова. – К.: Рад. школа, 1960. – С. 38–52.

² Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова. – С. 52–73.

³ Лесин В. М. Ще раз про мову В. Стефаніка // Радянське літературознавство. – 1965. – № 9. – С. 38–48.

велах монологи й діалоги переважають над авторською мовою, тому закономірна така кількість діалектних явищ. У тих новелах, у яких переважає мова автора, діалектизмів зовсім мало. Для прикладу обстежені два уривки як антиподи з перших новел “В корчмі” (мова персонажів) та “Сама-саміська” (авторська мова): у мові персонажів виявлено 33 діалектизми, тоді як в авторській мові тільки 4, два з яких – у невластивій мові. Мало діалектних явищ і в мові персонажів-інтелігентів¹.

У полеміці В. М. Лесин не залишає без уваги жодного контраргументу. Що ж до першого з наведених закидів, то він справедливо зауважує, що літературна мова – явище живе й змінне, на той час вона розвивалася на різних діалектних субстратах на Наддніпрянщині і в Галичині, не була унормованою, тому некоректно порівнювати її з нормами сучасної української літературної мови, а від її носіїв вимагати, щоб їх мова була подібною до Стефаникової. До того ж Б. В. Кобилянський, порівнюючи мову В. Стефаника з літературною мовою інших українських письменників, не взяв до уваги мови жодного із західноукраїнських письменників, але ж мова І. Франка чи Леся Мартовича теж відрізняється від мови Т. Г. Шевченка або Лесі Українки, і ніхто на цій підставі не робить висновок, що вони писали діалектом.

Стосовно відношення В. Стефаника до “галицького літературного “язичія”, воно абсолютно справедливе, але щодо москвофільського, проте відомо: письменник не співпрацював із жодним із москвофільських видань, а друкував свої новели в “Літературно-науковому віснику”, редагованому І. Франком та О. Маковеєм, мова якого й була тогочасною українською літературною, звичайно, з певними галицькими особливостями.

В. Стефаник наполегливо вивчав літературну мову в школі, гімназії, хоч навчання української мови в освітніх установах Галичини того часу було недосконалим, але, як резонно зауважив В. М. Лесин, школа була не єдиним і навіть не головним шляхом до

¹ Лесин В. М. Ще раз про мову В. Стефаника. – С. 39–40.

опанування літературною мовою, бо інакше як пояснити знання літературної мови О. Кобилянською, яка вивчала її у приватної жительки всього три місяці, тривалий час перебуваючи в німецькомовному середовищі? У цій справі багато давала самоосвіта, читання художніх творів, вивчення усної народної творчості, чим завжди “грішив” В. Стефаник.

Не витримує критики й такий незаперечний, на думку Б. В. Кобилянського, аргумент, що нібито засвідчує незнання письменником літературної мови, як його звертання до мовознавців з проханням переробити говіркову мову творів. Знайдений В. М. Лесиним у фондах літературно-меморіального музею В. Стефаника в с. Русові оригінал розпорядження “Уповноважую В[исоко] п[оважного] п[ана] проф. Василя Сімовича приспособити покутський діалект в розмовах персонажів (підкр. моє – **В. Л.**) в моїх творах до української літературної мови та зайнятися їх редакцією. Русів 31. VIII. 1928. Василь Стефаник” не залишає сумніву, що йшлося тільки про мову персонажів, а не про мову автора, яку письменник вважав такою, що не вимагала втручання знавців літературної мови, бо вона відповідала параметрам останньої¹.

Статистичні дані про поширення діалектних слів і форм в авторській мові чотирьох новел, наведені Б. В. Кобилянським, як показав В. М. Лесин, неадекватно відбивають співвідношення говіркових і літературних явищ, оскільки, по-перше, багато з зарахованих до діалектних такими насправді не можуть бути, а є загальнонаціональними, бо вживаються і східноукраїнськими письменниками, а по-друге, діалектність чи літературність тих чи інших слів, форм, зворотів визначалися за нині чинним, а не за офіційним на той час правописом (т. зв. “желехівкою”), який трактував літературними ряд мовних явищ, діалектних з погляду норм сучасного правопису.

Отже, на думку В. М. Лесина, мова простих селян-персонажів новел В. Стефаника є діалектною, а авторська мова – це тодішня літературна мова у її західноукраїнському варіанті, не позбавлена окремих покутських діалектних рис².

¹ Лесин В. М. Ще раз про мову В. Стефаника. – С. 44–45.

² Лесин В. М. Ще раз про мову В. Стефаника. – С. 48.

Тільки окремі дослідники не сприйняли концепцію літературно-діалектної двомовності В. Стефаника, але не обтяжили себе при цьому пошуком якихось нових фактів і контраргументів, які заслуговували б на серйозну увагу¹. Більшість наступних досліджень підтвердили мовний дуалізм новеліста. Повертаючись до проблеми літературно-діалектної двомовності у зв'язку з розробкою наукових основ укладання Словника мови художніх творів В. Стефаника, І. І. Ковалик констатував: "У лінгвальній свідомості В. Стефаника співіснували дві посестри української мовної системи, з яких одна являла собою територіально-діалектну систему на всіх мовних рівнях говірки його рідного села Русова, а друга – тодішня літературна мова, яку він засвоїв пізніше з книжок і з тодішнього мовного літературного оточення"². Причину мовного дуалізму, на думку вченого, слід шукати в психології Стефаникової художньої творчості, в тому, що письменник, коли писав твори, то не тільки бачив своїх героїв, як сам про це стверджував, а й "чув голос їх розуму, серця й душі, бо вони до нього всі "кричали" своїм рідним образним говірковим словом"³. До таких же висновків дійшли й інші дослідники мови художніх творів В. Стефаника, пор.: "Літературна мова в творах Стефаника – то засіб інтерпретації думок і почуттів середовища. Мова персонажів – то безпосередній вияв їх життя"⁴; "Проблемі мовного оформлення творів В. Стефаник розв'язує в той спосіб, що герої творів – селяни – розмовляють переважно покутським говором, мова інтелігенції і самого автора загалом літературна"⁵.

¹ Бичко З., Бичко Н. До питання про мову художніх творів В. Стефаника // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – Івано-Франківськ, 1991 – С. 7–8.

² Ковалик І. І., Ощипко І. Й. Художнє слово Василя Стефаника: Матеріали для Словопоказчика до новел В. Стефаника. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1972 – С. 98–99.

³ Ковалик І. І., Ощипко І. Й. Там само. – С. 99.

⁴ Кисілевський К. Надпрутський говір Стефаникових персонажів // Кисілевський К. Українське мовознавство в останній добі. – Рим, 1973 – С. 161.

⁵ Матвіяс І. Г. Роль творчості В. Стефаника в розвитку української літературної мови // Співець знедоленого селянства: Відзначення 100-річчя від дня народження В. Стефаника: [Збірник документів і матеріалів]. – К.: 1974 – С. 189.

Діалектні мовні партії персонажів, що адекватно відтворюють особливості місцевого мовлення на всіх рівнях мовної будови, спричинили ще один напрям дослідження – творчість В. Стефаника як джерело вивчення південно-західних говірок, зокрема покутських. Найповніше ця проблема висвітлена в праці К. Кисілевського¹, який спочатку відзначає особливості надпрутського говору в ділянці фонетики, лексики і на цьому тлі подає виявлені в творах В. Стефаника фонетичні, граматичні та лексико-семантичні діалектні явища. Останнім часом появилася низка публікацій, у яких характеризуються фонетичні², морфологічні³, словотвірні⁴, лексичні⁵, фразеологічні⁶ діалектизми в новелах, вивчається їх культурологічний аспект, взаємодія загальномовного й діалектного як один із компонентів творчої манери В. Стефаника⁷.

Лексикографічне опрацювання мови художніх творів розпочалось на кафедрі української мови Львівського університету у 1947 році. Під керівництвом І. І. Ковалика студенти-філологи уклали

¹ Кисілевський К. Знач. праця. – С. 152–189. Пор. також Батюк Л. І. Твори В. Стефаника як джерело вивчення південно-західних говірок // Стефаниківські читання. – Івано-Франківськ, 1990 – Вип. I. – С. 119–122.

² Християнова Р., Дякіна В. Фонетичні діалектизми в новелах В. Стефаника // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 75–77.

³ Бекеш Н. Морфологічні риси покутського говору в художніх творах В. Стефаника // Стефаниківські читання. Івано-Франківськ, 1993. – Вип. II. – С. 87–89; Височина А., Попова І. Морфологічні діалектизми у творах В. Стефаника // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 16–18.

⁴ Білоусенко П. Словотвірні діалектизми у новелах В. Стефаника // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 9–11.

⁵ Бичко З. Опільсько-покутські лексичні ізоглоси в творах Василя Стефаника // Стефаниківські читання. – Вип. II. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 89–91; Бичко З. Покутсько-бойківські ізоглоси в новелах Василя Стефаника // Стефаниківські читання. – Вип. I. – Івано-Франківськ, 1990. – С. 123–124.

⁶ Баран Я. Фразеологічні діалектизми у новелах В. Стефаника // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 5–7.

⁷ Клішун Г., Чорненський Я. Культурологічний аспект діалектизмів мови творів В. Стефаника // Стефаниківські читання. – Вип. II. – С. 114–115; Зеленько А. Взаємодія загальномовного й діалектного як один із компонентів творчої манери В. Стефаника // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 35–36.

картотеку Словника мови новел. У 70-х роках на основі перевіреної і доповненої картотеки укладений й опублікований Словопоказчик до художніх творів В. Стефаника, який містить перелік усіх слів і їх кількісні характеристики¹. У додатку до нього І. І. Ковалик подав “Наукові основи побудови Словника мови художніх творів Василя Стефаника”, в яких окреслив специфіку і завдання словника мови художніх творів, подав наукове обґрунтування назви “Словник мови” (а не мовлення) творів В. Стефаника, текстологічні основи встановлення Стефаникових канонічних текстів, лексикографічні принципи побудови словникових статей, визначив проблематику лінгвостилістичної характеристики естетичної функції слова у планованому словнику². Картотека і Словопоказчик стали вихідною основою для укладання повного “Словника мови художніх творів В. Стефаника”, робота над яким продовжилась у Івано-Франківському педагогічному інституті, реорганізованому в Прикарпатський університет ім. В. Стефаника, куди в 1974 р. перейшов на роботу І. І. Ковалик. Тут картотека ще раз була перевірена й доповнена матеріалами текстів художніх творів, які раніше з різних причин не були розписані, розроблені “Принципи укладання Словника мови художніх творів В. Стефаника”³, укладені словникові статті, завершується редагування Словника.

При створенні “Словника мови художніх творів В. Стефаника” творчо використано досвід лексикографічного опрацювання ідіолектів у вітчизняному й світовому мовознавстві. Словник містить повний лексикографічний опис семантики, граматичну та стилістичну характеристику лексем, вжитих у художніх творах В. Стефаника.

Реєстр Словника охоплює всі українські загальні назви, включаючи присвійні і відносні прикметники від власних назв. Власні назви

¹ Ковалик І. І., Ощипко І. Й. Знач. праця.

² Ковалик І. І., Ощипко І. Й. Там само. – С. 96–101.

³ Ковалик І., Грещук В., Невідомська Л. Принципи укладання Словника мови художніх творів В. С. Стефаника // Теорія і практика лінгвістичного аналізу художнього тексту. – Тернопіль: Вид-во Терн. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка, 1997. – С. 71–91.

подаються в додаткові до Словника. Словникові статті розташовані в алфавітному порядку. Загальна схема побудови статті має такий вигляд: 1) заголовок статті – реєстрове слово; 2) загальна кількість слововживань; 3) лексико-семантична довідка; 4) граматична довідка.

Змістова характеристика лексики у Словнику відображає ті значення і семантичні відтінки, які виявляються у художньому контексті новел В. Стефаника. У багатьох випадках вона не збігається із загальномовною, представленою, зокрема, у тлумачному Словнику української мови.

Стилістично-експресивна характеристика подається у лексико-семантичній довідці за допомогою спеціальних позначок на зразок: *жарт.* – жартівливе слово, *образи.* – образне вживання слова, *ірон.* – іронічне, *лайл.* – лайливе тощо. Усі особливості лексико-семантичного й стилістичного функціонування реєстрових слів, відзначених у Словнику, підтверджуються відповідним ілюстративним матеріалом із новел В. Стефаника. У Словнику відбито також багатство і своєрідність Стефаникової фраземіки.

У граматичній довідці у певній послідовності, прийнятій у лексикографічних працях такого типу, подається перелік граматичних форм (включаючи всі можливі варіанти) із вказівкою на їх кількість та місце вживання в текстах В. Стефаника.

Як уже відзначалось, специфічною проблемою мови художніх творів В. Стефаника є наявність значної кількості діалектизмів, які становлять собою елементи різних структурних рівнів покутського діалекту і використані з виразною експресивно-зображальною настановою. У Словнику лексичні, а також однозначні семантичні діалектизми подані як реєстрові слова, що є заголовками окремих словникових статей. При паралельному використанні діалектизмів та їх літературних відповідників виділяються насамперед фонетичні, морфологічні та словотвірні варіанти за допомогою спеціальної позначки у межах лексико-семантичної та граматичної довідок. Окремі типи діалектизмів, наприклад синтаксичні, виявляються при подачі ілюстративного матеріалу.

Значення “Словника мови художніх творів В. Стефаника” не вичерпується його вагомістю для стефаникознавства. Побудований за принципом тезаурусу, він є неоціненним джерелом дослідження проблем розвитку української літературної мови на західноукраїнських землях кінця XIX – початку XX ст. У практичному плані Словник має зайняти важливе місце як джерело відомостей про значення й стилістичне використання лексем різного походження у творчості В. Стефаника.

Значну частину лінгвістичного стефаникознавства становлять дослідження мовних засобів образності й експресивності, лінгвостилістичні студії художніх творів. Взяті в сукупності, при всій своїй методологічній і тематичній неоднорідності, вони заклали надійні підвалини для ґрунтовної всебічної характеристики ідіостилію новеліста.

Мовознавці найперше зацікавилися стилістичними явищами в Стефаникових новелах, які, сказати б, лежать на поверхні, зокрема художніми тропами¹. Наукове осягнення неповторності стилістичної майстерності новеліста часто здійснюється в органічному зв’язку з висвітленням інших проблем стефаникознавства. Так, О. Черненко намагається показати стилістичні засоби художніх творів письменника як складову його експресіоністичної манери письма². Вона відзначає, що основним засобом Стефаникової стилістики є широке використання експресії у формі гіперболи, завдання якої, з одного боку, дереалізація навколишньої дійсності, а з іншого, – матеріалізувати у “перебільшено здеформованому вигляді видимої появи” внутрішній світ людини, тим самим уприсутнюючи його сприймання. Поглиблення експресії гіперболи досягається поєднанням її з катахрезою, яка нерідко пов’язана з персоніфікацією або анімізацією мертвих предметів.

¹ Ковалик І. Характеристика стилю В. Стефаника. Порівняння й епітети як артистичний засіб образності стилю Василя Стефаника // Рідна мова. – 1937. – № 6 – С. 247–250.

² Черненко О. Експресіонізм у творчості Василя Стефаника. – Едмонтон: Сучасність, 1989 – С. 210–232.

Дослідниця звертає увагу на те, що в прозі експресіонізму з погляду використання в ній стилістичних засобів виділяють лапідарність у співставленні з “ґрайливо-афористичною сваволею”. У творчості В. Стефаника знаходимо обидва різновиди. Лапідарність досягається еліпсом, який уможлиблює “скутість і опуклу виразність вислову та драстично обмежену короткість речень”¹. “ґрайливо-афористична сваволя” пов’язана з переплітанням так званого “камінного стилю”, для якого характерним є чисте повідомлення про те, що діється і відчувається, без авторських коментарів, з діалогами чи внутрішніми монологіями, сповненими афоризмів, у формі яких з’являються різні тропи, фігури – парадокси, антитези, інверсія, метафора, символ, параболічний метод висловлювання.

В. В. Моренець розглядає мовностилістичні ознаки художніх творів В. Стефаника у зв’язку з розвитком жанру новели². На його думку, жанр новели накладає певний відбиток на мовну організацію тексту, диктує добір відповідних мовностилістичних засобів, що не заперечує творчої самобутності письменника. Психологізм персонажів, розкриття їх внутрішнього світу як визначальна жанрова ознака соціально-психологічної новели В. Стефаника зумовили особливу роль діалогів та монологів, лаконізм, перевагу драматургічних елементів, глибокий підтекст, алегоричність, символічність, своєрідність тропів.

У дисертаційному дослідженні В. Ф. Суханової система стилістичних засобів інтерпретується у зв’язку з композиційними особливостями новели. Виходячи з того, що в художньому стилі першорядне значення набувають синтаксичні одиниці як контекст, в якому реалізують себе інші одиниці художнього тексту, зокрема словесні, авторка виділяє визначальні, на її думку, для композиції Стефаникових новел архітектонічні одиниці – діалог, монолог, невласне-пряму і авторську мови – і характеризує їх стилістичні функції³. Незважаючи на те, що предметом аналізу були лише синтаксичні

¹ Черненко О. Знач. праця. – С. 220.

² Моренець В. В. Мовностилістичні ознаки жанру і творча самобутність письменника // Українське мовознавство – 1974 – Вип. 2 – С. 59–66.

³ Суханова В. Ф. Стилистические функции синтаксических единиц в новеллах В. Стефаника (Архитектонические единицы текста): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Одесса, 1971 – С. 25.

одиниці, об'ємніші за речення, загальні висновки щодо характерних лінгвостилістичних особливостей художніх текстів В. Стефаника – лапідарність висловлювання, крайня небагатослівність, еліптичність тощо – збігаються з узагальненнями інших дослідників. Описано й синтаксичні засоби експресивізації в новелах В. Стефаника, до яких віднесено обірвані, еліптичні, парцельовані, різного роду питальні й окличні речення, ускладнені синтаксичні конструкції з нагнітанням однотипних складнопідрядних речень, логічне наголошення головного речення із своєрідним його відокремленням і винесенням в кінець складнопідрядної конструкції, підрядні речення міри, ступеня, в яких функцію опущеного сполучника *що* виконує підсилювальна частка *аж*, підрядні речення міри, ступеня, зведені до емоційної частки *аж* або вигуків, особливі прийоми вираження головних і другорядних членів речення – повтор, ампліфікація, градація, заперечення, уточнення, відокремлення¹.

Низка публікацій присвячена окремим тропам, зокрема порівнянням², епітетові³, перифразі⁴; деякі розвідки висвітлюють мовні засоби творення певних категорій – часу⁵, психологізму⁶, емоційності⁷, трагічного⁸. Цікаві спостереження містить лінгвостилістич-

¹ Чабаненко В. А. Явища експресивного синтаксису в новелах В. Стефаника // Студії з мовознавства – К.: Вищ. школа, 1975 – С. 236–241.

² Бондаренко Д. В. Порівняння в творах В. Стефаника // Стефаниківські читання. – Вип. I. – С. 124–128; Іванова А. Семантика порівнянь у новелах В. Стефаника // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 39–40; Кучеренко Л. Порівняльні конструкції в мові новел В. Стефаника // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 54–56.

³ Каспришин З. Епітет у новелах В. Стефаника // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 40–42.

⁴ Кобилянський І. Перифраза у творах В. Стефаника // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 45–46.

⁵ Бусько М. Мовні засоби створення образу часу у новелах В. Стефаника та оповіданнях Б. Лепкого // Стефаниківські читання. – Вип. II. – С. 94–96.

⁶ Бабич Н. Психологізм новел В. Стефаника засобами фразеології // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 3–5.

⁷ Олексенко В. Мовні засоби вираження емоцій у новелах Василя Стефаника // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 60–62.

⁸ Ковальчук М. Синтаксичні форми вираження трагічного у новелах В. Стефаника // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 42–44.

ний аналіз окремих новел, зокрема “Новина”¹, “Злодій”², “Роса”³. Автори цих розвідок характеризують багатство різнорівневих мовних і стилістичних засобів – лексику, фразеологію, синтаксис, тропіку, фігури тощо, показують їх органічність і зумовленість змістовими й жанровими параметрами творів.

Чимало цікавих спостережень над мовостилем В. Стефаника містять літературознавчі дослідження⁴.

Переклади новел В. Стефаника різними мовами породили ще один аспект стефаникознавства – перекладознавчий. Основним у лінгвістичних дослідженнях перекладів художніх творів письменника є визначення адекватності перекладу, повноти відтворення змісту, образності й емоційно-експресивного заряду в процесі “перевираження” засобами іншої мови, втрат у цьому процесі, різного типу невідповідностей і неточностей.

І перекладачі, і перекладознавці вказують на особливу складність перекладу В. Стефаника іншими мовами. Це пов'язано, з одного боку, із уже згадуваною літературно-діалектною двомовністю його творів, а з іншого, – з важко вловлюваними глибинними ознаками індивідуального стилю, з неможливістю відтворити в усій повноті неповторне багатство новаторських мовних особливостей, складну і багату асоціативність, символізм і підтекст. З цього погляду непарадоксальним видається висновок В. Россельса, який багато років перекладав художню прозу В. Стефаника російською мовою, проте, що письменника “досі по-справжньому, в усій повноті не прочитали” і що “російське відкриття В. Стефаника ще попереду”⁵. Це при тому, що його прозу російською мовою перекладали до десятка перекладачів, починаючи з дев'ятисотих років. Однак переклади російською мовою здійснені без урахування новаторства творчої

¹ Скаб М. Лінгвістичний аналіз новели В. Стефаника “Новина” // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 67–69.

² Сікорська З., Терновська Т. Лінгвістичний аналіз новели В. Стефаника “Злодій” // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 65–67.

³ Шутова Л. Лінгвістичний аналіз новели В. Стефаника “Роса” // Стефаниківські читання. – Вип. II. – Івано-Франківськ, 1990. – С. 129–131.

⁴ Лесин В. М. Василь Стефаник – майстер новели. – К.: Дніпро, 1970; Гришота М. С. Художній світ В. Стефаника. – К.: Наук. думка, 1982.

⁵ Россельс В. Проза Стефаника і спроба її сприйняття: (Роздуми перекладача) // Співець знедоленого селянства – К.: 1974 – С. 151.

манери новеліста, у традиціях перекладу української класики зі значною кількістю українізмів – лексичних, фразеологічних, синтаксичних, які, сприймаючись на російськомовному тлі діалектизмами, мали б відтворити характер мовного дуалізму автора, але вони власне забарвили В. Стефаніка в перекладі етнографізмом, який йому принципово не притаманний¹. Непідвладними виявились багатозначність слова, асоціативність, символізм, підтекст і затекст, мелодійність і музикальність фрази, ритм мови, тобто ті властивості, якими значною мірою визначається вплив на читача.

Більшою чи меншою мірою такі вади властиві й перекладам іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами. Переклади польською мовою, зокрема В. Морачевського або М. Мочульського, попри сміливі експерименти з використанням гуральського діалекту для передачі мови персонажів першим з них мають ще один недолік – вони грішать довільністю, а в окремих моментах переклад підмінюється перелицюванням². Приблизністю в тлумаченні окремих реалій, часом стилістичною й образною невідповідністю оригіналові позначені й чеські переклади новел³.

Зайве говорити, що в перекладах В. Стефаніка неслов'янськими мовами, крім відзначених проблем, є ще й свої, специфічні. Це відчутніша втрата безмилосердної точності передачі жорстоких нюансів життя, брак рівнозначних художніх засобів для відтворення барви Стефанікової мови, її метафоричності й образності, неперекладність окремих фрагментів оригіналу, а звідси – лакуни в перекладі, зумовлені неспорідненістю мов⁴.

¹ Россельс В. Знач. праця. – С. 147–149.

² Погребенник Ф. П. Василь Стефанік у слов'янських літературах. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 144–185.

³ Погребенник Ф. П. Знач. праця. – С. 190–224.

⁴ Антонович М., Лехицька Л. Синтаксичні особливості англійських перекладів новел Василя Стефаніка // Стефаніківські читання. – Вип. II. – С. 82–84; Гандзюк С. П. Проблема збереження етнічно-мовної своєрідності в німецькомовному перекладі Е. Залевського новели В. Стефаніка “Палій” // Стефаніківські читання. – Вип. II. – С. 131–133; Гандзюк С. Категорія виду українського дієслова у німецькому перекладі І. Поповича новели В. Стефаніка “Кленові листки” // Василь Стефанік і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 18–21; Дяків О. Ю. До історії перекладу О. Кобилянською новел В. Стефаніка німецькою мовою // Стефаніківські читання. – Вип. I. – С. 136–139; Лазарович В., Шацька Г. Деякі особливості ранніх

У поле зору мовознавців потрапили лексичні й граматичні одиниці й категорії у художніх творах В. Стефаніка. До повноти й всеосяжності дослідження цієї проблеми ще далеко, однак перші обнадійливі кроки вже зроблені, вони свідчать про її різноаспектність і важливість для з'ясування своєрідності і специфічності мовної манери нашого новеліста. З цього погляду найбільше уваги приділено лексиці художніх творів. Предметом лінгвістичного аналізу стала кольористична¹, виробнича², фітонімна³, термінологічна⁴, запозичена⁵ лексика, окремі лексеми⁶, омонімія⁷, а також фраземи⁸.

У ділянці морфології зроблена спроба показати поліфункціональність і значущість однієї з центральних частин мови – дієсло-

перекладів новел В. Стефаніка на німецьку мову // Стефаніківські читання. – Вип. II. – С. 116–117; Мірошніченко В. Творчість В. Стефаніка в англійській та французьких перекладах // Василь Стефанік і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 58–60; Турчин В., Турчин М. Контрастивний аналіз лексики новели В. Стефаніка “Діточа пригода” в перекладі Р. Курінного на німецьку мову // Стефаніківські читання. – Вип. II. – С. 125–127.

¹ Голянич М. І. Кольористична лексика в новелах В. Стефаніка // Стефаніківські читання. – Вип. II. – С. 133–136.

² Снітко Н. Виробнича лексика в художній мові В. Стефаніка // Василь Стефанік і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 69–71.

³ Бондаренко Д. Назви рослин у творах В. Стефаніка // Василь Стефанік і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 11–13.

⁴ Шумей І. Термінологічна лексика ткацтва у новелах В. Стефаніка // Василь Стефанік і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 77–79.

⁵ Коропенко І. Специфіка запозичень у словнику мови В. Стефаніка // Василь Стефанік і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 51–53.

⁶ Вакалюк Я. Лексико-семантична характеристика слів великий, малий у художніх творах Василя Стефаніка // Стефаніківські читання. – Вип. II. – С. 96–98; Вакалюк Я. Ю., Василевич Г. Я. Лексема *мати* в художніх творах В. Стефаніка // Стефаніківські читання. – Вип. I. – С. 128–131; Лесюк М. Функції дієслова *бути* в художніх творах Василя Стефаніка // Стефаніківські читання. – Вип. II. – С. 117–120.

⁷ Демська О. Омнімія у художній мові Василя Стефаніка // Стефаніківські читання. – Вип. II. – С. 107–109.

⁸ Баран Я. Структурно-семантичний та структурно-граматичний аналіз фразеологізмів у новелах В. Стефаніка // Стефаніківські читання. – Вип. II. – С. 84–86; Баран Я. А. Прагматичний аспект реалізації фразеологізмів у новелах В. С. Стефаніка // Стефаніківські читання. – Вип. I. – С. 116–119; Бігусяк М. Етнофраземи в новелах Василя Стефаніка // Стефаніківські читання. – Вип. II. – С. 91–93.

ва¹, описані прикметники як семантично вагома поліфункціональна категорія, що несе виразні ознаки ідіостилю². Охарактеризовані також деякі словотвірні особливості текстів художніх творів³. В окремих публікаціях розглядаються своєрідні риси прозового синтаксису В. Стефаника⁴.

Ще один підхід до мови художньої прози В. Стефаника пов'язаний із прагненням дослідників з'ясувати його мовну картину світу. По-новому трактується лексикон і вся система мовно-зображальних засобів письменника: вони розглядаються як своєрідна художньо-мовна картина світу, що експлікує концептуальну картину світу, в якій відображається дійсність. Художньо-словесна картина світу В. Стефаника, як показав її аналіз, є такою, що ґрунтується на міцних підвалинах національного буття, але водночас відбиває його "індивідуально-експресіоністичне сприймання довкілля, в якому послідовно вирізняються риси загальнолюдського, архетипного, планетарного"⁵.

Новою проблемою стефаникознавства постає і лінгвістичний аспект епістолярної спадщини. Вивчення мовних особливостей листів В. Стефаника важливе з огляду на те, що воно дає змогу глибше збагнути розвиток, структуру і функціональні особливості епісто-

¹ Василь Стефаник – художник слова. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – С. 114–126; Кобилянська М. Особливості дієслівного керування у мові творів В. Стефаника // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 47–49.

² Кононенко І. Прикметники у контексті новелістики В. Стефаника // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 81–83.

³ Василь Стефаник – художник слова. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 108–114; Грещук В. Словотвір і художній текст (на матеріалі новел В. Стефаника) // Василь Стефаник і українська культура (Тези). – Част. II. – С. 21–23; Грещук О. Словотвірні споріднені слова як засіб єдності художнього тексту (за новелами В. Стефаника) // Стефаниківські читання. – Вип. II. – С. 105–107; Каспришин З. О. До питання про словотвірні особливості мови творів В. Стефаника // Стефаниківські читання. – Вип. II. – С. 139–143; Микитин О. Структурно-семантичні особливості десубстантивів у новелах В. Стефаника // Стефаниківські читання. – Вип. II. – С. 122–125.

⁴ Загнітко А. Особливості прозового синтаксису Василя Стефаника // Стефаниківські читання. – Вип. II. – С. 109–111.

⁵ Василь Стефаник – художник слова. – С. 29.

лярного стилю в українській мові XIX – початку XX ст. Дослідження мови епістолярію допомагає по-новому ставити й розв'язувати дискусійні проблеми мовної майстерності новеліста, у ній можна знайти додаткові переконливі аргументи для підтвердження чи заперечення певної концепції. Аналіз мови епістолярію значно посилює, наприклад, аргументацію прихильників концепції літературно-діалектної двомовності художніх творів В. Стефаника, дає змогу з'ясувати еволюцію окремих елементів у його системі мовно-зображальних засобів¹.

Висвітленими тут проблемами повністю не висчерпується лінгвістичне стефаникознавство, але вони становлять його серцевину. Характерно, що й досі немає ще аналітичного комплексного дослідження мови В. Стефаника. Можна назвати тільки поодинокі спроби висвітлення усього спектра проблем, пов'язаних з ідіолектом новеліста. Усвідомлюючи попередній характер, ескізність і фрагментарність таких досліджень, їх автори застерігаються від опонентів-критиків підзаголовками на зразок "із спостережень над мовою і стилем"². Вони цікаві передовсім намаганням продемонструвати різноаспектність і новаторство в мові й стилі В. Стефаника.

Таким чином, лінгвістичне стефаникознавство, незважаючи на те, що воно має свою давню історію, відзначається розпорошеністю, різноаспектністю, неоднаковим ступенем опрацювання проблем. Найбільш досліджені загальні питання відношення мови художньої прози В. Стефаника до української літературної мови та лінгвостилістичний аспект прози новеліста, його мовні засоби образності. Проте й тут є ще над чим працювати. Скажімо, і сьогодні немає опису системи художніх тропів і фігур, які значною мірою визначають індивідуальність і неповторність стилю В. Стефаника. Взяти хоча б метафору, яка може, як і епітет чи порівняння, стати предметом окремої лінгвостилістичної студії.

¹ Там само. – С. 165–176.

² Плющ П. Слово з глибини чулого серця: (із спостережень над мовою і стилем Василя Стефаника) // Мовознавство. – 1972. – № 2. – С. 3–12.

Досі немає ґрунтового аналізу лексичного складу і фразеології художніх творів. Ще меншою мірою описана грамати́ка новел. Все, що опубліковано дотепер із зазначеної проблеми, можна розглядати швидше як науково-лінгвістичну пропедевтику, ніж з'ясування проблеми. Фрагментарність і принагідність отриманих результатів очевидна, для синтетичної праці про лексику й граматику художньої прози В. Стефаніка необхідні подальші системні дослідження.

Водночас ті матеріали, висновки й узагальнення, які нагромаджені лінгвістичним стефанікознавством, наблизили його впритул до створення синтетичної комплексної праці про мову і стиль В. Стефаніка, і це завдання на найближчу перспективу. Разом із завершенням роботи над Словником мови художніх творів поява фундаментального комплексного дослідження мови і стилю В. Стефаніка стала б гідним пошанівком високого і світлого таланту нашого письменника.

Першодрук: Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawsze. – Tom VII–VIII. – Kraków, 1998. – S. 47–61.

РЕЛІГІЙНО-ХРИСТІЯНСЬКИЙ ЧИННИК В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ось уже тисячу літ релігійно-християнський фактор, ставши на зорі християнізації України етапним для історії української мови, бо посутньо позначився на її внутрішній організації і соціальних засягах, впродовж віків – у різні періоди більшою чи меншою мірою – впливав на особливості її будови, еволюції й функціонування.

Кардинальним, може, найвизначальнішим для розвитку української мови наслідком хрещення України в 988 році стала поява письма, а з ним – писемності й літературно-писемної мови. За деякими свідченнями, наші предки могли мати письмо і до прийняття християнства. “Життя Костянтина” найвиразніше свідчить, що року

860-го він, будучи в Херсонесі, знайшов там Євангелію й Псалтиря, “руськими письмени писані”, тому треба припускати, що частина потрібних книжок у нас безумовно була ще десь за сотню літ до офіційного охрещення”¹. Наука на сьогодні не може дати однозначної відповіді на питання, чи було до кінця X ст. на наших землях своє письмо, однак навіть якщо воно справді було, то повинно було бути ще досить недосконалим, принаймні значно поступатися письмові, яке прийшло з християнством, якщо від нього без будь-якої боротьби чи хоч би спротиву так швидко відмовилися. Таким чином, незалежно від позитивного чи негативного розв’язання цього питання, саме християнству ми зобов’язані появою у нас письма з усіма наслідками, що випливають із цього. Саме з богослужбовими книгами, які повинні були обслуговувати релігійно-християнські потреби, прийшло до нас письмо, яке послужило основою і для сучасного українського письма.

Ці книги були писані кирилицею, письмом, створеним Кирилом і Мефодієм, солунськими братами з Македонії, які добре знали як грецьку мову, так і рідний їм солунський діалект тодішньої болгарської мови, мали добру освіту і більшу частину свого життя присвятили апостольській місії – проповідуванню християнства. Саме під час своєї місіонерської діяльності в Моравії й Паннонії, щоб уприслупити слов’янам християнську віру і її догмати, Кирило і Мефодій вдаються до проповідування рідною їм староболгарською мовою, яку розуміли й сусідні слов’яни. Вони вирішують перекласти з грецької мови на староболгарську книги Святого Письма та інші богослужбові книги. Для цього на основі грецького алфавіту створюють письмо, яким і здійснили задумані переклади.

Структурно-системна близькість слов’янських мов між собою, ще незначні наслідки дивергентних процесів у їх еволюції на час хрещення України були сприятливими умовами для того, щоб письмо, назване на честь одного з його творців кирилицею, яке прийшло

¹ Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. К.: Либідь, 1995. – С. 84. Пор. також Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов’янських літературних мов. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 9.

разом із перекладами богослужбових книг, легко і природно прищепилися на рідному ґрунті. Спочатку переклади богослужбових книг, завезених з Болгарії для потреб української церкви, переписували самі ж болгарські місіонери, від них навчалися грамоти і майстерності переписувати книги, цього досить копіткого, складного й важкого ремесла, українці. Таким чином, перші наші писемні пам'ятки мають виразний релігійно-християнський характер, не випадково їх мова, в основі своїй староболгарська, дістала назву "церковнослов'янська". Ця мова стала для нас і літературною. Нею за короткий час створюється велика кількість літературних пам'яток як конфесійного, так і світського призначення, зокрема переклади Євангелія, апостоли, псалтирі, збірники релігійного змісту (мінеї, прологи, патерики, хроніки, хронографи, палей), апокрифи, повісті, агіографічні твори, літописи тощо. Їх поява ознаменувала собою зародження конфесійного, ділового, белетристичного, наукового, епістолярного стилів, а українську мову перетворювала на поліфункціональну.

Літературна мова – це якісно новий етап в історії розвитку мови, з яким пов'язані розширення функцій загальнонародної мови, її нормалізація й кодифікація, що об'єктивно сприяють інтеграції й консолідації її носіїв. Фактор появи літературної мови, в основі своїй інтралінгвальний, переростає в екстралінгвальний.

Однак попри близькість церковнослов'янської мови до давньоукраїнської, все ж таки вони помітно відрізнялись одна від одної. З появою письма виникають і писемні пам'ятки світського характеру, мова яких орієнтована не на староболгарську, а на тогочасну розмовну мову Києва, Галича чи інших українських культурних центрів. Вона не позбавлена впливу церковнослов'янської мови, проте основу її становить народна мова. Нова мовна ситуація, породжена співіснуванням двох літературних мов – церковнослов'янської (староболгарської в давньоукраїнській редакції) та давньоукраїнської (з орієнтацією на розмовне мовлення тодішніх українців) – спричинена, з одного боку, тенденцією до сакралізації літературної мови, а з іншого, – прагненням до її демократизації. Між ними встановлю-

ються і тривалий час існують відношення взаємовпливів. Як пише Г. Хютль-Ворт, "давньоруська і церковнослов'янська мови розвивалися не в ізоляції, а в постійному контакті... Не існувало ні церковнослов'янських пам'яток без всяких східнослов'янських домішок, ні давньоруських текстів, зовсім вільних від слов'янізмів."¹

Незважаючи на стилістичну диференціацію літературних мов, за якої церковнослов'янською мовою писалися твори релігійного змісту, а давньоукраїнська здебільшого вживалася в діловій і літописній мові, спостерігається паралельне поперемінне використання обох мов у межах того ж твору. Такою особливістю найбільше характеризуються пам'ятки літописання та мемуарно-оповідної літератури. "Паралельне використання традицій як церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції, так і давньоруської літературної мови в одному жанрі і в одному творі – переважно в мемуарному з опорою на церковнослов'янську, а в літописному з опорою то на давньоруську, то на церковнослов'янську – виробляли новий тип норм, що базувалися на стилістичному розрізненні компонентів обох мов – тепер уже як складників єдиної системи."²

З релігійно-християнським чинником пов'язана функціонально-стильова розбудова давньоукраїнської мови. На особливу увагу заслуговує найперше формування конфесійного стилю. Із запровадженням християнства всезростаюча потреба в літературі релігійно-християнського змісту задовольняється, поряд із перекладними, оригінальними теологічними й догматичними творами, які за своїми змістовими й художніми якостями не поступаються староболгарським чи старогрецьким із походження. Назву тут хоч би "Слово про закон і благодать" Іларіона, "Слово" Кирила Турівського, цього "другого Золотоустого", як його називали, "Послання" Кліма Смолятича, "книжника й філософа, якого не було на українській землі",

¹ Хютль-Ворт. Спорные проблемы изучения литературного языка в древнерусский период // Wien. Slaw. Jahrb., 1973. – Bd 18. – С. 30.

² Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 21.

писання Феодосія Печерського, “Сказання про Бориса та Гліба” Якова Мніха, Печерський Патерик, “Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена”, “Моління Данила Заточника” та ін. Лексичні особливості, синтаксис, система художньо-зображальних засобів, характер наратування, композиційні деталі цих творів разом із мовними особливостями перекладів із староболгарської і старогрецької мов заклали підвалини конфесійного стилю в українській мові.

Формування інших стилів, які зароджуються після хрещення України, також пов’язані з християнським фактором, хоч і не так безпосередньо, як конфесійного. Книжні стилі мови, зокрема такі, як науковий, діловий, публіцистичний, без письма взагалі не можуть існувати й розвиватися. Власне передумовою їх становлення й еволюції є наявність письма. Вимагає письма і белетристичний стиль, уснопоетичні форми його буття значно обмежують його межі й можливості.

Звичайно, початковий етап функціонально-стильового розширення давньоукраїнської мови характеризується ще розмитістю меж кожного зі стилів, відсутністю чітких діагностико-кваліфікативних лексико-граматичних і стилістичних ознак, частим поєднанням в одному творі мовних ознак різних стилів тощо. Скажімо, до якого стилю віднести літописи – ці пам’ятки писемності, які досить повно відбивають тогочасний стан розвитку науки, зокрема історії, і в той же час характеризуються ознаками, які властиві іншим стилям – белетристичному, публіцистичному, приміром: поетична образність, алегоричність і т. ін.? Чи, наприклад, “Руська Правда”, цей безсумнівний документ звичаєвого права, – чи не є він репрезентантом, крім ділового, також і наукового стилю в ділянці правознавства? А “Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена” – чи це пам’ятка лише конфесійного стилю, чи описи Єрусалима і його околиць не є зразком наукового стилю, не випадково саме в наукових цілях цей твір у XIX ст. був перекладений грецькою, німецькою і французькою мовами.¹ Зрештою, тут не так важливо, якого стилю мовні ком-

¹ Історія української культури / За заг. ред. Івана Крип’якевича. – К.: Либідь, 1994. – С. 219.

поненти переважають у тій чи іншій пам’ятці. Важливо інше. Зразу ж після прийняття християнства завдяки йому створено багато писемних пам’яток, які за своїми змістовими, лексико-граматичними, мовно-зображальними засобами репрезентують зародження різних функціонально-стильових різновидів давньоукраїнської мови, а саму її трансформують у поліфункціональну з погляду виконуваних нею функцій у суспільному й культурному бутті її носіїв.

Зазвичай прийнято аналізувати ті чи інші факти, явища, події з позицій їх безумовної наявності, не особливо задумуючись над наслідками їх відсутності. В оцінці ролі релігійно-християнського чинника, зокрема спричиненої ним появи у нас писемності в історії української мови і, ширше, культури загалом, вдамося до поширеного в математиці прийому доведення від протилежного. Уявімо собі на хвилину, що хрещення України й зумовлена ним грамотність і писемність не те, що не мали місця, а тільки прийшли трохи пізніше: не в кінці X ст., а, скажімо, в XIII ст. Це означає, що наша культура ніколи б не мала не тільки славних “Поучання дітям” Володимира Мономаха, “Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена”, “Слова про закон і благодать” Іларіона та багатьох інших писемних пам’яток з тих часів, але й такого поетичного шедевра, як “Слово о полку Ігоревім”. Наскільки біднішою була б наша культура!

Вагу релігійно-християнського чинника в фіксації, збереженні й передачі нащадкам духовних цінностей добре унаочнює також порівняння відомостей про духовні надбання наших предків у дописемний та історичний періоди розвитку. Археологічні пам’ятки дають певне уявлення про духовний світ предків українців – скіфів, але вони не можуть іти в ніяке порівняння з фіксацією рівня розвитку духовності у письмі. Брак писемної традиції у скіфів позбавляє нас можливості дізнатись про характер мови скіфів, її генетичну спорідненість із іншими мовами і зв’язок із давньоукраїнською тощо, а за даними, зафіксованими в писемних пам’ятках, глибше пізнати їх духовний світ.

Нова мовна ситуація, породжена запровадженням християнства, церковнослов’янсько-давньоукраїнська літературно-писемна дигло-

сія у взаємозв'язку з уснорозмовною стихією, функціонально-стильова розбудова давньоукраїнської мови – це лише один бік результатів прояву релігійно-християнського чинника в історії української мови. За характером і суттю змін їх можна б назвати зовнішніми на противагу іншим, пов'язаним із внутрішніми системно-структурними змінами в самій мові. Йдеться насамперед про зміни в лексичному складі, граматичній будові, стилістичних засобах, які відбулися в давньоукраїнській мові під дією релігійно-християнського чинника. А вони досить відчутні. Зупинимось на них детальніше.

Із запровадженням християнства в давньоукраїнській мові швидко формується потужний пласт релігійно-християнської лексики. Оскільки християнство йшло до нас із Візантії через посередництво Болгарії, то більша частина її – це генетично грецькі або староболгарські, церковнослов'янські слова. О. Горбач у межах нашої найдавнішої релігійно-християнської термінології виділяє такі групи слів:

1) слов'янські переклади й кальки грецьких термінів: *bezmъzdnikъ*, *bogonosъsъ*, *bogorodica*, *bogoslovъsъ*, *vъselenъskъ sъboгъ*, *zlatoustyi*, *ispovѣdnikъ*, *krъstitelъ*, *lѣstvičъnikъ*, *močenikъ*, *strastъ*, *postъnikъ*, *prorokъ*, *prѣdъteča*, *stlъrъnikъ*, *čъgnorizъsъ*, *čъtsъsъ*, *čjudotvopъsъ*, *blagovѣštenie*, *bogojavlenie*/*jerifanija*, *svѣtъnaja nedѣlja*, *obrѣzanie*, *prѣobraženie*, *roždъstvo*, *mъsopustъnъ*, *syropustъnъ*, *svѣtъlaja nedѣlja*, *srѣtenie*, *uspenie*, *vъskrъsenie*, *vъzdviženie*/*-dvigъ krъsta*, *vъznesenie*, *začѣtie* тощо;

2) безпосередні грецизми без паралельних слов'янських назв: *archangelъ*, *archistratigъ*, *jevangelistъ*, *archijepiskopъ*, *patriarchъ*, *igumenъ*, *prezvitеръ*, *stratilatъ*;

3) грецизми поряд із паралельними слов'янськими синонімами в різних текстах: *aegъ* / *vъzduchъ*, *akrovustie*/*neohrѣzanie*, *alavastъ*/*stъklenica*, *anafema*/*proklѣtъ*/*raz-lѣčъnъ*/*otъ-lѣčъnъ*, *angelъ*/*vѣstъnikъ*, *antipatъ*/*namѣstъnikъ*, *apostolъ*/*sъlъ*/*posъlanъnikъ*, *archierei*/*starѣišina žrъčъskyj*, *architriklinъ*/*starѣišina piru*, *varvarъ*/*inojѣzyčъnikъ*/*inozemъsъ*, *vlasfimisati*/*chuliti*, *vissonъ*/*čъgъvenica*, *gazofilakija*/*sъkrovište*/*chranilište*, *dѣmonъ*/*bѣsъ*, *dijavolъ*/*neprijaznъ*/*navadъnica*,

dijakonъ/*sluga*/*služitelъ*, *jevangelie*/*blagovѣstie*, *ependitъ*/*sračica*/*odežda*, *epistolija*/*posъlanie*, *epitimija*/*pokajaznъ*/*pokaznъ*, (*i*)*gemonъ*/*vovoda*/*kъnѣzъ*/*vladyka*, *idolъ*/*kumirъ*/*trѣba*, *ierei*/*čistitelъ*/*popъ*, *ikona*/*obrazъ*/*podobъstvo*, *ikonomъ*/*pristavъnikъ*/*domustroitelъ*, *imatizmъ*/*riza*, *ipostasъ*/*postatъ*/*sъstavъ*/*čestъ*, *ipokritъ*/*licemѣrъ*/*-dѣi*, *kanonъ*/*pravilo*, *katapetasma*/*opona*/*zapona*/*zavѣsa*/*-vѣsъ*, *kedrъ*/*smrѣčie*/*tisie*, *kenturionъ*/*sъtъnikъ*, *kivotъ*/*kovъčegъ*/*skrina*/*krabii*, *kodrantъ*/*čѣta*, *kranijevo mѣsto*/*glavъnoe m.*/*lъhъnoe m.*, *kustodija*/*voinъ*/*voji*, *lentii*/*ponѣvica*, *liturgija*/*služba*/*služenie*/*mъša*, *organъ*/*pištalъ*/*sъsodъ*, *paraklitъ*/*chodotai*/*utѣšitelъ*, *peritomija*/*obrezanie*, *porfira*/*praprodъ*/*bagъgъ*/*bagъreņica*, *prѣtorъ*/*prитvopъ*/*šodište*/*-dilъnica*, *psalъmъ*/*pѣsnъ*, *psaltirъ*/*pѣsnivъsъ*/*nivica*, *sikera*/*kvasъ*/*olъ*, *sirik*/*šъlkъ*, *skinii*/*krovъ*/*senъ*/*kѣšta*/*chramъ*, *sudarъ*/*ubrusъ*/*glavotѣžъ*, *sinaksarъ*/*sъboгъnikъ*, *tetrarchъ*/*četvъrtovlastъnikъ*, *titъlъ*/*dъska*/*dъščica*, *trapeza*/*dъska*, *tumъpanъ*/*bѣbъnъ*, *fijalъ*/*kadilъnica*, *filosofija*/*chytrost*/*prѣmъdrostъ*, *chitonъ*/*riza*/*kotyga*, *chlamida*/*odežda*/*okroinica*/*okrilъ*/*bagъreņica*, *christosъ*/*pomazanъ*/*pomazanikъ*;

4) паралельні слов'янські, ймовірно різнодіалектні, синонімічні вираження до одного грецького терміна: *agalēiasic*/*charā* – *veselie*/*radostъ*, *ágros* – *selo*/*niva*/*polje*, *allōfylos* – *tuždeplemenъnikъ*/*inoplemenъnikъ*, *ámpelos* – *vinogradъ*/*loza*, *anáanke* – *nevolja*/*nožda*/*potrѣba*, *anexikakos* – *trъpѣlivъ*/*zъlomъ*/*nezъlobivъ*, *anomia* – *bezzakonie*/*zakonoprѣstopenie*, *ánomos* – *bezzakonъnikъ*/*zakonoprѣstopъnikъ*, *antileptōr* – *zastopъnikъ*/*zaštитъnikъ*, *apolelēmēne* – *podъpѣga*/*otъbѣga*/*puštenica*, *ashēneia*/*nosos* – *bolѣstъ*/*nedogъ*/*nemoštъ*, *átaktos* – *bezumъnъ*/*beštъstъnъ*, *atimia* – *bezčъstie*/*nečъstie*/*dosaždenie*, *austēros* – *jarъ*/*gnѣvъ*, *afiemi*/*apolyō* – *otъpustiti*/*ostaviti*, *brōsis* – *tlъja*/*čъgvъ*, *geiliāō* – *ustrašiti* *se*/*ubojati* *se*, *gemizesthai* – *roгrѣznoti*/*utapati*, *gigas* – *ispolinъ*/*štjudъ*, *grámmata* – *kъnigъ*/*bukъvy*/*pisanie*, *despōtēs* – *vladyka*/*gospodъ*, *heortē* – *prazdъnikъ*/*velikъ dъnъ*, *epthymia* – *pochotъ*/*chotѣnie*/*želanie*, *epitithēmi* – *vъzlagati*/*vъzkladati*, *erōtāō* – *moliti*/*vъprašati*, *thýra* – *dvъri*/*vrata*, *thysiasterion* – *olъtarъ*/*žrъtvъnikъ*/*trѣbъnikъ*/*trѣbište*, *iudaios* – *židovinъ*/*iudei*, *katóikēsis* – *žilište*/*obitelъ*/*gnѣzdo*, *kłema* – *razga*/*loza*, *klīnē* – *lože*/*odгъ*, *nomikōs* – *zakonъnikъ*/*kъnizъnikъ*/*kъnigъčii*, *oikia*

oikos – domъ/chramъ/chramina, *pornēia* – ljubodějanie/prēljuby/blqđъ, *šindon* – plaštanica/ ponēvica/riza, *šyndulos* – klevrētъ/(po)drugъ/rabъ/ sluga, *šynēdrion* – sьpъmъ/sьbogъ/sьpъmište та ін¹.

З появою слів, покликаних до життя християнізацією наших земель, в українській мові формується внутрішньо-структуроване лексико-семантичне поле релігійно-християнської лексики з розгалуженою системою лексико-семантичних груп. Виділяють такі основні лексико-семантичні групи:

1. Лексика на позначення духовенства: *архієрей, вікарій, владика, дякон, дяк, єпископ, ігумен, монах, священник, парох, ксьондз, митрополит, патріарх, кардинал, церковнослужитель* та ін.

2. Лексика на позначення церкви, її частин та утварі: *амвон, бабінець, віктар, дзвіниця, іконостас, кадило, кропило, лампада, плацаниця, свічка, корогва, собор, хрест, церква, хрестильниця* та ін.

3. Лексика на позначення чинодіяння: *акафист, анафема, відправа, служба Божя, всеношна, евхаристія, спитимія, водохрепта, миропомазання, молебень, причастя, постриг, поминки* і т. д.

4. Лексика на позначення релігійних свят: *Благовіщення, Вознесіння, Покрова, Преображення, Спас, Стрітення, Трійця, Богородиця* та ін.

5. Лексика на позначення одягу священника: *митра, клобук, облатка, ризи, ряса, фелон* та ін.

6. Теологічна лексика: *віровчення, теологія, богохульство, вірування, віротерпимість, гріх, єдинобожжя, ересь, месія, великомученик, второзаконня, євангеліст, мученик, пекло, богослов'я, сповідь* та ін.².

¹ Горбач О. Українська народня релігійно-християнська термінологія й лексика // Наукові записки [УВУ]: Збірник мовознавчої комісії. – Мюнхен, 1988. – С. 111–114.

² Пор.: Горбач О. Знач. праця; Черненко І. Лексико-семантичні групи церковно-релігійних термінів у “Російсько-українському словнику наукової термінології” // Сучасна українська богословська термінологія: Від історичних традицій до нових концепцій (Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Львів, 13–15 травня 1998 р.). – Львів, 1998. – С. 280–286.

Релігійно-християнський чинник не тільки зумовив формування конфесійної лексики в українській мові, він позначився на розвитку лексико-семантичної системи загалом. Масове вливання значної за обсягом абстрактної лексики в лексикон української мови, зумовлене появою літератури релігійно-християнського змісту, призвело до внутрішньої реструктуризації словника, встановлення нових взаємозв'язків і взаємозумовленостей між елементами лексичної системи, зміни співвідношення слів із предметним і абстрактним значенням, диференціації найтонших відтінків у лексико-семантичних структурах близьких за значенням абстрактних слів.

У зв'язку з хрещенням України виникає потреба у великій кількості слів для передачі абстрактних узагальнювальних понять, які несло з собою християнство. Найоптимальнішими одиницями для вираження таких понять є складні слова, які для давньоукраїнської мови малохарактерні. Аналізуючи лексику “Галицько-Волинського літопису”, А. І. Генсьорський зауважив, що складні слова “не були звичайними для руської мови, але сприймалися як чужі, свідомо запозичені”¹. У писемні пам'ятки світського характеру композитні форми потрапляли з церковнослов'янської мови, яка “позицанням або калькуванням увібрала в себе величезні скарби давньогрецької абстрактно-філософської й богословської мови, – а ледве чи яка в світі народна мова може такими скарбами похвалитися”². Водночас за зразками церковнослов'янських композитів утворювались питомо давньоукраїнські складні слова, активізуючи відповідні дериваційні моделі. Під впливом церковнослов'янських двоосновних лексем автор “Галицько-Волинського літопису” утворює складний дериват *легосердъ* ‘незлопам'ятний’ – “князь же Мьстиславъ бьашеть *легосердъ* и рече бояромъ своимъ: не дай ми Богъ того учинити”³.

Поширення християнства на наші землі супроводжувалось також значним збагаченням давньоукраїнської фраземіки. Вже перші переклади богослужбових книг, створення власної літератури ре-

¹ Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К.: АН УРСР. Ін-т сусп. наук, 1961. – С. 45.

² Шерех Ю. Невіддільна спадщина // Єдиними устами. – 1968. – № 2. – С. 3.

³ Див.: Генсьорський А. І. Знач. праця. – С. 46.

лігійно-християнського призначення засвідчують значну кількість нових фразем, образних висловів. "Словарь древнерусского языка" (XI–XIV вв.)¹, основу джерельної бази якого становлять давньоукраїнські літературно-писемні пам'ятки, подає багато стійких словосполучень, поява яких зумовлена запровадженням християнства, наприклад: *агньць Божий, ангельнѣ пѣснь, ангель велика съвѣта, ангель хранитель, воинство ангель, ангельскийи вои, ангельскийи домъ, ангельскийи ликъ, ангельская пѣснь, ангельскийи силы, ангельскийи чинъ, ангельскою житию, ангельскийи образъ, ангельскийи путь, дѣланиа апостольнаѣ, апостольскийи днь, архангельскою воинство, архангельскийи силы, архангельскийи чинъ, вѣчьнаѣ блага, небесьнаѣ блага, земьнаѣ блага, вонѣ благооуханиа, благочьстивъ домъ, вѣчьныѣ благаи, безконьчюноу блаженство, блоудьныи сынъ, небесноу богатство, день богопавлениа, Богъ дастъ, Богоу (Богови) доухъ предати, Богу (Богови) доушоу предати, Богоу (Богови) доушоу преложити, Богъ поиметь, Богоу представити, въззьрѣти на Бога, не даи Богъ, доухъ (доушоу) предати въ роуцѣ Бога жива, оброчитисѣ Богоу, отъити къ Богоу, стати съ (ким-небудь) передъ Богъмъ, Божитѣ братиѣ, быти въ Божьей воли, дарове Божии, домъ Божии, законъ Божии, невѣста Божитѣ, правьда Божитѣ, рабъ Божии, слово Божикъ, стадо Божикъ, страхъ Божии, сынъ Божии, сѣмѣ, Божикъ, тѣло Божикъ, цьсарьство Божикъ, человекъ Божии, болѣзнь плетьская, болѣзнь съмъртнаѣ, болѣзнь тѣлеснаѣ, болѣзнь доуши, болѣзнь сьрдьца, Геоньская болѣзнь, кюптьская болѣзнь, доуховьныи бракъ, Божитѣ братиѣ, доуховьнаѣ братиѣ, о Христѣ братъ, бремѣ грѣховъ, брацати языкъмъ, соудъ боудоуции, бързыѣ псалмы, бѣчелы Христовы, небесьнаѣ бываньѣ, быти въ Божьей воли, първоу бытьство, бѣжати (отъ) мира, бѣлаѣ ризица, полоудьныи бѣсъ, отъ мала до велика, великийи постъ, великаѣ соубота, великийи чьтвѣртъкъ, таинаѣ вечерѣ, вещь надънебесьнаѣ, видимаѣ и невидимаѣ, власти тьмы (ть-*

¹ Див.: Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): В 10-ти т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М.: Русский язык. – Т. I, 1988, Т. II, 1989, Т. III, 1990, Т. IV, 1991.

мыныѣ), постричи власи, вода крѣчениѣ, очьнаѣ вода, свѣтаѣ вода, водити къ крѣстоу, ворочати языкомъ, послѣднѣѣ времена, въздати слово, въздвигоути крѣсть, въззѣвати отъ гроба, възприѣтити образа, възприѣтити плъти, възстати отъ мъртвьихъ, вѣтити въ свѣтую коупѣль, вѣходъ и выходъ (про народження і смерть), вѣрховьнѣѣ высота, вѣрбьнаѣ недѣла, око въсевидѣцекъ, творьць въсѣхъ вѣкъ, древо вѣдньокъ, древо животьнокъ (жизньнокъ), нетьлѣньныи вѣкъ, въ вѣкы вѣкъ, вѣньць тѣрновыи (отъ тѣрниѣ), (по)пѣти вѣроу, зьлаѣ вѣра, вѣчьнаѣ жизнь, вѣчьнаѣ блага, на вѣкы вѣчьны, врата адова, врата небесьнаѣ, врата съмъртнаѣ, главьнаѣ свѣща, гнѣвъ Божии, гора Господьнѣ, горьныи иерусалимъ, дарове двѣри небесьныѣ, съпасати доушоу, дѣци сиона (сионова), послѣднькъ дыханикъ, дѣбрь огоньнаѣ, свѣщеннаѣ дѣва, дѣвичьскийи чинъ, иродово дѣтогубленикъ (дѣтоубиство), ѣзеро огоньнокъ, древо животворецекъ, древо жизни, кивотъ завѣта, ковчегъ завѣта, крѣвь завѣта, ветьхыи законъ, новыи законъ, соль земли, зсмлѣ обѣтованаѣ (обѣтованьнаѣ), до послѣдньего (коньчьного) издыханиѣ, изпасти лицьмъ, изпоустити доухъ, изстоупити оума, миръ иныи, путь истиньныи, камыкъ претыканиѣ, квась ветьхыи, нѣсть коньца, кость отъ кости и плеть отъ плъти, отъ краѣ и до краѣ, тьма кромѣшинѣѣ, на крѣсть възходити, възлѣти крѣсть, перестоупити крѣсть, кьнѣзь тьмы, лоно Аврамле (Аврама, Аврамово), лѣжии пророкъ та багато ін.

Більшість із відзначених ідіом мають давньоболгарське походження або утворені з давньоукраїнського дохристиянського лексичного матеріалу, пор.: *въззьрѣти на Бога, предати в роуцѣ Бога жива, въздати слово, врата адова, главьная свѣща, дѣци Сиона (Сионова), агньць Божии, стати съ (ким-небудь) передъ Богъмъ, таинаѣ вечерѣ, миръ иныи* і т. д. Чимало давньоукраїнських фразем скальковано з грецьких стійких словосполучень, пор.: *ни въ что же вѣмѣнитисѣ* (гр. *an' oudenōs logisthē sētal*), *въпадати въ словеса* (гр. *ēis toutous empiptō tous lōgons*), *доброю вѣрою* (гр. *calē pistei*), *зълою вѣрою* (гр. *casē pistei*), *изходити отъ телесе* (гр.

exerchōtēnōn tou sōmatōs), не *оставитьсѧ* (*останетьсѧ*, *пребудеть*) *камень на камени* (гр. *lithōs ēpi lithōn*), *кръвь завѧта* (гр. *to haema tēs diathecēs*) та ін.

Особлива роль у збагаченні фраземного корпусу української мови належить Біблії. Розгалужена система фразем Святого Письма, образність, алегоричність і символізм його мови, освоєні давньоукраїнськими перекладами, з яких успадковані сучасною українською мовою, стали потужним каталізатором розвитку української фразеології в цілому. Мова йде не тільки про стійкі образні словосполучення, прислів'я і приказки, ідіоматичність яких зафіксована безпосередньо біблійним текстом, а й про фраземні інновації, які постали на ґрунті певних біблійних фактів, подій, персонажів, явищ тощо. Так, у тексті Біблії немає фраземи *адамове ребро*, однак саме біблійна розповідь про те, як Бог створив першу жінку з ребра першого чоловіка Адама, лягла в основу ідіоматизації словосполучення *адамове ребро*. Про біблійне походження багатьох органічних для сучасної української мови фразем пересічний носій мови часто не здогадується, наприклад: *альфа і омега*, *хліб насущний*, *плоть і кров*, *в поті чола*, *вовк в овечій шкурі*, *відділяти кукіль від пшениці*, *всім серцем*, *всьому свій час*, *манна небесна*, *блаженні вбогі духом*, *заборонений плід (овоч)*, *берегти*, *як зіницю ока*, *за сімома печатками*, *офірний цап*, *колос на глиняних ногах*, *не хлібом єдиним*, *наріжний камінь*, *корінь зла*, *метати бісер (перли) свиням*, *на сон грядущий*, *нема пророка в своєму краї*, *сховати меч у піхву*, *плоть від плоті*, *неопалима купина*, *зрона гніву достигли*, *суєта суєт*, *виганяти крамарів із храму*, *тьма теменна*, *терновий вінок*, *египетська неволя*, *будувати на піску*, *царство небесне*, *сіль землі*, *голос волаючого в пустелі*, *блажен муж*, *що не йде на раду нечестивих*, *будьте, як діти*, *авілонське стовпотворіння*, *Валамова ослиця*, *віра без тіла мертва*, *влада темряви*, *влити нове вино в старі міхи*, *Валтасарів бенкет*, *всяке давання благо*, *геєна вогненна*, *друг*, *що тричі одрікся*, *дух і буква*, *закопати талант (скарб) у землю*, *замість хліба дати камінь*, *збороти (попрати) смертью смерть*, *земля еси і одійдеш у землю*, *злоба дня*, *знамення часу*, *золотий те-*

лець (золоте теля), *ієрихонська труба*, *ієрихонські мури*, *ім'я ім легіон*, *камєня на камєні не лишити*, *камінь спотикання*, *камо грядєши*, *кожний камінь кричить*, *співати Лазаря*, *легше верблюдові пройти крізь вушко голки*, *внести свою лепту*, *лікарю*, *вслікуй самого себе*, *ловці душ*, *служити мамоні*, *маслинова гілка*, *Мафусаїлів вік*, *мудрі, як змії*, *і кроткі, як голуби*, *нині отпуцаєши*, *нічтоже сумняшєся*, *ні елліна*, *ні іудєя*, *ні на йоту*, *обітована земля*, *око за око*, *зуб за зуб*, *отрясти прах*, *пастир і стадо*, *первородний гріх*, *перекувати мечі на рала (орала)*, *піддати анафемі*, *плач і скрегіт зубовний*, *кинути камінь*, *повертатися на круги своя*, *притча во язицєх*, *продати за миску сочевиці*, *проти рожна перти (іти)*, *прощайте ворогам нашим*, *раки і скорпіони*, *розверзлися хлябі небесні*, *розіпни його*, *сильні світу цього*, *записати на скрижалях*, *соляний стовп*, *спати сном праведника*, *творити за своїм образом і подобою*, *текти молоком і медом*, *тридцять срібників (серебреників)*, *тьма єгипетська*, *тьма кромішня*, *фіговий листок*, *хіба ревуть воли*, *як ясла повні*, *хома невірний (невіруючий)*, *хто взяв меч*, *від меча й загине*, *хто не працює*, *той не їсть*, *яко тать в ноці* і багато інших.

Таким чином, безпосередні лексичні й фразеологічні бібліїзми суттєво позначилися на розвитку словникового складу та фраземіки української мови. Є, однак, іще один бік проблеми прояву релігійно-християнського чинника у структурі й функціонуванні української мови, — менш помітний, але від того не менш важливий. Йдеться про стимулюючу роль перекладів богослужбової літератури на словотвірний і номінаційний механізми мови, про активізацію певних способів і прийомів деривації слів, збагачення техніки номінації. Так, саме переклад конфесійної літератури, в якій значне місце займають складні слова, пошук і створення найбільш адекватних лексичних відповідників до гебрєйських і давньогрецьких композитивів стимулював розбудову розгалуженої системи способів словотвору з двома і більше твірними основами, зокрема суфіксально-складного, складного безафіксного, префіксально-складного, префіксально-суфіксально-складного, зрощенневого, зрощеннево-суфіксального. Тільки із твірним компонентом *Бог* в давньоукраїнській мові XI–

XIV ст. появляється понад двісті різночастиномовних композитів, утворених за різними моделями деривації складних слів, зокрема: *богобезчъствовати, богоблагодатьныи, богоблаженныи, богоблаженно, богобоиныи, богоборъныи, богоборъць, богобопзливыйи, богобопзньство, богобопаник, боговидимъ, боговидьныи, боговидьнѣи, боговидьць, боговидник, боговѣинъ, боговѣньчаныи, боговѣтрик, боговѣщаныи, богоглаголивыйи, богоглагольникъ, богогласик, богогласьныи, богогнѣвьныи, богоговѣинъ, богодавць, богоданыи, богодарованьнѣ, богодарьствовати, богодательныи, богодвижъныи, богодоуховьныи, богодъхновеныи, богодѣтельствовати, богодѣтати, богожизньнѣ, богозареньнѣ, богознаменаныи, богознаменик, богозрачьныи, богозъваныи, богозъданъ, богоизбъраныи, богоизволенъ, богоизписаныи, богоизрѣдно, богоистовыи, богокрасьныи, богокрѣпъкыи, богокрѣчьмьникъ, боголишенъ, боголиньство, боголѣпно, боголѣпныи, боголюбиво, боголюбивыйи, боголюбик, боголюбимыйи, боголюбица, боголюбъзно, боголюбъзныи, боголюбъно, боголюбъныи, боголюбъство, боголюбъць, богоматерьница, богомати, богомили, богомирьныи, богомольнѣ, богомоудрик, богомоудрыи, богомоудрьно, богомоудръство, богоможъныи, богомързъкыи, богонабъдимыйи, богонаводимыйи, богонаписаньныи, богонареченыи, богонасаженыи, богонаоученыи, богоначальнѣ, богоначальныи, богоначальствик, богоначьртаныи, богонезреченьныи, богоненавидимъ, богоненависть, богоненавистьнѣ, богоненавистьникъ, богоненавистьныи, богонечъстивыйи, богоносивыйи, богоносик, богоносимъ, богоносица, богоносъ, богоносъныи, богоносънѣ, богоносъць, богообрадованыи, богообразънѣ, богообразъно, богообразъныи, богообразънѣ, богоотлученик, богоотць, богоотцьскыи, богопаствиньныи, богописаник, богописаныи, богоплодъныи, богоповелѣныи, богоподаныи, богоподобъно, богоподобъныи, богопозорище, богопоклоньникъ, богопослоушьливъ, богопостопаньныи, богопосъланыи, богопреданыи, богоприимъць, богопригатьныи, богопригатьнѣ, богопроповѣдъникъ, богопротивъныи, богопоуценыи, богорадованыи, богоразоумик, бо-*

горазоумьныи, богоразоумѣник, богораньныи, богородица, богородичинъ, богородичьскыи, богосажакъмыи, богосаженыи, богосварьникъ, богосвѣтлыи, богосвѣщеныи, богосквѣрнъ, богославьныи, богословесънѣ, богословесъникъ, богословесъныи, богословик, богословити, богословеник, богослово, богословъ, богословьныи, богословъць, богостражемийи, богострастьныи, богостоудъныи, богосъбъраныи, богосъдържанъ, богосъдѣтельныи, богосъпасеныи, богосътѣжаник, боготвореник, боготвореныи, боготворимыйи, боготворити, боготворъць, боготвѣрдыи, боготочъныи, боготъканыи, боготѣло, богооубица, богооугодивъшии, богооугодънѣ, богооугодъно, богооугодъныи, богооугодънѣ, богооудаленыи, богооукорьникъ, богооумьныи, богооутвореньныи, богооутвѣрженыи, богооутѣшительно, богооученыи, богооученьныи, богоохранимыйи, богохоульникъ, богохоульныи, богохоульствик, богохоульствовати, богочъстивыйи, богочъстивъно, богочъстик, богочъсть, богочъстьныи, богочътьць, боготѣвленик, боготѣвленыи, богооугодъникъ та ін.

Майже недослідженим залишається й те, якою мірою образність Біблії, поетика слова в ній та інших релігійних книгах, метафорика, рецепція конотативного компонента мови священних книг позначилися на українській мові. Тимчасом уже попередні побіжні спостереження з окресленого кола питань засвідчують, що найперше Біблія, а також інші книги релігійно-християнського призначення залишили свій відбиток на прагматичних параметрах давньої і сучасної української мови, зокрема на системі мовно-зображальних, поетичних, естетичних, аксіологічних категорій.

Образне, символічне, алегоричне вживання слів, якими насичена Біблія, інші богослужбові книги, окрім того, що безпосередньо засвоєні українською мовою, водночас послужили зразком для збагачення виражально-естетичних можливостей багатьох слів, семантика яких до поширення християнства в нас не мала образних на шарувань.

Вже перші оригінальні церковні твори засвідчують вплив біблійних стилістичних прийомів образного використання слова. Так, "Слово про закон і благодать" Іларіона за своєю образністю цілком витримано в річищі біблійної, пор.: "Виждь же и градъ величьствомъ

сіяють, виждь церкви цвѣтуци, виждь христіанство расту-
ще, виждь градъ иконами святыхъ освѣщаемъ блистающесе,
и тиміаномъ обухаемъ, и хвалами и божественами пѣнии свя-
тыими оглашаемъ”¹. У “Слові” чимало біблійної символіки, порів-
нянь, протиставлень, зокрема закон уособлює Старий Завіт, а благо-
дать – Новий, Старий Завіт порівнюється з місяцем, а Новий із сон-
цем, Старий – із невільницею Агар, а Новий – із вільною Сарою і т. д.

Однак і твори світського характеру з найдавнішого часу зазна-
ють помітного впливу образної системи і поезики сакральної літе-
ратури, передусім Біблії. Ось як, наприклад, про себе в своєму “Мо-
лінні” пише Данило Заточник: “Азь бо, ни за море ходилъ, ни отъ
философъ научихся, но бых аки пчела, падая по розным цвѣтом,
совокупля медвенны сотъ; тако и азъ, по многим книгамъ
исъбирая сладость словесную и разум”². Тут і характер оповіді,
і прийом протиставлення, і епітети, і порівняння, в т. ч. і розгорнуте,
яке в своїй структурі містить інше порівняння, і метафора навіяні
Святим Письмом.

Свого часу В. Перетц звернув увагу на залежність образної си-
стеми “Слова о полку Игоревім” від Біблії, відзначив подібність ме-
тафор в обох творах, наприклад, із книги Суддів “немоцьныи
прѣпоясашася силою”, “расѣя по тѣрню и по былю”, та
близькі до них із “Слова...” – “иже истяну умъ крѣпостью своею”,
“мое веселіе по ковылію развѣя” та ін. Немає підстав убачати тут
безпосередні запозичення, проте автор “Слова...” у своїй творчості,
як і літописець, ... ішов у колії стилістичних прийомів, даних біблійни-
ми книгами”, – справедливо підсумував учений³.

Безпосередній вплив поезики, стилістичної виражальності сак-
ральної літератури на художність і поетичність давньоукраїнської
літературно-писемної мови стає більш зрозумілим, якщо взяти до

¹ Подано за: Ларин Б. Н. Лекции по истории русского литературного языка
(X – середина XVIII в.). – М.: Высш. школа, 1975. – С. 113–114.

² Див. там само. – С. 185.

³ Перетц В. “Слова о полку Игоревѣ” и исторические библейские книги //
Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского. – Ленинград, 1928. – С. 23.

уваги феномен “сусідства творів”, як його назвали дослідники. Річ
у тім, що в давньоукраїнській літературі естетично дієвою була не
новизна, а етикетна звичайність, а тому автори художніх творів
шукали не свіжості вражень, а вираження цих вражень у відповід-
них їм формах і часто вдавалися до уже готових формул, образів,
стилістичних засобів. “Певний твір, що став “художнім авторите-
том”, – відзначав Д. С. Лихачов, – починає використовуватися
в інших творах не тільки задля краси і точності самої “цитати”, але
й для того, щоби створити настрій художньої піднесеності. Най-
простіший приклад – використання цитат із псалтиря. Воно не тільки
посилює релігійне переконання, але й створює настрій поетичності”¹.
З-поміж “художніх авторитетів” Біблія, звичайно, була найавтори-
тетнішим.

З перекладами і поширенням Біблії українська мова освоїла та-
кож символічне використання власних назв. Так, біблійна *Голгота*
стала уособленням фізичних і моральних мук, *Едем* – раю, райсь-
кого життя, *Євангелія* – доброї вісті, основи чогось тощо. Ряд антро-
понімів набув парафрастичних значень, зокрема *Ірод* – мучитель,
Іуда – зрадник, лицемір, *Каїн* – злочинець, вбивця, виродок, *Мой-
сей* – пророк, чудодій, *Соломон* – мудрець та ін. Окремі з них апе-
лятизувалися, перейшли в розряд загальних назв, пор. *хам* – груба,
невихована людина.

Не буде перебільшенням сказати, що релігійна поезика, поряд
з уснопоетичною, визначили обличчя поезики слова й у сучасній
українській мові. Відомий дослідник української релігійної поезії
Т. Ю. Салига зауважив: “Отже, релігійність як світогляд, а по-
етичність як засада людської натури, як категорія психологічна –
це наша праоснова, це фундамент нашого духовного розвитку, це мате-
рик, з якого починається українське поетичне слово. *Єдність релі-
гійності й поетичності є якраз тим, що формувало, що різьбило
наше художнє слово протягом століть* (виділення наше – В. Г.)”²

¹ Лихачев Д. С. “Слова о полку Игореве” и культура его времени. – Л.: Худо-
жеств. литература, 1985. – С. 237.

² Салига Т. Ю. Молилось, Боже единый... // Слово благовісту: Антологія україн-
ської релігійної поезії / Упоряд. Т. Ю. Салига. – Львів: Світ, 1999. – С. 6–7.

Таким чином, релігійно-християнський чинник відіграв надзвичайно важливу роль в історії української мови. З ним найперше пов'язане створення нашої різножанрової писемності, формування літературної мови, її структурно-функціональної розбудови. Ним зумовлена поява потужного пласта конфенсійної лексики в словниковому складі мови та збагачення фраземного корпусу інноваціями, які органічно влилися й у сучасну українську мову. Біблійні образність, символізм, тропіка, розмаїття стилістичних фігур значною мірою визначили обличчя сучасної поетики українського слова.

Першодрук: Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze 11–12. – Warszawa, 2001. – S. 89–101.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА У ВЗАЄМОДІЇ З ДІАЛЕКТАМИ

РОЛЬ ІВАНА ФРАНКА У ФОРМУВАННІ ЄДИНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

В історії формування єдиної української літературної мови визначне місце належить Іванові Франкові. У спеціальних мовознавчих студіях, численних літературно-критичних статтях, замітках, рецензіях, листах він висвітлював методологічні й теоретичні питання формування й розвитку української літературної мови, реалізацію яких знаходимо в мовній практиці Франка-письменника.

У питанні єдності літературної мови Іван Франко виходив з того, що вона є важливим об'єднувальним, консолідувальним чинником будь-якої нації. Для тогочасної України, яка впродовж кількох століть була поділена і входила до складу різних держав, проблема літературної мови, спільної для всіх українців, була особливо актуальною і значущою. Та обставина, що Наддніпрянина, Галичина, Закарпаття тривалий час, власне від занепаду Галицько-Волинського князівства, не становили собою державної, політичної цілості, позначилося на культурі і мові українців. Іван Франко, висвітлюючи причини й історію втрати українцями державності та її згубного впливу на єдність культурного поступу українського народу, відзначив виняткову роль мови, яка, незважаючи на різні несприятливі умови, зберігає єдність нації в просторі і часі. “Хоч і яка неоднакова була доля поодиноких частин Русі-України, то все-таки заселяючий її народ і досі проявляє дивну етнографічну одноцільність. Звичаї і вірування народні, казки і оповідання, пісні і обряди, одіж і помешкання, а *врейтї мова – при всій різнобарвності в подробицях, при всьому багатстві місцевих відмін і варіантів* (виділення наше – В. Г.) в основних обрисах такі однакові, що руснак з-над горішнього Сяну без труда порозуміється з українцем з-над Десни, Сули або й Харкова, признає його звичаї, його спосіб думання, його “поведінку” за

свої, за рідні, хоча не скаже сього про близенького сусіда – ясельського або тарнівського мазура. Особливо виразно бачимо ту єдність основного типу в мові українсько-руській, котрої особність супроти общеруської книжної і супроти північноруської можна слідити по рукописах уже від найдавніших часів руського письменства, а котра в половині XVI віку була вже майже такою, як і та, котрою тепер говорить українсько-руський народ”¹.

Літературну мову Іван Франко вважав “репрезентанткою національної єдності”². Над тим, що таке українська літературна мова, якою їй бути, на основі чого вона повинна сформуватись у другій половині XIX ст. задумуються й інші письменники і науковці. Річ у тім, що на час активної творчої і наукової діяльності Івана Франка окреслились два варіанти розвитку української літературної мови – наддніпрянський і галицький, які, попри спільність, несли в собі чимало й відмінного у фонетиці, лексиці й граматиці. Проблема поглибилась ще й тим, що після сумнозвісних Валуєвського циркуляру й Емського указу майже вся літературно-видавнича діяльність переноситься до Львова, ширше – в Галичину. Не до кінця врегульованими залишаються також правописні проблеми.

“Такий стан речей, об’єктивно беручи, вимагав усвідомлення і встановлення певних, чітких меж як для збереження догалицької, так би мовити, старовини, так і для впровадження галицьких новацій. Треба було внести ясність, сформулювати якісь єдині, більш-менш обов’язкові норми літературної мови. З другого боку, з’являлося дедалі більше моментів суб’єктивного невдоволення, відсутності взаєморозуміння тощо. Так вироблялися передумови для мовної дискусії між “галичанами” і “антигаличанами” в мові – передумови водночас і об’єктивні, і суб’єктивні”³.

¹ Франко І. Я. Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Колар // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 29. – С. 41.

² Франко І. Я. Літературна мова і діалекти // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 37. – С. 207.

³ Шевельов Юрій. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Львів-Нью-Йорк, 1996. – С. 49–50.

Дискусію розпочав Б. Грінченко статтею “Галицькі вірші”, опублікованою в липні 1891 р. в “Правді”, в якій досить різко висловився про шляхи розвитку української літературної мови. На його думку, українська літературна мова є тільки в підросійській Україні, а всі відмінності галицької книжної мови він поставив в один ряд із москвофільським “язичієм”.

Іван Франко в № 18 “Зорі” за 1891 р. друкує свою полемічну відповідь під назвою “Говоримо на вовка – скажімо і за вовка”, в якій, крім відповідей на закиди Б. Грінченка, здебільшого несправедливі, знаходимо й засадничі положення концепції розвитку єдиної української літературної мови. “Мені бажалось би своїми увагами, – пише він, – докинути цеглинку до взаємного порозуміння між українцями і галичанами на полі язиковім і таким способом прилучитися до полагодження одного дуже важного питання – майбутньої єдності і одноцільності нашої літературної мови, майбутньої, повторюю, бо тепер ми ще її не маємо і задля звісних, дуже важливих причин, *мати не можемо*”¹.

Детально аналізуючи критику Б. Грінченком мови галицьких письменників, визнаючи справедливість багатьох спостережень щодо вживання окремих слів і зворотів, І. Франко категорично заперечив його загальний погляд на розвиток тогочасної української літературної мови. Він ґрунтовно спиняється на історичних причинах відсутності єдиної української літературної мови, відзначаючи, що в історії України був лише один період, зокрема після Люблінської унії 1596 р. і до козацьких воєн 1648 р., коли народилася і почала розвиватися перша всеукраїнська літературна мова зусиллями таких письменників, як Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Христофор Бронський, Іван Вишенський, Кирило Ставровецький, Захарія Копистинський, Мелетій Смотрицький, Гаватович, Галятовський та ін., вихідцями з різних українських земель, які працювали і писали як на сході, так і на заході. Вони “писали мовою, по-тодішньому близькою до живої мови шляхти і заможного міщанства, мовою, зрозумілою *по всіх усядах Русі-України*”². Однак козацькі війни, а також

¹ Франко І. Я. Говоримо на вовка – скажімо і за вовка // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 28. – С. 171.

² Франко І. Я. Там само. – С. 174.

Брестська церковна унія зупинили цей процес. Духовний розвиток галицьких і наддніпрянських українців розійшовся. “Особливо відтоді, як Галичина 1772 р. перейшла під панування Австрії і втягнена була в культурний круг, дуже відмінний від того, в який втягнена була решта України, різниці ті мусли ще значно збільшитися. Не тільки інтелігенція, вихована в інших школах і серед інших обставин політичних, але й народ з його мовою, звичаями і творчістю, не сходячи зі спільної української основи, все-таки проявляє багато відтінків, котрих годі не бачити, на котрі тяжко гніватися¹.”

Іван Франко обстоює право письменника користуватися зі скарбів розмовного мовлення, в тому числі й діалектного. “До головних гріхів галицько-руських писателів він [Б. Грінченко – *В. Г.*] зачислює й уживання “провінціоналізмів”, т. є. слів, що “існують хіба у яких-там лемків чи гуцулів”, а властиво не існують в тім селі чи повіті, де живе д. Чайченко. Як властиво повинні би писати ті поети, коли б їм було заборонено уживати таких слів народних, які вони чують довкола себе? Чи вони всі мусли б їздити на Псел та над Сулу вчитися українській мові і яку властиво українську мову вважають обов’язковою панове пуристи?”². На цих словах І. Франка необхідно детальніше зупинитися, бо вони стали підставою для його звинувачення в тому, що він начебто закликав до діалектної багатомовності української літературної мови, її хутірності. Так, Ю. Шевельов, аналізуючи перебіг мовної дискусії 1891–1892 рр., вважає, що “І. Франко обстоює не тільки діалектну многоосновність літературної мови – що було б цілком правильно; він обстоює і діалектну многоваріантність літературної мови, що практично було б дуже шкідливо”³. На переконання вченого, “практично І. Франко в цій статті цілком знімав з порядку денного змагання до єдності літературної мови і відкривав і сам дорогу хуторянським тенденціям,

¹ Франко І. Я. Там само. – С. 174–175.

² Франко І. Я. Там само. – С. 173.

³ Шевельов Юрій. Зазнач. праця. – С. 53.

з тією тільки різницею, що Б. Грінченко проголошував монополію одного хутора, а І. Франко визнавав усі хутори за принципово рівновартісні й гідні права на самостійний розвиток за своїми внутрішніми законами... В історичній перспективі стаття І. Франка була така ж хибна, як і стаття Б. Грінченка”¹. Думаю, що на цю проблему треба поглянути ширше, а не тільки в контексті дискусії з Б. Грінченком, хоч і у ній І. Франко не обстоював діалектну багатомовність української літературної мови, він лише констатував наявність її і пояснив історичну й політичну зумовленість діалектної здиференційованості та рівновартності і цінності усіх мовно-територіальних відмінностей у межах української мови. І. Франко послідовно обґрунтував думку про єдність літературної мови, яка репрезентуючи національні єдність, є “спільним і для *всіх діалектів* рідним огнивом, що сполучує їх в одну органічну цілість”². “Писатель му- сить поперед усього владати добре мовою свого народу, – пише він, – і то не мовою одного села, одного повіту або одної губернії, але мовою такою, котра була б однаково своя, зрозуміла і люба всім повітам, губерніям та селам, мовою літературною, мовою школи і інтелігентного товариства”³.

Взаємодії літературної мови і місцевих діалектів І. Франко присвятив окрему статтю “Літературна мова і діалекти”⁴. У ній він торкається джерел формування літературної мови. “Кожна літературна мова доти жива і здібна до життя, – пише він, – доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить збагачуватися новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації, не тратячи при тім свого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціаль-

¹ Шевельов Юрій. Там само. – С. 53–54.

² Франко І. Я. Літературна мова і діалекти // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 37. – С. 207.

³ Франко І. Я. Наше літературне життя в 1892 році (листи до редактора “Зорі”) // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 29. – С. 9.

⁴ Франко І. Я. Літературна мова і діалекти // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 37. – С. 205–210.

ної верстви чи купи людей, а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору”¹. Отже, діалекти розглядаються як одне з найважливіших джерел поповнення й збагачення словникового складу літературної мови. Проте ні тут, ні у всіх інших працях, в яких так чи інакше заторкується питання взаємодії літературної мови і місцевих говорів, мова не йде про утвердження діалектної багатоваріантності в розвитку української літературної мови. Якраз навпаки: послідовно обґрунтовується думка про доконечну потребу якнайшвидшого вироблення єдиної української літературної мови.

Загалом же питання про використання діалектів у художній літературі, як відзначив І. Франко, піднімається до того часу, поки не сформується і утвердиться літературна мова. “Доки спільна літературна мова якогось народу не вироблена і не розповсюджена настільки, що багатство діалектів могло б затемнити та заплутати її, доти звичайно в кожній літературі підносяться голоси против управління діалектів до літературних публікацій. Про них говорять з погордою, їх підіймають на сміх, їх уживання чи то в розмові чи в письмі уважають неприличним. Так було в XVI віці в Франції, коли як єдиний управлений зразок французької мови вироблялася зусиллями цвіту всієї інтелігенції мова панських салонів. Так було з початку XVIII в. в Німеччині, коли Готшед накинувся на диктатора мови і переводив саксонське наріччя як єдино натуральну загальнонімецьку літературну мову. Аж коли літературна мова усталилася, тоді в Німеччині з радістю привітано діалектові твори: і алеманські поезії Геббеля, і австрійські Штельцамера, і долішньонімецькі Фріца Райтера та Клауса Грота”².

В Україні використання різних діалектів у художній літературі, як зауважив І. Франко, мало свої особливості. Спочатку воно підтримувалось “москвофілами”, щоб заперечити існування й необхідність

¹ Франко І. Я. Там само. – С. 207.

² Франко І. Я. Там само. – С. 207.

самої української мови і утверджувати думку про те, що лемківський, бойківський, гуцульський та ін. діалекти разом із власне російськими є мовно-територіальними видозмінами єдиної всеруської мови, репрезентованої російською державною і літературною мовою. “Цураючися української літературної мови, яку чули довкола себе і якою переважно говорили й самі, не чуючи себе в силах писати російською літературною мовою, якої не знали гаразд, деякі молодші письменники-москвофіли в Галичині кинулися писати місцевими галицькими діалектами, лемківським та бойківським. Розуміється, – зазначає І. Франко, – ми можемо лише благословити їх на тій дорозі, в тім переконанні, що чим глибше вони вникатимуть не лише в людовий говір, але також у суть людового життя і чим більші між ними проявляться таланти на тім полі, тим ближчі вони будуть до нас і до нашої української літератури”¹.

Відстоюючи право галицьких діалектів бути використаними в художній літературі, вважаючи, що влучні мовні компоненти південно-західного походження є одним із найбагатших і найбільш надійних джерел розвитку, збагачення української літературної мови, І. Франко чітко усвідомлював, що основою єдиної української літературної мови має стати народнорозмовна мова Наддніпрянщини, оброблена й відшліфована в художніх творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ’яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького. У мові цих письменників Каменяр бачив основу того типу, “яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців. Уже хоч би тому, що та мова на величезному просторі від Харкова до Кам’янка-Подільського виявляла таку однотайність, такий брак різкіших відмін, який вповні відповідав українському національному типові, також “вимішаному” і вирівняному в цілій масі, як мало котрий подібний тип у світі. І от кожний, галичанин чи українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови, виробленої найбільшим числом талановитих та популярних

¹ Франко І. Я. Там само. – С. 208.

письменників”¹. Ці слова з усією очевидністю підкреслюють, що Франкова концепція української літературної мови якраз заперечувала діалектну багатоваріантність, а не обстоювала її.

Концепція єдиної літературної мови І. Франка визначає і шляхи її розвитку, розбудови, збагачення. Передовсім – це внутрішні мовотворчі процеси відповідно до “прогресу сучасної цивілізації”. І тут І. Франко відіграв виняткову роль, але про це детальніше нижче, коли я зупинюся на мовній практиці самого письменника. Тут тільки зауважимо, що, захищаючи Старицького від несправедливої критики щодо “кування” нових українських слів, замилування незвичними, рідкісними словами і вживання деяких слів не в тому значенні, яке вони мають, а в іншому, він писав: “Не забуваймо, на ковані слова, провінціалізми та неологізми д. Старицького нарікають звичайно ті, які або раді би звузити обсяг українського письменства до рамок “домашнього обихода” і яким українська мова видається а ргіогі непридатною для вислову інтелігентних думок і відносин – або ж се митрять люди, які хвилю перед тим або хвилю по тім без церемонії будуть доказувати бідність та некультурність української мови, брак у ній найпростіших слів і термінів для культурної потреби і т. ін.”².

Важливим джерелом розвитку літературної мови, як уже вказувалось, були діалектні одиниці, ширше – народнорозмовна стихія, слова й мовні звороти з “питомого народного життя”.

Ще одним джерелом розвитку літературної мови, на думку І. Франка, були запозичання з інших мов. Будучи поліглотом, вільно володіючи основними європейськими мовами, прекрасно знаючи латину й греку, письменник сам вдавався до запозичення слів у випадках, коли не було адекватних українських відповідників, вважаючи цілком природним такий процес.

Нарешті, літературна мова збагачується завдяки мові талановитих і популярних письменників. “Здається, мова се щось спільне нам усім, а проте нема сумніву, що як кожна дитина в перших роках

¹ Франко І. Я. Там само. – С. 206.

² Франко І. Я. Михайло Петрович Старицький // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1982. – Т. 33. – С. 275.

виробляє собі свій окремий жаргон, так і кожний письменник, особливо талановитий, виробляє свою окрему мову, має свої характерні вислови, звороти, свою будову фраз, свої улюблені слова”¹.

Франкова концепція формування єдиної української літературної мови знайшла послідовну реалізацію в його ж художній, літературно-критичній і науковій творчості, його мовній практиці. Реалізуючи засадничі положення своєї концепції розвитку літературної мови – широке використання можливостей внутрішніх мовотворчих процесів, зокрема словотворення за українськими словотвірними моделями, переосмислення значення наявних лексем і вживання їх у вторинній номінативній функції, калькування слів і мовних зворотів, яких бракувало тодішній українській мові, безпосередні запозичання з інших мов, добір необхідних мовних одиниць із розмовного мовлення, включаючи діалектне, постійне збагачення власної літературно-мовної практики – І. Франко відіграв надзвичайно важливу роль у розбудові єдиної літературної мови, поступовому зближенню галицького варіанта літературної мови з наддніпрянським. Вражає, передовсім, діяльність письменника щодо збагачення лексики літературної мови кінця XIX – початку XX ст. Так, опублікований покажчик слів, ужитих *тільки в поетичних творах* І. Франка, фіксує понад 35 тис. слів.

Порівняльний аналіз тридцятип’ятитисячного лексику поетичного ідіолекту Каменяра та реєстру лексем “Словаря української мови” за редакцією Б. Грінченка показав, що в поетичній творчості І. Франка вжито понад 15 тисяч слів, які не засвідчені тодішніми найповнішими лексикографічними працями. Це власне є ті слова, які були утворені або художньо реактуалізовані, тобто введені в літературне мовлення з розмовного, завдяки поетичній діяльності насамперед І. Франка, а також художній творчості його сучасників².

¹ Франко І. Я. Михайло Петрович Старицький // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 33. – С. 276.

² Грещук Василь. Поетична творчість Івана Франка і розвиток лексики української літературної мови кінця XIX – початку XX ст. // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 25–27 вересня 1996 р.). – Львів: Вид-во Світ, 1998. – С. 688. Передрук у цьому збірнику див. С. 241–247.

Серед цих слів переважають похідні слова найрізноманітніших тематичних груп лексики, сконструйовані за словотвірними моделями української мови. Так, тільки для поповнення найменувань осіб використані моделі віддієслівних і відіменних утворень із суфіксами **-ець** (*гонець, олімпієць, гвардієць, луканець, храбрець, первенець*), **-ник** (*ремесник, смертник, супіжник, мовчальник, кривдник, карточник, пакетник, владник, очник, бойовик, гвалтовник*), **-ар** (*арендар, звонар, арф'яр, вагар, бідар, весляр, шматяр, цибуляр, онучкар, козар*), **-тель** (*будитель, правитель, проситель, губитель, зритель, віритель, властитель, гоїтель*), **-ист** (**-іст**), (*шовініст, фаталіст, окуліст, флейтист, софіст, мораліст, машиніст, стиліст, хроніст, догматист*), **-анин** (*краяннин, крилошанин, соціяннин, острів'янин, латинянин, собінянин*), **-ик**, **-чик** (*школярчик, бароник, отчик, буфетчик, промінчик, філантропчик, плазунчик, коханчик, смаркачик, синчик, богачик*), **-ач** (*скрипач, силач, співак, ляпач, в'язач, кермач*), **-ак**, **-як** (*вожак, дивак, товстяк, чистяк, довжак*), **-ун** (*кликун, вістун, говорун, дикун, красунь*), **-ан** (*грубіян, великан, інтриган, гордяня*), **-ант** (*фабрикант, практикант, комендант, секундант, комедіант, спекулянт*), **-ир**, **-ір** (*бомбардир, банкір, богатир, канонір*), **-к(а)** (*будителька, пенсіонерка, арфістка, економка, любителька, тиранка, інфанта, кормителька*), **-ниця** (*арф'яниця, вартівниця, учениця, отруйниця, сидільниця*), **-анка** (*спартанка, норманка, гамбургжанка*), **-иня** (*болгариня, охмістриня*), **-иця** (*майстериця, фельдшериця, тонелиця*), **-ачка** (*блідачка, бідачка, плачка*) та ін.

Це ж стосується і прямих лексичних запозичень. Ось деякі слова іншомовного походження, не засвідчені тодішніми словниками, але які використав І. Франко у поетичній творчості: *aborиген, аванс, авізо, автономія, авторитет, агент, адмініструвати, ад'юнктура, акант, акцент, акціонер, альтана, амброзія, аналогічний, анахронізм, антипатія, антиподи, антологія, апартамент, апеляція, апологет, аргонавти, аргумент, атрибут, афект, аферизм, алярм, акорд, епілог, епізод, епігон, ентузіаст, ефеб, експерт, експрес, культ, компроміс, конкурс, форум, фрейліна,*

формат, флота, шоколада, ранга, резерва, рецепта, романса, каскада, екстаза, дебата, гардероба, когорта та ін.¹

Використання діалектних компонентів у мові творів І. Франка має принаймні два аспекти. З огляду на те, що митець українську літературну мову спочатку пізнавав за творами М. Шашкевича, М. Устияновича, Ю. Федьковича та ін. галицьких письменників, бо тодішня школа не давала доброго знання її, оскільки в ній вивчали слов'яноруське “язичіє”, а також через авторське засадниче положення писати народною мовою, якою для Каменяра був рідний йому бойківський говір², у мові художніх творів І. Франка раннього періоду досить повно відбилися основні фонетичні, граматичні і лексичні риси бойківського діалекту. При цьому вони однаковою мірою поширені як у мові персонажів, так і в авторській мові. Згодом, опанувавши українську літературну мову наддніпрянської України, перейнявшись проблемами формування єдиної літературної мови, І. Франко, перевидаючи свої твори, виправляв їх мову, заміняв вузькодіалектні форми слів, слова, звороти, передовсім у авторській мові, на такі, які використовували східноукраїнські письменники. У “Передньому слові” до другого доповненого видання збірки “З вершин і низин” у 1893 р. він писав: “Я користувався авторським правом і, не тикаючи основної думки, підправляв мову, котрої вироблення до ступеня мови літературної за останніх 20 літ все ж таки посунулось наперед, може, й не без моєї скромної підмоги”³. У 1910 р. у “Передмові” до другої редакції одного з перших своїх художніх творів – повісті “Петрії і Довбушуки” – І. Франко підкреслив, що він вніс багато мовних поправок⁴. Ці виправлення пов'язані передусім із заміною діалектних форм, слів, зворотів на загальноукраїнські, пор.: *тов*

¹ Грещук Василь. Там само. – С. 689–690.

² Курс історії української літературної мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 1. – С. 476–478.

³ Франко І. Я. Переднє слово // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1976. – Т. 1. – С. 20.

⁴ Франко І. Я. Петрії і Довбушуки [Друга редакція]. Передмова // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 22. – С. 328.

рівнинов, сусідов на тою рівниною, сусідою, тая, тое, тую, тії на та, ту, ті, отець на батько, єї на її, вділ на вдолину, ми, мя, ю на мені, мене, її, учит, ідіт, співають на учить, ідіть, співають, нич на нічого, щоби-м го свому псу кинув на щоб я його свому псові кинув, сли тя на як тебе і т. д. У перевиданнях своїх збірок “З вершин і низин”, “Мій ізмарагд” І. Франко у тих місцях, де не порушувались ритм і рими віршів, заміняв діалектні закінчення іменників, займенників і прикметників, наприклад: *таков темнов на такою темною, ніяков – ніякою, форми щастєм на щастям, займенники вни, мні, ми, єї, му на вони, мені, її, йому, слова ту, сли, тра, най на тут, як, треба, хай; житні путь на путь життя; в твоїй движесь глибині – в твоїй живе глибині*, тверді закінчення дієслів наказової форми *ходіт на ходіть* та ін.¹

Інший аспект проблеми зв’язків мови художніх творів І. Франка і західноукраїнських, передовсім бойківського, діалектів спричинений свідомим, цілеспрямованим використанням територіальних мовних компонентів із відповідною творчою настановою, зокрема задля передачі автентичності мовлення персонажів, відтворення місцевого колориту, досягнення більшої виразності, образності, гармонізації мовної форми зі схопленням нею змістом. Дослідник мови персонажів прозових творів І. Франка І. Ціхоцький відзначив: “Мовлення персонажів-селян чи вихідців із сільського середовища фіксує чіткі фонетичні та морфологічні риси говірок південно-західного наріччя української мови – передусім бойківських та наддністрянських. Саме діалект, тобто вживані автором фонетичні, морфологічні, лексичні та синтаксичні риси мовлення жителів бойківського Підгір’я, слугує засобом “типізації мови ріпників – недавніх селян”². І. Франко підкреслював, що етнографічні відмінності українського народу, в т. ч. й мовні, при спільності української основи “ані знівечити, ані замазати ... не можна, та й чи треба? Адже се не жадне крадене

¹ Курс історії української літературної мови. – С. 514–515.

² Ціхоцький І. Л. Мовна характеристика персонажів у прозі Івана Франка. – Дисертація на здобуття наук. ст. канд. філол. наук. – Львів, 2004. – С. 63.

добро, а здобутки дійової праці, котрі чомусь же народились і повинні вийти на пожиток цілості (виділення наше – В. Г.)”¹. Тому багато ж з діалектних мовних одиниць, які потрапляли в живу народнорозмовну мову, він вважав загальнонаціональним надбанням і пропонував їх мовою своїх художніх творів, сподіваючись, що вони органічно ввіллються в єдину українську літературну мову.

Таким чином, І. Франко відіграв особливу роль у змаганнях за єдність нашої літературної мови. У часи гострої боротьби між “москвофілами” й “народовцями”, коли заперечувались існування й сама потреба єдиної української літературної мови, чітка позиція, теоретичні настанови Каменяря в питанні вироблення єдиної української літературної мови та його письменницька мовна практика були єдино правильними, торжество яких і показав подальший розвиток української літературної мови.

Першодрук: Вісник Прикарпатського університету: Філологія. Випуск XI–XII. – 2006. – С. 3–12.

“... Й НЕ БЕЗ МОЄЇ СКРОМНОЇ ПІДМОГИ” (РОБОТА І. ФРАНКА НАД МОВОЮ ДРУГОЇ РЕДАКЦІЇ ПОВІСТІ “ПЕТРІ І ДОВБУЩУКИ”)

Іван Франко відіграв особливу роль у формуванні й розвитку єдиної української літературної мови. В своїх наукових і літературно-критичних працях він послідовно обстоював необхідність вироблення єдиної української літературної мови, при цьому справедливо вважав, що її основою повинна стати мова художніх творів Котляревського, Квітки-Основ’яненка, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, бо вона виявляє велику однорідність на величезному просторі замешкання українців – від Поділля аж до Слобожанщини, тому кожен українець, незалежно від місця народження й прожи-

¹ Франко І. Я. Говоримо на вовка – скажімо і за вовка. – С. 174–175.

вання, повинен послуговуватись саме такою мовою¹. Боротьбу Каменяра за єдність української літературної мови з усією очевидністю засвідчує сама художня творчість письменника, його постійна робота над удосконаленням мови своїх творів. Перевидаючи свої поезії чи прозу, І. Франко вносив чимало поправок у їх мову. Абсолютна більшість таких мовних виправлень спрямована була на свідому заміну передовсім регіональних різнорівневих мовних одиниць тими, які поширені в мові художніх творів вказаних наддніпрянських письменників. Простежити особливості і характер внесення змін у мову своїх творів, визначити, які з мовних одиниць письменник вважав за необхідне усунути з тогочасної писемної мови і якими їх замінити, дає порівняльний аналіз мови двох редакцій повісті “Петрії і Довбушуки”². Вперше, як відомо, повість друкувалася в журналі “Друг” у 1875–1876 рр. У 1909–1912 рр. І. Франко створив нову редакцію повісті. У передмові до неї він писав: “Повість друкувалася під псевдонімом “Джеджалик”, і я не мав наміру включати її в збірку своїх творів, уважаючи її плодом замало дозрілим. Та коли тепер найшовся чоловік доброї волі, що береться видати її друком і зарядив її переписання новим правописом і навіть підновленою мовою, я, входячи в його інтенцію, переглянув увесь рукопис і поробив деякі скорочення та численні *язикові поправки* (виділення наше – *В. І.*), лишаючи цілість, як свого роду літературний документ, без основної переробки”³. Ці мовні виправлення стосувалися звукового складу слів і словоформ, заміни багатьох лексем спільнокореновими, утвореними за допомогою інших словотворчих ресурсів, або іншокореновими словами. Багато з цих змін зумовлені намаганням І. Франка усунути з тексту низку бойківських діалектних рис, характерних для першої редакції повісті. Такі виправлення зазвичай мають системний характер і характеризуються послідовною замі-

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50-ти тт. – Т. 37. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 206.

² Див.: Франко І. Зібрання творів: У 50-ти тт. – Т. 14. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 14; 1979. – Т. 22.

³ Франко І. Зібрання творів: У 50-ти тт. – Т. 22. – К., 1979. – С. 328.

ною різнорівневих одиниць з певною діалектною рисою на літературні.

Із фонетичних діалектних рис, засвідчених у словоформах першої редакції повісті, які замінені літературними у другій, відзначимо такі. Звук *а* після м’яких приголосних переходить у *е*, наприклад: “– Марш до чорта, *дранте!* – крикнув знов Довбушук” – “– Марш до чорта, *дрантя!* – крикнув знов Довбушук”; “– Добре полудне! – поздоровив його якийсь жидок, котрого догнав по дорозі. – Добре *здоров’є!*” – “– Доброго полудня! – поздоровив його жидок, що догнав його по дорозі. – Доброго *здоров’я!*”; “*Нещастє* моє, десь мій Медведюк свої власні діти запропастив, а мені, матері, не вольно і спитатися, що з ними діється!” – “*Нещастя моє!* десь мій Медведюк свої власні діти запропастив, а мені, матері, не вільно запитати, що з ними!”; “– *Прокляте* материнське на него і на его брата, – моє *прокляте*, а за ним скоро послідує і боже” – “– *Прокляття* матері на нього і на його брата! Моє *прокляття*, а за ним скоро піде і боже!”. Правда, ця фонетична діалектна риса не послідовно відображена в першій редакції повісті, в якій у більшості слів на місці діалектного *е* І. Франко вживав *а*, як і в літературній мові, пор.: “Отче мій небесний, що мене тогди замануло та засліпило, що я від свого татунця пішла сюда, в того пекло, та ще за него, такого еретика, за такого тирана, що ми світ *зав’язав*, що мя, збавив *житя* і *здоров’я*, що ми діти на нінашо зводит та ще мя купає та тручає, як собаку?”.

Під впливом бойківських говірок, у яких звукосполучення *хв* у окремих словах заступається звуком *ф*, письменник у первісній редакції писав *фалі*, виправлене у виданні 1912 р. на *хвилі*, пор.: “[..] а підо мнов шуміли і прискали *фалі* глибокої ріки [..]” і “[..] а підо мною шуміли і бризкали *хвилі* глибокої ріки [..]”.

У перевидаванні повісті слова, в яких в українській мові розвинувся протетичний приголосний *в* (*узька* – *вузька*, *улиця* – *вулиця* тощо), а в деяких південно-західних говірках, у тому числі й бойківських, збереглися архаїчні форми, передані з приставним приго-

лосним, пор.: “Тая самотня і тиха *уличка* вся [...] була найодвітнішим місцем мешкання для учеників” і “Та самотня і тиха *вуличка* [...] була найвідповідніша для учеників”.

У другій редакції повісті діалектна форма інфінітива на *-чи* в дієсловах, основа яких закінчується на *г, к*, замінена літературною, наприклад: “Він зв’язаний був присягою *стеречи* Довбушевих грошей [...]” і “Він був зв’язаний присягою *стерегти* Довбушевих грошей [...]”.

Так само замінені діалектні форми слів із звукосполученням *-ер-*, які розвинулися з колишніх *-ър-, -ьр-* між приголосними, на літературні з *-ри-*: “Обертаюся, а ту Батлан хлопця гет *обкервавив* [...]” і “Обертаюся, а тут Батлан хлопця геть *обкривавив* [...]”.

Літературними формами замінено й діалектне звучання окремих займенників, пор.: “Мовчи, я знаю *всьо*, я знаю, що ти винен [...]” – “Мовчи! Я знаю *все*, знаю, що ти винен [...]”, “Прокляте материнське на *него* і на *єго* брата [...]” – “Прокляття матері на *нього* і на *його* брата”.

Значна частина виправлень у новій редакції повісті стосувалась заміни літературними морфологічних одиниць, які потрапили як в авторську мову, так і в мову персонажів із бойківських говірок. Так, І. Франко досить послідовно виправляв закінчення *-ов* на *-ою* у формах орудного відмінка однини іменників І-ї відміни, прикметників та займенників, пор.: “*Тов рівнинов* дорога одностайна і монотонна [...]” і “*Тою рівниною* дорога одностайна і монотонна [...]”; “Не грайте зо *мнов*, бо *всьо*, *всьо*, що гадаєте мені злого зробити, ви сами на себе карбуєте!” і “Не грайте зі *мною*, бо *все*, *все*, що гадаєте мені злого зробити, ви сами на себе карбуєте!” Зазначимо, однак, що і в першій редакції лише менша частина таких словоформ закінчувалась на *-ов*, більшість мали закінчення *-ою*, наприклад: “Так бурчав подорожній, уклавшись під *грубезною смерекою* недалеко каменя на довший відпочинок”.

Нестягнені форми прикметників у називному й знахідному відмінках множини, що є прикметною ознакою бойківських гові-

рок¹, у другій редакції замінені стягненими, пор.: “Сонце, немов урадуване своєю побідою над тьмою і зливою, світило вдвоє ясніше, *темно-зелені* ліси шуміли, *пестрії гірські* поляни дихали розкішним запахом, тільки в глибоких потоках шуміла і валилась клубами *каламутная* вода” і “Сонце, немов урадуване своєю побідою над темнотою і зливою, світило удвоє ясніше. *Темно-зелені* ліси шуміли. *Пестрі гірські* поляни дихали розкішним запахом. У глибоких потоках шуміла і валила клубами *каламутна* вода”.

Більшість південно-західних говірок, в тому числі й бойківські, не знають м’яких основ прикметників². Ця діалектна риса відбита в мові першої редакції повісті: “Рушай собі в *сине* озеро з своєю вістю і не толоч ми бураків!” У другій редакції письменник привів написання і вимову прикметника *сине* у відповідність із літературною мовою: “Рушай собі в *сине* озеро зі своєю новиною і не толоч буряків!” Водночас відобразив на письмі і палатальну вимову *р* у слові *буряк*.

Однією з яскравих рис усіх південно-західних говірок є енклітичні форми особових займенників *я, ти, він, вона, воно* та зворотного *себе* у давальному й знахідному відмінках. Ця діалектна риса особливо помітна в мові першої редакції. У процесі підготовки до перевидання повісті І. Франко позаміняв відмінкові енклітичні форми звичайними, поширеними в літературній мові. Відмінкові енклітичні форми *мя* займенника *я* в знахідному відмінку, які вжиті в першій редакції, у другій замінені поширеними в літературній мові формами *мене*, пор.: “– Добро, котрим *мя* бог поблагословив [...] – то праця моїх власних рук, а не Довбушів скарб!” і “– Добро, котрим *мене* бог поблагословив [...] – то праця моїх власних рук, а не Довбушів скарб!”. Форми *ми, мні* давального відмінка виправлені на *мені*, пор.: “[...] вірте *ми*, я лиш вашого добра бажаю [...]” і “Вірте *мені*, я лише вашого добра бажаю [...]”; “– Боже милосердний, два рази ти дозволив *мні* спасти єго [...]” і “– Боже милосерд-

¹ Пура Я. О. Говори західної Дрогобиччини. – Львів, 1958. – С. 63.

² Пура Я. О. Там само. – С. 63.

ний! Два рази ти дозволив *мені* спасти його [...]”. Енклітичні форми *тя* знахідного відмінка займенника *ти* замінені літературними формами *тебе*: “Сли *тя* нужда припре, можеш кожного разу прийти до мене [...]” і “Як *тебе* нужда припре, можеш усе прийти до мене [...]”. Енклітики *ти* в давальному відмінку виправлені на *тобі*: “Ходи, я *ти* розкажу дорогов!” і “Ходи, я *тобі* розкажу по дорозі”.

Скорочені форми *го* займенника *він* у знахідному відмінку виправлені на *його*: “Так, він мусит жити, він мені потрібний живий, я постараюсь ще достати *го* в свої руки і, – добавив, затискаючи кулаки і сверкаючи очима, – я *го* достану!” і “Він мусить жити, мені його потрібно живого. Постараюся ще дістати *його* в свої руки і, – додав, затискаючи кулаки, – я тебе дістану!” Так само енклітики *му* замінені літературними формами *йому*: “О, кілька разів я з кровавими слезами в душі молився, щоби ділом моєї покути було підняти, просвітити той народ, показати *му*, хто він [...]” і “Кілько разів я з кривавими слезами молився в душі, аби ділом моєї покути було піднести, просвітити той нарід, показати *йому*, хто він [...]”. Діалектні енклітичні форми займенника *вона* в знахідному відмінку в новій редакції повісті виправлені на літературні відповідники: “А в огороді лежала напівмертва Петріїха. Ніхто не поспішав *ю* рятувати, аж дощ, котрий коло півночі пустився, прикликав *ю* до життя” і “А в огороді лежала напівмертва Петріїха. Ніхто не йшов *їй* на рятунок, аж дощ, що пустився коло півночі, прикликав *їй* до життя”. Аналогічно місцеві енклітичні форми *си* зворотного займенника *себе* в давальному відмінку замінені літературним *собі*: “А не пригадуєте *си* того таємничого чоловіка, що мя п’ятнадцять чи чтирнацять літ тому два рази одної ночі спас від смерті [...]?” і “Не пригадуєте *собі* того таємного чоловіка, що мене п’ятнадцять чи чотирнацять літ тому назад два рази одної ночі спас від смерті [...]?”

У новій редакції повісті виправлень на відповідні літературні форми зазнали й інші діалектні займенники, зокрема *туй* на *тут*, *нич* на *ніщо*, пор.: “– Сюда, сюда, ходіт за мнов... ось *туй* недалеко на полянці! – кричав один хлопчик [...]” і “Сюди, сюди, за мною... *Тут*

недалеко на полянці! – кричав один хлопчик [...]”; “Але ж я уже обідав дома, – говорив Андрій. – *Нич* то не шкодит [...]” і “Але ж я вже обідав дома, – сказав Андрій. – Се *ніщо*, не переїстесь [...]”; “– А що, Олексю, *нич* не чути о твоїх синах?” і “– Олексю, не чути *нічого* про твоїх синів?”

Бойківська дієслівна словозміна характеризується наявністю залишків колишніх часових форм. Ще й зараз у бойківських говірках поширена аналітична форма минулого часу, утворювана від дієслів минулого часу (колишніх дієприкметників) та відповідних особових часток – залишків колишнього *бути* в теперішньому часі, зокрема для 1-ї особи однини – *ім, їм, єм, м*, для 2-ї особи однини – *іс, -єс, с*, для 1-ї особи множини – *смо, -сми*, для 2-ї особи множини – *сте, -сти*. При цьому особові частки, що входять до складу аналітичної форми дієслів минулого часу, можуть уживатися як після дієслова, так і перед ним. Те саме стосується і форм дієслів умовного способу, що утворюються за допомогою дієслів минулого часу, залишків колишнього аориста від дієслова *бути* і особових дієслівних часток у 1-й особі однини – *м*, у 2-й – *с*, у 1-й множини – *смо*, у 2-й – *сте*¹. Ці діалектні риси досить помітні у першій редакції повісті, однак у другій І. Франко, наближуючи мову до літературної, послідовно познімав діалектні особові частки, пор.: “Я настрашився ще більше, коли-*м побачив*, що медведі зачали єму лестити до ніг, як пси” і “Я настрашився ще більше, бо *побачив*, що медведі зачали йому леститися коло ніг, як пси”; “Троха було скучно без вас, – сказала вона, покраснівши, – але зато *мала-м* ваші книжки” і “Трохи було нудно без вас, – сказала вона, почервонівши, – але зато я *мала* ваші книжки”; “Ходи, татуньо казали, щоби-*сь ішов* з нами!” і “Ходи, татуньо казали, аби ти *йшов* з нами!”; “Ні, мій отець, а по нім і я *мусили-сьмо* все тайком зносити із далеких сторін [...]” і “Ні, мій батько, а по нім і я *мусили* все тайком зносити із далеких сторін [...]”; “Тії гроші, которії теж *віднайшли-сьте*, зложіт в банку” і “Ті гроші, котрі ви тепер *віднайшли*, зложіть у банку”; “– О, а чому ж *би-м*

¹ Пура Я. О. Знач. праця. – С. 71–76.

не знав?” і “Чому ж би я не знав?”; “– Дала би-сь спокій з тою дитинячою назвою, Юстино [..]” і “– От дала би ти спокій з такою дитинячою назвою, Юстино [..]”; “Були би-сьмо їх обох мали тепер у руках!” і “Вже були би їх обох певне мали тепер у руках”; “– От би-сьте ми воліли дати спокій” і “Дайте мені спокій!”

У другій редакції І. Франко познімав також діалектні аналітичні форми дієслів майбутнього часу, утворені з *бути* та відповідних дієслівних форм минулого часу, на літературні відповідники, пор.: “Явилізу на сам вершок каменя, а відтак другою стороною чей буду *міг* злізти в долину!” і “Вилізу на сам вершок каменя, а другим боком чей же злізу в долину”.

Під впливом бойківських говірок у першій редакції повісті у 3-й особі однини і множини дієслів теперішнього часу кінцевий *т* твердий. Наближаючи мову повісті до літературної, письменник у другій редакції послідовно зробив необхідні виправлення, пор.: “Скажи, ти собачий накоренку, де скарби Довбушеві, скажи, де тії купи золота, срібла і дорогого каміння, о котрих *говорит* народ, о котрих няньки *оповідають* дітям, о котрих легіні *співають* пісні, о котрих *оповідають* сумні еха тих гір, Довбушевого княжества?” і “Скажи, собачий накорінку, де скарби Довбушеві? Скажи, де ті купи золота, срібла і дорогого каміння, про котрі *нарід*, про котрі няньки *розповідають* дітям, про котрі легіні *співають* пісні, про котрі *гомонять* сумні отсі гори, де Довбуш гуляв?”; “І еще одна надія *крітит* мя перед сконом” і “І ще одна надія *кріпить* мене перед сконом”.

У перший варіант повісті під впливом бойківського говіркового мовлення потрапило чимало діалектних прийменників, сполучників, вигуків, які в другій редакції замінені літературними формами або вилучені як регіональні. Так, діалектний прийменник *о*, що походить із давнього *об*¹, у поєднанні з іменником або займенником у місцевому відмінку, замінений літературним *про* у сполученні з формами знахідного відмінка: “Він думав *о* *месті* над Петріями, *о* Довбушевих *скарбах*, *о* *тім*, як то він Петрія живого дістане в руки [..]” і “Він думав про помсту над Петріями, *про* Довбушеві

¹ Українська діалектна морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 79.

скарби, про те, як-то він Петрія живого дістане в свої руки [..]”. Бойківський вигук *ба* у другій редакції замінений іншими літературними вигуками або зовсім пропущений, пор.: “– А *ба*, кому би він нині не обрид? – говорив Демко” і “– *Ей*, кому він не обрид? – відповів Демко”. Формотворча діалектна частка *най* замінена на *нехай*: “– Що вас они обходять? *Най* злодії сидять!” і “– Що вам до них? *Нехай* злодії сидять!”

Частина виправлень у другій редакції стосувалася заміни похідних слів, утворених із діалектних словотворчих ресурсів або скалькованих із церковнослов'янських чи російських дериватів, що не відповідали ладові українського словотворення. Так, для українського розмовного мовлення не характерні активні дієприкметники теперішнього часу з суфіксами *-уч(ий)*, *-юч(ий)*, хоч у книжній мові вони трапляються, проте, як справедливо відзначив Ю. Шевельов, “це чисто книжні витвори, зовсім не можливі в побутовій мові, і з'являються вони або під впливом старої традиції, або – найчастіше – під впливом чужих мов з розвиненою системою часових дієприкметників”¹. Відчуваючи неприродність таких утворень, І. Франко у другій редакції позаміняв їх спільнокореновими прикметниками, іменниками або твірними дієсловами, пор.: “Поважно поглядають тії старі дерева кругом на околишні гори від полудня і сходу і на безмірну і легко *фалюючу* рівнину [..]” і “Поважно споглядають ті старі дерева довкола на сусідні гори з полудня і зі сходу і на безмірну, злегка *хвилясту* рівнину [..]”; “Нараз Демко, *біжучий* передом і *не зважаючий* на стежку під ногами, піткнувся о гострий камінь [..]” і “Нараз Демко, що *біг* передом і *не зважав* на стежку під ногами, споткнувся об гострий камінь [..]”; “Довбушуки [..] піднеслися і, мов стріли, погнали за *утікаючими*” і “Довбушуки [..] кинулися вперед і, мов стріли, помчали за *втікачами*”; “– А ви хіба не виділи *утікаючих* сюда “супостатів”?” і “– Не бачили ви, як сюди *втікали* супостати?”

¹ Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен: Вид-во Молоде життя, 1951. – С. 323.

Структура ряду похідних слів, вжитих у первісному варіанті повісті, містила словотворчий формант, зазвичай церковнослов'янський, який у другій редакції замінений синонімічним за значенням, поширеним в українській літературній мові, пор.: “Если ся тобі, ласкавий *читателю*, трафило коли переїжджати залізницею із Львова до Станіславова [...]” і “Коли тобі, ласкавий *читачу*, доводилося коли переїздити залізницею зі Стрия до Станіславова [...]”; “Так есть, мій Андрій, укінчений *гімназіаст*” і “То Андрій, укінчений *гімназист*”; “[...] його мале сіре око заблищало *демонічеською* радістю” і “[...] його малі сірі очі заблищали *демонічною* радістю”; “Рухля з слабим криком упала *омліла* на землю” і “Рухля зі слабким криком упала, *зомліла*, на землю”; “– Га, ти сліпа, – крикнула, впадаючи в злість, Горпина, але, сейчас *улагодовшись*, додала: – Ні, ти боязлива [...]” і “Бо ти сліпа! – крикнула Горпина, попадаючи в лютість, але зараз, *злагіднівши*, додала: – Ні, ти боязлива [...]”. У другій редакції замінені й ті “ковані” слова, які утворені за нормативною словотвірною моделлю, але через архаїчність твірної основи не прижилися в літературній мові, наприклад: “Наші *путники* були, як їм здавалося, єдиними мислячими істотами посеред того буйного і пестрого світу” і “*Подорожні* були, як їм видавалося, самотніми людськими істотами серед того буйного і різнобарвного світу”.

Помітних змін у другій редакції зазнала і лексика повісті. І. Франко передовсім замінив церковнослов'янські або російські за походженням слова на українські, велика кількість яких пояснюється засадами редакційної політики часопису “Друг”, спрямованої на використання москвофільського “язичія”. Сам письменник писав: “В спорах кружкових я не грав майже ніякої ролі, а хоч у “Друзі” мусів зразу друкувати “язичієм”, то все-таки у себе писав фонетикою і народним язиком”¹. Правда, певна частина таких мовних огріхів появилася через втручання редактора часопису в мову повісті. “Розділити ж те, що саме належить перу автора, а що редакторові, майже неможливо. Про редакторські нашарування в повісті, крім пря-

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1976. – Т. 1. – С. 15.

мих заяв самого автора, свідчить ще й факт її мовної немонолітності. З п'ятого розділу другої частини (або з 14 номера “Друга”), в зв'язку з виразною демократизацією мовних настанов журналу, – звільняється, хоч і не до кінця, від “язичних” елементів і мовна тканина повісті Франка”¹. У новій редакції повісті *около* виправлено на *коло*, *юлія* – на *липня*, *не одличав* – на *не відрізняв*, *розличними* – на *різними*, *ділало* – на *робило*, *черти* – на *риси*, *движеній* – на *рухів*, *приятний* – на *милий*, *не понімав* – на *не розумів*, *сознательна* – на *свідома*, *всегда* – на *все*, *противорічити* – на *перечити*, *вирекли* – на *вимовили*, *чувствував* – на *почував*, *впрочім* – на *до речі*, *очаровательно-хорошої* – на *чарівно-гарної*, *единственній* – на *одинокі*, *окрестності* – на *околиці*, *рішительністю* – на *рішучістю*, *средств* – на *засобів*, *отношенія* – на *відносини*, *востхнув* – на *зітхнув*, *желань* – на *бажань*, *приблизительно* – на *приблизно*, *двер* – на *двері* і т. д. У тих випадках, коли такі “язичні” лексеми позначилися на синтаксичній організації висловлювання, письменник не тільки заміняв окремі слова, а й ґрунтовно переробляв речення і цілі сегменти тексту, упускаючи окремі з них, пор.: “*Вопрос* той був *зділений* в так *рішительно* *повеліваючім* тоні, що Матрона не могла відмовити” і “*Се питання* було *властиво* *приказом*, так що Матрона не могла відмовити” або: “Петрій, видно, під *влияніем* *тяжелих* думок, котрі утискали його душу, ішов з понуреною головою, провадячи старця, котрий доразу на нього оперся. Андрій з дрижачим серцем, в котрім *мішали* і *волнувалися* тисячі *розличних* *чувств*, підніс очі вгору, вітаючи своє рідне село а *будуце* поле свого *ділання*” і “Петрій, під *навалою* *важких* думок, що тисли його душу, йшов, похнюпивши голову, ведучи старця, котрий доразу сперся на нього. Андрій, серце якого *ворушили* *тисячі* *почувань*, підніс очі вгору, вітаючи своє рідне село”.

Інший пласт лексики, яка у процесі підготовки другої редакції повісті зазнала помітних змін, становили діалектні слова. І. Франко

¹ Курс історії української літературної мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. I. – С. 478.

дуже уважно ставився до місцевих говорів і можливостей використання їх у художній літературі, вважаючи, що літературна мова доти “жива і здібна до життя, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору”¹. Однак, з іншого боку, вважав за необхідне замінити в другій редакції ті слова, які потрапили в первісний варіант повісті з бойківських говірок, що мали помітний вплив на письменника у ранній період. Літературна мова на час роботи над другою редакцією мала уже достатньо опрацьований лексикон, і І. Франко позаміняв слова з обмеженим ареалом поширення на літературні, зближуючи тим самим галицький варіант літературної мови з наддніпрянським. Ось кілька ілюстрацій заміни діалектних слів літературними у другій редакції повісті: “А той народ, що за ширий, що за добродушний, а *прецінь...*” і “А той нарід, який ширий, який добродушний, – а *все-таки...*”; “Голова велика [...] звичайно була *вділ* похилена [...]” і “Голова велика [...] схилялася звичайно *вдолину*”; “Я ту як *последня* собака [...]” і “Я тут як *остатня* собака”; “Петрієві нерозважно вирвалося тоє слово; чув *блуд*, та годі було його направити [...]” і “Петрієві нерозважно вирвалося те слово. Чув, що *змилив*, та годі було направити”; “Подорожній жид, котрого Петрій *стритив* [...]” і “Подорожній жид, котрого *догнав* Петрій [...]”; “Андрій Кирилич Петріїв був *молодець* около двадцяти літ [...]” і “Андрій Петріїв був *парубок* коло двадцяти літ [...]”; “[...] речі ще вчора передав *домів*” і “Речі ще вчора передав *додому*”; “Я *поверг* роботу, порвав якусь паровину та до Батлана” і “Я *кинув* роботу, порвав якусь паровину та до Батлана”; “– Га, так, се они! І они, *відай*, ідут на Чорну гору!” і “– Еге, се вони! І йдуть, *здається*, на Чорну гору!”; “– А чому ж би ми їх не *виділи!*” і “– А чому ж би ми їх не *бачили?*”; “Але зажди, зажди лишень, я *потрафлю* зробити тебе троха податливішим [...]” і “Але зажди, зажди лише, я *зумію* зробити тебе троха податливішим [...]”.

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 37. – С. 207.

Таким чином, порівняльний аналіз мови першої і другої редакцій повісті “Петрії і Довбушуки” показав великий особистий внесок І. Я. Франка в змагання за зближення західноукраїнського і наддніпрянського варіантів літературної мови, формування єдиної української літературної мови. У “Передньому слові” до другого доповненого видання збірки “З вершин і низин” ще в 1893 р. письменник зауважив, що за останніх двадцять років вироблення єдиної української літературної мови значно просунулось далеко вперед, в тім числі і не без його “скромної підмоги”¹. Сьогодні маємо всі підстави сказати, що І. Франко у формуванні єдиної української літературної мови в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. відіграв надзвичайно важливу роль, про що свідчить і постійна робота над мовою своїх художніх творів у процесі підготовки їх до наступних видань.

Першодрук: “Для добра мільонів хай вічно живе”: Зб. наук. праць на пошану 150-річчя від Дня народження Івана Франка. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – С. 347–356.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИ І МОВА ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ: ТИПОЛОГІЯ ЗВ’ЯЗКІВ

Проблема типології взаємозв’язків діалектного мовлення й мови художньої літератури є складовою більш загальної проблеми взаємодії літературної мови й територіальних діалектів. Хоч мовно-художня практика становить основу літературної мови, мова художньої літератури не конгруентна літературній мові, оскільки в ній можуть використовуватися позалітературні мовні засоби художнього зображення. Вивчення мови белетристики у її зв’язках із місцевими говорами має не тільки самодостатню цінність, воно важливе також для з’ясування співвідношення і взаємодії літературно-нормативного і територіально-діалектного. Ці проблеми були предметом

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1976. – Т. 1. – С. 20.

аналізу в україністиці¹. Є навіть спроба монографічного узагальнення напрацювань у ділянці взаємодії української літературної мови з територіальними діалектами². Ці напрацювання є добрим підґрунтям для виявлення типології взаємозв'язків місцевих діалектів і мови художньої літератури.

Визначальною типологізувальною ознакою в нашому дослідженні стала міра і характер використання територіальних діалектів у мові художньої літератури. Аналіз усього масиву мови українських художніх творів із погляду використання у ній діалектного мовлення дає підстави виділити чотири типи літературно-діалектної взаємодії.

Перший тип характеризується окремими вкрапленнями діалектизмів у літературну мову художнього твору. Зазвичай ними є окремі слова, вживання яких територіально обмежене, морфологія й синтаксис авторської мови й мова персонажів залишається літературно-нормативними, як, наприклад, у повісті Олеса Гончара "Маша з верховини":

– Багато гребонула? – запитав буфетник, коли Маша, одержавши гроші, жуужмом зачихала їх у свою маленьку міську сумочку.

– На мене *стачить*.

– Якщо не *вистачить*, звертайтеся до мене.

– А ти мені хто: чоловік чи *кавалір*?

¹ Грещук В. Гуцульський діалект у мові української художньої літератури // Українознавчі студії. – 2001. – № 3. – С. 3–10; Грещук В. Мовний феномен новел Марка Черемшини // Українознавчі студії. – 2002–2003. – № 4–5. – С. 3–14; Жилко Ф. Т. Мова новел Марка Черемшини // Українська мова і література в школі. – 1954. – № 4. – С. 20–31; Киселівський К. Надпрутський говір Стефаникових персонажів // Українське мовознавство в останній добі. – Рим, 1973. – С. 153–188; Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова. – К.: Рад. школа, 1960. – 275 с.; Лесин В. М. Ще раз про мову В. Стефаніка // Радянське літературознавство. – 1965. – № 9. – С. 38–48; Петличний І. З. Лише діалект чи літературна мова і діалект? (З приводу статті Б. В. Кобилянського "Про діалектизми в мові художніх творів та про мову творів В. Стефаніка і Марка Черемшини") // Питання українського мовознавства. – Львів, 1962. – Кн. 5. – С. 130–140.

² Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К.: Наук. думка, 1977. – 200 с.

– А що, не *файний* був би *кавалір*? – буфетник з хвацьким виглядом торкнув хвацьку щіточку своїх вусів.

Або:

– Обвиклись тут уже в нас?

– Атож. Щоправда, вербоматку валити тяжче, ніж *смереку* чи навіть *бука*, але ж *платня красна*...

У наведених уривках у канву літературної мови зрідка вплітаються окремі діалектні слова – *стачить* "вистачить", *кавалір* "наречений", *файний* "вродливий", *красна* "добра", семантика яких, якщо навіть і невідома читачеві, стає зрозумілою з контексту чи конситуації мовлення.

Вкраплені діалектні слова здебільшого є, сказати б, знаковими, за одним діалектизмом легко впізнається регіональна належність персонажа. Такі слова, як *файний*, *кавалір*, *красна* лінгвально кваліфікують героїню художнього твору як вихідця з Гуцульщини, бо вони є тими словами, які визначають виразні лексичні особливості гуцульського діалекту.

У романі "Тронка" того ж Олеса Гончара такими знаковими діалектизмами, які маркують героїню твору Тоню як мешканку степової України, степовичку, є слова *тронка*, *гирлига*, *ваганці*, *тузлук*, *кабичка* та ін, характерні для українських степових говірок, пор.:

Взявши себе в руки, трохи вгамувавшись, Тоня стала розмірковувати, що б їм справді дати, бо до свого шкільного музею вона була не байдужа, *Гирлигу*? Батькова розцяцькована міддю *гирлига* висіла на зіздку під хатою, і її розколихував вітер, і хлоп'ята-історики дивились на неї в захваті, вона була блискуча, обшмульгана травами, відполірована, як слонова кістка. Але цієї речі Тоня не мала права віддати, *гирлига* ще служитиме й батькові, і їй. Не могла вона дати їм і оцю *дзеленкучу тронку*, що, знята на час купання отари, лежала зараз під хатою, – в юних істориків аж очі розгорілись, коли вони побачили її.

– Якби дзвоник отой... *тронку*, – несміливо просили вони. Це ж справжній чабанський експонат...

– Ні, *тронки* не дам, – відмовила Тоня. Без неї вночі нам ніяк не можна.

Кінець кінцем передала для музею чабанські дерев'яні ваганиці, що з них чабани тузлук колись їли...

– Може, вам і кабичку оцю передати в музей?

Так само вкладене Олесем Гончарем в уста Хоми Хаєцького падоньку, мій падку однозначно вказує подільське походження персонажа.

Характерною ознакою такого типу взаємодії територіальних діалектів і літературної мови є те, що вкраплення окремих лексичних діалектизмів здійснюється передусім у мову персонажів, в авторській мові вони трапляються рідше. Фонетичне оформлення вкрапленого діалектного слова максимально наближене до літературної норми, а тому воно тільки за лексико-семантичними параметрами має діалектний характер, пор.:

Дев'ятнадцятирічним уперше ступив на полонину. Найбільше мені сподобалося, як у Карпатах вітаються:

“Як ви дужі?” – запитують.

“Добре. Як ви?”

Або:

“Чи у вас мирно?”

“Гаразд!”

Увечері, коли зустрічаються закохані:

“Як днювала, пишна чічко?”

“Миром!” – відповідає дівчина.

(С. Пушик. Перо Золотого птаха)

Зазвичай гуцульський говірковий варіант мовноетикетних формул привітань має ще ряд фонетичних і морфологічних діалектних рис, які з тих чи інших причин не відбиті в художньому творі, що репрезентує аналізований тип взаємодії гуцульського діалекту й літературної мови, але які можуть бути відображені в мовленні літературних персонажів тих творів, які представляють інші типи взаємодії діалектної і літературної мови в художньому творі. Так, в поданні мовних формул привітань і прощань значно ближчі до гуцульської говіркової стихії, ніж Степан Пушик, були Михайло Коцюбинський чи Марко Черемшина, пор.:

– Слава Ісусу. Як жінка, маржінка, ци дуєжі?

– Гаразд. Як ви?

(М. Коцюбинський. Тіні забутих предків)

– Славайсу!

– Навіки.

– Ба, ци миром, таздині пишні та годні?

– Ой, миром, вуєчки файні та славні, позаск тепер миром.

(Марко Черемшина. Поменник)

Або:

– Ночюй миром, Гафійко-душко!

– Гости миром, Петрику любий!

(Марко Черемшина. Козак)

Дуже рідко вкрапленими можуть бути і “промовисті” граматичні діалектизми, наприклад:

– Куди ви? – запитує мене цікавий гуцул, що загубив десь коні свої: випустив їх на пашу, а коні пішли лісами та й пішли. Може, ведмідь вже ними обідає, а може, вовки?

– На Луковицю йду, – кажу іздовому.

– І не страшно самому?.. А дорогу знаєте?

– Знайду.

– Йдіть звором д'горі, а там уліво через зруб.

(С. Пушик. Карпатське літо)

Другий тип взаємодії територіальних діалектів і мови художньої літератури демонструють ті художні твори, в яких у канву літературної мови інкрустовано стилізоване під певну говірку мовлення персонажів. Типовим зразком такого взаємозв'язку діалектного і літературного мовлення може бути повість Михайла Коцюбинського “Тіні забутих предків”, наприклад:

Все ще гарячий, роз'юшений злістю, він наскочив з розгону на маленьке дівча, що тряслось з жаху біля самого воза. Ага! Се, певно, Гутенюкова дівка! І, не думавши довго, ударив її в лице. Вона скривилась, притулила руками до грудей сорочку і почала тікати. Іван зловив її коло ріки, шарпнув за пазуху і роздер. Звідти впали на землю нові кісники, а дівчинка з криком кинулася їх захищати. Але він видер і кинув у воду. Тоді

дівчинка, зігнута вся, подивилась на нього спідлоба якимсь глибоким зором чорних матових очей і спокійно сказала:

– Ніцьо... В мене є другі... май ліпші.

Вона наче його потішала.

Здивований лагідним тоном, хлопець мовчав.

– Мені неня купила нову запаску... і постоли... і мережані капчурі... і...

Він все ще не знав, що сказати.

– Я си обую файно та й буду дівка.

Тоді йому заздрісно стало.

– А я вже вмю грати в денцівку.

– Наш Федір зробив си таку файну фляру та й як заграє...

Іван надувся.

– Я вже щезника видів.

Вона неймовірно подивилась на нього.

– А нашо ж ти б'єш си?

– А ти нашо коло воза стояла?

Вона подумала трохи, не знаючи, що відповісти, і почала шукати щось за пазухою.

Тут також основною віссю протиставлення літературного та діалектного є авторська мова – мова персонажів, але якщо в попередньому типі в мову героїв літературного твору вводилися лише окремі лексичні діалектизми, то в другому типі всі діалоги й монологи досить повно відбивають фонетичні, лексико-семантичні та граматичні особливості гуцульських говірок.

На тлі чистої літературної мови автора увиразнюється мовлення персонажів, досить наближене до гуцульських говірок, в якому, крім низки лексичних діалектизмів (ліпший “кращий”, неня “мати”, файно “гарно”, денцівка “особливий вид сопілки з денцем”, фляра “довга сопілка без денця”, щезник “чорт, нечиста сила”), наявні пом’якшені шиплячі приголосні (ніцьо), зворотний займенник *ся* із колишнього *сж* звучить як *си*, форма другого ступеня порівняння прикметників утворена за допомогою частки *май* (май ліпші), вживається форма називного відмінка замість орудного у конструкціях із “буду ким” (буду дівка) тощо.

Однак мову персонажів в такого типу творах не можна повністю ототожнити з говірковим мовленням, бо в ній діалектні риси відбиті не у всій повноті й непослідовно. Проілюструємо це діалогом Івана й Марічки з “Тіней забутих предків”:

– Изгадаєш?

– Изгадаю, Марічко.

Ніцьо! – потішала вона його. – Ти меш, сарако, вівчарити, я му сіно робити. Вилізу на копицу, та й си подивлю в гори на полонинку, а ти мені затрембітай... Може почую. Як муть мряки сідати на гори, я сяду та й си заплачу, що не видно, де пробуває мій милий. А як в погожу нічку зазоріє небо, я му дивитись, котра зірка над полонинков – тоту бачить Іванко...

Тільки співати залишу...

– Чому? Співай, Марічко, не втрачай веселості своєї, я си хутко поверну.

Але вона тільки сумно головою хитала.

Знавець гуцульського діалекту відзначить непослідовність і неповноту пом’якшеної вимови шиплячих (ніцьо, чьому, але Марічка, вівчарити, почую). У цьому діалозі ніяк не відбиті також такі характерні гуцульські фонетичні діалектні риси, як перехід задньоязикового звука *a* після м’яких приголосних і шиплячих у голосні переднього ряду *и*, *е* (сяду, мряка, як, втрачай), обниження артикуляції голосного *и* в наголошеній позиції і наближення його вимови до звука *е* (вилізу, копицу). На рівні лексики також не всі діалектизми відзначені, бо поряд із такими доречними регіональними словами, як *сарака*, *трембітати*, *полонинка*, *мряка* відсутні типово гуцульські лексеми. Так, гуцул зазвичай скаже не *бачить*, а *видит*, не *я си поверну*, а *я си хутко верну* тощо.

Такий же тип зв’язку літературної мови і лемківської говірки засвідчує мова трилогії Дмитра Бедзика “Украдені гори”, зокрема в V-му розділі другої книги “Підземні громи”, пор.:

Катерина вибрала час, коли в хаті не було нікого, сіла за стіл і, умочивши перо в каламар, присунула до себе аркуш паперу, щоб почати синові листа.

Але як почати? Підняла очі на образ святої Марії. Допоможи, Богородице, порадь, з чого маю починати.

Схилила голову, підгорнула чорне пасмо волосся, що зсунулось з голови, торкнулась пером аркуша паперу... і враз, ніби Василько сидів обіч неї, почула його тихий голос:

“Ви ся не стидайте, мамо, я вам повім, што маєте писати”.

“Я не стидам ся, сину, я лем не знам, з чого зачинати. Бо, може, тя юж на світі не є”.

“Агій на вас, мамо. Чого то я би мав пропасти? Прецінь я не з австрійцями, а з москалями пішов”.

“Знам, знам, Василечку, тому й пишу ти, што видів тя стриків побратим Щерба, як вас во Львові на станцію вели...”

“О, в Росії, мамо, я не загину. Пиште сміло. Я ся поможу, який з вас писар. Таж татові до Гамерики ви вмели писати. Лем не плачте, матусе, витріте очі...”

“Добре, сину, я витру...”

Мова персонажів стилізована під лемківські говірки, вона засвідчує такі діалектні риси, як препозитивне щодо зворотного дієслова використання частки *ся*, давні відмінкові форми займенників *си*, *ти*, *тя*, закінчення *-ам* у І-ій особі однини дієслів, форма наказового способу *пиште*, відносний займенник *што*, частка *лем*, прислівник *юж*, вираження заперечного присудка в безпідметових конструкціях за допомогою особової форми дієслова *бути* (*не є*), лексеми *повісти*, *стрик*, *пожмотрити*. Досить багатий спектр лемківських різнорівневих діалектних рис, якщо взяти до уваги, що фрагмент тексту невеликий, однак у ньому відбиті далеко не всі особливості зазначеного діалекту.

Третій тип зв'язків територіальних діалектів і мови художніх творів теж має ознаки літературно-діалектної диглосії, як і попередній тип. Однак характерною його особливістю є те, що літературною мовою в художніх творах такого типу є її західноукраїнський варіант,

в якому чимало ознак південно-західного наріччя, на ґрунті якого сформувалися норми галицького різновиду літературної мови, а тому, попри значну насиченість діалектизмами, немає такого контрастно-го протиставлення авторської мови і мови персонажів. Іншою прикметною ознакою такого типу зв'язку є намагання максимально наблизити мову персонажів до відповідного говіркового мовлення. Яскравим прикладом такого використання покутського діалекту в літературі є творчість Василя Стефаника, пор.:

Мала Доця ходила лавою поза плечі таздів, що писали коло дівочого стола свої імена. Кожний зі взору. Грубими руками оті писарі обходили з кожного боку, відки би найліпше їм почати. Грудьми притискали так до стола, що аж скрипів. Наука йшла тихонько, лише чути було млякання губів, як тазди мочили луфко в роті. А білявенька Доця заглядала до кожного, чи добре пише.

– Доцю, ня а подиви си, як воно вигльидає?

– Ще чепірнате, таке як нечисане повісмо, ще пишійт.

І тазда пхав олівце в рот і зачинав знов писати.

– Ануж ко глипни на моє, бо я вже сго чешу другий вечір, аж ні груди больи. Ану читай, шо я написав.

– Павло Лазиренко.

– Якурат я. Так воно там стоїт, шо кождий пізнаєт?

– Хто вчений тай кождий.

І Павло почервонів із утіхи і оглядав карточку з усіх боків.

– Ануж ко я ще раз віпишу.

І нахилився і слинив олівце.

(В. Стефаник. Підпис)

У наведеному уривку новели авторська мова – це українська літературна мова, якою послуговувались у Галичині в кінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. Її певні різнорівневі компоненти не збігаються із сучасними літературно-нормативними аналогами (пор.: *тазда* – *господар*, *відки* – *звідки*, *взір* – *взірець*, *луфко*, *олівце* – *олівець*), однак вони були нормативними для тогочасної західноукраїнської мовно-художньої практики. Мова ж героїв твору досить повно відображає фонетичні, граматичні, лексико-семантичні риси

покутських говірок. Це перехід звука *a* після палатальних приголосних у *и* (*вигльидає, больи*), голосний звук *і* на місці *и* у префіксі *ви-*, енклітичні форми відмінкових форм займенників *ні* (замість *мене*), тверде закінчення *-т* у 3-ій особі однини дієслів (*стоїт, пишіт*), втрата в закінченнях дієслів у 3-ій особі множини II-ї дієвідміни *-т* (*больи*), архаїчна форма займенника *воно* у родовому відмінку (*єго*), специфічні прислівники, частки *якурат, ануж ко*. Такий же зв'язок літературної мови й гуцульського діалекту засвідчує мова малої прози Марка Черемшини. Мова художніх творів цього типу стає предметом науково-лінгвістичних дискусій на тему, якою мовою написані твори – діалектною чи літературною?

Четвертий тип взаємодії територіальних діалектів і літературної мови характеризується тим, що за літературну мову править діалект. Авторська мова, як і мова персонажів, повністю ґрунтується на територіальному діалекті. Так, гуцульський діалект як основу літературної мови у своїй творчості сповідував, наприклад, Онуфрій Манчук. Ось уривок з його новели “Француз”, в якому авторську мову змінює мова персонажів, однак вони практично не розрізняються між собою.

Минулого літа повіз я був шкапетем масло до рестарації на бангофу у Ворохті. Приїхав я там був у саме полудне, передав теркілу, кому треба, попас шкапе тай уже хочю їхати, аж тут надлетіла колія. Я став ше трохи шош роздівитиси.

І так стою я опередь бангофи, держу шкапе у руках, аби си якої холери не вергло, бо там такий зробивси на чес гаркіт, шо аж вуха пухли. Такого народу ситнулоси з тої колії, шо рахунку тому не було. І мушініне, і баби, малі діти і, май, величькі, жовніре, а всі з теркілами, рупцаками, кітликами і усеким дрантем таким, шобих того за гроші на собі не носив. Шо котрий куда си поверне, то так на нім то усе звонит і цоркотит ек на кони, шо до вінчення кнегиню везе. Люди гаркотет, пец від колії свишиет, а мені аж си у голові закрутило від того гамору, шо несчювсми, ек приступили д'мені два пани. Один, здаетси, таки ворохтенцукій, а другий, хороба 'го знает, відки. И тот ворохтенцукій питаетси:

– Ви у Жьибє?

Я кажу: – У Жьибє.

– А це ваше шкапе?

– Мос, а чієж би було?

– Ну, то ек так, то озміт цего пана з собов, він вам файно заплатит.

Я глипнув, май, ліпше, а то такий високий пан ек заворітниця, а худий такий ек голодний рік.

Я кажу: – Най бих і взев, але ек він мет їхати, коли мій кінь йому по коліна.

– Не бійтиси, – каже тот ворохтенцукій, – най корчіт ноги.

Ек так, то най буде.

Тай той худек вісадивси на шкапе, і ми поїхали.

Авторська мова відбиває такі гуцульські діалектні особливості: перехід задньоязикового звука *a* після м'яких приголосних і шиплячих у голосний переднього ряду *e* (*шкап'є, чес, усекем, дрантем, ек, вінчені, кнегиню, гаркотет, пец, ворохтенцукій*); палаталізація шиплячих приголосних (*хочю, ше, величькі, несчювсми*); вимова звука *и* наближено до *і* (*роздівитиси*); перехід голосного *и* в *a* у зворотному *ся* (*роззівитиси, зробивси, ситнулоси, аж си закрутило, питаетси*); асимілятивна вимова звукосполюки *ич* як *иши* або як стягненого *иш* (*мушініне, свишиет, ше, шош, шо*); низка лексичних діалектизмів: *шкапста* “коні”, *рестарація* “ресторан”, *бангоф* “залізнична станція”, *теркіла* “наповнені бесаги”, *колія* “поїзд”, *опередь* “наперед”, *верглеси* “кинутися”, *рупцак* “наплечник”, *кітлик* “горщик”, *княгиня* “молода на весіллі”); збереження аналітичних форм давноминулого часу (*повіз був, приїхав був*); залишки форм перфекта (*несчювсми*); збереження давніх форм умовного способу (*кобих не носив*); форми ступенів порівняння прикметників, утворені з допомогою частки *май* (*май величькі*); енклітичні форми займенників (*хороба го знает*); ствердіння *t* у закінченнях третьої особи однини і множини теперішнього часу (*усе звонит, цоркотит, люди гаркотет, колія свишиет*); закінчення *-и* в місцевому відмінку однини іменників II-ї відміни чоловічого роду з основою на м'який приголосний (*на кони*).

Такі ж гуцульські діалектні риси відзначені й у мові персонажів, зокрема: перехід задньоязикового звука *a* після м'яких приголосних і шиплячих в *и*, *е* (*Жъибе, шкапе, ек, взев, худек*); диспалаталізація шиплячих (*Жъибе, чісж*); вимова звука *и* наближено до *і* (*най [він] корчіт [ноги], вісадивси*); перехід голосного *и* в *а* у зворотному ся (*не бійтиси, вісадивси*); закінчення *-ов* в орудному відмінку іменників І-ї відміни та деяких займенників (*з собов, під скалов*); форми ступенів порівняння прислівників, утворені за допомогою частки *май* (*май ліпше*); стверділий *т* у закінченнях дієслів наказового способу та форм майбутнього часу (*озміт, заплатит*); збереження давніх форм умовного способу з часткою *бих* (*бих взев*); аналітичні форми майбутнього часу з інфінітива і препозитивної частки *мет* (*мет їхати*); редуплікований вказівний займенник *тот*; лексичні діалектизми: *шкапе* “коні”, *файно* “добре”, *заворітниця* “жердина, якою закривають ворота, прохід у плоті”, *худек* “худа людина”.

У якійсь окремій новелі певні гуцульські діалектні риси можуть бути відбиті не в усій повноті чи непослідовно. Наприклад, звук *і* з давнього етимологічного *о* в гуцульських говірках після губних приголосних звучить як *и*, але в аналізованому уривку новели цей фонетичний гуцулізм не відбитий у займеннику *він*. Водночас в інших творах ця діалектна фонетична риса послідовно відзначена, наприклад, в новелі “Фіглі”, пор.: *Ну тай зачев вин [маляр] малювати церькву, а мав шош трьох чіледників до себе. Аді фарбу місити, ба квачі мочети, води унести, прото, до своі роботи. А вин сам малюєт собі кождоі днини, дряшпанитси по стінах, а светі то такі єму з-пид руки віходєт, ек живі”*. Однак усі твори з погляду їх мови можна розглядати як добротні матеріали до хрестоматії гуцульського діалекту, в даному випадку до верховинської говірки.

Діалект може використовуватися не тільки як мова художньої прози, а й поетичної творчості, як, наприклад, у поезії Івана Головача “Слова гір”:

*Як бесіду нашу
Даде сте стрітили,*

*Знайте, добры люде, –
Гори єй вродили.
Кажде наше слово
Право ма дзвонити,
Оно єст врождєне
Лемків веселити.
Оно в сьвітї людству
Доказати мусит –
Сьвяту справедливїст
Нихто не задусит.
Она буде жыти,
Землю овесняти.
Каждый верх – то отец,
А долинка – матір...*

Мова таких художніх творів досить точно й послідовно фіксує усі лексико-семантичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні діалектні риси, за винятком окремих фонетичних говіркових особливостей, які можна відтворити тільки за допомогою фонетичної транскрипції.

Отже, територіальні діалекти по-різному використовуються в мові української художньої літератури. Окреслені чотири типи взаємовідносин місцевих говірок і мови художніх творів – вкраплення окремих діалектизмів у мову твору, інкрустація стилізованого під певну говірку мовлення персонажів у канву літературного твору, залучення діалектного мовлення в максимально повному обсязі для індивідуалізації героїв і створення відповідного колориту та використання гуцульського говору в ролі літературної мови – засвідчують неоднорідність і складність зв'язків територіальних діалектів та літературної мови у мові художньої літератури.

Водночас результати дослідження зв'язків літературно-нормативної й діалектної систем дає підстави для заперечення поширеної в сучасній діалектології думки про те, що “діалектна система на відміну від літературно-нормативної функціонує тільки в усній формі”¹. Принаймні два останні типи зв'язків говорів і мови худож-

¹ Назарова Т. В. Деякі питання типології зв'язків літературної мови й діалектів // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 37.

ньої літератури з усією очевидністю засвідчують і писемну форму існування й функціонування діалектних систем.

Першодрук: Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство: Збірник наукових статей. – К. – Донецьк, 2008. – Кн. 5. – С. 429–440.

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ДІАЛЕКТІВ: МОВА НОВЕЛ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

Мова новел Василя Стефаника з погляду взаємодії у ній літературної мови і покутського діалекту віддавна цікавить мовознавців, однак і нині одностайності з цієї проблеми немає. Вже перші наукові розвідки про творчість письменника ще з передвоєнного періоду заакцентували увагу на проблемі використання покутських діалектних рис у мові його художніх творів. Одні дослідники вважали, що новели Василя Стефаника писані покутським діалектом. Відомий український письменник, літературний критик, публіцист Антін Крушельницький ще в 1931 р. писав: “Й у користуванні діалектом мав Стефанік гідного попередника – гуцула Федьковича. Але знову: у Федьковича діалектом писані діалоги. Та є у нього оповідання, де діалект – це тільки зверхня прикраса. Те саме й у його поезіях. Стефанік – навпаки. *Все тише діалектом* [виділення наше – В. Г.]... Стефанік перший надає права горожанства не тільки покутському діалектові, але й діалектові взагалі в українському письменстві”¹. Однак кількома роками перед тим автор підручника з української стилістики й ритміки Володимир Домбровський зазначив: “... не можна собі представити персонажів Стефанікових оповідань, взятих з галицького життя, балакаючих харківським наріччям, натомісць

¹ Крушельницький А. “Бо пани тебе не приймуть” (Замість привіту на шістьдесятиліття В. Стефанікові) // Василь Стефанік у критиці та спогадах. – К.: Дніпро, 1970. – С. 114.

відчуваємо як щось зовсім природне й самозрозуміле, що мова Стефаніка там, де він оповідає від себе, різниться від мови виведених ним осіб, а – зберігаючи деякі нарічеві окремішності галицьких діалектів – наближується до загальноукраїнської літературної мови”¹. Трохи згодом аналогічну думку висловив молодий ще тоді мовознавець Іван Ковалик, який розпочав ґрунтовні дослідження мови й стилю письменника. Проаналізувавши вживання діалектних одиниць у мові новел та співвідношення їх із літературними, учений дійшов такого висновку: “Коли переглядати новели нашого автора, то стрічаємо у них досить стисле й послідовне відмежування в уживанні мови літературної й говіркової. Діалектизмів уживає автор тільки й виключно тоді, коли говорить до нас устами своїх персонажів – селян – селянок та їх дітей (монологи й діалоги)”²... Сам автор зате в своїх описах та в своїх автобіографічних новелах, як також і його герої не селяни вже говорять і думають мовою літературною”³. Таким чином, ще у передвоєнний період минулого століття формуються два протилежні погляди на функції покутського говору в мові новел Василя Стефаника. Одні дослідники обстоюють думку, що новеліст писав свої твори покутським діалектом, тобто він становить основу авторської мови та мовних партій персонажів, інші вважали, що авторська мова – це тодішня літературна мова, поширена в Галичині, нею послуговуються й персонажі-неселяни, а покутський говір властивий лише мовленню літературних героїв-селян.

У 60-ті рр. минулого століття з новою силою розгорілася дискусія про покутський діалект у мові новел В. Стефаника. Поштовхом до неї стали публікації Броніслава Кобилянського, який, проаналізувавши співвідношення діалектних явищ у мові персонажів і автор-

¹ Домбровський В. Українська стилістика й ритміка. Перемишль. 1923. – Фотопередрук зі статтею Євгена Пшеничного та післясловом Олекси Горбача. – Мюнхен, 1993. – С. 15.

² Ковалик І. До характеристики мови В. Стефаника. Функційність діалектизмів у творах В. Стефаника // Ковалик Іван. Питання українського і слов'янського мовознавства. Вибрані праці. Част. II. – Львів-Івано-Франківськ, 2007. – С. 408.

³ Ковалик І. Там само. – С. 410.

ській мові, дійшов висновку, що Василь Стефаник писав свої твори покутським діалектом¹. З ним не погодився відомий стефаникознавець Василь Лесин. Перебіг цієї дискусії, як і відголоски її в сучасному мовознавстві, детально висвітлено в моїй статті², тому немає необхідності тут ще раз зупинятись на ній. Зауважу лише, що більш аргументованим і переконливим виявився висновок Василя Лесина, який фактично ще раз підтвердив висловлений перед тим погляд Івана Ковалика: “Таким чином, мова персонажів-селян у творах Стефаника є переважно діалектною з більшою чи меншою кількістю внесених у неї літературних елементів (саме її мав на увазі автор, коли просив “приспособити свої твори для літературної мови”). Мова авторська є органічним синтезом тогочасної української літературної мови, якою видавалася українська періодика в Галичині, з деякими елементами покутського говору”³.

У цій статті проаналізуємо, які діалектні риси покутського говору відбиті в мові персонажів художніх творів Василя Стефаника.

Мовлення героїв новел засвідчує системне заманіфестування різнорівневих покутських діалектних рис. У ділянці фонетики відбиті такі явища.

Звук *а* незалежно від походження після м’яких приголосних і шиплячих переходить у голосні переднього ряду *е*, *и*, *і*: – Ой, дитинко, ми тобі з мамов *весіле* лагодили та музики наймали, а ти собі гет від нас пішов... (Стратився)⁴; – Боже, Боже, як народови

¹ Кобилянський Б.В. Діалект і літературна мова. – К.: Радянська школа 1960. – 275 с.

² Грещук В. Лінгвістичне стефаникознавство: здобутки і перспективи // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Kraków: Sz wajpolt Fiol, 1998. – Том VII–VIII. – С. 48–52. Передрук у цьому збірнику див. С.

³ Лесин В. М. Ще раз про мову В. Стефаника // Радянське літературознавство. – 1965. – № 9. – С. 44–45.

⁴ Тут і далі ілюстрації наводяться за виданням: Стефаник Василь. Твори. З дереворитами В. Касіяна і М. Бутовича. – Львів, 1933. – 222 с. Це видання, на думку дослідників, подає канонічні Стефаникові тексти (Ковалик І. Наукові основи побудови Словника мови художніх творів Василя Стефаника // Ковалик І. І., Ощипко І. Й. Художнє слово Василя Стефаника: Матеріали до словопоказчика до новел В. Стефаника. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1972. – С. 97–98). У прикладах збережено правопис і пунктуацію цього видання.

тісно стало жити, а як *свѣта* надійдуть тай нарід таки веселит си – гадкувала собі баба (Лист); Та я свому синові всю свою крішку дала, лиш собі один кут лишила, а він навіть до мене раз на *місіць* не подивит си (Засідання); – Ти, небоже, Петре, не будь угурний, таже знаєш, шо молодий мусит старому *змовчѣти* (Засідання); Бувало прийдемо до него *колідувати*. *Віколідуем* шо *виколідуем*, а він виходит із хати тай: проше, братя, до хати, най вам файно *подьикую* за *кольидку* (З міста йдучи). Хоча в деяких словах маємо *а*, як і в літературній мові: – То ви наші? Богу *дякувати*, шо ви вже раз прийшли – говорила (Марія). Звук *и* виступає на місці *а* в зворотних дієсловах: – Тимку, бери, май, кліщі та тягни зуб, та я цієї ночі по стінах *драв си* (Morituri).

Етимологічний *е*, а також з *ь* після *ч* та *й* не переходить в *о* в займенникових формах та під наголосом: – То *его* смерть, а чій кременал? (Суд); Тай дід як умре, тай *ему* маєте голосити ще краснішими голосами, ще чуднішими словами (Давнина); – А я прийшов письмо від Федора прочитати, бо *вчѣра* на пошті прийшло (Лист).

У префіксі *ви-* на місці *и* послідовно виступає *і*: *Віколідуем* шо *виколідуем*, а він *виходит* із хати тай: проше, братя, до хати... (З міста йдучи).

Звук *е* під наголосом лише в окремих словах обнижується до *а*: Гадаю собі: таже *траба* якогось ліку шукати! (З міста йдучи); – Ой, Ілашку, видко, шо не буде, але як її не буде, тай мене не *траба* (Шкода).

Кінцеві *с'* та *ц'* зазнають диспалаталізації: Ще й тепер *дес* попід сволоками заткнені “Божі листи” та “Луці Заливайки”, але тепер ніхто вже їх не читає, минули си... (Давнина); – Та *шос* старший брат має на раді казати – говорив вїт (Засідання); – *Оца* Марія, що ми в неї, дивіт си, як задеревіла від вашого співу (Марія); – *Якос* незабавки, як Максим умер, та в мене хлопец заслаб (З міста йдучи). М’який звук *ц'* ствердів і у суфіксах *-ець*, *-цьк-*: А ти не вмєш, а я *хлопец* і мені не пасує голосити... (Діточа пригода); – Звертів я си по місті за ручителями тай надибаю *шевца*, отого злодюгу *Лянчі-*

никого (Підпис). Диспалаталізація м'яких *с'* і *з'* у суфіксах *-ськ-*, *-зьк-* засвідчена менш послідовно ніж у *-ець*, *-цьк-*: А якіс царі такі страшні, *московські* та *турецькі* та вського дива (Янгол), але: – Донько, підпали вогонь та звари мені тої *московської* гарбати, бо чую помічна дуже (Мати).

Шиплячі приголосні, на відміну від літературної мови, пом'якшені: – Та не віховаєш си, *богачю*, у підтичках жіночих (Суд); – Ну, та ці жебраки всьо би забрали! Таке воно кашливе та заслинене, що ціпа в руках не годно *удержести*, тай ще воно кокошит си! (Палій); – То як мої діти не схотіли би *пошьинувати* моїх святих, то купіт шкірену шкатулу та покладьте їх мені на груди (Дід Гриць).

Давні звукосполучення *ь, ь* з сонорним *р* між приголосними перейшли в *ер, ир*: Дес я беру воду з *керниці*, а він дес на самім споді у такі подерті кожушині, шо Господи! (Стратився); <...> а з твоїх очий, як з глибокої *кирниці*, я віловю его очи і сховаю їх в моє серце, як у коробку (Сини); Гого цілий рот *кервавий* і руки? (Діточа пригода).

На місці колишньої звукосполуки *мј* лексикалізовано виступає *мн*: – *Помнеть* коротка якас (Суд); – Бийте по голові дьидю, у розум, у *тімне* (Лесева фамілія).

Групи приголосних *чн, чм, чт* зазнали дисимілятивних змін відповідно у *шн, шм, шт*: – ... Ідіт трошки коло неї, грайте си, бо єї *скушно* (Вістуні); Коби забічи до *корими*, бо як допаде, тай знов буде рейвах на ціле село (Лесева фамілія); – А я прийшов письмо від Федора прочитати, бо вчера на *пошти* прийшло (Лист).

За аналогією до тих слів, у яких приголосний *л* закономірно змінився на *ў* (правописне *в*) у звукосполученнях *ъл, ьл* між приголосними, звук *в* появився і в словах, в яких перед *л* не було зредукованого: – Пий *горівку*, та затерпне (Палій); Твій спів і Іванова *сопівка* ішли низом... (Сини). Те саме стосується *й л* в абсолютному кінці іменників у називному відмінку, якщо після нього занепав *ь*: Входимо до хати, пообсажує за *стів* тай каже: приймати мете як *є*, бо якби я не одинокий, то жінка би якос прилагодила, а так най жінка з Богом спочиває на могилі, а ви вібачийте (З міста йдучи).

На місці щілинного з спорадично вживається африкативний дз: Але як настав *мадзур*, тай найшов кожушину аж під вишневі. Кажу вам, *мадзур* біда, очи печи тай гріху за него нема... (Камінний хрест).

Подовжені приголосні стяглися в один звук в іменниках II відміни: Стара ціле *житє* обтикали їх бервінком та васильком та голуби перед ними золотила... (Сини).

Звукосполучення губних з *й* на відміну від літературної мови зазвичай не має епентетичного *л*: Лыг я спати. *Стю* як камінь, *стю* – не вісиплью си (Майстер). Однак навіть у наведеному реченні у спільнокореновому дієслові засвідчений епентетичний *л* (*вісиплью си*); – Як *робє*, так мают, так їм Бог благословит (Палій).

Приголосний *ф* в деяких словах виступає на місці літературного *хв*: За малу *филю* був бим си затьиг (Камінний хрест); Вчула я, шо хтос дверима рипнув тай *сфатилам си*, кажу, певне до родів (З міста йдучи); Походи трохи по нім мінуту, дві, тай готовий, ребра потерті на *форост*, бо то біленька кістка, як папір (Злодій).

Щілинний *с* у суфіксі *-ськ-* після сонорного *н* іноді переходить у *ц*: Коби вам Бог тільки сили дав, абисте відшукали всі наші письма, з землі, з старих монастирів і ті, що замуровані в *панцких* палахах (Дід Гриць). В окремих словах перехід *с* у *ц* відбувається після голосних *о, и*: Газди, а проше, а *доцьигніт-же*... (Камінний хрест); Як прийдеш додому, тай кажи жінці так: “Мой, жінко, де ти мині *прицьигала?*” (У корчмі).

Звук *й* після *і* в багатьох словах редукується: – Ат сука баба, як *вішло* на єї, то зараз заговорила! (Вона – земля); А якби *віт* приходив та хотів розгонити, то ви не пустіт... (Суд); – Не *бі* си, такий мудрий, як старий (Мамин синок).

Досить послідовно відбиті в мовленні персонажів морфологічні особливості покутських говірок. У ділянці словозміни іменників впадають у око такі.

Іменники середнього роду колишніх *-jo-* основ у називному *й* знахідному відмінку однини мають закінчення *є*: – Цес якби лучив на старого, то взєв би *житє* коло власної хати (Злодій); Я подав си до порога, бом чув, шо її очи віпали і покотилиси як мертве *камінє* по землі (Сини).

В орудному відмінку однини іменники жіночого та чоловічого роду І-ї відміни, як і узгоджувані з ними прикметники та займенники, мають стягнене закінчення **-ов, -ев**: Що ти *цев руков* годен удіяти? (Озимина); Банно ми за *найменшов крішков* у селі, за *найменшов дитинов*, але за тим горбом таки ніколи не перебаную (Камінний хрест). За аналогією до іменників І-ї відміни деякі іменники III-ї відміни в орудному відмінку однини теж закінчуються на **-ов**: Ми обоє спалили село. В саме полудне пішло *кровйов* попід небо, кров заслонила ясне сонце (Гріх).

Іменники чоловічого і середнього роду II-ї відміни в давальному відмінку однини мають закінчення **-ови**: – То вона, бачу, дала той вексіль *братови* (З міста йдучи). Цілому *селови* шию та прьиду тай пальці ми деревіют (Засідання).

Закінчення **-и** характерне для іменників І-ї відміни м'якої і мішаної групи у місцевому відмінку однини: По *земли* собі бігай (Лист); Мені легко стало на *души* тепер та я хочу цього газду в руку поцулувати (Злодій). Таке ж закінчення мають іменники II-ї відміни чоловічого і середнього роду м'якої групи та іменники III-ї відміни у родовому, давальному і місцевому відмінках однини: – Ану-ко покажи, як ти меш їхати у воську на *кони*? (Мамин синок); Як умру, то най на моїм *поли* чічки ростут (Сини); Коби тьи Бог хоть до *осени* додержьив (Катруся); – Ой, синку, я так тої *смерти*, як мами рідної, чекаю (Святий вечір); – Коли-ж бо я, синку, кількому морозови і такі *студени* не годна вітримати (Святий вечір); – А в вас, мамо, на *печи* Різдово? (Лист).

Іменники давньої і-основи в давальному відмінку мають закінчення **-ем**: –Куме Іване, а лишіт же ви собі жінку, таже вона вам не воріг тай *дітем* своїм не воріг... (Камінний хрест).

Іменники назви істот у знахідному відмінку множини вживаються у формі називного відмінка: – Кобим не вмер ще доти, доки хлопці підростут, то мала би щисте, бо я би тото межі *люди* розтрутив, аби робило саме на себе... (Вістуні); Нічо ти не кажу, най тьи Бог скарає за мене тай за *діти* (Лесева фамілія).

Іменник у формі родового відмінка однини з прийменником *до* заступається іменником у формі давального відмінка однини зі зре-

дукованим прийменником **д'**: – Тікай із землі, біжи *д'бабі* на піч! (Лист); Бий як суку, бий, най вона тобі *д'хати* дідівських куснів не волочить (Святий вечір).

Іменники з числівниками *два, три, чотири* вживаються у формі колишньої двоїни: Так ми сиділи нераз добрих *три години* у Максима (З міста йдучи); Уходить з комори тай каже: Мой, старий, таже муки нема, лиш зо *дві мисчині* (Підпис).

Покутські діалектні риси виявляються й у прикметниковій та займенниковій парадигмах. Так, прикметники мають тільки тверду основу: Але ти мені скажи, відки ти гроші маєш на кучми та на *сине* сукно... (Роса). Прикметники, означальні, вказівні та присвійні займенники жіночого роду в давальному й місцевому відмінках однини мають зредуковане закінчення **-і, -ї** без кінцевого **-й**: – Приходить си сидіти в *свої* душі, як у *завалені* хаті, де все розбите і понівечене (Дід Гриць); – То йдіт, грійте си в *студені* хаті (Марія); Та тут *порьидні* рибі нима шо на один зуб узьити (Камінний хрест). Поряд із літературними формами вищого ступеня порівняння прикметників трапляються й такі, які утворені за допомогою частки *май*: – Гандзю, Гандзю, а на тобі бучок, бо як ті пес надибас, тай роздере, а з бучком *май безпечнійше* (Новина).

Поряд із літературними відмінковими формами особових займенників *я, ти, він, воно, вона* у давальному і знахідному відмінках поширені скорочені енклітики: Як *ні* угрів кулаком межі очі, то кажу вам, шо тут-тут було падати (Злодій); – Правду кажеш, бігме правду, за це *ті* люблю! (Злодій); Коли на *тьи* подивит си, тай зчорніє з жури (Катруся); – Іду до него та знаю, шо вже *'го* не застану (Стратився); – Ліпше, синку. Уваліт *му* ноги як псови, аби тьигав за собов! (Лесева фамілія); – Небезпешно уже *ї* не застану (Стратився); – Е, шо ми будем на *ню* дивити си! (Злодій).

Поширені також редуковані займенники: – То вона, бачу, дала *тот* вексіль братови (З міста йдучи); Я, видите, тому не розумію нічо та все *тото* разом тримаю (Підпис).

У деяких числівниках трапляються фонетичні варіанти, зокрема *штири, трийцять* та ін.: А як я вмру, то маєте всі *штири* надо

мною голосити чудними голосами, красними словами! (Давни-на); – То вже три, а я ще рахуюси молодий чоловік – міні, може, є, а може, ще нема *трийцять* і п'ять років (Басараби).

Покутські говірккові особливості відбиті й у дієслівній словозміні. З них найбільш поширені такі.

Дієслова з основою на **г, к** в неозначеній формі мають суфікс **-чи**: Коби *забічи* до коршми, бо як допаде, тай знов буде рейвах на ціле село (Лесева фамілія); Діду, – кажут – ми вам *печи* будемо, прати будемо, запишіт нам поля (Сини).

Основи дієслів II-ї дієвідміни у 1-й особі однини теперішнього часу зазнають вирівнювання внаслідок граматичної аналогії до основ інших особових форм, при цьому приголосний перед закінченням палаталізується: – Мусиш пити, як я *прося!* (Злодій); – Знаєте шо, Зубе, нате вам п'єтьдесеть левів гезди, *платю* вам все весіле, але ви гет віметіт це сміте з хати (Суд).

У 3-й особі множини дієслів II-ї дієвідміни теперішнього часу в закінченні, в якому згідно з відзначеною фонетичною закономірністю **а** переходить у **е, и, і**, втрачається кінцевий **т**: – А шо-ж вони *їдьи?* (Мамин синок); Що вже чужим казати, як свої діти – та вони *не хотє* робити! (Палій).

Аналітичні форми майбутнього часу утворені поєднанням інфінітива основного дієслова з особовими формами допоміжного дієслова *їати*, при цьому останні вживаються зазвичай перед інфінітивом: – То *меш* з нами горівку *питу*, але не вівкай, бо спарю (Злодій); – Але дайте руку, бо гріх *мете* мати, я хочу вас поцулувати як рідного тата (Злодій).

У закінченнях дієслівних форм 3-ї особи однини і множини теперішнього часу, а також 2-ї особи множини наказового способу кінцевий **т** твердий: *Ходит* по селі та все знає, шо де дієси (З міста йдучи); “... Вижу, пани лиш *зайдут* на ресторацію та *пют* та *поїдають* шо найліпше і гроші *мают*” (Засідання); – То *їдіт*, грійте си в студені хаті (Марія).

У поодиноких дієсловах I-ї дієвідміни трапляються форми 3-ї особи однини майбутнього часу з закінченням **-ет**: – Якурат я. Так воно там стоїт, шо кождий *пізнает* (Підпис).

Минулий час дієслів зберігає фонетично й морфологічні змінені залишки перфекта, що за своєю структурою є поєднанням звичайної форми минулого часу, за походженням дієприкметника, з залишками особових форм колишнього дієслова *быти* в теперішньому часі, що фактично звелися до закінчень: Тай *пішов ем* до хати, виніс кочергу тай лопату тай склав навхрест (З міста йдучи); Тай *пішов-сми* до нашої брехунки, до Касиянихи (З міста йдучи); – Чим *бив-єс?* (Суд). При цьому енклітичні залишки особових форм допоміжного дієслова можуть вживатися і препозитивно щодо дієслова: – Але ци *сте чули*, яку Тимофій має патороч із жінков? (З міста йдучи).

У формах умовного способу вживається частка **би** з особовими енклітиками в 1-ій та 2-ій особах однини і множини, такими, як і у формах минулого часу, або частка **бих** аористного походження: – Вижу, люди, шо буде біда, *уступив бим си* гет, а шос ні до него тягне... (Злодій); – Та нам коби цієї нехтолиці хто доносив, то ще *бисмо дубали* поволи (Morituri); А казавєм вам: “Найміт у мене дівку”, були *би-сте мали* свої гроші (Палій); – Але кобих її лише уздрів, тай *бих перевалив* як суку! (З міста йдучи); – *Волила бих* тьи на лаву лагодити (Виводили з села).

Аналітичні форми 3-ї особи однини і множини наказового способу творяться за допомогою частки *най*: – Діду Іване, а батюгов того борозного, *най біжит*, коли овес поїдає (Камінний хрест); Та серед того як оскаржені не хотіли зізнавати перед Онуфрієм, всі шо стояли в сінях, почали кричати: “Вони вбили, *найже відпокутуют*” (Суд).

Мовлення персонажів новел репрезентує покутські діалектні службові частини мови. Так, серед сполучників, характерних для покутського говору або і для суміжних з ним інших південно-західних говорів, поширені *заки, таже, ци*: Та *заки* ти обернеш си, то пороги в хаті поскривлюют си, та вугли погніють (Виводили з села); *Таже* ти сама, дитинко, видиш шо нема відки (Катруся); Не знаю, хто за кого будем гріх мати, *ци* ти за мене, *ци* я за тебе? (Злодій). Із покутських часток відзначимо підсилювальну *-ко*, яка зазвичай

супроводжує наказовий спосіб дієслів, *ануж* та *май*: Кажут: “Старий, старий, а встань-ко та подивиси на нашого Івана, який він газда?” (Майстер); – Бабо, *ануж* ми повстаємо та позакурюємо собі люльки, бо чого ми будемо сидіти за столом, як трунок нічо не приймає (Басараби); – Та шо, *май*, чувати, віте? (Засідання). Це також вигуки *мой* та *аді*, що утворився у результаті злиття сполучника *а* з формою наказового способу дієслова *дивись* та наступного усічення: *Мой*, я твердий, я камінний, тебе з моїх рук ніхто не вірве (Злодій); *Аді*, які мені побожні, лиш фоста на заді хибує (Побожна).

Покутська діалектна лексика відбита передовсім у мовленні персонажів. Вона репрезентує різні семантичні угруповання слів. З-поміж покутських діалектних слів виділяються назви осіб за різними ознаками, зокрема за професією, характером діяльності – *дохтір* “лікар”, *шандар* “поліцей”, *професор* “учитель”, *злісний* “лісничий”: Аби ї *дохторі* так по смерті пороли! (У корчмі); – Гей, як вони всі покінчили школи – тоді наші діти, та як пристали до нас, як ми збили си до них до купи! Де, моспане, тут вже *шандарям* дати раду (Дід Гриць); Збереться бувало рада і ухвалить: “Так і так, це *професор* нелюдений, він дітий нам не вчєє добре” (У нас все свято); Надibaє мене *злісний* тай каже: ходіт на збір та хоть на старість подивите си, як мужики до купи єднают си (Засідання). Це також назви осіб за їх соціальним станом (*богатир* “багач”, *газда* “господар”) та за спорідненістю (*дьидя* “батько”, *вуйко* “дядько, брат матері”): *Богатир* був теменний, гроші сушив на верені і пішя ніколи не ходив (Басараби); Був єм майстер, був єм *газда* – ціле село прикаже. Тепер я лайдак (Майстер); *Аді*, чуєш, шо *дьидя* каже, абис баби слухав, абис не пустував (Лист); – Ба, *вуйко* Василь ідут до нас із Николов Сименовим, із тим, шо в школах він си вчить (Лист). Велику групу покутських назв осіб становлять негативнооцінні найменування: *латюга*, *паршъик*, *кальвін*, *бенькарт*, *льирва*, *пайташ*, *кабан* та ін.: – Ні, бравем си з ним за-барки за якогос там *латюгу*, шо туманит людей! (Засідання); – *Май*, ти *паршъику*, не телепай си над книжков як шибеник на грабку, але давай, брьи, горівки (У корчмі); Тай поволочив, *кальвін*, таку збиту на друге село

(З міста йдучи); Кров свою пемо, жидам *бенькарти* годуємо (У корчмі); – Ти, стара *льирво*, та ци ти здуріла? (Лесева фамілія); – Як не глухнути в таким млині, стидайте си, старі *пайташі* (Morituri); – *Марш, кабане*, назад до дому! (Червоний вексель).

У мовленні героїв новел засвідчена покутська побутова лексика. Назви одягу репрезентовані лексемами *камазелька* “жилет”, *черес* “широкий пояс з кишеньками і пряжками”, *кіптар* “хутряна безрукавка”, *сардак* “верхній короткий рукавний чоловічий або жіночий одяг з грубого домотканого полотна”, *окрайка* “тканий пояс з кольорової шерсті”, *рантух* “біле тонке полотно”, *гачі* “верхні чоловічі штани з домотканого полотна або сукна” та ін.: – Як у якого пана. Бо є такі, шо на соломі сплют, а зубами обіскают си. Зверхи *камазелька*, а сорочки нема (Засідання); Лиш, каже, раз або два рази в рік вперізував *черес*, клав у “злодійку” петку тай гайда до коршми! (З міста йдучи); Але вповідали люди, шо на храму вона скинула *кіптар*, а сорочка кервавівська! (З міста йдучи); Лиш бих руки обрубав, тай *сардак* на себе тай на мелдунок (У корчмі); Тай я скинув *окрайку* і ми її [вівцю] спутали (Вечірня година); – Знов пускає *рантух*, який же біленький, як сніг (Діточа пригода); – *Мой*, старий, каже, але аби ти видів, який козак наш Тома, у сивій кучмі, у синих *гачах*... (Роса). З назв їжі вжиті діалектизми *солонина* “сало”, *барабуля* “картопля”, *бевка* “юшка з муки і води”, *кулеша* “густа страва з кукурудзяної муки, варена на воді”, *начінка* “страва з кукурудзяного борошна, кукурудзяних або манних крупів, локшини, масла, цукру та різних приправ”: А *солонини* як унесе, то така як долоня завгрубшки (З міста йдучи); Коби якого борщику, або *бевки*, або дідька рогатого, або шо... тицьне тобі *барабулю* (Осінь); Тай сирца я роздавала людем до *кулешки* (Шкода); Перед богачами все *солонина* та мнесо, а *начінки* лиш трошки, а перед бідними все лиш *начінка*, а мнеса крішка (Суд). Серед побутової лексики виділяються назви будівель, споруд господарського призначення, такі, як *колешня* “стайня, сарай, хлів”, *куча* “приміщення для свиней”, *кошниця* “виплетена з лози повітка біля хати для зберігання кукурудзи в качанах”: Ого, вже за мінуту тай верешит, аж крізь

вуха промикає си: паршьюку, а тиж мой, шо корову із *колешні* виводиш?! (З міста йдучи); А маєш гроші заслужені, а ще приробиш, так клади собі хату. А най вона буде як *куча*, але твоя! (Палій); Тай таким не спирався, бо не було куда, лиш відмотав воловід від ясел, тай заліз у *кошиницю* (Басараби). Це також назви знарядь праці (*рускаль* “лопата”, *кливец* “молоток”), посуду (*порція* “келишок”), предметів хатньогосподарського призначення (*дзитарок* “годинник”, *гридка* “жердина для одягу, прикріплена до стелі”, *вереня* “рядно”, *коверець* “невеликий килим, витканий з вовняних ниток”): Дес я побіг за *рускалем*, дес я спускаю ту воду в став.. (З міста йдучи); А в голові як коли би цигани *клевцями* гатили (Майстер); – То як вже віколідуюмо, а він пе *порцію* до нас тай слози обтирає (З міста йдучи); Плюну у жмені, сокиру в руки тай дивиси, а будинок як *дзитарок* віріс на подвірю (Майстер); – Як умру, то кожда собі забере одну перекладину з *грядок*, бо кожда однака, бо ви в мене однакі, мої діти (Давнина); Богатир був теменний, гроші сушив на *верені* і пішя ніколи не ходив (Басараби); Дід тобі всі *коверці* під ноги підкине, а байструкови порубає все полотно найтонше на пелінки (Сини).

З інших груп покутської діалектної лексики, що використана в мовленні персонажів, відзначимо також назви частин тіла – *твар* “обличчя”, *чиколонки* “суглоби пальців”, *чупер* “волосся”, *тамба* “пашека”, *писок* “рот”: – Потім мене такий туск напав, шо-м *чиколонки* гриз і *чупер* собі микав... (Камінний хрест); Пий тай запри собі *тамбу*, бо в мене забава! (Палій); Ти не пхай си межі молодих, але бери то, що твого *писка* (Озимина). Назви грошових одиниць – *грейцір*, *лев*, *феник*, *корона*: Та ще кілька я зашию, аби душу погодувати – нема *грейціря* на топливце (Засідання); Ви стара жінка, та я кажу, аби вас не замикати, ані бити, лишень дайте *лева* на церкову тай йдіть собі з Богом, а більше аби я не чув за ніяку крадіжку, – судив війт (Засідання); – Коби-с, мамо, вішолопала послідний *феник*, то би обідець був (Янгол); – Та пара коний, та віз ще на початку війни австрияки взяли, коні з возом тисячу *корон* (Воєнні шкоди). Назви транспортних засобів – *шіфа* “корабель”, *колія* “поїзд”, *фіра*

“підвода”: – На чім поїдеш? – На такі *шіфи*, як хата, великі, таким морем шіроким, шіроким, гет, гет... (Мамин синок); – Дьидю, чуєте, то вже чьис виходити до *колії*, а ви розспівали си як за добромиру (Камінний хрест); Зразу то ховали в такого газди, шо він без мотилиці, але прийшли такі зрадники, то як напали пани на того газду, то вивезли відти шос сім *фір* найкращої одежини (У нас все свято). Це і метеорологічна й метрологічна лексика – *люфт* “повітря”, *плют* “негода”, *морг* “міра землі, шо дорівнювала 0,56 га”, *корець* “центнер”: – Осінь, осінь його доконала, сирий *люфт* і студінь (Похорон); Іду я до него у таку *плют*: “Дай міні грейцір, най ноги вбую” (Палій); – А шо, старий, де ваша Україна, а кілька *моргів* поля ти хотів від пана...? (Дід Гриць); <...> зберуться до старости, вернуть з паперем, но і дадуть пару волів, заладують тебе з родиною і їд в инше село годитися: кілька *корців* збіжа дістанеш, кілька дров, чи маєш псалтир читати в церкві чи цілу службу співати (У нас все свято). Засвідчені лексичні діалектизми на позначення абстрактних понять – *речинець* “час, дата, термін”, *патороч* “клопіт”, *туск* “сум, туга”, *рихт* “право”, *путерія* “сила, міць”: – То вона, бачу, дала тот вексіль братови, а тепер приходит *речинець* платити тай дотискают (З міста йдучи); – Але ци сте чули, яку Тимофій має *патороч* із жінков? (З міста йдучи); Люде, такий туск, шо не памньятаю, шо си зо мнов робит! (Камінний хрест); Як єм с торбов за твій поріг переступила тай я вже не твоя газдиня, нема *рихту* (Святий вечір); Я не чекаю, аби воно убрало си в силу, аби *путерії* набрало, аби воно коло мене нажило си (Кленові листки).

Крім указаних груп покутської лексики, використаних у мові героїв новел В. Стефаніка, заманіфестовані поодинокі репрезентанти багатьох інших семантичних груп, такі, як *бульбона* “пропасть, глибина в річці”, *грунт* “земля”, *дервище* “домовина”, *буката* “шматок, кусень, частина будь-чого”, *дучка* “діра, яма”, *спуза* “попіл”, *креминал* “тюрма”, *кертиця* “кріт”, *турма* “стадо, згряя” і т. д.: – Гет люди падут у долину так, якби їх хто трутив у *бульбону* (З міста йдучи); – *Грунт* маєш? – Є, пане, таже без *грунту* сьогодні ніхто не даст (Підпис); Йдете ви, ідут діти за *дервищем*, ідут

люди (Лист); Лишаю *букату* поля, на кого вже ви тепер скажете... (Дід Гриць); Рве тіло, кости розважає, аби собі до душі такі *дучки* поробити, аби її відти вибрати (Басараби); Дес як з мраки, як з мокрого попелу таскати свій розбитий масток та від *спузи* обтирати руки (Дід Гриць); Приповідає нам, що як кожний з нас посидит у *креминалі* за мужицьку справу, то вже ніколи нічого бояти си не буде... (Дід Гриць); Але ти мені скажи, відки ти гроші маєш на кучми та на сине сукно та на вогневі сорочки, бо ти така сліпа, як *кертция*... (Роса).

Помітну частину покутських діалектних слів становлять дієслова різної семантики, а також прикметники, прислівники, наприклад, *рунтати* “торкати, зачіпати”, *пацити* “страждати, терпіти”, *напудити* “злякати”, *залямити* “побачити, помітити”, *ландати* “вештатися, волочитися”, *банувати* “сумувати, тужити, шкодувати”, *белендіти* “базікати, говорити небелиці”, *спацірувати* “прогулюватись”, *спрьитати* “сховати, забрати”, *хибувати* “не вистачати, бракувати”, *угурний* “впертий, нерозсудливий”, *горівчиний* “напідпитку”, *файний* “гарний”, *красний* “гарний, приємний на вигляд”, *банно* “сумно”, *гезди* “тут”, *сила* “багато”, *файно* “добре” та ін.: Воно правда, шо то вже здрихлавіли ті дошки, але як то з-під церкви *рунтати*? (Засідання); – Та як си просиш, то не буду, але тобі би ліпше, а мені однако *пацити*, ци за одну, ци за дві (Новина); Так ти її заповідай, та може *напудити* (У корчмі); Шо *залямит*, тай до жидів на горівку несе (Лесева фамілія); Дес воно *ландає*, дес воно нишпорит по дворі як курка (Мамин синок); Вона *банує* за синами, що два пішли до наших охитників, а найменшого взяли москалі на Сибір! (Марія); <...> а руки заkostenілі будут з непамети сіяти сміх панам, що *спацірують*, яру пшеницу по каміню (Вона – земля); – Та коби хоть Бог змилував си та муки вам довгої не дав тай лежі гнилої, аби вас борзо *спрьитав* (Святий вечір); Аді, які мені побожні, лиш фоста на заді *хибує*! (Побожна); – Ти, небоже Петре, не будь *угурний*, таже знаєш, шо молодий мусит старшому змовчѣти (Засідання); А дес по опівночи вертавси додому вже добре *горівчиний* (З міста йдучи); – Я тебе *файно* вімию, вічьишу, а завтра підеш

зо мнов до церкви. Мама таку *файну* сорочечку і поясок дає. Всі будут дивити си тай мут казати: аді, який Андрійко *красний*! (Мамин синок); То ї *банно*, а я туди з віскоком їду?! (Камінний хрест); Аді, отепер чую, як та скрипка плакала, таки *гезди* плаче... (Лист).

Таким чином, мовлення персонажів новел В. Стефаніка зорієнтоване на покутські говірки Стецевої, родинного села письменника, та навколишніх сіл Снятинського району, носіями яких були прототи літературних героїв. Системно відображаючи основні фонетичні, морфологічні, лексико-семантичні риси вказаних говірок, мовлення персонажів являє собою зразок літературно опрацьованого покутського говору, протиставляючись водночас авторській мові, яка, попри певну кількість діалектизмів, репрезентує тогочасну українську літературну мову в її західноукраїнському варіанті. Щоб переконатись у цьому, достатньо порівняти будь-які сегменти новел, в яких авторську мову змінює мова персонажів. У авторській мові теж можуть бути деякі діалектні риси, але їх зовсім небагато і більшість із них можна розглядати як діалектизми тільки з погляду норм сучасної української літературної мови, а на час написання новел вони були нормативними для західноукраїнського варіанта літературної мови.

Першодрук: *Українознавчі студії*. – 2007–2008. – № 8–9. – С. 3–13.

ГУЦУЛЬСЬКО-ПОКУТСЬКІ ДІАЛЕКТНІ ПАРАЛЕЛІ В МОВІ НОВЕЛ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

Однією з найхарактерніших ознак мови художніх творів Василя Стефаніка є використання покутських діалектних рис, передовсім у мові персонажів-селян. Ще Іван Франко відзначив близькість покутського говору до гуцульського. Він писав: “На ґрунті діалекту, дуже зближеного з гуцульським, так званого покутського, стоять

В. Стефаник, Мартович та Марко Черемшина. До чистого діалекту найбільше і найкраще підходить Стефаник, але все-таки сей покутський діалект виявляє далеко більше схожості з загальною літературною мовою, ніж згадані вже гірські діалекти [лемківський, бойківський, гуцульський – В. І.], і не був Стефаникові перешкодою в тому, щоб він зробився почитним і любленим письменником усієї України¹. Відомий український мовознавець Кость Кисілевський вказував, що “надпрутські ізоглоси виводяться здебільша з гуцульської основи і творять перехід до наддністрянського. Все ж таки їх сукупність виявляє певну говоріву одиницю, що характеризує надпрутський говір”². На більшу чи меншу близькість гуцульського й покутського діалектів вказують і інші мовознавці³.

Відомі навіть спроби об’єднувати гуцульські говірки з покутськими в одну групу з двома зонами – південною (гуцульською) і північною (покутською), але як такі, що змішують і отожднюють два різні, хоч і близькі говори, в українській діалектології не прийнялися⁴.

Безпосереднє сусідство гуцульського говору з покутським, їх генетична спорідненість і постійні контакти зумовили чимало спільних фонетичних, морфологічних і лексико-семантичних рис. У цій статті розглянемо, які гуцульсько-покутські діалектні паралелі засвідчено в мові новел Василя Стефаника. У ділянці фонетики простежуються такі паралелі, засвідчені в мові персонажів новел.

Звук **а** різного походження після **м** яких приголосних і шиплячих переходить у голосні переднього ряду **е, и, і**: **Е, е** і межі нами такі

¹ Франко І. Літературна мова і діалекти // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 37. – С. 210.

² Кисілевський К. Надпрутський говір Стефаникових персонажів: Матеріали до словника // Українське мовознавство в останній добі. – Рим, 1973. – С. 153.

³ Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1996–2005. – Т. 6. – С. 215; Жилко Ф. Т. Говори української мови. – К.: Рад. школа, 1958. – С. 100–101; Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова. – К.: Рад. школа, 1960. – 275 с.

⁴ Кобилянський Б. В. Знач. праця. – С. 138; Жилко Ф. Т. Знач. праця. – С. 101.

мнекі – балакали два мужики, додому йдучи (Такий панок);¹ – Чикай, *бре*, добре, що ти вже контетний, але ми ще не контетні, ти по *п’єть*, а ми по одні (Злодій); Я вижу, що вже міні не ходити по світі та хотів бим віпрошити *си* з вами (Злодій); – Бувало прийдемо до него *колидувати* (З міста йдучи).

Звук **и** послідовно виступає також на місці літературного **а** у зворотному **ся**: А дьдя гет зжури *си* (Катруся); – А ви-ж годні робити? Вже ваша робота *скінчласи*, Федоре (Палій).

Етимологічний **е**, а також з **ь** після **ч** та **й** не переходить в **о** в займенникових формах та під наголосом: – Та чого стоїте, як на заводинах та допоможіть міні *єго* занести до хати (Басараби); – А я прийшов письмо від Федора прочитати, бо *вчєра* на пошті прийшло (Лист).

У дієслівному префіксі **ви-** на місці **и** послідовно виступає **і**, при цьому він може зберігатися й у віддієслівних похідних словах: Ніби я громаду продав або зрадив? Ніби *пхаю си у вібір?* *Вібираєте*, кого хочете, а я стою на боці (Засідання).

Голосний **е** під наголосом у вимові обнижується до **а**, правда, ця риса відбита лише в окремих словах: – Ой, Ілашку, видко, що не буде, але як її не буде, тай мене не *траба* (Шкода).

Приголосні **є’**, **ц’** у кінці слів диспалаталізуються: Бігаю та вганяю та лиш *дєс* уздрите, а я впаду тай здохну! (Палій); – У вас, Ѓьоргію, *шос* зловило *си* (Злодій); – *Оца* Марія, що ми в неї, дивіт *си*, як задеревіла від вашого співу (Марія). Ствердів **ц’** і у суфіксах **–єць**, **–цьк–**: А в голові як коли би цигани *клевцями* гатили (Майстер); Коби вам Бог тільки сили дав, абисте відшукали всі наші письма, з землі, з старих монастирів і ті, що замуrowані в *панцких* палатах (Дід Гриць). Ствердіння приголосного **є’** у суфіксі **–ськ–**

¹ Тут і далі ілюстрації наводяться за виданням: Стефаник В. Твори. З дереворитами В. Касіяна і М. Бутовича. – Львів, 1933. – 222 с. Це видання, на думку дослідників, подає канонічні Стефаникові тексти (Ковалик Іван. Наукові основи побудови Словника мови художніх творів Василя Стефаника // Ковалик І. І., Ощипко І. Й. Художнє слово Василя Стефаника: Матеріали до словопоказчика до новел В. Стефаника. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1972. – С. 97–98). У прикладах збережено правопис і пунктуацію цього видання.

засвідчене менш послідовно, ніж у суфіксах *-ець, -цьк-*: – Та то *гуцулска* віра, бодай го шлях трафив! (Майстер).

Шиплячі приголосні в різних позиціях вимовляються м'яко, хоча ця риса засвідчена непослідовно: – Та не віховаеш си, *богачю*, у підтичках жіночих (Суд); – Ти, небоже, Петре, не будь угурний, таже знаєш, шо молодий мусит старшому *змовчѣти* (Засідання); – Ну, та ці жебраки всьо би забрали! Таке воно кашливе та заслине-не, шо ціпа в руках не годно *удержѣти*, тай ще воно кокошит си! (Палій); – То як мої діти не схотіли би *пошьинувати* моїх святих, то купіт шкірену шкатулу та покладете їх мені на груди (Дід Гриць).

Приголосний *ф* часто виступає на місці літературного *хв*: За малу *филю* був бим си затыг (Камінний хрест); Вчула я, шо хтось дверима рипнув тай *сфатилам си*, кажу, певне до родів (З міста йдучи); Походи трохи по нім мінуту, дві, тай готовий, ребра потерті на *форост*, бо то біленька кістка, як папір (Злодій).

В окремих словах на місці літературного звукосполучення *мй* маємо *мн*: – *Памнѣть* коротка якас (Суд); – Бийте по голові дьидю, у розум, у *тімнє* (Лесева фамілія); – Я цалком *мнєский*, чоловіче, не цулуй мене (Злодій).

Передньоязиковий щілинний *с* у деяких словах переходить у *ц*: Мой, жінко, де ти міні *прицьигала?* (У корчмі); – Було брати довші буки, аби-сте ліпше *доцьигали...* (Лесева фамілія). Також у суфіксі *-ськ-*: – Йди, йди, бо то *панька* служба (Святий вечір).

У словах типу *життя, рілля, спання* відсутнє подовження кінцевих приголосних основи: Яке сьогодні легке *житє*, то ліпше вмерти та не капарити цілий вік по чужім поли! (Катруся); – Грайте до порядку, як має бути, бо це *весіле* буде славне на всю Україну і в Коломиї і в Стиниславі... (Суд); – Уже моє *оранє* скінчило си! (Палій).

За аналогією до тих слів, у яких *л* закономірно змінився на *в* у звукосполученнях *ъл, њл* між приголосними звук *в* появився й у тих словах, у яких перед *л* не було зредукованого: – Пий *горівку*, тай затерпне (Палій); Твій спів і Іванова *сонівка* ішли низом... (Сини). Те саме стосується й *л* в абсолютному кінці іменників у називному

відмінку, якщо після нього занепав *ъ*: – Та чому не берете і его за *стів?* (Злодій).

В окремих словах щілинний з переходить у проривний *дз*: Але як настав *мадзур*, тай найшов кожушину аж під вишнев. Кажу вам, *мадзур* біда, очи печи тай гріху за него нема... (Камінний хрест).

Звукосполучення губних з *й* не має так званого епентетичного *л*: *Льиг* я спати. *Стю* як камінь, *стю* – не вісиплью си (Майстер) (хоча *вісиплью си*); – Як *робє*, так мают, так їм Бог благословит (Палій).

Чимало спільного є в гуцульській і покутській словозміні іменників. З гуцульсько-покутських паралелей у словозміні іменників, що вживаються у мовленні персонажів новел Василя Стефаника, характерні такі.

Іменники I-ї відміни однини в орудному відмінку, як і узгоджувані з ними прикметники та займенники, мають стягнене закінчення *-ов, -єв*: Добре, шом рукав сперла, розрубав аж по кістку, а як закривалам лице його братови *червонов платинов*, та моя кров закровила платину, то далам другу (Гріх); Сідай, роде мій, най з *тобов* все щастя сідає (Басараби). Деякі іменники III-ї відміни за аналогією до іменників I-ї відміни теж в орудному відмінку однини мають закінчення *-ов, -єв*: Ми обоє спалили село. В саме полудне пішло *кровйов* попід небо, кров заслонила ясне сонце (Гріх).

Для іменників I-ї відміни м'якої і мішаної групи у місцевому відмінку однини характерне закінчення *и*: Але колис на ці *земли* буде покаянїє, бо нарид поріже си! (Камінний хрест); Мені легко стало на *души...* (Злодій). Таке ж закінчення мають іменники II-ї відміни чоловічого і середнього роду м'якої групи та іменники III-ї відміни в родовому, давальному і місцевому відмінках однини: – Ану-ко покажи, як ти меш їхати у воську *на кони?* (Мамин синок); Як умру, то най на моїм *поли* чічки ростут (Сини); Коби тьї Бог хоть *до осени* додержїв (Катруся); – Ой, синку, я так тої *смерти*, як мами рідної, чекаю (Святий вечір); – А в вас, мамо, *на печи* Різдово? (Лист); – Коли-ж бо я, синку, кількому морозови і такі *студени* не годна вітримати (Святий вечір).

Іменники давньої і-основи в давальному відмінку мають закінчення -ем: Тай робіт так, аби моїм *дітем* кривди не було... (Лист).

Замість іменників у формі родового відмінка однини з прийменником до вживаються форми давального відмінка однини зі зредукованим прийменником д' (< идь): – Тікай із землі, біжи *д бабі* на піч! (Лист); Бий як суку, бий, най вона тобі *д хати* дідівських куснів не волочит (Святий вечір).

З числівником *два, три, чотири* засвідчені залишки форм двоїни іменників: Так ми сиділи нераз добрих *три години* у Максима (З міста йдучи); Уходить з комори тай каже: Мой, старий, таже муки нема, лиш зо *дві мисчини* (Підпис).

Гуцульсько-покутські діалектні паралелі виявляються й у прикметникових та займенникових морфологічних парадигмах. Серед тих, що відбиті в мові персонажів новел Василя Стефаника, – це передовсім тенденція до вирівнювання відмінювання прикметників за твердим типом основи: Але ти мені скажи, відки ти гроші маєш на кучми та на *сине* сукно... (Роса). Це також наявність поряд із літературними відмінковими формами особових займенників у давальному і знахідному відмінках скорочених енклітичних та редукованих форм вказівних займенників: Як *ні* угрів кулаком межі очі... (Злодій); – Хребет *ми* тріскає від тих міхів! (Палій); – Правду кажеш, бігме правду, за це *ті* люблю! (Злодій); Коли на *тьи* подивит си, тай зчорніє з жури (Катруся); – Іду до него та знаю, шо вже *'го* не застану (Стратився); – Ліпше, синку. Уваліт *му* ноги як псови, аби тьигав за собов! (Лесева фамілія); Бігла за мнов полем, кєрвавими сльозами просила, аби *ї* взьяти (Стратився); – Е, шо ми будем на *ню* дивити си! (Злодій); – То вона, бачу, дала *тот* вексіль братови (З міста йдучи); Я, видите, тому не розумію нічо та все *тото* разом тримаю (Підпис). Поряд із літературними формами вищого ступеня порівняння прикметників трапляються й такі, які утворені за допомогою частки *май*: – Гандзю, Гандзю, а на тобі бучок, бо як ті пес надигає, тай роздере, а з бучком *май безпечніше* (Новина).

Гуцульська дієслівна словозміна має чимало спільного з покутською, що знайшло відображення в мові Стефаникових літературних

героїв. Так, у 3-й особі множини дієслів II-ї дієвідміни теперішнього часу втрачається кінцевий т: – Така тепер у них настала забава... Польщі ані-ані *не хотьи*, а панцкі ґрунти *хотьи* розділити (Morituri); Вони, сараки, мают свої діти та *мусі* за них дбати (Янгол).

Звук т у закінченнях дієслів 3-ї особи однини і множини теперішнього часу, а також 2-ї особи множини наказового способу твердий: – Ба, вуйко Василь *ідут* до нас із Николов Сименовим із тим, шо в школах він си *вчьит* (Лист); – *Озміт* та *вґатіт* ми сокиру отут у печінки, та може той жовч пукне, бо не вітримаю! (Камінний хрест).

В окремих дієсловах I-ї дієвідміни у 3-й особі однини майбутнього часу засвідчене закінчення -ет: – Якурат я. Так воно там стоїт, шо кождий *пізнает* (Підпис).

Аналітична форма майбутнього часу утворюється з інфінітива основного дієслова та редукованих залишків колишніх особових форм допоміжного дієслова *йати*, які зазвичай вживаються у препозиції до нього: – Діти, діти, шо *мемо робити?* (Лесева фамілія); Аді, не за довгий час піде відци додому тай віб'є вікна тай льиже на піч та *ме співати* (Майстер); – Та я вас просю газди, аби ви, як *мете* на світу неділю поле *світити*, аби ви ніколи мого горба не минали (Камінний хрест).

Форми минулого часу дієслів зберігають фонетично й морфологічно змінені залишки колишнього перфекта. За своєю структурою це є поєднання звичайної форми минулого часу, за походженням дієприкметника на -лъ, із здеформованими особовими формами колишнього дієслова *быти* в теперішньому часі, які фактично звелись до закінчень: – Та ще *бувем* у секретаря із-за тої толоки (Засідання); – *Поклав сми* гроші у скриню, а сам до Доці (Підпис); – Ой, сину, сину, *тотос* діти *осиротив*, – шептала баба (Лист); – А ти Бога бояв си, як-*ис ліз* у комору? (Злодій); – Хлоп як звір, *мали сте* труда доста, заки вліз си до хати (Злодій); – Тай навчила, тай *сте* по селі *перечули*, тай *сте* з діда *насміхалиси* (Підпис); – Кажи, чим *убив-ес?* (Суд).

У формах умовного способу вживається частка *бих* аористного походження: – Але кобих її лише уздрів, тай *бих перевалив* як суку! (З міста йдучи); – *Воліла бих* тьи на лаву лагодити (Виводили з села).

Аналітичні форми 3-ї особи однини і множини наказового способу творяться за допомогою частки *най*: – Діду Іване, а батюгов того борозного, *най біжжит*, коли овес поїдає (Камінний хрест); Вони вбили, *найже відпокутуют* (Суд).

Мовлення персонажів В. Стефаніка засвідчує значну кількість гуцульсько-покутських лексичних паралелей. Такими є назви одягу, зокрема *кінтар* “хутряна безрукавка”, *сардак* “верхній короткий рукавний чоловічий або жіночий одяг з грубого домотканого полотна”, *гачі* “верхні чоловічі штани з домотканого полотна або сукна”, *черес* “широкий пояс з кишеньками і пряжками”: Але вповідали люди, що на храму вона скинула *кінтар*, а сорочка кєрвавівська! (З міста йдучи); Лиш бих руки обрубав, тай *сардак* на себе тай на мелдунок (У корчмі); – Мой, старий, каже, але аби ти видів, який козак наш Тома, у сивій кучмі, у синих *гачах*... (Роса); ...Лиш, каже, раз або два рази в рік вперізував *черес*, клав у “зłodійку” петку тай гайда до коршми! (З міста йдучи). Це також лексеми на позначення їжі – *кулєша* “густа страва з кукурудзяної муки, варена на воді”, *бєвка* “юшка з муки і води”, *барабуля* “картопля”, *солонина* “сало”: Тай сирца я роздавала людем до *кулєшки* (Шкода); Коби якого борщику, або *бєвки*, або дідька рогатого, або шо... тицьне тобі *барабулю* (Осінь); Перед богачами все *солонина* та мнесо... (Суд). Серед лєксики, спільної для гуцульського й покутського говорів, виділяються окремі назви будівель, споруд господарського призначення, зокрема *колєшня* “стайня, сарай, хлів”, *кошниця* “виплетена з лози повітка біля хати для зберігання кукурудзи в качанах”, *куча* “приміщення для свиней”: Ого, вже за мінуту тай верещит, аж крізь вуха промикає си: паршьику, а тиж мой, шо корову із *колєшні* виводиш?! (З міста йдучи); Тай таким не спирався, бо не було куда, лиш відмотав воловід від ясел, тай заліз у *кошницю* (Басараби). До гуцульсько-покутських лексичних паралелей належить найменування деяких знарядь праці (*рускаль* “лопата”, *кєвєц* “молоток”), предметів хатньогосподарського призначення (*гредка*, *гредка* “жердина для одягу, прикріплена до стелі”, *верєня* “рядно”, *ковєрец* “невеликий килим, витканий з вовняних ниток”, *порція* “чарка”, *дзигарок*

“годинник”): Дєс я побіг за *рускалем*, дєс я спускаю ту воду в став... (З міста йдучи); А в голові як коли би цигани *кєвєцями* гатили (Майстер); – Як умру, то кожда собі забєрєте одну перєкладину з *гредок*, бо кожда однака, бо ви в мене однакі, мої діти (Давнина); Богатир був теменний, гроші сушив на *верєні* і пішя ніколи не ходив (Басараби); Дід тобі всі *ковєрці* під ноги підкине, а байструкови порубає все полотно найтонше на пєлінки (Сини); – То як вже віколїдуємо, а він пє *порцію* до нас тай слози обтирає (З міста йдучи); Плюну у жмені, сокиру в руки тай диви си, а будинок як *дзигарок* віріє на подвірю (Майстер).

Серед діалектних назв осіб, поширених в гуцульських і покутських говірках і вжитих у мовленні Стефанікових літературних героїв, виділяються назви осіб за професією, характером діяльності (*дохтір* “лікар”, *шандар* “полїцай”), за спорідненістю (*дєдья* “батько”, *вуйко* “дядько, брат матері”), за іншими ознаками (*газда* “господар”): Аби ї *дохторі* так по смерті пороли! (У корчмі); – Гєй, як вони всі покінчили школи – тоді наші діти, та як пристали до нас, як ми збили си до них до купи! Дє, моспанє, тут вже *шандарям* дати раду (Дід Гриць); Аді, чуєш, шо *дєдья* каже, абис баби слухав, абис не пустував (Лист); – Ба, *вуйко* Василь ідут до нас із Николов Симєновим, із тим, шо в школах він си вчєит (Лист); Був єм майстер, був єм *газда* – ціле село прикаже. Тєпєр я лайдак (Майстер).

Щє однією групою гуцульсько-покутських лексичних паралелей, засвідчених у мові новєл письменника, є назви частин тіла, таких, як *твар* “обличчя”, *чєколонки* “суглоби пальців”, *чупєр* “волосся”, *тамба* “пашєка”, *писок* “рот”: – Водила сухонькою рукою по *твари* (Катрусє); – Потім мене такий туск напав, шо-м *чєколонки* гриз і *чупєр* собі микав... (Камінний хрєст); Пий тай запри собі *тамбу*, бо в мене забава! (Палій); Ти не пхай си мєжи молодих, але бєри то, шо до твого *писка* (Озимина). Щє також назви грошових одиниць (*грєйцір*), транспортних засобів (*шіфа* “корабєль”, *колія* “поїзд”, *фіра* “підвода”): Та щє кїлькє я зашию, аби душу погодувати – нєма *грєйціря* на топєлицє (Засідання); – На чім поїдєш? – На такі *шіфі*, як хата, великі, таким морєм шїроким, шїроким, гєт, гєт...

(Мамин синок); – Дьидю, чуєте, то вже чьис виходити до *колії*, а ви розспівали си як за добро-миру (Камінний хрест); Зразу то ховали в такого газди, що він без мотилиці, але прийшли такі зрадники, то як напали пани на того газду, то вівезли відти шос сім *фір* найкращої одежини (У нас все свято).

Мовлення персонажів новел В. Стефаника засвідчує також спільні для гуцульського й покутського говорів слова, які репрезентують метрологічну й метеорологічну лексику, зокрема *морґ* “міра землі, що дорівнювала 0,56 га”, *корець* “центнер”, *плют* “негода”, *люфт* “повітря”: – А що, старий, де ваша Україна, а кілька *морґів* поля ти хотів від пана...? (Дід Гриць); <...> зберуться до старости, вернуть з паперем, но і дадуть пару волів, заладують тебе з родиною і їдъ в инше село годитися: кілька *корців* збіжа дістанеш, кілька дров, чи маєш псалтир читати в церкві чи цілу службу співати (У нас все свято); Іду я до него у таку *плют*: “Дай міні грейцір, най ноги вбую (Палій); – Осінь, осінь його доконала, сирий *люфт* і студінь (Похорон).

Засвідчені також гуцульсько-покутські лексичні паралелі й у ділянці абстрактної лексики – *речинець* “час, дата, термін”, *патороч* “клопіт, неприємність”, *путерія* “сила, міць”: – То вона, бачу, дала тот вексіль братови, а тепер приходит *речинець* платити тай дотискають (З міста йдучи); – Але ци сте чули, яку Тимофій має *патороч* із жінков? (З міста йдучи); Я не чекаю, аби воно убрало си в силу, аби *путерії* набрало, аби воно коло мене нажило си (Кленові листки).

Поряд із вказаними групами гуцульсько-покутських лексико-семантичних паралелей, якими характеризується мовлення персонажів новеліста, зафіксовані поодинокі репрезентанти багатьох інших семантичних груп, такі, як *бульбона* “пропасть, глибина в річці”, *грунт* “земля”, *деревице* “домовина”, *буката* “шматок, кусень, частина будь-чого”, *дучка* “діра, яма, заглибина”, *стуза* “попіл”, *кертция* “кріт”, *турма* “стадо, згря” і т. д.: – Гет люди падут у долину так, якби їх хто трутив у *бульбону* (З міста йдучи); – *Грунт* масш? – Є, пане, таже без *грунту* сегодни ніхто не даст (Підпис); ...Йдете ви, ідут діти за *деревицем*, ідут люди (Лист); Лишаю *бука-*

ту поля, на кого вже ви тепер скажете... (Дід Гриць); Рве тіло, кости розважає, аби собі до душі такі *дучки* поробити, аби її відти вибрати (Басараби); Дес як з мраки, як з мокрого попелу таскати свій розбитий масток та від *стузи* обтирати руки (Дід Гриць); Але ти мені скажи, відки ти гроші маєш на кучми та на сине сукно та на вогневі сорочки, бо ти така сліпа, як *кертция*... (Роса).

Гуцульсько-покутські діалектні лексичні паралелі, засвідчені в мовленні персонажів Стефаникових новел, не вичерпуються іменниками. Це також дієслова *рунтати* “торкати, зачіпати”, *пацити* “страждати, терпіти”, *напудити* “злякати”, *ландати* “вештатися, волочитися”, *банувати* “сумувати, тужити, шкодувати”, *белендіти* “базікати, говорити небелиці”, *хибувати* “не вистачати, бракувати” і т. д.: Воно правда, шо то вже здрихлавіли ті дошки, але як то з-під церкви *рунтати*? (Засідання); – Та як си просиш, то не буду, але тобі би ліпше, а мені однак *пацити*, ци за одну, ци за дві (Новина); Так ти її заповідай, та може *напудиш* (У корчмі); Дес воно *ландає*, дес воно нишпорит по дворі як курка (Мамин синок); Вона *банує* за синами, шо два пішли до наших охитників, а найменшого взяли москалі на Сибір! (Марія); Шос він міні там *белендів* тай каже, шо коби, каже у вашім селі менше люди тих казетів на пошті спроваджували (Засідання); Аді, які мені побожні, лиш фоста на заді *хибує*! (Побожна). Це і прикметники та прислівники *горівчиний* “напідпитку”, *файний* “гарний”, *красний* “гарний, приємний на вигляд”, *банно* “сумно”, *гезди* “тут”, *файно* “добре” та ін.: А дес по опівночи вертавси додому вже добре *горівчиний* (З міста йдучи); – Я тебе *файно* вімію, вічьишу, а завтра підеш зо мнов до церкви. Мама таку *файну* сорочечку і поясок даст. Всі будут дивити си тай мут казати: аді, який Андрійко *красний*! (Мамин синок); То і *банно*, а я туди з віскоком їду?! (Камінний хрест); Аді, отепер чую, як та скрипка плакала, таки *гезди* плаче... (Лист).

Таким чином, мова персонажів новел Василя Стефаника, яка характеризується стилізацією під покутські говірки, засвідчує чимало діалектних фонетичних, морфологічних і лексико-семантичних рис, спільних для покутського й гуцульського говорів. Це зумовлено

їх генетичною спільністю та сусідством, постійними контактами та взаємодією. Сам письменник майже все своє життя прожив у населених пунктах, де мешкали прототипи його літературних героїв, спілкувався з селянами, добре знав особливості місцевих говірок, в тому числі й тих, які межували з гуцульськими і зазнавали їх більшого впливу. Так, події новели “Новина” розгорталися в селі Трійця, яке зовсім недалеко від Гуцульщини. Письменник спочатку почув розповідь про подію від одного селянина¹, через два місяці відвідав Трійцю, якийсь час замешкав тут, зустрічався й розмовляв з дівчинкою, яка впросила батька, щоб її не топив², дізнався в деталях про трагедію. Як справедливо зауважив Іван Ковалик, “Стефаник не тільки “видів” перед собою людей, але й одночасно він чув голос їх розуму, серця й душі, бо вони до нього всі “кричали” своїм рідним образно говірковим словом”³. Цей “крик” місцевою говіркою западав глибоко у свідомість новеліста й пізніше виявляв себе у літературно й естетично опрацьованих ремінісценціях у новелах. Так, в одному з листів до О.Кобилянської письменник пише: “Отут, у Трійці, утопив мужик свою дівчинку у Пруті. Старша випросилася і він її пустив. “Як не хоч, то я не буду, але тобі би ліпше було, а мені однаково пацити, ци за одну ци за дві. Меш бідити, а потім станеш жидівськов мамков...”⁴. Пор. у новелі: “– Та як си просиш, то не буду, але тобі би ліпше, а мині однако пацити, ци за одну, ци за дві. Будеш бідити змалку, а потім підеш у мамки жидам тай знов меш бідити...”⁵. Таких прикладів, коли письменник у листах знайомить своїх кореспондентів із сюжетами май-

¹ Стефаник В. Листи // Стефаник В. Повне зібрання творів: У 3-х т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – Т. III – С. 150.

² Стефаник В. Листи. – С. 160.

³ Ковалик І. Наукові основи побудови Словника мови художніх творів Василя Стефаника // Ковалик І. І., Ощипко І. Й. Художнє слово Василя Стефаника: Матеріали до словопоказчика до новел В. Стефаника. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1972. – С. 99.

⁴ Стефаник В. Листи. – С. 160.

⁵ Стефаник В. Твори. З дереворитами В. Касіяна і М. Бутовича. – Львів, 1933. – С. 75.

бутніх художніх творів, чимало, і в усіх них звучить місцева говірка, більше чи менше зближена з гуцульськими говірками. Звичайно, в мовленні персонажів новел засвідчено багато інших діалектних рис, які не характерні для гуцульських говірок. Встановлені діалектні фонетичні, морфологічні, лексико-семантичні риси, спільні для покуцького й гуцульського говорів, є переконливим підтвердженням і унаочненням їх близькості та взаємодії.

Передрук: Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія (Мовознавство). – Вип. XIX–XX. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – С. 21–26.

НАЙМЕНУВАННЯ ГОЛОВНИХ УБОРІВ НА ПРИКАРПАТТІ

Слово з погляду його функцій є результатом номінативної діяльності мови. Саме так трактували слово “пражці”, вважаючи, що одним із головних напрямів лінгвістичних досліджень є “вивчення засобів і способів називання окремих елементів дійсності”¹. Важливість і необхідність таких досліджень визначається тією обставиною, що мова завдяки комунікативній діяльності членує дійсність на елементи, які виділяються лінгвістично, при цьому кожна мова має свою особливу систему номінації. “Кожна мова має свою власну класифікацію способів номінації і створює свій особливий словник. Ця класифікація визначається, зокрема, системою категорій слів, точність, об’єкт і внутрішня структура якої повинні вивчатися для кожної мови окремо”².

¹ Матезиус В. О системном грамматическом анализе // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С. 228.

² Тезисы Пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С. 22.

Актуальність дослідження способів і засобів найменування, технічних можливостей мови у різних сферах номінації нині підсилюється ще й, сказати б, “дрейфом” сучасної науки про мову в річище антропоцентричної лінгвістики, яка ставить за мету вивчення мови в тісному зв’язку з людиною, її свідомістю, світосприйняттям, ментальністю. Мовознавство все більше цікавиться найрізноманітнішими аспектами мовної діяльності з урахуванням людського чинника. Так, проблема мовної картини світу, яка трактується “як проблема внеску мови і мовних категорій в опрацювання й створення глобальних принципів сприймання й членування світу, як проблема впливу мови уже не на способи опису світу і відображення наших знань у мові, а на способи здобуття знання в процесах категоризації або конкретизації дійсності”¹, якнайтісніше пов’язана з вивченням техніки, способів і засобів номінації. Вивчення спільного й індивідуально-мовного в ділянці номінації важливе ще й з огляду на можливість з’ясування з його допомогою етнокультурних компонентів мовної діяльності, особливо якщо предметом аналізу способів найменування предметів, речей, явищ є культуросна сфера, наприклад, фольклор. З цього погляду на особливу увагу заслуговує і побутова лексика національної мови в її ареальних виявах. У цій статті ставиться за мету охарактеризувати способи найменувань головних уборів на Прикарпатті. Незважаючи на відносно невеликий обсяг цієї лексики, вона засвідчує різноманітність і багатство способів і засобів номінації.

Загалом в ономаціології виділяють такі основні способи номінації:

- 1) афіксальне словотворення;
- 2) словоскладання і основоскладання;
- 3) складені найменування;
- 4) семантичні переноси;
- 5) запозичення з інших мов².

¹ Роль человеческого фактора в языке. – М.: Наука, 1988. – С. 170.

² Ними, звичайно, не вичерпується багатство українського іменування, повнішу характеристику їх див.: Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 38–387; Вовк О. Типи і засоби номінації в українській мові // Другий Міжнародний конгрес україністів. – Львів, 1993. – С. 115–121.

У сфері найменувань головних уборів Прикарпаття домінує афіксальна деривація. Більшість таких номінацій є похідними суфіксальними дериватами з прозорою словотвірною мотивацією. Для теорії номінації особливе значення має вивчення якраз похідних слів, бо, як справедливо відзначають дослідники, “саме у відношенні до похідної одиниці як одиниці з розчленованою структурою ми можемо з певністю говорити про те, яка ознака предмета була сприйнята як найбільш типова і така, що впадає в вічі, і яка ознака змогла стати в кінцевому результаті “представником” всього класу предметів у цілому”¹.

З цього погляду на основі аналізу характеру словотвірної мотивації похідних афіксальних дериватів на позначення головних уборів на Прикарпатті виявлені групи номінацій за такими ознаками:

1. Назви головних уборів за матеріалом, з якого вони виготовлені: *сатинівка* ← *сатин*, *бархатка* ← *бархат*, *коцяна* ← *коц*, *веретянка* ← *верета*, *шалівка* ← *шалін*, *вовнянка* ← *вовна*, *солом’яник* ← *солома*.

2. Назви головних уборів за характером їх одягання: *завій* ← *завивати*, *завиванка* ← *завивати*.

3. Назви головних уборів за їх територіальними ознаками: *кримка* ← *Крим*, *сibirка* ← *Сибір*, *кубанка* ← *Кубань*.

4. Назви головних уборів за їх етнографічними ознаками: *басарабка* ← *басараби*, *циганка* ← *цигани*, *мазурка* ← *мазури*, *мадярка* ← *мадяри*.

5. Назви головних уборів за способом їх виготовленням: *битка* ← *бити*, *піханка* ← *піхати*.

6. Назви головних уборів за формою або розміром: *косинка* ← *коса*, *метрівка* ← *метрова*.

7. Назви за якимись характерними ознаками: *крисаня* ← *криси*, *дубельтівка* ← *дубельтова*.

8. Назви за частинами тіла: *вушанка* ← *вуха*.

Словотвірні афіксальні номінації головних уборів на Прикарпатті утворені за різними дериваційними моделями. Основу їх словотво-

¹ Языковая номинация: Общие вопросы. – М.: Наука, 1985. – С. 70.

ру становить модель відсубстантивних дериватів із суфіксом *-к(а)*: *бархатка, кримка, циганка, кубанка* та ін. До цієї ж групи слід віднести й ті похідні, які постали внаслідок універбації відповідних прикметнико-іменникових аналітичних номінацій: *дубельтівка, вовнянка, метрівка, крижівка, сатинівка, газівка, веретянка, коцянка, шалінівка* та ін. У назвах за ознакою способу одягання головних уборів твірними є не іменні, а дієприкметникові основи: *битка, завиванка, піханка, зодеганка*.

Іншомодельні афіксальні номінації головних уборів на Прикарпатті представлені відіменниковими утвореннями з суфіксами *-ан(я)*, *-ян(а)*, *-ак* (*крисаня, коцяна, кресак*), віддієслівним нульсуфіксальним дериватом *завій*, відприкметниковим дериватом із суфіксом *-ник* (*солом'яник*).

Як складені найменування серед назв головних уборів на Прикарпатті поширені словосполучення іменника *хустка* з означуваним прикметником. За характером фіксованої в них ознаки, за якою здійснюється найменування, вони близькі до словотвірних суфіксальних дериватів, правда, якщо в словосполученнях компоненти ономазіологічної структури репрезентовані аналітично (ономазіологічну базу становить іменник *хустка*, роль ономазіологічної ознаки виконує прикметник), то в суфіксальних дериватах ономазіологічна база фіксується дериваційним формантом, а ономазіологічна ознака – твірною основою в межах синтетичної номінації. Близькість техніки номінації головних уборів словотвірними й синтаксичними структурами спричинила появу рядів паралельних аналітичних і синтетичних назв: *дубельтова хустка* і *дубельтівка, вовняна хустка* і *вовнянка, метрова хустка* і *метрівка, крижева хустка* і *крижівка, сатинова хустка* і *сатинівка, коцяна хустка* і *коцянка, газова хустка* і *газівка, веретяна хустка* і *веретянка, баршанова хустка* і *баршівка, шалінова хустка* і *шалінівка* тощо.

Поява синтетичних суфіксальних номінацій паралельно до аналітичних пов'язана з тим, що “в лексиці кожної мови протікають процеси, зумовлені необхідністю усунути внутрішню суперечність між розчленованістю форми... і єдністю, монолітністю позначуваного

предмета думки”¹. Ці процеси виявляються в явищах семантичної конденсації, що є наслідком згущення семантичного змісту неоднорозрядного найменування в одному слові. “У суфіксальному утворенні семантична конденсація призводить до втрати одного із значущих елементів і заміни його суфіксом”². У аналізованих назвах головних уборів Прикарпаття втрачається означуваний іменник *хустка*, його заступає суфікс *-к(а)*. Ще одним різновидом семантичної конденсації у назвах головних уборів Прикарпаття виступає еліптичний пропуск того ж означуваного іменника *хустка* і субстантивізація ад'єктивного компонента: *бита, вовняна, крижева, газова, коцова, дубельтова, піхана, сатинова, шалінова, шальова*. Вони співфункціонують із відзначеними аналітичними й суфіксальними синтетичними номінаціями.

Низка назв головних уборів Прикарпаття є запозиченнями з інших мов. Так, *берет* запозичене з французької мови, пор. фр. *beret* “баскська шапка”, очевидно, через посередництво західнослов'янських мов – чеської, польської, словацької. Не виключено, що “донором” могла стати й італійська мова, пор. італ. *beretta* – “ковпак” (ЕСУМ, I, 174). Номінація *брыль* у говірки Прикарпаття, як і в українську мову, прийшла з польської мови, пор. пол. *bryl*, яке своєю чергою виводиться від італійського *ombrello* “парасоль; капелюх”, що походить від латинського *umbrella*, пов'язаного з *umbra* “тінь” (ЕСУМ, I, 257). Прикарпатську назву високої смушкової шапки *йолóm* пов'язують із тюркським *jaŋ murluk* “плащ від дощу” (ЕСУМ, II, 327), що, однак, малоімовірно. Значно більше підстав пов'язувати це тюркське слово з іншою назвою головного убору, поширеного на Прикарпатті, – *ярмулка* (КЭСРЯ, 139). Номінація *картуз* прийшла до нас із французької мови, пор. фр. *cartouche* “скручена паперова обгортка” (ЕСУМ, II, 397), або з голландської мови через російську і, можливо, середньоніжньонімецьку мови (ЭСРЯ, 80). *Капуза* запозичене з італійської мови через польське й німецьке по-

¹ Исаченко А. В. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских языков // Slavia. – Roč. XXVII, 1958. – S. 339.

² Исаченко А. В. Там само. – S. 341.

середництво (ЕСУМ, II, 378). Слово *кашкет* запозичене з польської мови, пор. пол. *kaszkiet*, що, своєю чергою, є запозиченням із французької мови, пор. фр. *casquette* (ЕСУМ, II, 411). З польської мови походить і *капелюх*, пор. пол. *kapeluch*, утворене за допомогою поширеного в польській народно-розмовній мові дериваційного форманта *-uch* від пізньолатинського (народнолатинського) твірного *sappa* (ЕСУМ, II, 370; див. також SEJP, 217). *Кучма* запозичене з угорської, пор. угор. *kucsma* “бараняча шапка” (ЕСУМ, III, 168–169). Номінація *шапка* є давнім запозиченням, можливо, через німецьке посередництво, із старофранцузької мови, в якій *chape* “шапка” виводиться з латинського *sappa* “головний убір” (КЭСРЯ, 500). *Шаль* – запозичення з польської мови, в якій *szal* передає французьке *châle*, що походить із перського *šâl* (КЭСРЯ, 499). З новітніх запозичень назв головних уборів відзначене *блейзер*, що походить із англійської, пор. англ. *blazer* “яскрава спортивна куртка” (АУС, I, 129), синонімічне до нього найменування *бейсболка* постало вже на українському ґрунті шляхом суфіксації запозиченого з англійської мови твірного слова *бейсбол*, пор. англ. *base-ball* “бейсбол” (АУС, I, 105).

Семантичний спосіб номінацій головних уборів на Прикарпатті малопродуктивний. Наслідком семантичних переносів у сфері цієї побутової лексики є найменування жіночої хустки *клин* та жіночої, здебільшого зимової, хуτροвої шапки *таблетка*.

Таким чином, номінації головних уборів Прикарпаття засвідчують різноманітність способів і засобів найменування, при цьому основним із них є афіксальне словотворення на базі наявних в українській мові словотвірних ресурсів. Досить поширені також і складені найменування. Частина назв головних уборів Прикарпаття запозичені з французької, італійської, а також голландської, угорської, англійської мов. Мовою-посередником при запозиченнях зазвичай була польська мова. Інші способи номінації в ділянці лексики на позначення головних уборів малопродуктивні, як, скажімо, семантичні переноси, або ж зовсім непродуктивні, як слово- й основоскладання.

Абсолютна більшість прикарпатських номінацій головних уборів

є загальнонаціональними, хоча трапляються й вузькорегіональні, пор.: *крисаня*, *кресак*, *коцянка* тощо.

М. Докуліл вказував: “Прямі “мовні кореляти” понять і мислення необхідно шукати... не у сфері мовної системи, а в сфері мовного вираження, мовних маніфестацій. Пряме “мовне” вираження поняття – це не слово, а номінація (найменування)”¹. З огляду на це особливої ваги набуває всебічне комплексне вивчення номінативної (репрезентативної) функції мови в різних ділянках лексики, оскільки воно дасть змогу через пізнання закономірностей номінації глибше збагнути роль людського чинника в мові і з’ясувати функціональну взаємодію усіх сегментів системи й структури мови². Вивчення того, яким способом і за допомогою яких засобів позначається в мові все розмаїття фактів навколишньої дійсності, відображене у свідомості носіїв мови, в таких дослідженнях посідає визначальне місце.

Умовні скорочення

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. I; 1985. – Т. II; 1989. – Т. III.

КЭСРЯ – Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М.: Просвещение, 1971.

ЭСРЯ – Этимологический словарь русского языка / Под рук. и ред. Н. М. Шанского. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – Т. II. – Выпуск 8. – К.

АУС – Англо-український словник: У 2 т. – К.: Освіта, 1996. – Т. I.

SEJP – Brückner Aleksander. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1974.

Першодрук: Етнос і культура. – 2003. – № 1. – С. 79–82.

¹ Лингвистический словарь Пражской школы. – М.: Наука, 1964. – С. 203.

² Языковая номинация: Общие вопросы. – М., 1985. – С. 13.

НАУКОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ СЛОВНИКА ГУЦУЛЬСЬКИХ ЛЕКСИЧНИХ ДІАЛЕКТИЗМІВ

Попри те, що в українському мовознавстві маємо низку діалектних словників, передовсім регіональних, назріла необхідність у створенні словника діалектизмів української мови, який відрізнятиметься від діалектного словника української мови за метою й завданнями, за джерельною базою, за характером і структурою словникових статей тощо. Мета Словника діалектизмів української мови – зафіксувати розмаїття різнорівневих мовних одиниць, поширених у говорах української літературної мови, які не входять у систему літературної мови, однак використовуються у мові художньої літератури з відповідною стилістичною настановою: для передачі місцевого колориту, для точного відображення реалій, для мовної характеристики персонажів тощо. Залежно від того, які особливості діалекту відображені в діалектному слові, виділяють акцентуаційні, фонетичні, словотвірні, лексичні, семантичні, фразеологічні, граматичні діалектизми. Проте деякі мовознавці лексичними діалектизмами вважають не тільки власне лексико-семантичні, а й фонетичні, словотвірні, граматичні на тій підставі, що “відношення “сублексемних” елементів діалектних слів і слів літературної мови будь-якого мовного рівня, тобто діалектні диференціальні ознаки, набувають лексичної семантики, лексикалізуються, вони характеризують факт лексичного рівня, а не фонологічного чи якого-небудь іншого”¹. Однак таке широке потрактування лексичних діалектизмів не дає нічого конструктивного для теорії й практики дослідження діалектизмів, просто розмежування різнорівневих діалектизмів переноситься у площину розмежування диференціальних різнорівневих ознак у межах діалектних лексем у широкому розумінні значення цього слова. Словник дасть відповідь на ряд актуальних для сучасного

¹ Оссовецкий И. А. Диалектная лексика в произведениях советской художественной литературы 50-х– 60-х годов // Вопросы языка современной русской литературы. – М.: Наука, 1971. – С. 304.

мовознавства питань, зокрема, буде встановлено, які різнорівневі діалектні риси яких говорів і в якому обсязі знайшли відображення в мові української художньої літератури, які мовні одиниці, територіально обмежені у функціонуванні, адаптовані українською літературною мовою. Лексикографічна характеристика діалектизмів у Словнику повинна також містити їх екземпліфікацію та вказівку на функціонально-стилістичне навантаження.

Створенню такого словника повинна передувати копітка праця щодо укладання низки часткових словників, які зафіксують різнорівневі діалектизми, вжиті в мові української художньої літератури.

В Інституті українознавства при Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника розпочинається робота над створенням словника “Гуцульська лексика у мові української літератури”. Перший етап роботи над його створенням передбачає формування реєстру художніх творів, у яких ужиті гуцульські лексичні діалектизми, та укладання картотеки. До реєстру ввійшли твори українських письменників ХІХ – поч. ХХІ ст., у мові яких більшою чи меншою мірою використана лексика гуцульського діалекту, починаючи від Ю. Федьковича і закінчуючи сучасними.

Перелік творів кожного письменника, які ввійшли до реєстру, індивідуалізований, оскільки твори одних письменників усі потрапили в реєстр (Марко Черемшина), а інших – лише окремі (Іван Франко, Михайло Коцюбинський). Контroversивним залишається питання щодо тих творів, мова яких не лише в мові персонажів, а й у авторській мові зорієнтована на діалект, наприклад П. Шеке-рика-Доніківа, О. Манчука. На нашу думку, те, що “у таких текстах відсутня диференціація одиниць на діалектні та нормативні для літературної мови, тому говіркові риси не належать до діалектизмів”¹ не зовсім переконливо. Річ у тім, що навіть у таких текстах диференціація одиниць на діалектні та літературні очевидна, зокрема в частині мовних одиниць, спільній для діалекту й літературної мови,

¹ Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 146.

яка завжди переважає діалектні риси, на противагу позанормативним, територіально обмеженим. Тому і в таких художніх творах діалектні риси можна вважати діалектизмами. Правда, їх функціонально-стильове навантаження в художньому тексті має певні особливості, проте це не є підставою виключати такі художні твори з джерельної бази Словника.

Карткування матеріалу передбачає фіксацію лексичного діалектизму, сегмент контексту, який ілюструє його значення і можливі граматико-стилістичні параметри, а також його паспортизацію. Упорядкована картотека зафіксує той сегмент гуцульського лексикону, який використаний в українській художній літературі XIX – поч. XXI ст. Вона послужить базою для укладання Словника. Специфічною проблемою Словника є також гуцульська ономастична лексика, зафіксована у художній літературі. З огляду на специфіку Словника, до його реєстру повноправними окремими словниковими статтями увійдуть також назви гір, річок, потоків, урочищ, полонин, імен, прізвищ, прізвицьк, сіл, присілків, міст і містечок Гуцульщини.

За відсутності повного словника гуцульських говірок актуальною проблемою залишається ідентифікація гуцульських лексичних діалектизмів.

Завдання Словника полягає в тому, щоб максимально повно подати слова, поширені в гуцульських говірках і які відсутні в українській літературній мові, але використовуються у художній літературі. Серед них є слова, що поширені не лише в гуцульських, а й у суміжних говірках південно-західного наріччя. Деякі з таких слів подаються у сучасних тлумачних, орфографічних, орфоепічних словниках з позначкою діалектне слово, західноукраїнське слово, пор. *ватра, кашниця, звір, плай, дараба, острєва, любва, любаска, варцаба, маржина* і т. д. Вони також увійдуть до Словника.

За своїм спрямуванням Словник гуцульських лексичних діалектизмів задуманий як словник тлумачного типу. Словникові статті будуть розміщені за алфавітом. Структура словникової статті передбачає такі складники.

1. Реєстрове слово в початковій формі.
2. Тлумачення значення слова.
3. Ілюстрація вживання слова.
4. Документація ілюстрованого слова.

Кожна стаття подає одне слово. Якщо до нього є фонетичні варіанти, вони теж подаються в цій же статті. Словотвірні синоніми, тобто слова зі спільною твірною основою, але різнозвучними однофункціональними формантами, подаються окремою статтею.

Фраземи подаються у словниковій статті діалектного слова фраземи після знака $\diamond$, наприклад: *звадка* $\diamond$ *ставати до звадки* – сваритися.

Семантична характеристика реєстрового слова подається як тлумачення його лексичного значення у контексті відповідного художнього твору. При цьому враховуються тлумачення значення слів, які іноді подають самі автори. Це можуть бути пояснення значень окремих слів, наприклад, публікуючи твори на гуцульську тематику, зокрема “Гуцульський король”, “Як Юра Шикманюк брів Черемош”, оповідання “Терен у нозі” І. Франко у примітках або в інший спосіб подавав значення гуцульських слів, часом їх етимологію, наприклад: *дараба* “сплав, збитий із дерев’яних кругляків. Звичайно дараба складається з двох, трьох або чотирьох таких сплавів, із яких кожний зветься табла (з лат. *tabula*)”; *бутин* “де рубають дрова в лісі зимою – при рубці дров”; *бер* “бером називається в Гуцульщині велика з поруччям кладка, по якій можуть переходити не лише люди, а й коні”; *ровта* “мабуть, з німецького *die Rotten* – купа народу, що йде в погоню за злочинцями”; *іришений* “хрещений; сей епітет надають гуцули залюбки не лише людям, але також своїм коням та воді”; *головатиця* “найбільша та найцінніша риба, що водиться в Черемоші. Вона належить до породи лососів (*Salmo Hucho*) доходить звиш 1 метра довжини і визначається тим, що з усіх галицьких рік живе лише в Черемоші. Крім Черемошу, вона живе ще в гірських ріках Штирії, Тіролю та Хорватії, що з Альп ідуть до Дунаю”; *штрикати* “в гуцульським говорі – скакати”; *дзьобня* “гу-

цульська перетикана торба” та ін.¹ Окремі з письменників уклали до своїх творів словнички діалектних слів із їх тлумаченням, які теж будуть враховані при тлумаченні значення реєстрового слова. Так, М. Коцюбинський, готуючись до праці над повістю “Тіні забутих предків”, уклав спеціальний словничок гуцульських слів і зворотів, до якого увійшли такі: *гайно* “леговище ведмедя”, *гляба* “не мож, годі”, *головиця* “теплиця, нора”, *готур* “дикий півень”, *гузар* “грубий кінець дерева”, *гук* “водопад”, *грегіт* “місце, де дрібне каміння”, *дзер* “сироватка”, *дробйита* “вівці”, *жереп* “карловата сосна”, *застайка*, *завтра* “де ночують пастухи”, *згарда* “намісто з срібних монет”, *котюга* “пес”, *курбало* “глибше місце у ріці”, *пазити* “пилнувати”, *сокотитися* “стерегтися”, *стариня* “родичі, батьки”, *чъигір* “молодий ліс”, *шкан’є* “кінь” та ін.² Більшість із цих слів письменник використав у тексті повісті. Семантична характеристика їх у Словнику буде ґрунтуватися на авторських тлумаченнях.

До багатьох художніх творів видавці чи редактори подавали словники малозрозумілих слів, до яких потрапляли й діалектизми. Якість таких словничків неоднакова, тому використання їх у тлумаченні значень діалектних слів має бути вибірковим.

Ще одним джерелом з’ясування семантики гуцульських діалектизмів і їх тлумачення стануть опубліковані словники гуцульських говірок, а також суміжних з ними бойківських, буковинських, покутських для слів, ареали яких не обмежуються Гуцульщиною. Однак тут треба мати на увазі, що семантична характеристика слова в гуцульських говірках може бути дещо, а інколи й повністю, відмінною від такої ж характеристики в суміжних говірках. Для прикладу, типово гуцульське слово *кашиця* в гуцульських говірках має значення “дамба з колод; плетене укріплення берега і каміння на

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 21 – С. 375–472.

² Коцюбинський М. Твори: В семи томах. – К.: Наук. думка, 1974. – Т. 3. – С. 345–348.

річці”, а у сусідніх бойківських говірках вживається на позначення не тільки загати з дерева або каменю, що захищає берег гірської річки від розмивання, а й канава, рову, рівчака.

Для багатьох реєстрових слів його контекст недостатній для з’ясування семантики. Певного уточнення, деталізації вимагають і значення слів, зафіксованих у згаданих словниках. Тому обов’язковою передумовою укладання словника буде з’ясування лексичних значень слів, заданих попереднім списком із реєстрових слів, у гуцульських говірках населених пунктів, в яких розгортаються події художнього твору та сіл, у яких народились і проживали автори творів родом із Гуцульщини, таких, наприклад, як Криворівня, Верховина (Жаб’є) з присілками, Кобаки, Путила тощо.

Основними способами лексико-семантичної характеристики реєстрового слова є його описове тлумачення (для непротиставних діалектизмів) і подача літературного відповідника до діалектного слова, якщо він точно або дуже близько передає значення відповідної гуцульської лексеми, наприклад, *боришка* “картопля”, *штрикнути* “скочити”, *гляба* “годі” тощо.

Тлумачна частина онімної лексики має свою специфіку. До більшості антропонімів буде застосована стандартна формула “персонаж художнього твору...”, для топонімів – формула, у якій буде відображено різновид географічного об’єкта і його локалізацію.

Кожне тлумачення значення слова супроводжується відповідним ілюстративним матеріалом. Ним є певний контекст реєстрового слова, який засвідчує його вживання в мові художнього твору і допомагає розкрити семантику діалектизму. Зазвичай для ілюстрації значення реєстрового слова достатнім є окреме речення, в якому вжито гуцульське слово. І тільки в окремих випадках для ілюстрації певної лексичної одиниці необхідно навести ширший контекст.

Ілюстративна частина словникової статті повинна водночас містити інформацію про частоту й особливості використання реєстрового діалектизму в художній літературі, тому в ній будуть подані вибрані приклади контекстів усіх авторів, які у своїй творчості вживали цей діалектизм. Така екземпліфікація дає змогу визначити по-

пит української художньої літератури на ті чи інші діалектні слова.

Документація діалектизму здійснюватиметься шляхом вказівки на художній твір, у якому його засвідчено, та автора твору.

Отже, пропонований Словник зафіксує ті слова, які обмежені у функціонуванні гуцульським або і суміжним із ним ареалом, але які стали надбанням мови української художньої літератури. У тексті художнього твору вони виконують специфічні функції відтворення гуцульського колориту, індивідуалізації мовлення персонажів, більш точного відображення реалій тощо. Значення такого Словника полягає передусім у тому, що він дасть змогу встановити сегмент гуцульського лексику, абсорбованого мовою белетристики, та на якісно вищому рівні виявляти закономірності взаємодії літературної мови й гуцульських говірок у ділянці лексики. Словник матиме і практичне значення: він стане у нагоді кожному читачеві творів на гуцульську тематику. Нарешті, його з успіхом можна буде використати при укладанні повного гуцульського діалектного словника, і не тільки в окресленні в ньому діалектних слів, вжитих у художній літературі, розкритті їх значень та наведенні відповідного ілюстративного матеріалу, а й у розширенні його реєстру.

Першодрук: Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Федора Трохимовича Жилка. – К.: Видавничий Дім Бураго, 2008. – С. 71–76.

УКРАЇНСЬКА МОВА І СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО

УКРАЇНСЬКА МОВА: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

Завоювання Україною незалежності принесло сподівання на кардинальну зміну національно-мовної ситуації в державі, на створення сприятливих умов розвитку й функціонування української мови в Українській державі після тривалого часу політики лінгвоциду щодо неї. Це закономірно, бо серцевиною боротьби спочатку за суверенітет, а згодом і цілковиту незалежність нашої держави стали змагання за права рідної мови, за відродження національної культури. Досить сказати, що попередниками сучасних політичних рухів і партій, які поставили за мету державну самостійність України, стали товариства української мови.

Перші кроки на ниві національно-культурного відродження на поч. 90-х років були результативними й обнадійливими. Внаслідок цілеспрямованої політики державних інституцій і громадських організацій вдалося розширити суспільні функції української мови. Чимало зросійщених українців у виробничій сфері й побутовому спілкуванні почали вживати рідної мови. Українську мову опановують і корінні росіяни та представники інших національних меншин, що живуть в Україні. Для цього по всій країні при товариствах української мови, у виробничих підрозділах, в армії, міліції, службі безпеки, в освітніх установах відкриваються курси вивчення української мови. Міністерство освіти України розробило і розпочало здійснювати систему заходів щодо запровадження української мови в освітні установи, внаслідок чого мовою навчання у великій частині перед тим примусово зросійщених навчальних закладів стала українська мова.

У цей час в Україні відсоток дітей у школах із українською мовою навчання невідомо зростає: у 1991 р. – 50,8%, у 1992 р. – 58,6%, у 1993 р. – 63,2%, у 1994 р. – 65%. На 1994 р. у всіх західних

і центральних областях (крім Закарпатської), в тому числі у Києві, 90% або більше дітей навчалися у школах з українською мовою навчання, на Закарпатті, у Чернігівській, Сумській та Дніпропетровській областях таких було 75–90%, у південних областях і Харківській – 30–75%. Навіть на Донеччині відсоток дітей з українською мовою навчання за чотири роки зріс з 4,7% до 9%, на Луганщині – з 5,8% до 13,0%, а в Криму – з 0,1% до 0,3%¹.

У вищій школі на українську мову викладання переводяться не тільки гуманітарні і суспільні дисципліни, а й технічні. Діловодство в державних установах переводиться на українську мову, вона запроваджується у війську.

Перші плоди справедливої боротьби українців за права рідної мови, за розширення її соціальних функцій і утвердження у статусі державної з усіма наслідками, що випливають з цього, з самого початку викликали шалений опір політичних сил антиукраїнської, антидержавницької орієнтації. Мовна політика стала предметом гострої політичної й ідеологічної боротьби, розмінною картою в передвиборчих баталіях. Навіть в оточенні Президента починає мусуватися думка, що в Україні “національна ідея не спрацювала”. Саме прихильники такої думки завбачливо-підступно просунули в інавгураційну промову нинішнього Президента тезу про офіційний статус російської мови в Україні, яка зіграла фатальну роль для динаміки національно-мовного відродження.

Для всіх очевидним є те, що в нинішній мовній ситуації в Україні, яка склалась внаслідок кількавікового свідомого нищення української мови, цілеспрямованого витіснення її із усіх сфер суспільного буття нації на задвірки, надання статусу офіційної російській мові рівнозначне повільному відмиранню рідної мови українців, останній і незворотній зміні їх мовної орієнтації.

Отримавши такий козир з уст глави держави, антиукраїнські, антидержавницькі сили з середини 90-х рр. з новою силою почали

¹ Воловина О. Українська мова в Україні: матірня мова за національністю і мовою навчання // Про український правопис і проблеми мови: Збірник доповідей мовної секції 16-ої Річної Коференції Української Проблематики. Урбана-Шампейн, Ілл., 20–25 червня 1997 р. – Нью-Йорк. – Львів, 1997. – С. 233.

нищити молоді пагінці національно-культурного відродження, зокрема в ділянці мовної політики і практики. Наслідком цього стало відчутне сповільнення динаміки позитивних зрушень у розвитку й функціонуванні української мови. Як уже відзначалось, у 1994 р. відсоток дітей у школах із українською мовою навчання досяг цифри 65, з них майже 15 відсотків – це приріст за останні чотири роки. У 1998 р. в Україні по-українськи навчалось 67,7 відсотка першокласників. Різниця в темпах очевидна.

Протягом останніх років більш ніж наполовину скорочується кількість годин на вивчення у вищій школі пріоритетних українознавчих дисциплін. Голова Всеукраїнського педагогічного товариства ім. Гр. Ващенко подає такі тривожні статистичні дані: “Згідно з приписами Міносвіти, на перше вересня 1993 р. історія України читалася в обсязі 120 годин плюс 60 годин на спецкурси; в такому ж обсязі – українська та зарубіжна культура; 72 години плюс 36 на спецкурси було відведено на ділову українську мову. Разом це складало 468 годин. Перше урізання цієї кількості годин зафіксоване у 1995 р., однак воно було ще малопомітним: всього стало 432 години, або 92 відсотка від рівня 1993 р. Зате ось у що трансформувався цей блок у році 1997-му: час на спецкурси пощез зовсім, вивчення історії України скоротилося до 72 годин, української і зарубіжної культури – також до 72-х, ділової української мови – до 36-ти ... Разом – 180 годин. Порівняно з тим, що було у типовому плані Міносвіти в 1993 р., – це лише 38,5 відсотка...”¹.

Критична ситуація складається у сфері маскультури, субстратом якої в сучасній Україні значною мірою залишається російська мова. За офіційними даними Міністерства інформації, загальний тираж українськомовних газет в Україні становить лише 4%. Тільки одна з десяти телестудій в Україні веде передачі державною мовою. У Києві з’являються все нові й нові газети і серед них – жодної української². Як справедливо відзначає Л. Масенко, „російсько-

¹ Погрібний А. Мимовільна стурбованість чи позиція? // Літературна Україна від 15 січня 1998 р.

² Див.: Гнаткевич Ю. Двомовність – проблема державності: бути чи не бути Україні // “Галичина” від 22 грудня 1998 р.

мовна преса та інші засоби масової інформації, що претендують на утвердження російської культури в статусі рідної не тільки для росіян, але й для русифікованих українців, намагаються унеможливити будь-які спроби розширити вплив української мови і культури¹.

Іронічно-глумливі заголовки статей в російськомовних газетах на кшталт „Пушкин в украинском переводе – необходимость или каприз?“ (так і напрошується аналогія до сумносомнозвісного: “Вы это всерьез или по-украински?”), які за інерцією продовжують ділити культуру на російськомовну, першосортну, високу, зрозумілу й доступну всім і провінційну, загумінкову, „примхливу“, україномовну, – далеко не рідкість.

Останнім часом активізувались антиукраїнські, шовіністичні сили в Україні, які відверто виявляють неповагу до української мови, культури, їх неприйняття. Найсвіжіший приклад – ганебний інцидент, що стався цього року 22 травня в Київському палаці „Славутич“, коли делегати першого з’їзду росіян України, організованого Товариством „Русь“, вигукуючи образливі слова на адресу української мови і держави, не дали змоги віце-прем’єр-міністрові України Валерію Смолію оголосити привітання до з’їзду від Президента України державною мовою.

Ці факти, як і безліч інших, як от: мовний режим Верховної Ради України, міністерств, відомств – та урядових установ, вилучення з закону про вибори народних депутатів пункту про обов’язкове володіння кандидатом у депутати державною мовою, видавнича діяльність, „тихий“ саботаж чиновництвом програм, спрямованих на захист державної мови, подвійні стандарти в мовній політиці посадових осіб, мова реклами, товарних знаків і супровідних матеріалів і т. д. – відбивають справжню ситуацію, в якій перебуває зараз українська мова в Україні. Нова хвиля зросійщення не менш небез-

¹ Масенко Л. Мовна ситуація в Україні сьогодні // Про український правопис і проблеми мови: Збірник доповідей мовної секції 16-ої Річної Конференції Української Проблематики. Урбана–Шампейн, Ілл., 20–25 червня 1997 р. – Нью-Йорк – Львів, 1997. – С. 33.

печна, ніж попередня. Ситуація ускладнюється ще й тим, що в умовах бездержавності боротьба за права рідної мови – це оборона власної національної ідентичності, своєї самобутності й права на власну долю, в т. ч. й державну, тому мовна проблема постійно перебуває в центрі політичної боротьби.

У державотворчих процесах сучасної України за безліччю надзвичайно складних проблем, найперше економічного характеру, існує небезпека відсунення питання про утвердження статусу української мови як державної, незважаючи на його гостроту, на задній план. Це глибоко помилкова позиція тих, які не до кінця усвідомлюють роль рідної мови як чинника національної самоідентифікації, консолідації та державотворення.

Причин такого стану української мови в сучасній Україні чимало: це і наслідки кількавікової політики денационалізації українства, вислідом чого для багатьох стала втрата або притлумлення почуття національної самосвідомості, і послідовне фізичне нищення найбільш національно свідомої інтелектуальної еліти в суспільстві, і формування психологічного стереотипу „меншовартості“, „другосортності“ української мови й загалом культури в порівнянні з російською, і вміло зрежисерована потужна антиукраїнська, антидержавницька діяльність певних політичних сил як в Україні, так і за її межами, тимчасові економічні негаразди та погіршення рівня життя народу в незалежній державі.

Більшість із цих причин зараз втрачають свою вагу, оскільки передумови їх виявлення належать уже історії або мають тимчасовий характер, пов’язаний із труднощами розбудови незалежної держави на уламках тоталітарної імперської держави.

Тому все-таки, незважаючи на сучасну ситуацію з українською мовою в Україні, можна говорити про обнадійливі перспективи її розвитку й функціонування у найближчому майбутньому. З цього погляду етапним у національно-мовній політиці останніх років стало конституційне закріплення державного статусу української мови. Не випадково всі зусилля противників розширення соціальної бази носіїв української мови і її суспільних функцій спрямовані саме на зміну

статті 10 Конституції України, яка регламентує державний статус рідної мови корінної нації нашої держави і вільний розвиток та захист мов національних меншин.

Для того, щоб перспективи утвердження української мови як державної стали найближчим часом реальністю, найперше необхідна політична воля і державні зусилля для цього.

Якщо впродовж років українська мова нищилась на державному рівні, то й відроджувати її, активно впроваджувати у всі сфери буття нації теж треба на державному рівні. Успіх може бути забезпечений лише тоді, коли утвердження української мови в статусі державної нашими урядовцями буде розглядатися як важлива складова процесу державотворення. У зв'язку з цим назріла потреба розробити спеціальну урядову Програму забезпечення державного статусу української мови з відповідним фінансуванням заходів, передбачених нею. За приклад можуть служити програми відродження національних мов у країнах Прибалтики, які за короткий час досягли значних успіхів в утвердженні литовської, латиської і естонської мов як державних, у запровадженні їх у всі сфери суспільного буття – у державне управління, військо, міжнародні зносини, виробництво, освіту, культуру, побут. Успіхи в реалізації національно-мовної політики в Прибалтиці стали наслідком, з одного боку, політичної волі керівництва цих держав розв'язати проблему, а з другого, – добре продуманих, програмно орієнтованих, реальних, позбавлених декларативності і, що надзвичайно важливо, фінансово забезпечених програм.

З огляду на надзвичайну важливість мови як чинника політики й державотворення давно назріла необхідність створення державного Комітету з питань національно-мовної політики з широкими повноваженнями, бо теперішня рада з мовних питань при Президенті України не наділена ними, маючи фактично право лише дорадчого голосу, не відзначається ефективністю й продуктивністю своєї діяльності. Основним завданням такого державного органу повинно стати опрацювання стратегії і тактики розвитку української мови, фахове розв'язання назрілих проблем.

Одним із дієвих заходів створення сприятливих умов для розвитку української мови і заохочення до її вивчення й уживання стала вимога щодо обов'язкового вступного іспиту з неї в навчальні заклади. Наступним кроком в утвердженні української мови в статусі державної має стати атестація державних службовців усіх рангів на володіння українською мовою. Саме державний Комітет з питань мовної політики мав би опрацювати засади з погляду організаційного, психологічного, морально-етичного, як і забезпечити її здійснення.

Перспективи розвитку української мови як державної не в останню чергу пов'язані і з “особистісним” фактором. Багатьом ще пам'ятна ситуація, коли в 60-ті рр. в Україні перший де-факто керівник республіки почав читати свої доповіді й промови російською мовою. За командою згори і за його прикладом на російську мову перейшли всі урядовці, керівники областей і районів, управлінці, науковці, викладачі... Особистий приклад людей із високим соціальним становищем значно полегшив і прискорив процес зросійщення. І хоч в умовах побудови демократичного суспільства в сучасній Україні не можна розраховувати на таку однозначну реакцію громадян, як в умовах тоталітарної держави, треба пам'ятати, що імідж особливостей, в т.ч. й мовний, є своєрідним зразком для пересічних українців. Тому так важливо, щоб українською мовою спілкувалися не тільки чільні державні й політичні діячі, керівники на всіх щаблях влади, а й улюблені артисти, зірки естради, спортсмени.

Першодрук: Україна: державність, історія, перспективи. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – С. 146–150.

МОВА ЯК ЗАСІБ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

Важко назвати більш актуальну проблему сучасного українства, ніж проблема національної консолідації. Причини браку національної єдності й єдності загальної: кількавікове поневолення різних частин України сусідніми імперіями, які ворогували між собою, їх цілеспрямована політика етноциду щодо українців дала свої гіркі плоди. Українці виявилися розділеними за багатьма ознаками. Східняки й західняки, православні й католики, етнічні й неетнічні українці, українськомовні й російськомовні... При бажанні цей перелік можна продовжити, однак і цього цілком достатньо, щоб усвідомити всю складність проблеми, адже історичний досвід учит, що головною передумовою національного поступу й розбудови державності є національна злагода. У таких випадках закономірним є пошук засобів її досягнення.

У сучасній Україні, як і в усіх державах, що відроджувалися на уламках імперій чи поставали в результаті вікових змагань за свою національну ідентичність і незалежність, найважливішим націоконсолідувальним чинником має стати національна ідея як усвідомлення належності до однієї нації, прагнення й змагання до її згуртованості й незалежності, що є передумовою її безпеки, добробуту й процвітання.

Українська нація тут не є чимось неординарним і винятковим. Для кожної нації, що здобулася на державність і сьогодні є взірцем соціального й державного поступу, національна ідея була тим живлющим джерелом, з якого народи черпали сили й натхнення в розбудові свого дому, в реалізації своєї місії на землі.

У сучасних інтерпретаціях української національної ідеї, попри розбіжності в частковостях, її засадничими компонентами є соборність і державність, прагнення жити разом у самостійній державі. Про це свого часу добре сказав Микола Сціборський: "Тільки державне існування нації вповні здійснює і посилює чинний характер самої національної ідеї. Тому основне завдання нації полягає в поширенні її державних меж насамперед на цілий, пов'язаний

із нею, етнографічний простір. За цим промовляє не тільки духовна й фізична неподільність нації, але й усі підстави її будучини. Неможливість чи невміння досягнути свого державного об'єднання позбавляє націю передпоширок дальшого належного росту, а навіть спроби виконувати свої життєві функції"¹.

Національна ідея, її визначальні компоненти – соборність і державність – якнайтісніше пов'язані з мовою. Не випадково в багатьох дефініціях нації, національної ідентичності спільність мови є однією з їх конститутивних ознак.

Сучасний дослідник національної ідентичності Ентоні Д. Сміт, виділяючи дві моделі націй – західну і незахідну, так звану етнічну, в основу їх розмежування поклав саме проблему мови. "Те місце, яке має закон у західній громадській моделі, – пише він, – в етнічній моделі посідає народна культура, здебільшого *мова та звичай*"².

Мова і територія були доміантними ознаками, наприклад, у радянських визначеннях нації: "Нація – конкретно-історична форма спільності людей, об'єднаних єдиною *мовою* і територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру"³.

Відомі спроби ототожнити націю з мовою, зокрема К. Каутський вважав, що нація – це "мовна спільнота", модерна нація – це "спільнота літературної мови"⁴, а І. Огієнко писав: "Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу"⁵. Однак навіть ті націологи, які не включають мову до обов'язкових ознак нації, відзначають її як важливий чинник націогенезу та функціонування національного організму. "Можемо констатувати, – зазначав О. Бочковський, – що хоча мова й не є абсолютною ознакою нації, проте

¹ Див.: Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – Дрогобич: Відродження, 1997. – С. 77.

² Ентоні Д. Сміт. Національна ідентичність. – К.: Основи. – 1994. – С. 21.

³ Український енциклопедичний словник: У трьох т. – К.: АН УРСР, 1967. – Т. 2. – С. 594.

⁴ Див.: Бочковський О. Вступ до націології. – К.: Генеза. – 1998. – С. 59.

⁵ Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. – К.: Обереги. – 1994. – С. 7.

і в кожному разі це надто типова її прикмета, яка відіграє велику роль в історії та житті народу, сприяє поглибленню народотворчого процесу”¹.

Зв’язок мови з національною ідентичністю зумовлений тим, що мова – це не лише засіб спілкування, хоч це й найважливіша її функція. Мова відіграє надзвичайно важливу роль у процесах структурування й пізнання навколишньої дійсності, вона визначає ментальність своїх носіїв, їхнє світосприймання й світобачення. У зв’язку з цим поряд із окресленими в лінгвістиці функціями мови, необхідно виділяти ще одну – функцію національної самоідентифікації. Ще В. фон Гумбольдт досить переконливо довів, що мова не тільки засіб комунікації, а й творець дійсності, який формує у кожного народу особливе бачення світу. Різні мови – це не просто різні оболонки загальнолюдської свідомості, а й різне бачення світу. “У кожній мові закладено самобутнє світосприймання, – писав учений. – Як окремий звук стоїть між предметом і людиною, так і вся мова в цілому виступає між людиною і природою, що впливає на неї зсередини і ззовні. Людина оточує себе світом звуків, щоб сприйняти і засвоїти світ предметів. Позаяк сприймання і діяльність людини цілком залежать від її уявлень, то її відношення до предметів цілком зумовлене її мовою. Тим самим актом, яким вона творить мову, людина віддає себе в її владу: кожна мова описує навколо народу, якому належить, коло, звідки людині дано вийти лише постільки, поскільки вона тут же вступає в коло іншої мови”².

Наш видатний філолог-мислитель О. О. Потебня, розвиваючи ідеї В. Гумбольдта, зазначив, що національна мова бере участь не тільки у формуванні світосприймання, але й у самому становленні й розгортанні думки. “Людина, що говорить двома мовами, переходячи з однієї на іншу, змінює разом із тим характер і напрямок протікання своєї думки, при цьому таким чином, що зусилля її волі лише змінює колію його думки, а на подальше протікання її впливає тільки

¹ Бочковський О. Значч. праця. – С. 70.

² Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, – 1984. – С. 80.

опосередковано. Це зусилля може бути порівняне з тим, що робить стрілочник, який переводить поїзд на інші рейки”¹.

Ідеї про вирішальний вплив мови на світосприймання й культуру народу знайшли цікавий розвиток у мовознавстві ХХ ст., зокрема в неогумбольдтіанстві, представленому школою Л. Вейсгербера в Німеччині та школою Б. Уорфа в США.

За Л. Вейсгербером, мова творить навколишній світ, вона є образом, картиною світу, світоглядом народу, тому різні мови – це різні погляди на світ. Різнорозмовні нації світ бачать не однаково, а так, як його структурують мови. Слова не просто називають предмети як такі, а впорядковують їх розмаїття під певним кутом зору. Мова класифікує й упорядковує відчуття й уявлення, які дають лише спотворену, неадекватну картину світу. Мовні категорії і прийоми утворюють мовний образ світу, поняттєвий бік мови².

Суть поглядів американських неогумбольдтіанців на роль мови у світосприйманні видно із висловлювання Е. Сепіра, яке Б. Уорф взяв епіграфом для своєї праці про взаємовідношення поведінки, мислення і мови: “Людина живе не в одному тільки об’єктивному світі і не в одному тільки світі суспільної діяльності, як зазвичай вважають. Значною мірою людина перебуває під владою конкретної мови, що є засобом вираження в даному суспільстві. Зовсім помилково вважати, що людина є просто випадковим засобом розв’язання специфічних проблем спілкування і мислення. Факти свідчать про те, що “реальний світ” значною мірою підсвідомо будується на мовних нормах даного суспільства. Не існує двох мов настільки тождних, щоб їх можна було вважати виразниками однієї й тієї ж соціальної дійсності. Світи, в яких живуть різні суспільства, – окремі світи, а не один світ, який використовує різні ярлики”³.

¹ Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, – 1976. – С. 260.

² Див.: Серебрянников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. – М.: Наука. – 1983. – С. 115.

³ Сепир Э. Положение лингвистики как науки // Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Учпедгиз. – 1960. – Ч. II. – С. 177.

Отже, роль мови як чинника згуртування й об'єднання народу в націю визначається її місцем і вагою в національній ідеї, такою засадничою властивістю мови, як структурування навколишнього світу в ідіоетнічних мовних одиницях і категоріях, що зумовлюють відмінності в світосприйманні й світобаченні носіїв різних мов і детермінують їх самобутність і культурну своєрідність. М. Гайдеггер підкреслював: "Буття як рівновелике собі вимірює свій обшир, який окреслюється тим, що воно є у слові. Мова – це обшир, тобто дім буття. Суть мови не вичерпується ані у значенні, ані не є вона чимось знаковим, чи таким, що можна виміряти числами. Оскільки мова – це дім буття, то дістаємося до суцього в той спосіб, що постійно проходимо через цей дім"¹. Кожна національна мова – це свій своєрідний і неповторний дім буття. Таким чином, в самій природі мови корениться націоконсолідувальна сила. Дві чи більше мов із однаковими суспільними функціями для будь-якого народу руйнують його єдиний "дім буття".

В Україні саме українська мова, мова корінної нації, має стати засобом загальнонаціональної консолідації. Ставити питання по-іншому – неприродно, а отже некоректно. Справедливість думки про роль мови корінної нації в національній консолідації підтверджує досвід абсолютної більшості європейських держав із давніми культурними традиціями. Яскравим прикладом консолідувальної ролі мови в процесі формування нації може послужити чеська чи сербська мови.

Для нас особливо повчальним є досвід реалізації державного статусу чеської мови в перші роки після здобуття чехами незалежності й державності в 20-ті рр. нашого століття. Надто вже очевидні паралелі з нашою дійсністю, щоб не брати їх до уваги. Як відзначає Анна Процик, після виборення незалежності в обох державах збереглися великі національні меншини колишньої панівної нації: німці в Чехословаччині і росіяни в Україні. При цьому в чехів відсоток національної меншини колишньої панівної нації був порівняно більший, як у нас, і претензії на деякі території, що їх заселяли німці,

¹ Гайдеггер М. Навіщо поет? // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис. – 1996. – С. 192.

були майже одвічними. Однак завдяки енергійним і рішучим зусиллям президента Томаса Масарика та уряду в доволі короткий термін вдалося подолати чесько-німецький розкол, у чому важливу роль відіграла чеська мова. Згідно з новою конституцією вона стала державною, всі державні урядовці мусили складати іспит на знання чеської мови, її повинні були знати всі службовці, в т.ч. й дрібні, вона запроваджується у військо, навіть меню у всіх готелях і ресторанах у німецькомовних містах повинні бути подані чеською мовою.

Закон про державну мову сприймався неоднозначно, навіть помірковані німці вважали його несправедливим, таким, що надто глибоко втручався у їхнє приватне життя. Однак примат чеської мови і культури на чеських землях був виправданий, позаяк кожна з національних меншин мала в 20-х роках свою державу, в якій культура й мова даної нації мали змогу розвиватись. Надання німецькій мові статусу державної тільки сприяло б продовженню гегемонії німецької культури на чеських землях. "Отже, – підсумовує дослідниця, – за перше десятиліття чеська культура твердо закоренилась на її історичних територіях, незважаючи на початковий непримиренний, впертий спротив німців. Це насамперед завдяки чіткій політиці президента та уряду Чехословаччини.. Справа державної мови була виразно поставлена і високі вимоги її опанування для державних урядовців усували із впливових позицій бюрократії і війська ворожо поставлений німецький елемент. Щодо німецької меншини, то сильна опозиція до мовної політики уряду тривала протягом п'ятих літ, в роках, коли новостворена країна двох слов'янських народів видавалась в очах більшості німців, як явище тимчасове, ефемерне. Оскільки Чехословаччина зареєструвала себе як життєздатна держава, то опозиція значно зменшилась і, у другій половині десятиліття, поважна частина німецької меншини прилучилась до співпраці з чехами"¹.

¹ Процик А. Мова, ідентичність і державність в історичній перспективі: Чехословаччина в першому десятилітті незалежності // Про український правопис і проблеми мови: збірник доповідей мовної секції 16-ої Річної Конференції Української Проблематики. Урбана-Шампейн, Ілл., 20–25 червня 1997 р. – Нью-Йорк–Львів, 1997. – С. 26–27.

Із сучасного досвіду національно-духовного відродження показовий також приклад національно-мовної політики Ізраїлю. Тут цілеспрямованими зусиллями держави повернена із майже двотисячолітнього періоду забуття давньоєврейська мова, сучасна модифікація якої – іврит – стала державною мовою в Ізраїлі. У складних соціально-політичних і економічних умовах становлення й розвитку держави Ізраїль далекоглядний уряд цієї країни, усвідомлюючи національно-консолідувальну роль мови своїх предків, вишукав кошти на реалізацію державної програми відновлення, вивчення і запровадження івриту в усі сфери суспільного буття нації.

Сам факт надання мові корінної нації статусу державної вже є своєрідним стимулом до розв'язання проблеми єдності нації. З цього погляду конституційне утвердження державного статусу української мови 28 червня 1996 року має надзвичайно важливе значення. Усі причетні до створення й прийняття Конституції України глибоко усвідомлювали фактор консолідувальної сили, що криється в мові, не випадково після “державностатусної” щодо української мови 10-ї статті наступна, 11-та, стаття гласить: “Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури..”, бо саме мова є одним із найважливіших знарядь об'єднання й розвитку нації, збереження й примноження її духовних надбань.

Постійні, а часом і агресивні претензії частини громадян України на державний чи офіційний (що те ж саме) статус для російської мови в нашій державі необхідно, без зайвої української толерантності, кваліфікувати як посягання на духовний скарб нації, на свідоме загострення міжнаціональних відносин, бо в нинішніх умовах державна українсько-російська двомовність з відомих причин приречена на російську одномовність. Україна – це єдине місце в світі, де українці можуть реалізувати свої національно-мовні права в повному обсязі.

Українська мова постала з праслов'янської як самобутня мова з давньою історією і культурними традиціями на території сучасної України. Вона здавна виконувала функції державної мови, певний час обслуговуючи й потреби Великого князівства Литовського.

Однак понад трьохсотлітня російська експансія в Україні катастрофічно деформувала мовну ситуацію. Ліна Костенко справедливо зазначила: “Нечуваний тиск русифікації призвів до патологічних мутацій. Отже, потрібна не апологія цих мутацій, а їхня діагностика і лікування. Мова – це також обличчя народу, воно тяжко спотворене”¹. Про те, як далеко зайшли ці патологічні мутації, можна побачити з результатів досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України за участі фірми Социс-Гелап та Фонду “Демократичні ініціативи” у 1994–1999 роках. Так, майже 15% громадян, які вважають себе українцями за національністю, не назвали українську мову своєю рідною. Попри те, що понад 60% громадян України рідною вважають українську мову, нею у сім'ї спілкується тільки 36–38% населення, а в такій, наприклад, області, як Донецька – лише 8%, хоч українців за національністю тут мешкає 56%².

За таких умов діяльність щодо надання російській мові статусу державної чи офіційної, під якими б слушними намірами вона не здійснювалась, за своєю суттю є руйнівною, щоб не сказати смертельною, для української мови, самого її існування. Традиційна мовна толерантність українців і непоступливість російськомовних та брак державної підтримки повноправного функціонування української мови обертаються присудом для неї. У ситуаціях двомовної комунікації в Україні важко знайти випадки переходу на українську мову. Здебільшого навпаки: український співрозмовник задля підтримки розмови переходить на російську мову. І це повсюдне явище: від базарної тітки до Президента. Зберегти статус-кво російської мови в сучасній Україні, надавши їй статус державної чи офіційної, – це означає узаконити стан мови корінної нації, загнаної поневолювачами в резервації. Цього не можуть (або не хочуть!) розуміти тільки ті, хто поверхово знайомий з проблемою або спекулює на ній.

¹ Костенко Л. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – С. 22.

² Див.: Кучерів І. Україна – для росіян... // Політика і культура. 4–17 липня 2000 року. – № 25 (60). – С. 9.

Абсолютно неприпустимим є намагання використати запровадження українсько-російського білінгвізму на державному рівні як фактор подолання роз'єднаності народу, до чого нерідко вдаються політики і політологи. Один із них пише: “Для майбутнього України небезпечно заплющувати очі на те, що боротьба проти надання російській мові статусу офіційної – це боротьба за позбавлення приблизно половини громадян України тих культурних прав, якими вони давно звикли користуватися. І тому ця боротьба фактично веде не до об'єднання, а до роз'єднання українського народу. І навіть до роз'єднання самих українців в Україні, тому що серед них приблизно 37 відсотків – російськомовні. Отже, необхідно шукати компромісний варіант – надати російській мові статус місцевої офіційної мови”¹. Тут усе поставлено з ніг на голову. По-перше, від того, що російська мова не матиме статусу державної в Україні, ніскільки не постраждають культурні права російськомовного населення України. У нашій державі не тільки гарантований конституцією “вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин”, а й створені всі умови для безперешкодного повноцінного задоволення всіх національно-культурних, в т. ч. й мовних, потреб кожного народу. Що ж до російської мови, то їй в Україні абсолютно ніщо не загрожує, вона успішно функціонує й розвивається. Вимагати більшого можна тільки за рахунок ущемлення прав українськомовних громадян, які внаслідок згадуваних патологічних мутацій звужені до неможливого. Подальше звуження сфери застосування української мови, а у випадку надання російській мові статусу державної чи офіційної воно неминуче, призведе до незворотних процесів, результатом чого може стати її повний занепад і відмирання.

По-друге, в демократичній державі цілком природне й законмірне відновлення історичної справедливості щодо української мови як державної в законопослушних громадян, не вражених вірусом антиукраїнськості, чиї особисті національно-культурні потреби задовольняються в повному обсязі, не може викликати жодного дис-

¹ Кафарський В. Нація і держава: Культура. Ідеологія. Духовність. – Івано-Франківськ: Плай. – 1999. – С. 207–208.

комфорту і спричинювати міжнаціональні непорозуміння. Швидше навпаки – посилює тенденції до консолідації суспільства, бо засвоєння української мови всіма громадянами усуває мовні бар'єри в спілкуванні. Про це переконливо свідчить хоч би досвід, на жаль, короткотривалий, реалізації національно-мовної політики в Україні в самому кінці 80-х – на початку 90-х років. Натомість надання російській мові статусу державної або офіційної в нинішніх умовах, коли мова корінної нації ще не утвердилася як державна, збереже й поглибить розкол у суспільстві за мовною ознакою.

У наукових і публіцистичних полеміках щодо двомовності часто вдаються до прикладів таких країн, як Швейцарія, Бельгія, Канада, в яких державною є не одна мова, забуваючи, що мовну ситуацію в Україні некоректно порівнювати з названими країнами, у яких неодномовність на державному рівні має зовсім інше підґрунтя та інші причини. До того ж, “нація почуває себе скуто, якщо їй доводиться користуватися для офіційних потреб більш ніж однією мовою, як, наприклад, у Швейцарії, Бельгії, Югославії, Канаді. На думку Ейнара Хаугена, одного з видатних американських соціолінгвістів, багатомовній країні, якщо вона не є децентралізованою федерацією з достатньо стабільними мовними кордонами, загрожує внутрішній конфлікт. З іншого боку, компактно зосереджені мовно-культурні меншини, в тому числі і з достатньо стабільними мовними кордонами, є потенційною базою політичного сепаратизму, на що вказує приклад франкомовної провінції Квебек”¹.

Дослідники української мови як засобу згуртування нації консолідувальну роль мови справедливо пов'язують із мовною єдністю. Для нашої країни це має особливе значення. На сьогодні проблема мовної єдності має три основних виміри: українсько-російський, надніпрянсько-галицький і українсько-русинський². Історія їх форму-

¹ Див.: Кафарський В. Нація і держава: Культура. Ідеологія. Духовність. – Івано-Франківськ: Плай. – 1999. – С. 32–33.

² Ажнюк Б. Державна мова і єдність нації // Українська мова як державна в Україні: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції “Українська мова як державна в Україні”. – К.: Довіра. 1999. – С. 34–37.

вання і специфіка виявлення достатньо відомі, немає необхідності розглядати кожен із них зокрема, важливо послідовно їх врахувати в плануванні й реалізації мовної політики держави.

Зрозуміло, що в такій делікатній сфері, як мова, її удержавлення мусить бути однаковою мірою як виважений процес, який, з одного боку, не терпить спровокованого поспішними необдуманими заходами суспільного антагонізму, позаяк втручається у приватне життя багатьох, а з іншого, здійснюється як доволі рішучий, сповнений політичної волі і прагнення повністю зреалізувати поставлені завдання, не зупиняючись на півдорозі. Дорогу осилить, як відомо, хто йде. При цьому треба мати на увазі, що українська мова досить часто стає розмінною картою у різних політичних інтригах місцевого походження чи підкинутих іззовні. Треба рішуче розвінчувати різноманітні спекуляції навколо абсолютно надуманої проблеми ущемлення прав російськомовного населення у нашій державі, які з регулярністю, гідною кращого застосування, супроводжують кожен, хоч ще дуже млявий, крок утвердження української мови як державної.

Набуття українською мовою статусу державної значно посилює її функцію консолідації українців – етнічної й політичної нації, піднесення їх до рівня сучасних цивілізованих державних народів. Вона повинна стати повновартісною мовою нації і держави, тобто мовою, яку матимуть потребу вивчати не лише свої громадяни, а й представники різних країн і народів. Ставши офіційною мовою держави, українська мова стала водночас потужним знаряддям українського націо- і державотворення.

Першодрук: Українська мова в освіті. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 96–108.

РІДНА МОВА ЯК ЗАСІБ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ САМОБУТНОСТІ ЗАКОРДОННОГО УКРАЇНСТВА

Проблема національної ідентичності у її взаємозв'язку з рідною мовою, незважаючи на актуальність і важливість, залишається дискусійною і неоднозначно потрактованою в сучасній науці. Чи не найбільш контроверсійними залишаються сутність і складові національної ідентичності і, зокрема, мови як її облігаторного компонента. Безсумнівними атрибутами національної ідентичності більшістю вчених визнаються:

- історична територія, або рідний край;
- спільні міфи та історична пам'ять;
- спільна масова, громадська культура;
- єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів;
- спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території.

Спільність мови одні вчені вважають засадничою ознакою нації і національної ідентифікації, а інші – ні, при цьому саме мовний елемент стає основою класифікації концепцій національної ідентичності.

Проблема національної самоідентифікації у її взаємозв'язку з мовою особливо гостро постає перед діаспорними спільнотами. Багатий досвід діаспор у всьому світі з усією очевидністю підтверджує, що саме рідна мова є найвагомим чинником національної самоідентифікації. В основі ідентифікації особи як члена певної національної спільноти в діаспорі, де інші риси первинної національної ідентичності, зокрема історична територія, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів, спільна економіка з можливістю пересуватись у межах історичної національної території, відсутні, лежить передусім рідна мова. Процес винародовлення в умовах еміграції і зміни національної ідентичності, який пересічно настає у третьому-четвертому поколінні, пов'язаний передусім із природним в умовах еміграції опануванням мови титульної нації і браком бажання знати мову своїх предків.

Усвідомлення національної ідентичності детермінує збереження культурної самобутності в полікультурному суспільстві. З цим, як із одним із позитивів націоналізму, не можуть не погодитися навіть ті, хто в силі національної ідентичності вбачають не тільки надію, а й небезпеку. Так, Ентоні Сміт відзначає: “Чуття національної ідентичності стає могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури. Саме завдяки спільній неповторній культурі ми спроможні дізнатися, “хто ми такі” в сучасному світі. Наново відкривши ту культуру, ми “наново відкриваємо” себе, своє “автентичне Я” – або ж принаймні саме так видається багатьом зневіреним і дезорієнтованим індивідам, яким судилося змагатися з надміру мінливим і непевним сучасним світом”¹.

Очевидність тези про взаємозв’язок національної ідентичності і збереження культурної самобутності впливає із ваги мови в національній самоідентифікації, яка, як уже відзначалось, є визначальною, та із тієї ролі, яку відіграє мова у формуванні національної культури.

Мову небезпідставно розглядають як істотний елемент національної культури, першооснову нагромадження культурних цінностей. Вона накладає свій відбиток на всі вияви духовної культури – релігію і обряди, звичаї, фольклор і літературу, науку й мистецтво і т. д. Самобутність мови, її активна роль у пізнавальних процесах та вплив на особливості світосприймання, неповторне впорядкування навколишнього світу в ідіоетнічних лексико-фразеологічних і граматичних одиницях та категоріях – все це визначає і самобутність культури, збереження якої підтримується усвідомленням національної ідентичності. Закордонне українство, здебільшого західне, саме завдяки рідній мові і сьогодні в непростих умовах іншомовної культури ідентифікують себе як українці і примножують самобутню українську культуру.

Першодрук: У майбутнє – в ім’я України: Матеріали III Всесвітнього форуму українців. – К., 2001. – С. 74–78.

¹ Ентоні Д. Сміт. Національна ідентичність. – К.: Основини, 1994. – С. 26.

Мова як особливий чинник духовної єдності нації, як генетичний код її ментальності, як підґрунтя психології й філософії буття кожного народу становить собою феномен, який не можна обминути навіть у дослідженнях, на перший погляд, безпосередньо віддалених від гуманітарних і суспільних проблем. Що вже казати про політологічні й історіософські студії. Тому цілком закономірно, що в історіософській концепції українства Юрія Липи, досить повно висвітленій у його найважливішій праці “Призначення України”, певне місце займають проблеми мови, мовної політики. Зауважу зразу ж – не вузлове, центральне, однак досить важливе. В концепції Юрія Липи мова не стала предметом спеціального наукового аналізу як самостійний і самодостатній компонент історіософської побудови українського світу. Питання мови в ній розглядаються у ширшому контексті загальних категорій.

Генеральною, домінантною проблемою історіософської концепції Юрія Липи, як відомо, стало поняття раси, раси не в антропологічному розумінні, а в історичному, раси як згромадження людей, об’єднаних спільністю психології, ментальності, духовних сил. Така інтерпретація раси, на відміну від антропологічної, згідно з якою основними ознаками раси є біологічні і генетичні, спадкові (будова черепа, пропорції тіла, колір шкіри, волосся, очей, форма волосся, розріз очей, форма і товщина губ), не відкидаючи біологічних примет, визначальним для расової вимагала спільності духовних сил, світосприймання й світобачення. “Перше, що звертає увагу в сучасних європейських расах, – зазначає Юрій Липа, – це не тип черепів чи м’язів, лишень думання, психологія. Раса відрізняється одна від одної більше своєю психологією, своїми протореними дорогами в думаній поведінці, навіть своїми духовними звичками більше, ніж будова тіла”¹. Акцент на однаковість мислення, ментальності

¹ Липа Ю. Призначення України. – Львів: Вид-во Львів. Товариства української мови ім. Тараса Шевченка “Просвіта”, 1992. – С. 101.

у визначенні раси змусив Юрія Липу звернутися й до мови як феномена, який значною мірою зумовлює своєрідність і неповторність процесів мислення і є основою духовного життя кожного народу.

Як відомо, логічна структура мислення визначається мовою. Своєрідність світосприймання і пізнання світу залежить від мови, якою люди користуються. Засадничі положення концепції, згідно з якою мова забезпечує пізнавальні процеси, мислення, світосприйняття сформулював ще В. фон Гумбольдт, дальший розвиток її пов'язаний із іменами О. Потебні, Е. Сепіра та Б. Уорфа.

Ідея про те, що різні народи сприймають світ не однаково, крізь призму своєї рідної мови, стала засадничою в неогумбольдтіанстві. Згідно з цією концепцією, кожна мова відповідно до своїх лексико-семантичних і граматичних категорій і одиниць сегментує й організовує дійсність, а позаяк ці одиниці не збігаються навіть у близькоспоріднених мовах, то й процес формування мовної картини світу носіїв різних мов неоднаковий. Мова визначає “мислення людини і процес пізнання в цілому, а через нього – культуру і суспільну поведінку людей, світоглядну й цілісну картину світу, що виникає в свідомості, а люди, що розмовляють різними мовами, створюють різні картини світу, є носіями різних культур і різної поведінки”¹.

Важко сказати, чи Юрієві Липі відомі були концепції про зумовленість мислення народу структурою його рідної мови, можна сказати, що принаймні з науково-лінгвістичним доробком Олександра Потебні він був обізнаний. Важливо те, що вчений усвідомлював вагу і роль мови в процесах мисленевого освоєння дійсності, і саме тому в Липівській дефініції раси як важливий чинник її становлення й буття мова посідає належне їй місце: “Расою звемо цілість населення, що його духовні прикмети, укрите й явні (як звичай, мова, властиво мови), а також антропологічні риси становлять виразну цілісність упродовж часу (історії)”².

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 330.

² Липа Ю. Зазнач. праця. – С. 103.

В оцінці мови як однієї з найважливіших прикмет раси привертає увагу уточнення “властиво мови”. Може скластися враження, що цим самим підкреслюється відсутність однозначної відповідності між расою і мовою. До думки про те, що в історичній ретроспективі мова однієї раси начебто може й змінитись, схиляє міркування Юрія Липи про кровне спадкоємство й спорідненість зі своїми попередниками. “Для установа цього (спадкоємності й спорідненості – В. І.) не можна базуватися на одній тільки мові, якою той чи інший народ говорить сьогодні. Ми знаємо, що нинішні прусаки – це германізовані слов'яни, залишки яких ще й досі живуть у Лужицькій землі! Знаємо, що румуни, хоч і говорять романською мовою, не мають ніякої спорідненості з французами, які говорять теж романською мовою. Отже, для установа кровної спорідненості з іншими народами треба прийняти до уваги не тільки мову, а також расу і культурний круг, до якого належала дана територія і яка-будь інша. Тільки спільність усіх складників може говорити про спорідненість”¹, – підсумовує Юрій Липа. Властиво тут мова йде про комплексний підхід до аналізу такого складного явища, як еволюція раси, врахування всіх чинників формування й буття раси.

Зазначене уточнення в дефініції раси щодо мов стосується іншого аспекту проблеми. Йдеться про те, що в процесі історичного розвитку мови зазнають впливів інших мов. На формування української мови, на думку Юрія Липи, помітний вплив справили ще в праукраїнський період месопотамські діалекти, які стали основою майбутньої української мови. “З цих первнів і домішок української раси вибираємо первень найдавніший як доказ тривалості раси, її безперервного володіння своєю землею впродовж тисячоліть. Цей первень є підложжям української раси, бо творить з антропологічного боку 60–70 (Щербаківський подає до 90) відсотків української раси. Цей первень є також підставою української психології. Правда, на ньому виростають панівні світогляди, але він спричинює їх діяння в українській расі. Співзвучність із ним визначає гармонійність чи не-

¹ Липа Ю. Зазнач. праця. – С. 135.

гармонійність духовної домішки. Власне в це підложжя, як у веле-тенську вазу-амфору, вливалися всі інші расові первні й домішки. Це протоукраїнський народ трипільської культури, трипільці, як звать його українські вчені¹. Зауважу, що трипільці, на думку вченого, прийшли на теперішні українські землі, як розселенці з Месопотамії, “звідти, де Біблія умістила початок людства”². Відношення трипільської культури до месопотамської він прирівнював до співвідношення американської і європейської культур.

Інші первні, які присутньо позначилися на українській мові і расі загалом, – це еллінський і готський. Сліди еллінів у мові очевидні, от хоч би лексика. Такі слова, як *каліка*, *халепя*, *корабель*, термінологія чорноморського пароплавства, яку переслідувала царська Росія і висміювали за радянських часів, мають усі ознаки еллінського походження.

Особливу роль у творенні української мови відіграли готи. Вони принесли трипільцям слова *князь* і *боярин* як імена керманічів. “Готи, а властиво остроготи, що ввійшли в українську расу, були своєрідним ферментом, що прискіпив багато творчих процесів у праукраїнській расі. Передусім готська організація життя прискіпила витворювання української мови” (виділення наше – *В. І.*) Витворювання це почалось іще, мабуть, у II тисячолітті перед Христом, там, де стикалися трипільські та дунайські хлібороби з траками, іллірами, італіками, кельтами і іншими індогерманами. Але формація мови за готів мусила дуже раптово піти наперед, власне, тоді, коли змінено соціальний устрій (Щербаківський). В кожному разі, спадкоємці готів, анти і слов’яни, в VI і VII вв. по Христі говорять уже праукраїнською мовою, а св. Кирило й св. Методій, перебуваючи в Криму, характеризували вже мову Києва як одну з найбільш витончених і гнучких мов.³ Цікаво, що новітні дослідження українського глоттогенезу підтверджують правомірність саме такої інтерпретації історії формування української мови. Відомий дослідник

¹ Липа Ю. Зазнач. праця. – С. 104.

² Липа Ю. Зазнач. праця. – С. 105.

³ Липа Ю. Зазнач. праця. – С. 112.

історії української мови Олександр Царук на основі комплексного аналізу відомих і нових історичних, археологічних, етнографічних, антропологічних і лінгвістичних фактів доходить висновку: “Дійсно, є всі підстави для того, щоб визнати мову антив напередодні великого слов’янського розселення, тобто на період V–VI ст. як мову протоукраїнську”¹. Пізніші домішки, зокрема кочівницькі, кельтська, римська, тракійська, іранська, кавказька, норманська, єврейська, московитянська теж вплинули, хоч і не так присутньо, як первні, на формування української раси. Саме в такому контексті слід розуміти уточнення Юрія Липи щодо мов як духовної ознаки раси.

Ще однією важливою мовною проблемою в історіософській концепції вченого, якій у “Призначенні України” присвячений окремий параграф, є так зване “нове вчення про мову” і яфетична теорія Марра. Юрій Липа відзначає, що лінгвіст, теоретик мови є єдиним офіційним незаперечним авторитетом у Радянському Союзі у “такій органічній частині духовності, як мова”, хоча західні вчені, знаючи його теорію, вважають її ненауковою і через те не цитують. Але чи ж сама “яфетична теорія” органічна? – запитує вчений і послідовно й переконливо доводить, що так зване “нове вчення про мову” Марра є цілковито еkleктичною мішаниною нічим не аргументованих і далеких від науково-лінгвістичної інтерпретації міркувань про різні мовні явища, зв’язок між якими чисто механістичний. Це вчення не стало логічним наслідком розвитку і поглиблення прогресивних ідей мовознавчої науки попередньої і сучасної Марру доби, воно виявилось як відповідь на соціальний запит тодішньої радянської соціалістично-бюрократичної махіни, яка запопадливо взялась запроваджувати марксизм у всі сфери наукових студій, тобто стало як одна із числених ідеологем, яка повинна була обґрунтувати закономірність злиття народів і мов і нівеляцію національних відмінностей, до чого прагнули в недавно створеному СРСР.

¹ Царук О. Українська мова серед слов’янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – С. 107.

Аналізуючи думки Марра і його adeptів про те, що так звані расові мови – це просто різні стадії в розвитку єдиного мовного процесу, і ніякої расової мови, прамови, ніякої сім'ї мов не існує, а індоєвропейська сім'я мов не становить собою будь-якої расової цінності, з чого власне випливає, що немає великої різниці між українською і, скажімо, вірменською мовами, – Юрій Липа доходить висновку, що така постановка і розв'язання проблеми – це не що інше, як спроба знищити взагалі всяке поняття про расу в мові: “Це, властиво, нищення самого поняття відрубності мови”¹.

Основу маррівської теорії – положення про первісну різноманітність мов і розвиток їх у напрямку до однорідності, до єдиної світової мови – Юрій Липа пов'язує з суцільною колективізацією, яка може забезпечити соціальні передумови творення нової мови для радянської мішанини народів: “Отже, на підставі цієї теорії те, що 90% совітської території – це власне такі примусові “колективні господарські об'єднання”, – цього вистачить для утворення нової мови. Отже, бачимо, що механістична колективізація в СРСР, за Марром думаючи, має всі підстави до творення нарешті чогось органічного в блоку народів під Москвою – мови Совітів”².

Юрій Липа усвідомлював усю підступність і згубність для розвитку національних мов Радянського Союзу, крім російської, “нового вчення про мову” Марра. Він розумів, що вона є лише ширмою, за якою приховується далекоюпланні плани зросійщення всього населення шляхом запровадження єдиної спільної мови – російської, бо мова є тонкою матерією, яку жодними бюрократичними заходами створити не можна, а отже, можна лише накинути якусь одну мову всім іншим народам, і цією мовою мусить бути саме російська. Аналізуючи аргументацію Марра і його послідовників щодо можливості “мирного” співжиття російської і пригноблених мов, учений демонструє її наукову неспроможність і облудливість, бо мовна політика здійснюється в атмосфері духовної мертвеччини,

¹ Липа Ю. Зазнач. праця. – С. 33.

² Липа Ю. Зазнач. праця. – С. 34.

в якій живуть народи Радянського Союзу, бо то є власне “поліційне “творення” мови через заганняння в совітські колгоспи під окрики московських “смотрітелей”¹. Водночас він висловлює глибоку переконаність в тому, що мови незнищенні: “Відвічні, глибокі расові відрухи і підсвідомі накази зістануться. І завжди відродяться в мові”².

Розвінчування “нового вчення про мову” не було для Юрія Липи самоціллю, воно послужило засобом увиразнення головної ідеї книги – демонтажу внутрішнього малоросійства і формування української структури духа, як її визначає автор передмови до книги “Призначення України”³. “Нова мовна політика за вказівками чудодія Марра – це ніяке не органічне зближення рас і народів СРСР, це тюремний задум, що тільки ще більш уяскравив механістичність її влади. Тим більш виразним на тлі совітської державності великий і живий організм української расової збірноти”, – підсумовує вчений⁴.

Юрій Липа заторкнув питання мови й у зв'язку з аналізом національних проявів слов'янофільства, доктрини, на думку вченого, типологічно механістичної. В Галичині слов'янофільська течія зародилася у середині XIX ст. і вилилась у москвофільство з його мертвотним язичієм і цілковитим неприйняттям української розмовної мови в ролі літературної і офіційної. Проти українства спрямовано було й слов'янофільство слов'ян-неукраїнців. Так, у 1918 р. беззахисний чеський корпус отримав від Центральної Ради зброю, однак тут же повернув її фактично проти України, так само боротьба за мову навчання в міжвоєнний період засвідчила прагнення чехів відірвати закарпатських українців від матірнього народу та зросійщити його⁵.

Нарешті, мова розглядається ученим і в контексті конфесійного протиставлення в Україні. Сповідуючи постулат “церква повинна

¹ Липа Ю. Зазнач. праця. – С. 34.

² Липа Ю. Зазнач. праця. – С. 34.

³ Див.: Липа Ю. Зазнач. праця. – С. 3.

⁴ Липа Ю. Зазнач. праця. – С. 35.

⁵ Липа Ю. Зазнач. праця. – С. 209.

відповідати характерові раси, бути українською для українських душ і тільки українською для їх єднання з Богом”¹, Юрій Липа усвідомлював, що зреалізувати його на практиці можна тільки на рідномовному ґрунті. Ця думка впливає і з такого висновку дослідника: “Є річчю найбільш моральною, власне, звертатися до Бога в тій індивідуальній формі, в яку Бог убрав частину людства, що її звемо українською расою”². Позаяк українська мова є одним із найважливіших компонентів українськості, який знайшов належне відображення в дефініції раси, то, зрозуміло, йдеться про те, що мовою спілкування з Богом для українців має бути їх рідна мова.

Таким чином, в історіософській концепції Юрія Липи важливе місце посідає мова, що зумовлено тією роллю, яку відіграє вона в генезі й еволюції раси в етнопсихологічній інтерпретації. Власне, мова є засадничою категорією для самого поняття раси, і цим визначається неодноразове звертання до чинника мови як аргумента в висвітленні складних проблем історичних та психологічних основ формування української ментальності.

Першодрук: Українознавчі студії. – 2000. – № 2. – С. 3–7.

¹ Липа Ю. Зазнач. праця. – С. 242.

² Липа Ю. Зазнач. праця. – С. 244.

ГАЛИЧИНА ХІХ ст.: МОВНА СИТУАЦІЯ ТА ФОРМУВАННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ГРАМАТИЧНОЇ ДУМКИ

УКРАЇНСЬКА МОВА В ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ ст.

Розвиток і функціонування української мови в Галичині кін. ХVІІІ – поч. ХІХ ст. відбувались у складних суспільно-політичних і правових умовах. Як відомо, за першим поділом Польщі 1772 року Галичина ввійшла до складу Австрії. На цей час кількавікова політика полонізації дала свої плоди. З етнічно однорідного краю Галичина перетворилась у поліетнічний регіон. Як свідчать статистичні дослідження, за даними першого перепису населення Австрії 1773 р. у “15 східних дистриктах Галичини українці становили 71 %, поляки – 22%, євреї – 7%¹. Зміни в етнічному складі галичан пов’язані не лише з заселенням українських земель польськими колоністами, а й з винародовленням багатьох українців. Денаціоналізація, ополячення й окатоличення поглинули найперше українську знать, за прикладом якої ополячилась і середня шляхта, духовенство. І. Франко з боєм писав: “Ми, русини, особливо в Галичині, здавен-давна були хлопська нація. Майже все, що піднеслося понад хлопа, – чи то шляхта, чи міщани, – все те за польських часів зробилося поляком; за Австрії зразу німцем, а пізніше знов поляком. При руській мові, при руській народності лишалися тільки прості чорні хлопці і вбогі та маловчені сільські священики. Вищі духовні, єпископи та каноніки говорили й писали по-польськи або по-латині”².

¹ Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття: статистико-демографічне дослідження. – Львів: Світ, 1996. – С. 17.

² Франко І. Я. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 47. – С. 108.

Зразу ж по входженні Галичини до складу Австрії її правителі, сповідуючи ідеї освіченого абсолютизму, намагаються покращити національно-мовну ситуацію русинів. Цісарева Тереза-Марія переймається скаргами галицьких українців на те, що польське духовенство переманює в свою релігію знатніших і багатших русинів, і залягоджує їх, засновує у 1774 р. у Відні при церкві св. Варвари греко-католицьку духовну семінарію, доручає українській ієрархії відкривати народні школи. Справу Марії-Терези підтримав її син цісар Йосиф II, який ще 1773 р. вперше об'їхав усю Галичину і особисто ознайомився з життям галичан. У 1783 р. він заснував у Львові генеральну семінарію для греко-католицького духовенства, а через рік Львівський університет із латинською мовою викладання, при якому в 1787 р. створено “Студіум Рутенум” з українською мовою викладання¹.

Відень, створюючи в Галичині сприятливі умови для задоволення українцями своїх національно-мовних потреб, переслідуючи свої політичні цілі, дбав про піднесення культурно-освітнього рівня народів, що ввійшли до складу імперії. І. Франко справедливо відзначав: “Се перший раз по довгих століттях могучий монарх не тільки допустив руську людську мову до викладів у вищій школі, але сам упітнувся о її заведенні, сам наказав її уживання. І сей монарх був німець, та й то ще такий, котрому приписувано охоту й намір викоренити всі народності в Австрії, окрім німецької, поробити всіх німцями! З сих декретів бачимо тільки одно: цісареві Йосифові не ходило о знімення всіх народів, а поперед усього о просвіту та піднесення темних, і він розумів се добре, що до сеї цілі найпростіше провадить наука на рідній людській мові”².

Відкриття духовних і світських навчальних закладів для українських галичан, в тому числі й вищих, запровадження рідної мови як мови навчання, освіти мало далекосяжне значення для пробудження

¹ Див.: Енциклопедія українознавства.— Львів, 1993. — Т. 1 — С. 92–92; 1994 — Т. 3. — С. 909–910.

² Франко І. Я. Зазнач. праця. — С. 110.

притлумленого за довгі роки польського панування почуття національної ідентичності і усвідомлення необхідності національно-духовного відродження українства в Галичині. Однак дорога до перших ужиноків на ниві національно-духовного відродження, спричинених цілеспрямованими заходами австрійського двору, виявилася тривалою, складною і неоднозначною. Річ у тім, що українська національно свідомо еліта в Галичині, абсолютну більшість якої становило духовенство, схвально сприйнявши ідею поширення знань, науки, освіти рідною мовою як чинник національно-культурного відродження, внутрішньо не готова була сприйняти народну мову як мову шкільництва, літератури, науки. Коли ж на виконання розпоряджень цісаря впроваджено навчання в школах рідною мовою, то українським галичанам польську, латинську чи німецьку мову викладання замінила, на жаль, не їх матірня розмовна мова, жива, зрозуміла й доступна, а стара книжна церковнослов'янська мова, така ж мертва, як і латинь. Зусилля Відня щодо уприсупнення освіти, науки через поширення їх, як передбачалося, рідною мовою для українців Галичини не дали, крім певних політичних дивідендів, бажаних практичних результатів.

Тогочасні українські галицькі професори, сповідуючи ідеї високого, середнього і низького стилів мови, вважали українську народну мову недостатньо розвинутою для того, щоб вона могла звучати з університетської кафедри чи промовляти до людини з наукової праці, тому свідомо відкидали її як непридатну для викладання в школі, зокрема вищій. Об'єктом наукових студій, на їх переконання, мала бути книжна, а не народна розмовна мова. Предметом граматичного опису стала церковнослов'янська мова староукраїнської редакції, яка з певними вкрапленнями просторіччя використовувалась і як мова навчання. “Викладання українською мовою тривало у Львівському університеті від 1787 до 1806 р., але воно не принесло національній справі майже ніякої користі; не було видано жодної оригінальної книжки, майже жодного друкованого клаптика (крім хіба “Ономастикона” професора Лодія), які, хоча б на ті часи, мали яку-небудь вартість і могли зацікавити хоча б ширші кола духовництва.

Тож і не дивно, що коли в 1806 р. ці лекції українською мовою було скасовано, ніхто за ними не шкодував”¹.

Як це не парадоксально, але в тому, що українською мовою перестали викладати на філософському і богословському факультетах, значною мірою винні були самі українці, хоч не обійшлося тут і без певних інтриг польських і німецьких професорів, без формування ними негативної opinio щодо реальності української мови і її придатності виконувати основні суспільні функції. Окрім того, що впроваджуваний у навчальний процес львівськими університетськими професорами “простий і посполитий язик” був далекий від народно-розмовної мови галичан (власне це був своєрідний малозрозумілий суржик на церковнослов’янській основі), студенти-русини через брак національної самоідентифікації і свідомості не хотіли слухати лекції народною мовою, бо вбачали в цьому приниження для себе, оскільки не могли вивчати, як німці чи поляки, філософію і теологію латиною².

Потужним чинником національного розвитку українців Галичини, каталізатором якого завжди є боротьба за права рідної мови, могло б стати відновлення у 1808 році Львівської митрополії, проте цього не сталося. Обставини склалися так, що глава греко-католицького духовенства повинен був у всьому підтримувати інтереси австрійського двору й римської церкви, адже призначав митрополита папа, а затверджував цісар. Як писав І. Франко, “з шести митрополитів, яких ми мали досі, троє дещо більші австрійці, ніж римляни (Ангелович, Яхимович і Литвинович), а троє дещо більші римляни, ніж австрійці (Левицький і обидва Сембратовичі), – але українцем-патріотом не був жоден. Ангелович (був митрополитом у 1804–1814 рр.) писав польською мовою патріотичні брошури на захист Австрії проти Франції (їх перекладали німецькою і французькою мовами), а по-українськи видав лише один обіжник, у якому повідомляв віруючих про своє призначення митрополитом”³.

¹ Франко І. Я. Нариси з історії української літератури в Галичині // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 27. – С. 134.

² Див.: Маковей О. З історії нашої фільольогії: Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський) // ЗНТШ. – Львів, 1903. – Т. 54. – С. 135.

³ Франко І. Я. Нариси з історії української літератури в Галичині. – С. 135.

Перше і половина другого десятиліття ХІХ ст. стали періодом найбільшого занепаду в розвитку української мови в Галичині. Її суспільні функції звужені до краю: рідна мова українських галичан залишалась лише засобом побутового спілкування простолюддя. Всі інші сфери суспільного буття мови – шкільництво, наука, література, театр, діловодство, судочинство, релігія – обслуговуються іншими мовами: польською, німецькою, латинською, старослов’янською. Жодної книжки, жодного навчального посібника українською мовою не вийшло за цей період. Не знайшлося особистості в Галичині, яка б перейнялась проблемами українства, скористалась правами, наданими цісарськими декретами й рескриптами, на створення українознавчої кафедри в Львівському університеті як осередку національно-духовного пробудження, яка б згуртувала інтелігенцію українського походження, а її не бракувало, на боротьбу за національну ідею. І. Я. Франко добу Ангеловича називав “добою єгипетської темряви” і не знаходив жодного виправдання такому занепаду й інтелектуальному омертвінню¹.

Перші паростки національно-культурного пробудження в Галичині зійшли не в губернській столиці Львові, а в старовинному Перемишлі, і пов’язані вони з іменем І. Могильницького, діяльність якого в науковому осягненні української мови, в обороні прав рідної мови, в запровадженні її в навчальний процес, у підготовці навчальних посібників з мови належним чином ще не поцінована і нині.

І. Могильницький був справжнім патріотом-українцем. Отримавши, як на той час, ґрунтовну філологічну підготовку, він першим із галичан дав наукове обґрунтування самобутності української мови, її рівноправності з іншими слов’янськими мовами, показав багату історію старої української літературної мови, звернув увагу на присутню відмінність між нею і народною розмовною мовою, хоч у питанні, якою повинна бути тогочасна літературна мова, був неоднозначним і непослідовним, а мова його наукових, навіть лінгвістичних, праць ще далека від народно-розмовної мови².

¹ Див.: Франко І. Я. Нариси з історії української літератури в Галичині. – С. 136.

² Див.: Грещук Василь. “Вѣдомѣсть о рускомъ языкѣ” І. Могильницького в обороні прав української мови // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ, 1997. – Вип. II. – С. 11–18.

На особливу увагу і належне пошанування заслугоує тривала послідовна боротьба І. Могильницького за права української мови. Він ще в 1816 році іменем єпископа (згодом митрополита) М. Левицького звертається до крайового уряду з проханням запровадити вивчення української мови в народних школах Галичини. Відповідь із губернії не забарилась: немає необхідності вводити українську мову в школу, бо нею не спілкуються та й немає відповідних учителів. На це митрополит М. Левицький відповідає ще одним поданням до губернії, підготовленим І. Могильницьким, у якому потреба заведення української мови в школах обґрунтовується необхідністю підносити релігійність українського народу, яка занепадає через те, що він позбавлений можливості вчитися релігії у школах рідною мовою. Водночас вказувалось, що українська мова відмінна від польської, самі ж урядники відчують потребу спілкуватися з народом по-українськи, а що українська наука занепала, то це пояснюється історичними обставинами.

Однак президія губернії у Львові знову відповіла відмовою, мотивуючи її тим, що руська мова – то наріччя, яким мало хто пише, через що воно не досить опрацьоване, щоб стати предметом вивчення в школі. Запровадження її в школу тільки обтяжило б науку і не принесло б ніякої користі українцям. На перешкоді стоїть і кириличне письмо. А позаяк галицько-українське сільське населення здебільшого знає польську мову, то губерньська президія закликає митрополита поміркувати над тим, чи не краще б вчити читати й писати польською мовою, щоб не збільшувати сепаратизму між мешканцями однієї провінції. Якщо митрополит не погоджується з цим, то нехай висловить свою думку щодо застосування латинської азбуки до народної мови, бо кирилиці люди не знають, проте і її знання мало що дає, хіба що уприсупнює читання деяких молитословів. Зрештою, ці питання настільки важливі, що крайова управа готова разом з митрополитом обговорити їх на окремій нараді. Водночас дозволено релігії і математики вчити українською мовою.

Митрополит оскаржив таке рішення у Відні, на що цісарська канцелярія зажадала від галицької губернії докладніших пояснень. Кра-

йова управа листом від 13 грудня 1816 р. заявила, що вона не заперечує навчати релігії українською мовою, однак проти української мови як навчального предмета в школі, між іншим, через те, що немає учителів, бо самі українські священники користуються тільки польською мовою, яка має літературу, а українською є лише катехизм і буквар, підготовлені за підтримки митрополита. Зрештою, у німецькій мові є багато наріч, але в школах одна писемна мова, такою в нас є польська, яку розуміє і український народ. Запроваджувати українську мову в народні школи було б політично небезпечно.

За розпорядженням цісаря у 1817 р. скликано шкільну комісію, до складу якої від українців входили митрополит М. Левицький та І. Могильницький як інспектор народних шкіл, яка після доповіді секретаря губернії Кратера ухвалила, що українська мова не може бути навчальним предметом у школах, бо в письмі її рідко вживають і вона мало кому відома в суспільному житті. Мовою викладання має бути польська мова. Українські школи можуть бути тільки приватними без будь-якої підтримки зі шкільного фонду. Щоб греко-католики могли читати свій катехизм і церковні книжки, то треба перекласти їх польською мовою або надрукувати латинськими буквами, а не збільшувати без потреби з уваги на хлопа наріч і письма.

Звичайно, митрополит М. Левицький та І. Могильницький не могли погодитися з такою ухвалою, вони висловили свою незгоду і 16 листопада 1817 р. подали до Відня свій протест – обширний меморіал на 33 параграфи на захист не тільки української народної школи, а й загалом української мови з погляду її державно-правового, історично-національного і культурного становища. Автором цього меморіалу, як і всіх попередніх петицій і протестів, був І. Могильницький.

У відповідь на цей протест цісар у 1818 р. надав українцям Галичини деякі права в ділянці шкільництва, зокрема дозволив відкривати українські школи в чисто українських громадах, хоч при цьому поляки відстояли польську мову викладання в школах, у яких учні були як греко-католицького, так і римо-католицького віросповідувачів.

Поштовхом до продовження цієї затяжної боротьби за права української мови в Галичині стала відмова губернії митрополитові в 1821 р. дозволити видрукувати церковнослов'янське послання в справі відпущу на тій підставі, що для писань кирилицею немає цензора. Якщо митрополит хоче письмово звернутися до своїх вірних, то хай пише зрозумілою для них мовою, тобто польською. Проти цієї відмови І. Могильницький іменем митрополита у 1822 р. вніс свій черговий рекурс до президії губернії, в якому дає відповідь на два питання: 1) чи обов'язково писати пастирські послання церковнослов'янською мовою і 2) чи справді ця мова така незрозуміла для греко-католиків, як думає книжковий ревізійний уряд?

Автор рекурсу відзначає, що церковнослов'янська мова як складова греко-католицького обряду є обов'язковою для вживання в пастирських посланнях до греко-католиків. Традиція і повага церкви не дозволяє ввести замість неї народну мову, бо і світські власті не змінюють новішими традиційних церемоніальних висловів. Сільське населення розуміє її, бо користується нею щоденно в молитвах. Інша річ, що вічно повторюється непорозуміння стосунку церковнослов'янської мови до народної української. І. Могильницький, заявивши, що напише окрему широку розвідку з цієї проблеми, дає лише короткі пояснення, які зводяться до такого:

1. Українська мова не є мішаниною, що постала з польської, російської чи інших слов'янських мов. Як український народ був з незапам'ятних часів окремою самостійною частиною великого слов'янського праплемени, так і його мова є окрема галузь слов'янської прамови. Ця мова, як показує історія, не виникла з жодної сусідньої мови, а розвивалась із своїми, властивими лише їй ознаками так само, як і чеська, польська та ін. мови.

2. Українська мова своєю граматиною, відмінюванням іменників, займенників і дієслів більше подібна до слов'янської мови в церковних книжках, ніж до польської. З цієї спорідненості української і слов'янської мов випливає, що церковнослов'янська мова загалом зрозуміла греко-католикам, за винятком деяких застарілих слів та іноді порядку слів, зумовленого впливом грецького синтаксису.

3. Українська мова не поступається жодній слов'янській мові ні віком, ні витворенням, ні історичним значенням. Свідченням тому є закони й грамоти, писані українською мовою за часів українських князів і польських королів, вживання української мови й кирилиці в урядових справах та судочинстві на українських землях у польському королівстві в XV–XVII ст. Отже, якби українська мова, як то нерідко кажуть, мало чим відрізнялась від польської чи походила з неї, якби вона, як дехто вважає, була простою і неопрацьованою, то чому тоді давній польський уряд використовував у Польщі польську мову, а в українських воєводствах визнавав українську мову крайовою мовою, мовою правління та вживав її майже три століття. Про причини й наслідки змін суспільних функцій української мови в останні часи польського панування пише австрійський історик Енгель у "Geschichte von Halicz und Wladimir."

4. Українську мову не можна сплутувати з російською. Наскільки це відмінні мови, відчуває кожна знайома з проблемою людина. На доказ цього наводяться заголовки граматики XVI ст. Адама Богорича, в якому названі обидві мови як різні, та на рецензію В. Копітара на катехизм І. Могильницького від 5 жовтня 1817 р., в якій вказується на відмінність української мови від польської і російської. Однак про спорідненість і різницю між слов'янськими мовами не варто апіорно говорити, правильна думка про це залежить лише від ґрунтового знання мов і від об'єктивності дослідника¹.

Завдяки такій настирливій тривалій атаці І. Могильницького на сполонізовану крайову управу за права рідної мови вдалося не лише уникнути повної і остаточної колонізації, зокрема в освіті, а й хоч

¹ Harasiewicz M. *Annales ecclesiae Rutenae*. – Львів, 1862. – С. 994–1008; Левицький Іван Ем. Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772–1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801–1820 // Збірник історично-філософської секції Наукового Товариства ім. Шевченка – Львів, 1902. – Т. 5. – С. 139–144; Маковей Осип. З історії нашої фільольогії: Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський) // ЗНТШ. – Львів, 1903. – Т. 54. – С. 3–16; Возняк М. Студії над галицько-українськими грамами XIX в. // ЗНТШ. – Львів, 1909. – Т. 90. – С. 52–273.

трохи поліпшити мовну ситуацію. Як наглядч народних шкіл І. Могильницький плідно попрацював над відкриттям нових шкіл. Відкриття шкіл і здійснення навчання в багатьох з них українською мовою розширювало її суспільні функції, закладало основи для поглиблення цього процесу. Однак митрополит М. Левицький, який на перших порах гаряче підтримував починання І. Могильницького в національно-мовному відродженні краю, згодом, поріднившись із шляхетською родиною Сташкевичів, втратив інтерес до мовно-культурних проблем українства. У митрополичій консисторії запанувала знов польська мова, всі розпорядження, навіть циркуляри у справах народних шкіл до 1831 р. виходили по-польськи або по-латині¹. “Світанок національного відродження українців у Галичині був довгий і холодний. Від 1816 до 1830 р. вийшло у нас ледве 36 книжок, брошур або невеличких листівок, друкованих кирилицею, мовою переважно церковною, далекою від народної (12 чисто церковних, очевидно, передруків, 16 шкільних букварів, абеток тощо), 3 випадкових вірші, 3 допоміжних видання, каталоги і словник і дві речі белетристичні, не випадкові, одна з них – передрук російського вірша Державіна, а друга – дослівний і майже незрозумілий переклад німецького вірша. Весь могутній розвиток європейської літератури і літератури польської, що відбувався в той час, пройшов повз галицьких українців без сліду, не викресав у них ані жодної живої іскри”².

Подання, рекурси до Львова й Відня – це тільки один бік діяльності І. Могильницького з національного питання. Він був свідомий необхідності залучення до просвітницької праці широких кіл інтелігенції. З цією метою намагається згуртувати тодішню українську інтелігенцію в Товариство галицьких священників греко-католицького обряду, для якого готує статут, який затвердив цісар. Товариство ставило за мету ширення освіти серед українців Галичини, видання

¹ Див.: Франко І. Я. Нариси з історії української літератури в Галичині. – С. 142–143.

² Франко І. Я. Там само. – С. 140.

популярних і релігійних книжок¹. Оpubлікований І. Франком у його ж перекладі уривок із цього статуту (більше він ніде не друкувався) дає уявлення про те, якою бачив І. Могильницький тодішню українську літературну мову. “Ці книжки, – зазначено в статуті, – мають бути написані так, щоб і неосвічене громадянство могло їх використовувати, отже, народною мовою, уживаною по селах, причому треба буде стерегтися грубих помилок селянської говірки і опрацьовувати книжки так, щоб вони були легко зрозумілі і для найпростіших, а все ж таки схилилися до досконалішого вислову, щоб у такий спосіб і селянська мова хоч трохи вдосконалювалася, і чернь, звичаєна до досконалішого висловлювання, легше могла згодом розуміти те, що прилюдно співається під час богослужіння”².

Це був крок уперед у порівнянні з мовною практикою професорів Руського інституту, однак легко побачити, що й І. Могильницький не зміг позбутися відчуття начебто народна мова не цілком придатна для літературних потреб. Схиляння народної мови “до досконалішого вислову” на ділі оберталосся в звичайний суржик із місцевих говірок, церковнослов’янської, польської і російської мов, про що свідчить мова праць самого І. Могильницького.

Та найбільшою заслугою І. Могильницького в обстоюванні прав української мови стала його наукова діяльність. Задум написати спеціальну наукову розвідку про українську мову в нього виник ще в час підготовки протестів до крайової управи і цісарської канцелярії. Уже згадуваний меморіал 1817 р. містив основні положення майбутнього наукового трактату. Його назва – “**Вѣдомость ѿ Рѣскомъ лзыцѣ**” – окреслювала в загальних рисах мету й призначення цієї

¹ Левицький Іван Ем. Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772–1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801–1820. – С. 132–133; Франко І. Я. Перше руське просвітне товариство з рр. 1816–1818 // Збірник історично-філософичної секції Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 5. – С. 258–276; Mokry Włodzimierz. „Ruska Trójca”: Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku. – Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1977. – С. 20–21.

² Франко І. Я. Нариси з історії української літератури в Галичині. – С. 140.

праці: з'ясувати, що таке руська (українська) мова. Взнявши до уваги ту обставину, що мало хто в Європі усвідомлював, що таке руський народ в Габсбургській монархії, а в розумінні понять “русський народ”, “русська мова” існувала велика строкатість і повна плутанина, І. Могильницький переконливо доводить, що галицькі русини – це західна вітка великого українського народу із своєю славною історією і культурою, що походить із слов'янського праплемени, як і інші слов'янські народи, і як кожний народ, українці мають свою мову з багатою писемною традицією. Як така, вона має всі підстави поєднати належне їй місце в історії слов'янських мов, бути рівною у правах із іншими слов'янськими мовами, такими, як польська, чеська, російська та ін. Значення “Відомості” не вичерпується лише її тематичним спрямуванням, обороною прав української мови. Як на свій час, ця праця І. Могильницького була ґрунтовним науковим дослідженням, звичайно, не позбавленим певних огріхів і вад, однак нею започаткована власне наукова лінгвістична традиція в Галичині, і вже тому вона заслуговує на особливу увагу¹.

Заходи І. Могильницького, спрямовані на поліпшення соціального статусу української мови в Галичині перших десятиліть XIX ст., на розширення її суспільних функцій, знайшли розуміння й підтримку в його сучасників і послідовників. У поглядах на самостійність і рівноправність української мови І. Могильницького рішуче підтримав І. Лаврівський, який з 1820 р. став крилошанином Перемиської капітули. Він ще в часи свого ректорства у духовній семінарії у Львові “підіймився учити питомців руського письма та граматики і церковнослов'янської мови”. Відчуваючи відсутність необхідної літератури для вивчення самої української мови й інших предметів рідною мовою, Іван Лаврівський пише граматику “языка карпаторосского съ его діалектическими отличіями”, яка була близька до закінчення в 1822 р., а згодом також і підручник методики для тривіальних та парафіяльних шкіл. Для аргументації і унаочнення

¹ Див.: Грещук Василь. “Вѣдомѣсть о рускомъ языкѣ” І. Могильницького в обороні прав української мови. – С. 11–18.

самобутності й самостійності української мови, її відмінності від польської він укладає словник української мови. Водночас за зразком німецьких навчальних посібників готує для парафіяльних шкіл “Короткі повісті для дітей” та “Буквар народного руського язика в королівствах Галиції і Лодомерії уживаного”¹.

Якою уявляв тодішню українську літературну мову І. Лаврівський, можна побачити з мови ним написаних повістей та підручника з методики, уривки з яких із максимальним збереженням усіх особливостей, окрім чисто правописних, подаємо нижче: “Івась просил матере, жеби му дозволила до школи ходити. Мати рекла: Ти еще мала дитина, і не можеш бути спокійним. В школі треба сидіти спокійно і завше уважати на того, що на учитель показує. Івась прирік, же хоче так чинити. То ся матері подобало. Купила му табличку. Івась тішился же може іти до школи”.

“Ціль або замір наущання на тім залежит, аби діти на таких людех кшталтити, котрі свого розуму належито уживати могут, котрі морально добре мислять і чинять, і котрі в стані і поволаню до которого суть призначені, ужитими і пожитечними бути могут”².

В основу такої літературної мови було покладено живу народну мову, в даному випадку рідні І. Лаврівському лемківські говірки, хоч і на ній ще помітний незначний вплив церковнослов'янщини.

І. Могильницький і І. Лаврівський у своїх домаганнях розширення суспільних функцій української мови в Галичині у 20–30 рр. XIX ст. знайшли розуміння й підтримку І. Снігурського, який у 1818 р. став перемильським єпископом. Він на власні кошти облаштовує друкарню, в якій публікуються тогочасні важливіші релігійні, навчальні, публіцистичні, літературні праці, поповнює крилошанську книгозбірню українознавчими книгами, створює фонд для закупівлі книг для бібліотеки, заохочує священників до праці на занедбаному полі рідного слова, а своїм заповітом установив утримання для вчителя граматики,

¹ Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродженє. – Львів, 1908. – С. 11–14, 157–158.

² Там само. – С. 158.

історії та літератури церковнослов'янської мови і для професора пастирського богослов'я з українською мовою викладання¹.

Таким чином, ще задовго до “Русалки Дністрової” в Галичині чимало зроблено для захисту української мови, для зміцнення її соціального статусу і піднесення престижу, для формування літературної мови. Заслуги “Руської трійці” в боротьбі за права української мови в Галичині, у розвитку літературної мови на народномовній основі, у цілеспрямованому розширенні сфер її використання – незаперечні, однак не зовсім справедливо вести відлік національно-мовного відродження від М. Шашкевича і його побратимів, що для багатьох дослідників стало вже науковою аксіомою. У авторів “Русалки Дністрової” були попередники, діяльність яких позначилася на позитивній для українців зміні мовної ситуації. Ці зміни пов'язані передусім із відчутним розширенням суспільних функцій української мови в Галичині ще в 20-ті рр. ХІХ ст., що виявилось в наступному:

- 1) українська мова як мова навчання і як навчальний предмет поширюється у парафіяльних школах;
- 2) українська мова стає предметом спеціальних наукових студій, у результаті яких приходять усвідомлення і сприймання її як однієї із слов'янських, самостійної і рівноправної з іншими мовами, яким на той час судилась краща доля;
- 3) українська мова починає використовуватись в літургії, зокрема в казаннях, проповідях;
- 4) появляються перші ознаки зміни іміджу української мови як “хлопської”, нею починають послуговуватися в щоденному побутовому спілкуванні в домах шляхетних родів, що підносило суспільний престиж української мови;
- 5) українською мовою, хоч і з помітними вкрапленнями церковнослов'янщини, створюються перші белетристичні твори, водночас розпочинається збирання усної народної творчості.

¹ Там само. – С. 15–16.

Зусилля І. Могильницького, І. Снігурського, І. Лаврівського та інших підготували ґрунт для багатогранної плодотворної діяльності “Руської трійці” в ділянці утвердження української мови як важливого чинника національно-духовного єства українства, подальшого розширення її соціальних функцій, запровадження у всі сфери суспільного буття.

Першодрук: Українознавчі студії. – 1999. – № 1. – С. 3–12.

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ГАЛИЧИНІ СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Розвиток української літературної мови в Галичині в ХІХ ст. був складним, суперечливим і неоднозначним. Перші паростки національного пробудження, серцевиною якого завжди були проблеми функціонування рідної мови, збирання і популяризація усної поетичної творчості, творення самобутньої художньої літератури, розвитку освіти зійшли ще у зв'язку з науковою, релігійною, публіцистичною і громадсько-просвітньою діяльністю І. Могильницького, І. Лаврівського, І. Снігурського, П. Паславського та ін. Саме завдяки їх зусиллям у суспільній свідомості галичан формується думка, що українська мова – це окрема гілка на дереві слов'янських мов зі своєю славною історією, що вона нічим не поступається перед іншими слов'янськими мовами, що нею можна і треба здобувати освіту, молитись до Бога, що вона цілком придатна для творення художньої літератури, наукових праць. Усвідомлення цього та успіхи національно-духовного пробудження на Наддніпрянщині, у західних і південних слов'ян підготували ґрунт для “Русалки Дністрової”, з появою якої можна говорити про новий етап у розвитку української літературної мови. Характерно, що дослідники схильні вважати, що до заборони і конфіскації книги спричинився не зміст віршів і пісень, а мовні нововведення, пов'язані з використанням народної мови

і сучасної слов'янської абетки¹. Якою б вагомою у розвитку української літературної мови в Галичині не була “Русалка Дністрова”, як справедливо відзначає Є. Грицак, “епохальний виступ М. Шашкевича не міг зробити відразу основної зміни, бо творчість його тривала закоротко, і аж 1848 рік, що приніс нам “національну весну”, повернув належне значення народній мові в тодішньому українсько-галицькому письменстві².

Середина ХІХ ст. в Галичині, як засвідчує тогочасна публіцистика, характеризується багатством поглядів на шляхи розвитку української літературної мови, які можна звести до таких основних:

1. Літературна мова має розвиватися на основі староруської мови, якою написані художні твори Київської Русі. Мова ця, хоч і мало зрозуміла для народу, надзвичайно багата в своїх зображальних можливостях.

2. За літературну мову українцям має правити церковнослов'янська, величність і краса якої відома по всій Європі, свята мова, що нею здійснюється богослужіння.

3. Українці як літературну мають використовувати писемну російську мову, яка виникла як симбіоз кращих елементів староруської і церковнослов'янських мов.

4. Основу формування української літературної мови повинна скласти проста розмовна народна мова, яку живитиме наївна краса, лексичне й граматичне багатство місцевих говірок³.

Однак з огляду на те, що староруська мова, як і російська, зазнали помітного впливу церковнослов'янської, чітко розмежувати церковнослов'янські і староруські чи російські мовні елементи для українського галичанина було непростим завданням. До того ж в Га-

¹ Див.: Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880 рр.) – Відень, 1916. – С. 31; Брок Пітер. Іван Вагилевич (1811–1866) та українська національна ідентичність // Шашкевичіана. Нова серія. – Львів – Броди – Вінніпег, 1966. – Вип. 1–2 – С. 397.

² Грицак Є. Українська літературна мова в Галичині в половині ХІХ сторіччя // Збірник пам'яті Івана Зілінського (1879–1952). – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1994. – С. 237.

³ Див., напр.: Галичо-руській Вѣстникъ. – 1849. – № 65.

личині середини ХІХ ст. російську літературну мову того часу, яка, між іншим, сама переживала складний процес боротьби і взаємодії різних літературно-мовних стилів¹, з українських письменників чи публіцистів ніхто добре не знав. Тому творча діяльність прихильників перших трьох напрямків породила штучний конгломерат з церковнослов'янської, староруської і російської мов – макаронічне язичіє, на ґрунті якого всі разом різко засуджували спроби вироблення літературної мови на основі розмовної мови народу. Таким чином, головна боротьба за розвиток української літературної мови в Галичині розгорілась між так званими “об'єдинителями” з їх язичієм у ролі української літературної мови та патріотами рідного слова, які намагались, за прикладом “Руської трійці”, творити літературну мову на народномовній основі.

Австрійські суспільні, освітні й економічні реформи періоду “весни народів” створили сприятливі передумови для розвитку української народної мови як літературної. З проголошення конституції і запровадження свободи слова, друку, зборів тут же скористалися галицькі українці. 2 травня 1848 р. створена Головна Руська Рада, яка очолила боротьбу українців Галичини за своє національно-культурне і політичне відродження. Через два тижні виходить перша українська газета “Зоря Галицкая”, на сторінках якої, як і інших українських часописів, заснованих у той же період, впродовж її існування чільне місце посідатимуть питання розвитку української літературної мови. Політичне звернення “Будьмо народом”, видруковане в першому номері газети, визначало одним із головних завдань “розвивати і вносити нарідність нашу во всіх єї частех: видосконаленем языка нашого, запровадженем его в школах низших і висших”².

На слов'янському з'їзді у Празі, що відбувся на початку червня того ж року, українські галичани уклали з поляками спільну угоду, згідно з якою українська мова діставала широкі права в суспіль-

¹ Див.: Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX веков. – М.: Высш. школа, 1982. – С. 329–419.

² Зоря Галицкая. – 1848. – № 1.

ному, політичному, освітньому житті. Ось деякі положення з тієї угоди: “Відповідно до людності польської або руської в кождім окрузі має бути польська або руська мова урядовою... Кождому мешканцеві краю вільно в зносинах з властями уживати мови польської або руської, і власть має йому відповідати тою самою мовою. В громадах мають школи вестися мовою тої народності, яка має більшість, але меншість має право держати школу для своєї народності. В цілім краю в третьому нормальному класі має бути в руських школах викладава мова польська, а в польських – руська; гімназії будуть окремі для польської народності, а окремі для руської... На університетах буде вільно викладати обома мовами”¹. Урівнювання української мови в суспільних функціях із польською у Галичині, звичайно, сприяло піднесенню її престижу, нейтралізувало її меншовартість і було добрим підґрунтям усвідомлення її як літературної.

Проблема української літературної мови стала однією з основних на Соборі руських вчених, який відбувся в жовтні 1848 р. у Львові. Ухвала такого авторитетного органу, як з’їзд учених, “в письменстві триматися тої мови, якою наш народ говорить” для багатьох стала надійним орієнтиром у неоднозначних перипетіях складного процесу розвитку української літературної мови. Однак такий погляд на розвиток літературної мови був неодностайним, не всі підтримали його. Ще на самому з’їзді Венедикт Левицький, Сошовський, Ганкевич виступили проти народної мови як літературної, вважаючи, що таке нововведення загрожує церковнослов’янській мові і побожності². Категоричними противниками народномовної основи літературної мови стали І. Головацький, Д. Зубрицький, О. Духнович, М. Малиновський та ін. У ними ж розгорнутій лінгвістичній дискусії щодо шляхів розвитку української літератур-

¹ Див.: Франко І. Я. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // І. Я. Франко. Зібрання творів: У 50-ти т. – К., 1986. – Т. 47. – С. 118.

² Див.: Головацький Яковъ. Историческій очеркъ основанія галицко-русской Матицѣ. – Львів, 1850. – С. CV.

ної мови в Галичині вони стали на захист церковнослов’янської, староруської традицій у літературній мові¹.

Головним аргументом противників народномовної основи формування літературної мови було те, що жива народна мова недосконала, неопрацьована, убога, не має необхідних слів для вираження багатьох понять, занечищена полонізмами, нею не можна піднести освіту і свідомість людей, і “если мовою лише простого народа и токмо въ тѣсномъ кружѣ понятій его будемъ писати, нигды не заробымо собѣ на право просвѣщенного народа”². “Если бы простонародный нашъ языкъ имѣлъ всю достаточность для наукъ, то понеже слова суть свидѣтельствомъ степени просвѣщенія, народъ нашъ стоялъ бы оуже на высочайшомъ степени просвѣщенія. Почто ему тогда наукъ.”³

Іншим аргументом неможливості вироблення літературної мови з народної були говіркові відмінності останньої, її територіальна диференційованість, через що галицькі, закарпатські, буковинські українці “як хто вміє, так піє”, а літературна мова повинна бути єдиною для всіх, тому основою її розвитку має бути “наша бабуся старослов’янська”, яка віками стояла на сторожі української народності⁴. Інакше треба буде стільки граматик, скільки є сіл, а “якъ же можетъ каждое село требовати дабы ему собственное, неправильное, необщое было общимъ?”⁵

Підставою недовіри народній мові як основі літературної було й те, на думку консерваторів, що для простолюдина недоступна вища світська освіта, для нього важливішим є просвіта моральна, релі-

¹ Перебіг у хронологічному порядку дискусії про характер української літературної мови в Галичині в середині XIX ст. досить повно висвітлено у праці К. Студинського “Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850-62 // Збірник фільологічної секції Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка – Львів, 1905. – Т. VIII–IX – С. I–CLXI.

² Вѣстникъ. – 1851. – № 13.

³ Зоря Галицкая. – 1852. – № 14.

⁴ Вѣстникъ. – 1850. – № 107; 1851. – № 113–114.

⁵ Зоря Галицкая. – 1851. – № 48; 1852. – № 48.

гійна, а вона може здійснюватись лише церковнослов'янською мовою¹. Врешті-решт, є офіційні урядові приписи Міністерства освіти і митрополита про використання як літературної для галицьких українців церковнослов'янської мови².

Серед опонентів народномовної основи розвитку літературної мови були й такі, які не могли допустити думки про літературну мову на ґрунті рідної мови з погорди до простого народу і його мови, зневажливо обзивали своїх однокровних братів “пастухами”, “ско-топасами”, “пасічниками”, “грицьками”, “хахлами”, а матірну мову – “найпідлішим зерном”³.

В ідеології прихильників народнорозмовної основи розвитку літературної мови центральне місце відводилось положенню про мову як найважливіший чинник національної ідентичності: “кто ся свого народного языка вырекає, той заперечає свою розлучну народность”⁴. Відречення від рідної мови веде до винародовлення, повної денационалізації, бо “покы языка, поты народа: перѣмена або загыбель языка потягає перемѣну, або смертоносную гибель народа за собою”⁵. Народ, що зрікається своєї мови, а приймає іншу, не має майбутнього і стає рабом чужого народу⁶.

На звинувачення в недосконалості, неопрацьованості народної мови, в браці її самодостатності для розвитку літератури й науки апологети народної мови резонно відповідали, що українська мова “не убога в слова, але в людей, які би її знали”⁷. Кожна мова надається до її удосконалення, до збагачення зображальних можливостей. А якщо певних слів і виразів не вистачає, то це легко долається, над виробленням літературної мови треба постійно працювати, через це пройшли німці, поляки, інші народи⁸.

¹ Див.: Вѣстникъ. – 1851. – № 142.

² Див.: Вѣстникъ. – 1850. – № 131.

³ Див.: Вѣстникъ. – 1851. – № 148.

⁴ Зоря Галицка. – 1850. – № 63.

⁵ Зоря Галицка. – 1850. – № 67.

⁶ Див.: Зоря Галицкая. – 1855. – № 9.

⁷ Вѣстникъ. – 1850. – № 107.

⁸ Див.: Зоря Галицкая. – 1855. – № 5–7.

Не є перешкодою до становлення літературною діалектна роздробленість народної мови, писати треба так, як більшість людей говорить, а не як в тому чи іншому селі. З іншого боку, навіть вузькодіалектні слова не є чимось абсолютно зайвим у мові, без них не обійтись, наприклад, коли в художній літературі необхідно відобразити своєрідність життя і побуту певних етнографічних груп¹.

Щодо церковнослов'янської мови, то її треба знати і шанувати, однак пам'ятати, що вона чужа для українців, а з народом треба говорити його розмовною мовою і науку творити його мовою, тоді вона стає доступною². Просвіту народові може забезпечити лише жива мова, зрозуміла й доступна, а не чужа церковнослов'янська, чи російська, або “сумішка” з них, якої люди не знають і не розуміють³.

На користь формування літературної мови на народній основі свідчать художньо довершені поезії і проза І. Котляревського, Г. Квітки, Є. Гребінки, Т. Шевченка, П. Куліша та інших наддніпрянських українських письменників, які в своїй творчості сміливо стали на ґрунт рідної мови⁴, а також поетична слава А. Міцкевича, яка прийшла до нього після того, як він відійшов від класицизму і звернувся до народної мови⁵, Ф. Петрарки, який став знаменитим не латинською поемою “Африка”, а сонетами і канцонами, написаними простонародною італійською мовою⁶.

Глузівникам з української простонародної літературної мови її захисники нагадують, що свого часу її попередниця була мовою руських князів і польських королів, мовою науки, суду і дипломатії, і не лише в Україні, а й у Литві, що нею збагатилась польська і російська літературні мови, що її красу, поетичність, музичальність визнавали видатні слов'янські письменники і науковці⁷.

¹ Див.: Вѣстникъ. – 1853. – № 78–79.

² Див.: Вѣстникъ. – 1850. – № 107; 1851. – № 41–42.

³ Див.: Вѣстникъ. – 1853. – № 64–65.

⁴ Див.: Вѣстникъ. – 1851. – № 41.

⁵ Див.: Вѣстникъ. – 1853. – № 64.

⁶ Див.: Зоря Галицкая. – 1855. – № 7.

⁷ Див.: Вѣстникъ. – 1853. – № 65.

На жаль, дискусія щодо шляхів розвитку української літературної мови в середині XIX ст. в Галичині на практиці завершилась наступом москвофільства з його мертвотним язичієм. Не знайшлось на той час постаті, яка змогла б не тільки публіцистично протистояти москвофільству, а й дієво закріпити та розвинути здобутки в царині утвердження народної мови як літературної. Не стало Маркіяна Шашкевича... Інші члени “трійці” не довго сповідували свої погляди часів “Русалки Дністрової”. Замість того, щоб скористатись зі свого становища професора кафедри української мови університету для захисту української літературної мови на народномовній основі, її популяризації і пропаганди, Я. Головацький “уже в 1851-ім році, пишучи про митрополита Іларіона, .. ужив мови не менш старосвітської, як мова того самого Іларіона, про котрого писав”¹, а двома роками раніше в листі до О. Бодянського зауважив, що тільки російські навчальні книжки можуть бути джерелом для “істинно руських, коренних наіменувань, которі повинні бути одні для всіх русів.”²

Однак сама дискусія і аргументи на користь народної літературної мови не були даремними, вони підготували добрий ґрунт для нової хвилі національно-культурного відродження, що наступає з зародженням народовства вже в 60-х рр.

Першодрук: Мовознавство: Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі українців / Відп. ред. В. Німчук. – К.: Пульсар, 2002. – С. 233–237.

¹ Маковей О. З історії нашої фільольогії: три галицькі граматика (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський) // ЗНТШ– Львів, 1903.– Т. 54.– С. 57.

² Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. Твори.– К.: Дніпро, 1982.– С. 321.

РОЛЬ ГАЛИЧИНИ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Проблема, винесена в заголовок статті, вимагає чіткого визначення найперше поняття Галичина, оскільки для українців і поляків і сьогодні, і в історичній ретроспективі це не одне й те ж. Для польської суспільної свідомості Галичина – це землі, які після першого поділу Польщі в 1772 році увійшли до нової адміністративної цілості під назвою “Королівство Галичини й Льодомерії”. Її, цю нову цілість, сформували як давні питомо українські землі у межах Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств, так і властиво малопольські землі з центром у королівському столичному Кракові. Штучно об’єднані землі, що до того часу не утворювали ніякої політичної чи адміністративної єдності, зазнали ономастичної диференціації в протиставленні Східна Галичина, тобто землі колишнього Галицько-Волинського князівства, окрім його північної, волинської, частини, – Західна Галичина, або Малопольща.

Для українців у таких межах Галичина є хіба що об’єктом наукових студій, а на загал – ареально вона співмірна лише зі Східною Галичиною.

Відзначені особливості мають пряме відношення до висвітлення однієї з багатьох проблем, породжених політично-культурним феноменом Галичини у духовному житті українців і поляків, що стала предметом аналізу в даній статті, а саме: яку роль вона відіграла в розвитку літературних мов обох народів. Є помітні відмінності щодо ролі вказаних ареалів Галичини в розвитку польської і української літературних мов. Польська мова, крім польських земель, у процесі тривалої колонізації Руського і Белзького воєводств, сформованих на землях княжої Галичини після приєднання її до Польщі в XIV ст., поширилася й розвивалася на захоплених землях. Розвиток української мови був обмежений фактично східною Галичиною. Отже, можна говорити про вплив цілої Галичини чи її частин – Східної або Західної – на розвиток польської літературної мови. Про галицькі впливи на формування й еволюцію української мови можна говори-

ти тільки в ареалі Східної Галичини, в Західній Галичині український мовотворчий процес відсутній.

Галичина в другій половині XIX – на початку XX століть зробила свій помітний внесок у розвиток як української, так і польської літературних мов, хоч у цих процесах поряд із спільними тенденціями є чимало своєрідного, специфічного для тієї чи іншої мови.

Нова українська літературна мова, як відомо, сформувалася на Східній Україні. В офіційній радянській україністиці панівною була думка про те, що вона сформувалася на основі полтавсько-київських діалектів. Згодом ареал основи нової української літературної мови розширено до середньої Наддніпряниці. Дещо модифіковану концепцію запропонував М. А. Жовтобрюх, вважаючи, що українська літературна мова сформувалася на базі діалектів всієї Східної України. “Отже, фонетичний, граматичний і лексичний матеріал, зокрема зафіксований на картах Атласу української мови, переконливо підтверджує вже традиційний погляд, що сучасна українська літературна мова сформувалася на південно-східній діалектній основі, – пише вчений. – Правда, ця основа значно ширша, ніж середньо-наддніпрянські говори, якими її досить часто обмежують. Безсумнівним є той факт, що всі найважливіші структурні компоненти діалектного походження, які засвоїла сучасна українська літературна мова в процесі її формування, поширені не тільки в середньонаддніпрянських говорах, а й на всій території південно-східної групи українських діалектів”¹.

Характерно, що західноукраїнські, галицькі говірки у всіх концепціях розглядалися як такі, які присутні не вплинули на формування української літературної мови. Лише окремі здебільшого лексичні одиниці, в основі своїй екзотичні, збагатили словник сучасної загальнонаціональної мови. З цього погляду характерним є твердження того ж М. Жовтобрюха: “Сучасна українська літературна мова з часу її формування, крім загальнонародних слів, сприймала на-

¹ Жовтобрюх М. А. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів // Мовознавство. – 1973. – № 1. – С. 12.

самперед ту лексику, яка поширена на південно-східній діалектній території”¹.

Водночас в українській діаспорі ще в 40-х роках з’являється праця Юрія Шевельова “Галичина в формуванні української літературної мови”, перевидана в 1975 році Альбертським університетом (Канада) та в 1996 році Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові, в якій на широкому фактичному матеріалі об’єктивно висвітлюється роль Галичини у розвитку української літературної мови. Завдання своєї роботи Ю. Шевельов убачав у тому, щоб “збити традиційне твердження про чисто східно-українську основу української літературної мови і показати мішаний східно-західний характер цієї мови”². Зауваживши, що роль Галичини в розвитку української літературної мови в різні періоди була неоднаковою, учений цілком справедливо відзначає, що вона особливо стала помітною у другій половині XIX – на початку XX століть. У зв’язку з відомими політичними репресіями проти української культури загалом, передусім мови (достатньо згадати сумнозвісний Валуєвський циркуляр 1863 року, Емський указ Олександра II 1876 року), на підросійській Україні процес розвитку української літературної мови практично заморожений. Українська мова на політичному й науковому рівнях потрактована як один із діалектів загальноросійської мови. У такій іпостасі її суспільні функції звужені до побутового спілкування сільського простолюдина, вона не могла розвиватися в освіті, науці, культурі, війську, суді, управлінні тощо. Лише в працях національно свідомих українців окремі явища української мови ставали об’єктом наукових студій, та й то зазвичай як тло в порівняльних дослідженнях.

Натомість в Галичині склалися значно кращі умови для розвитку української мови та книгодрукування. Тут постають політичні, наукові, освітні інституції, які ставлять за мету національно-духовне відродження українства краю, серцевиною якого завжди було пле-

¹ Там само. – С. 11.

² Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Львів – Нью-Йорк, 1996. – С. 15.

кання й розвиток рідної мови, запровадження її у всі сфери суспільного буття. Створення і діяльність таких українських інституцій, як Головна Руська Рада (1848), “Просвіта” (1868), Наукове товариство ім. Т. Шевченка (1873) та ін., призвело до значного розширення суспільних функцій української мови в Галичині у другій половині XIX – на початку XX століть. Із 1866 року в народних і середніх школах Східної Галичини запроваджується вивчення української мови поряд із польською, що вимагало створення навчальних підручників і посібників, і загалом наукових студій із україніки, підготовки учительських кадрів і науковців-словесників. Певною мірою ці проблеми розв’язало відкриття у Львівському університеті кафедри української словесності, особливо після того, як керівництво нею перебрав у 1867 році Омелян Огоновський. Однією із найактуальніших науково-лінгвістичних проблем стає формування української літературної мови у його відношенні до церковнослов’янщини, місцевої народно-розмовної мови галичан та наддніпрянської літературної мови. Діяльність НТШ, особливо з 1898 року, коли його очолив, перейшовши до Львова, Михайло Грушевський, цієї своєрідної української Академії наук, сприяла функціонально-стильовій розбудові української мови, бо саме в наукових працях НТШівців закладаються основи термінологічних систем гуманітарних і природничих наук і загалом науковий стиль української мови. У цей же період формується українська публіцистика.

З 1869 року українська мова у Східній Галичині, поряд із польською, може використовуватися також у публічному житті й управлінні, за винятком пошти й війська, чим створюються передумови для формування офіційно-ділового стилю.

Потужний розвиток у Східній Галичині белетристичного стилю в його різножанрових проявах після відомих заборон українського друкованого слова на підросійській Україні у цей час підсилюється перенесенням видавничої діяльності з Наддніпрянщини в Галичину.

Послідовне розширення сфер використання української мови, її функціонально-стильова розбудова, урівнювання української мови в Галичині з польською мовою, яка якихось півстоліття назад фак-

тично витіснила українську мову з усіх ділянок громадського життя, крім побутового спілкування селянства, звичайно, сприяло піднесенню її престижу, нейтралізувало її “меншовартість” і було добрим підґрунтям усвідомлення її як літературної. Однак відчутні відмінності українських говорів Галичини від української літературної мови, сформованої на Наддніпрянщині в кінці XVIII – першій половині XIX століть, і орієнтація на народномовну основу формування літературної мови призвели до фактичної двоваріантності загальнонаціональної мови попри постійне прагнення галичан до вироблення єдиної літературної мови, остаточно уніфікація якої завершилася вже в повоєнний час. Особливістю розвитку літературної мови в Галичині було ще й те, що галицький варіант літературної мови на народномовній основі ще довго після “Русалки Дністрової” утверджував себе у гострому протистоянні московському макаронічному язичію, яке пустило глибокі корені й підживлювалося ззовні.

Таким чином, з другої половини XIX ст. через відзначені суспільно-політичні умови розвитку української мови на східних і західних землях Галичина з мовного погляду чим раз більше починає впливати на розвиток української літературної мови, а з 70-х рр. цей вплив значно посилюється. За влучним іронічним висловом Юрія Шевельова, “це може звучати парадоксально, якщо сказати, що Александер II відповідальний за галицькі впливи на українську літературну мову, а тим самим за її двоходілектний характер”¹. Галицькі здобутки мовотворчого процесу все частіше інкорпуються в літературну мову, сформовану на Наддніпрянщині, розхитуючи її східнодіалектну основу, точніше, готуючи ґрунт багатословності загальнонародної мови. При цьому ці впливи найбільше виявлені в лексиці. “Загалом беручи, галицький внесок у лексику української літературної мови найбільше обслуговує сфери абстрактної лексики, наукової термінології, коло понять, зв’язаних із міським побутом, захоплюючи тут не тільки назви предметів і процесів, а й вирази ввічливості, етикету тощо, – себто обслуговуючи не лише номіна-

¹ Шевельов Ю. Знач. праця. – С. 149.

тивні, а і експресивні, зокрема соціально-експресивні функції мови”¹. Такими ж помітними є галицькі впливи на наголос української літературної мови, менше їх відзначено в синтаксисі і зовсім небагато в ділянці фонетики й морфології.

“Галичинізація” української літературної мови в другій половині ХІХ століття сприймалася неоднозначно, часом через суб’єктивні смаки, далекі від наукової аргументації, драматично нетолерантно, що вилилося у відому дискусію між “галичанами” й “антигаличанами” у 1891–1892 рр., яка мала велике значення в розвитку української літературної мови. Перебіг її загальновідомий, тому на ньому немає необхідності зупинятися. Найкращу оцінку їй дав Юрій Шевельов: “Вона [дискусія – В. І.] освітила ті процеси, що в літературній мові відбувалися, змусила українську інтелігенцію хоч частково усвідомити їх. Вона була пересторогою галичанам щодо їхніх екстремізмів у запровадженні галицьких мовних елементів до літературної мови, а великоукраїнцям – щодо нетолерантного ставлення їх до галицьких впливів на літературну мову. Суті й напряду розвитку літературної мови дискусія не змінила, як не може його змінити жадна дискусія, коли бракує для цього потрібних суспільно-політичних передумов. Галичина й далі, аж до революції 1905–1906 р., виконувала свою роль української мовної лябораторії, по-старому користуючися мовними здобутками всіх земель України. Тільки тепер кращі представники її може частіше стали оглядатися на мову Великої України і свої мовні новотвори більш-менш рівняти на те, як вони будуть сприйняті не тільки в Галичині, але й там. Яскравий приклад цього – загальновідомі факти праці Івана Франка над мовою своїх творів і послідовних редакцій цієї мови в напрямі наближення її до великоукраїнської. І в міру того, як Галичина оглядалася на Велику Україну, зростали передумови для впливу кращих її письменників, публіцистів і науковців на загальноукраїнську літературну мову”².

¹ Шевельов Ю. Значч. праця. – С. 120.

² Там само. – С. 120.

Отже, Галичина в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть, як ніколи до того й після того часу, впливала на розвиток української літературної мови. Мовні різноструктурні елементи галицького варіанту літературної мови, сформованого на основі південно-західних говірок, у цей час найбільш інтенсивно просочуються і набувають прав громадянства в новосформованій на народнорозмовній основі Наддніпрянщини літературній мові. Галицький компонент у сучасній українській літературній мові в усьому його обсязі не брався до уваги. Твердження про формування сучасної української літературної мови лише на основі східноукраїнських говорів без урахування конструктивної ролі Галичини в процесі її формування непереконаливе, вимагає перегляду й поглибленого вивчення. Очевидним є ширший погляд на проблему формування сучасної української літературної мови, який ґрунтується на її багатодіалектній основі, в якому адекватно врахований і внесок Галичини в розбудову нової загальноукраїнської мови.

Подібні процеси спостерігаються в розвитку загальнонаціональної польської мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть, однак тут є певні відмінності, не характерні для українського мовотворчого процесу. Вони спричинені неоднаковим статусом української і польської мов у Галичині в попередні часи та різними можливостями інституціоналізації обох мов.

Друга половина ХІХ століття характеризується вільним культивуванням всіляких проявів польськості, в т. ч. мови, що пов’язане із тими ж свободами доби автономії. У 1866 році Галицький сейм приймає ухвалу про навчання дітей польською мовою в школах, які утримувалися поляками. Рідна для поляків мова посідає почесне місце в навчальних програмах. На початку 70-х років ХІХ ст. мовою викладання двох університетів Галичини – Ягеллонського в Кракові та університету Яна Казимира у Львові – стає польська. Обидва навчальні заклади доволі швидко стають важливими вогнищами польської наукової думки і підготовки народної інтелігенції. Ще одним галицьким вищим навчальним закладом, але таким, що виховував молодь із усієї Польщі, стає Львівська політехніка, організована

в 1877 році¹. У такий спосіб в Галичині, як єдиній із трьох губерній, створились умови вільного розвитку польської інтелігенції, передусім учительства, вільно розвивається наука про польську мову. Із 1869 року польська мова використовується у найрізноманітніших сферах громадського, культурного, наукового й державного буття, лише пошту й військо продовжує обслуговувати німецька мова. Обидва галицькі університети стають потужними центрами розвитку полоністики. Через систему освіти та спеціалізовані популярні часописи “Poradnik językowe” (від 1901 р.) та “Język Polski” (від 1913 р.) популяризується культуромовна проблематика з конкретними рекомендаціями правильного польського слововживання, словотворення тощо. “Ціле те відродження позиції польської мови до 1918 р. замикалося в основному в межах Галичини, хоча якоюсь мірою поширювалося, напевно, в той час на всі польські землі (в галицьких вищих навчальних закладах, зокрема на львівській політехніці, студіювали не тільки мешканці краю, вищезгадані часописи [“Poradnik językowe”, “Język Polski”. – В. Г.], які пропагували культуру і правильність мови, доходили також на обшири інших регіонів. Значення того, що зроблено в Галичині від 60-х років ХІХ ст., виявилось переконливо в повному обсязі тільки після здобуття незалежності під час організації шкільництва, науки й адміністрації у відродженій державі”².

Як відзначають дослідники, саме з Галичини на той час на інші етнічно польські землі вилася хвиля учителів, учених, управлінців, без яких не можна собі уявити організацію державної системи освіти (а в результаті – успіхів у подоланні аналіфabetизму та інших подібних тодішніх досягнень), нових університетів на інших польських землях та сітки державної адміністрації. “Ці прибульці відіграли величезну роль у піднесенні мовної культури, яка була невисокою, в щойно народжуваної місцевої інтелігенції і загалом цілого суспіль-

¹ Див.: Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. – Warszawa: PWN, 1985. – Część III. – S. 523-524.

² Walczak B. Lingwistyczna problematyka Galicji // Galicja i jej dziedzictwo: Literatura – Język – Kultura. – Rzeszów, 1995. – Т. 4. – S. 127.

ства. Дуже нечисленні учителі родом із Великопольщі не могли в тому напрямку впливати, бо самі нерідко говорили говіркою”¹. Тільки в Галичині, де, як уже згадувалося, від 1869 р. польська мова стала урядовою мовою, з’явилися можливості формування офіційно-ділового функціонально-стилістичного різновиду польської мови.

Наприкінці необхідно наголосити на ролі Галичини в уодно-стійненні й нормалізації польської наукової термінології, в т. ч. технічної. Вона зумовлена успішним функціонуванням у Галичині польських вищих навчальних закладів (з цього погляду особливі заслуги має Львівська політехніка) та наукових інституцій (Академія мистецтв (1873), Політехнічне товариство у Львові).

Як відзначає польський дослідник ролі Галичини в історії польської мови Богдан Вальчак, “у велику справу інституціональної обробки рідної мови Галичина внесла вклад категорично найбільший, непорівняльний із внеском інших земель”.

Таким чином, Галичина зробила свій внесок у розвиток як української, так і польської літературних мов. Її роль у розвитку загальнонаціональної української мови виявилась у виробленні на західних землях варіанту літературної мови, який обслуговував суспільне інтелектуальне, освітнє, наукове, релігійне, публічне життя українства і, що важливо, особливо в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть став відчутним донором різнорівневих життєздатних лінгвоодиниць для східноукраїнського варіанту літературної мови, на ґрунті якого відбувалось формування єдиної української літературної мови. Це не була визначальна роль, але цілком достатня, щоб заперечити панівний і нині погляд на моноваріантний характер витворення сучасної української літературної мови на говорах Східної України.

Західно- і східногалицький внесок у формування сучасної польської літературної мови був незмірно більшим, ніж галицькі впливи на українську мову. Цей внесок був визначальним для формування польської літературної мови, власне він визначив сучасне її обличчя. Т. Лер-Сплавінський цілком справедливо відзначив:

¹ Там же. – S. 128.

“До цього часу відносно велику роль впродовж тривалого часу відігравали в цьому відношенні [у співвідношенні типів літературної мови. – *В. Г.*] уродженці східних окраїн, а тому їх мова, за винятком небагатьох, надто різких особливостей, займала в розвитку загальнопольської літературної мови провідне місце”¹.

Першодрук: Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze XV–XVI – Warszawa, 2003. – S. 438–443.

“Вѣдомѣсть о рускомъ языкѣ” І. МОГИЛЬНИЦЬКОГО В ОБОРОНІ ПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Розвиток української мови в Галичині кінця XVIII – поч. XIX ст. зумовила складна соціально-політична і культурно-освітня ситуація. Відірваність від основного масиву українства, тривале підневільне перебування під Польщею, а з 1772 року у складі Австро-Угорщини, брак захисту національних інтересів українських галичан на державному рівні спричинили духовно-культурну руїну в Галичині. “Байдужість та втрата своєї мови вели до втрати національної свідомості. Полонізація і латинізація охопили не тільки верхи, вони поширювалися і на низи, і на сільську інтелігенцію, головним представником якої було духовенство. Навіть по селах священники почали виголошувати проповіді польською мовою та старалися розмовляти цією мовою вдома, або користувалися т. зв. язичієм (мішанина польської, церковнослов’янської і української мов). Мовою діловою і мовою культури була польська та часом латинська й німецька”². Українською мовою в цей період говорило здебільшого неграмотне селянство, соціальний статус якого був низьким, а че-

¹ Лер-Сплавинский Т. Польский язык. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1954. – С. 343.

² Герус-Тарнавецька І. “Азбука і абцацло” (Роль М. Шашкевича у формуванні українського правопису і літературної мови в Галичині) // Шашкевичіана: Нова серія. – Львів-Броди-Вінніпер, 1996. – С. 213.

рез це українська мова вважалася “хлопською мовою”, її зневажали інші етнічні групи¹.

Першим, хто усвідомив небезпеку цілковитої денаціоналізації, винародовлення українства в Галичині і започаткував процес національно-духовного відродження, став Іван Могильницький. Скупі біографічні відомості засвідчують, що це був великий син свого народу, діяльність якого належно не поцінована ще й нині, справжній подвижник на ниві просвіти, відомий релігійний діяч, поборник прав знедолених галичан.

Народився Іван Могильницький у 1777 р. Освіту здобув на теологічному факультеті Львівського університету, після закінчення якого одружився з Анною Марцінкевичівною, дочкою пароха з Болонович, і в 1800 р. одержав висвячення. Незабаром став парохом у Дроздовичах, пізніше нижанковицьким деканом на Самбірщині.

У 1815 р. єпископ М. Левицький призначає І. Могильницького референтом із шкільних справ у консисторії. Через рік іменований каноніком і членом руської Перемиської капітули, а інсталяція його на цю гідність відбулася 23 травня 1817 року. У 1817 р. був призначений також верховним наглядачем над руськонародними школами в Перемиській єпархії, а в 1818 – кустосом капітули із одночасним виконанням обов’язків референта і верховного наглядача над школами. Спочатку як референт, а потім і як верховний наглядач над школами був надзвичайно активним і діяльним.

У Галичині початку XIX ст. відчувалась гостра потреба в організації шкільництва, у виданні підручників і підготовки учителів українською мовою. Для реалізації цих завдань у 1816 році І. Могильницький згуртує українських священників у просвітне товариство, яке сам і очолив. Він також ініціює заснування дяковчительського інституту в Перемишлі, в якому був директором і викладав логіку. Для шкільних потреб І. Могильницький створює низку підручників українською мовою, зокрема “*Наѣка хрістїанская*

¹ Бідер Г. Українська мова в Габсбурзькій монархії (1772–1918 рр.) // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 25.

по радѣ катихизма нормалнаго...” (Будин, 1815), “Бѣкварь сла-вено-русскаго языка” (Будин, 1816, перевидання 1819, 1837), “Ка-техизисъ малый для ѹчилищъ парафіяльныхъ” (Львів, 1817, 1827), “Повинности подданныхъ къ ихъ монарстѣ во ѹпотребленіе ѹчилищъ парафіяльныхъ” (Львів, 1817). Вся ця організаторська, наукова, педагогічна, просвітня діяльність дала свої плоди. Акад. М. Возняк відзначав: “Мимо перешкод з різних боків удалося Могильницькому при помочи деяких ідейніших і більше освічених священиків довести до такого становища народнього шкільництва в Перемиській єпархії, що там було в 1833 р. на 697 парохій 385 парохіяльних шкіл, 24 тривіальних і одна головна в Лаврові. До заслуги Могильницького на ролі народнього шкільництва в Галичині відніся з признанем цісар, надаючи йому за се 1818 р. шляхоцтво”¹.

І. Могильницький відзначався доброчинністю і меценатством. Будучи бездітним, приймав разом із дружиною у свій дім на виховання дівчат-сиріт із віддаленої родини, опікувався ними, на свої кошти видавав їх заміж за вивчених богословів. Помираючи, заповів свій будинок у Перемишлі греко-католицькій капітулі на стипендії для 15 бідних учнів Перемиської гімназії, сиріт і дітей священиків.

Помер І. Могильницький 12 (за новим стилем 24) червня 1831 року від холери².

З погляду науково-педагогічного найбільш вагомим доробком І. Могильницького були “Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ (далі “Відомість” і “Грамматыка Языка славено-рускаго” (далі “Грамматика”). Передумови написання обидвох лінгвістичних розвідок відомі³, немає необхідності тут на них зупинятися, зауважу лише,

¹ Возняк М. Студії над галицько-українськими граматиками ХІХ в. // ЗНТШ. – Львів, 1909. – Т. LXXXIX. – 1909. – Кн. III. – С. 122.

² Левицький І. Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772–1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801–1820 // Матеріали до культурної історії Галицької Русі ХVІІІ і ХІХ віку: Збірник історично-філософської секції НТШ. – Т. V. – Львів, 1902. – С. 132–134.

³ Див.: Возняк М. Студії над галицько-українськими граматиками ХІХ в. // ЗНТШ. – Львів – 1909. – Т. ХС. – Кн. IV. – С. 33–79.

що вони появились внаслідок тривалої боротьби І. Могильницького за збереження церковнослов'янської мови в релігійній сфері, за право українців Галичини вчити дітей у школі, створювати для них підручники, готувати учителів рідною мовою.

“Грамматика” була готова до друку вже у вересні 1823 року, наступного року одержано дозвіл на її друк, проте вона з не цілком ясних причин свого часу так і не була надрукована¹. Як припускає В. Мокрий, це сталося з вини митрополита М. Левицького, поляка за походженням, але греко-католицького віросповідування, котрий як священик уніатської церкви, шануючи її традиції і мову, виступав за збереження українцями церковнослов'янської мови в конфесійній літературі. Проте коли видавнича діяльність створеного І. Могильницьким товариства викликала спротив поляків і “коли в справі цій згадав Левицького Папа римський, який гостро критикував статут товариства, то Левицький міг зволікати з виданням граматики Могильницького”².

Вперше “Грамматика” була опублікована М. Возняком у Львові в 1910 р.³ З огляду на це вона не мала великого впливу на розвиток граматичної думки, хоч її рукопис був добре відомий в середовищі західноукраїнської інтелігенції, його знали й використовували наступні автори граматик руської мови першої половини і середини ХІХ ст.

Щасливішу долю мала “Відомість”, хоч повністю вона була опублікована М. Возняком разом з “Грамматикою” як передмова до неї. Повний переклад “Відомості” польською мовою свого часу здійснив Л. Набеляк, але він теж залишився у рукопису, натомість перекладач опублікував у “Czasopismie naukowem” бібліотеки Оссолінських у 1829 р. переклад польською мовою із значно скороченого німецькомовного варіанта “Відомості”, підготовленого, як припускав М. Возняк, самим І. Могильницьким. Ця скорочена редакція

¹ Там само. – С. 33–52.

² Mokry W. “Ruska Trójca”: Karta z dziejow zycia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszypółowie XIX wieku. – Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1997. – S. 21.

³ Див.: Українсько-руський архив. – Львів, 1910. – Т. V.

польського перекладу “Відомості” була перевидана 1837 р. у Відні та 1848 р. у Львові. У січневому номері “Журнала Министерства народного просвещения” за 1838 р. появилася переклад російською мовою під назвою “О русском языке”, а в 1856 р. П. Куліш надрукував його в 11 томі “Записок о Южной Руси” під заголовком “О древности и самобытности южнорусского языка”¹.

Таке зацікавлення “Відомістю” пов’язане з питаннями, які порушувались у ній і виходили за рамки чисто філологічних інтересів: її автор поставив собі за мету науково обґрунтувати, що українська мова є окремою слов’янською мовою нарівні з польською, російською, чеською та іншими слов’янськими мовами, а її носій – це окремий народ зі своєю самобутньою історією і культурою.

Відкриває “Відомість” параграф, у якому І. Могильницький розглядає проблему самобутності й окремішності української (в авторській термінології – руської) мови в слов’янщині. Він звертає увагу на те, що українську мову називають по-різному, з чого “виникнула каламутня понятій, же уже Русини самому трудно повѣсти що имена: **народъ рускій, мова руска значать**” (с. 1)². Аналіз автора розвідки поглядів відомих науковців, письменників на українську мову показав, що на початку XIX ст. про неї або взагалі не згадували, тим самим заперечуючи її існування, або відмовляли їй у самостійності й рівноправності з іншими слов’янськими мовами. Українську мову не відрізняли від церковнослов’янської, розглядали як просторіччя російської чи польської мов або трактували як варварський діалект, “повітовщину” польську, як родове поняття, якому підпорядковані видові – діалекти великоросійський, малоросійський і білоруський тощо.

З огляду на велику термінологічну розбіжність у визначенні поняття “руска мова” І. Могильницький, спираючись на міркування Г. Копітара про те, що граматики є аналітично-історичним звітом,

¹ Див.: Українсько-руський архів. – Львів, 1910. – Т. V. – С. V–VIII.

² Тут і надалі цитати подаються за виданням М. Возняка, див.: Українсько-руський архів. – Львів, 1910. – Т. V. Цифра в дужках вказує сторінку.

у якому головну роль відіграють факти, а не розумування, спочатку чітко розмежує “мѣшаные до нынѣ або одно за другое браные понятія: языкъ рускій и языкъ російскій” (с. 5). Зауваживши, що слова **мова, языкъ, діалектъ** безъ стислой логической розницѣ въ томъ самомъ значеню уживаные бывають”, автор “Відомості” запропонував розрізнати **діалект і язык** в такий спосіб: “И такъ, скоро мову **ческу, полску, російську, руску** къ мовь коренной славянской относимо, то реченые мовы властвывъ діалектами межю собою звати треба. Коли зась безъ отношеня того мову, яку звемо, або обокъ инныхъ языковъ яко то: **нѣмецкого, латинского** кладемо, тогда мова, имя **языка** слушнѣ прибирае” (с. 6).

Після таких попередніх пояснень І. Могильницький переходить до обґрунтування положення, що руська мова чи діалект є окремою слов’янською мовою нарівні з іншими – польською, чеською, російською і т. д. Як окремий слов’янський народ, український народ має свою мову. “**Народъ рускій** есть **племенемъ** и отраслею рода **славенского**, якъ **каждый** инный народъ славенскій. То само о языцѣ рускомъ розумѣти належить” (с. 6). На думку автора розвідки, народ може втратити незалежність і самостійність, але це ще не означає втрати його мови. Як резонно зауважує І. Могильницький, чехи чи угорці від того, що не мають власної держави, а є підлеглими Австрійської імперії, не перестали ними бути. “Въ той самой колѣи найдуеся теперь **народъ рускій**, въ частехъ подъ поединчими або цѣлкомъ подъ rozmaityми панованиями уважаний”, – робить висновок автор “Відомості”.

Давність, досконалість і слава мови не обов’язково відповідають сучасному стану її носія – народу. Сила і слава давньої Греції чи Риму – далека історія, не залишилось і сліду від їх панування, але грецька й латинська мови в нічому своєї знаменитості не втратили. Щось подібне, на думку І. Могильницького, сталося і з українською мовою: “Зникла передъ килька столѣтїи съ круга земного заложена Володимиромъ В. **Монархія руска**, но осталася до нынѣ въ племени рускомъ **мова руска** обокъ **языковъ** племень славенскихъ, теперь имя народа російского, полского, ческого носячихъ”

(с. 7). Багато доказів відмінностей народу і мови руської від інших слов'ян містять урядові листи, особисті свідчення достовірних авторів своїх і чужих і теперішнє мовлення українського народу. З цим не рахуватися може хіба той, хто правди не знає або упереджено ставиться до українського народу, – підсумовує автор розвідки.

Усі наступні параграфи “Відомості” підпорядковані основному завданню: усебічно аргументувати висунуте положення про самостійність української мови, її рівноправність у колі слов'янських мов.

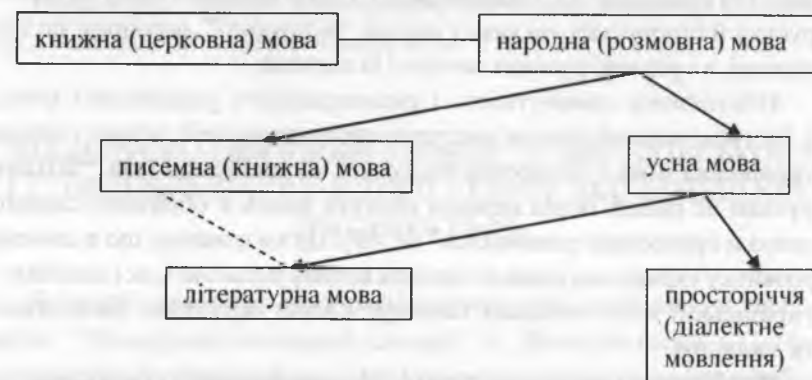
Так, охарактеризувавши процес входження українських земель до складу Литовсько-польської держави, І. Могильницький зауважує, що поляки завжди відрізняли руську мову, з одного боку, від польської, а з іншого, – від російської. Ватикан, якому чи не найбільше залежало властивими їм іменами називати народи корони польської, визнавав окремий руський народ, Папа римський у своїх писаннях чітко розрізняє українців від інших слов'ян.

Руська мова не завжди була тільки усною мовою українців Польщі, вона була мовою правління, діловою мовою Литовського князівства, мовою української знаті. Це підтверджують Статут Великого Князівства Литовського, судові позови, маніфести, акти, королівські привілеї, декрети і статути, писані українською (руською) мовою. Те, що така давня й розвинена українська мова занепала і вийшла з загального вжитку, залишившись просторіччям дрібної сільської шляхти та простолюдина, криється в історії народу. “Доля языка руского подь панованемь полскимъ ажъ до упадку Королевства полского нераздѣльна была от доль народа руского. – Пригоды, яковыхъ народъ рускій от часовъ Зигмонта III досвѣдчаль, и на языкъ народный впливали. Пришло было до того, же родовитые Русины власного племени запиралися и мовы отцей своихъ встыдаться почали” (с. 24).

Вражають думки І. Могильницького щодо української книжної мови у її відношенні до усної і церковнослов'янської в їх історичній ретроспективі, бо і сьогодні вони цілком прийнятні. Він справедливо відзначає більшу близькість слов'янських усних і писемних мов в XI–XIII ст., ніж сучасних, і теоретично вибудовує чітку систему

співфункціонування різних виявів мови: “Діалектъ [перекладу Біблії, здійсненого Кирилом і Мефодієм – В. Г.] книжнымъ званый, властивѣ церковнымъ звати треба... Народный зась діалектъ знову двояко уважати належить: то єсть яко мову устну, поточну (просторѣчїе) и яко мову въ писмахъ уживану... Діалектъ устный знову двояко уважати треба: а) В устахъ челоуѣка посполитого (на селахъ) такъ, якъ ся го от отца и матере навчилъ и тотъ властиве матернымъ то єсть просторѣчїемъ зовеся, або б) въ устахъ людей, которые читаемъ книгъ природный устный ихъ діалектъ на книжный перемѣнили. Тотъ остатный діалектъ устный всѣ свойства діалекта книжного має” (с. 38).

Схематично запропонована інтерпретація мала б такий вигляд:

Книжна мова, як намагався довести І. Могильницький, однакова не тільки в Україні, а й у Білорусі ще з XIII ст. Що ж до розмовної мови, то й тут, незважаючи на певні відмінності, “смѣло твердити можна яко на бѣлой і малой Руси єднако и тымъ самымъ діалектомъ говорять” (с. 39), адже ж не ділиться польська мова на окремі мазурську, краківську, гуральську мови.

Ще одним доказом єдності руської мови у названих землях є “письма рускіе”, видані у Вільно, Острозі, Львові, Києві, Заблудові, Стратині, Почаєві, Уневі. Крім книг для потреб церкви, писаних старослов'янською мовою, багато книжок духовного і світського змісту друковані народною мовою. Мову цю “безъ всякого епитета” русь-

кою звано (с. 39–40). Порівняння мови цих видань дало підстави І. Могильницькому зробити висновок, що, крім незначних відмінностей щодо вживання голосних **е, ѣ, я**, вона та сама, місце й час видання на ній не позначилися. “Съ того теды незаперечное заключеніе, же діалектъ въ земляхъ **рускихъ** подъ именами **малон, червонон, бѣлон** и **чорнон руси** знаныхъ, **єдень и тотъ самъ былъ**” (с.40). Не дивно, що аж до XVIII ст. у цих землях українську мову називали **мова руська, язык руський**, а про мови малоруську, білоруську й чутки не було. Для унаочнення спільної книжної руської мови для українців і білорусів дається перелік друкованих нею книг від “Привілею князя Лева від 1292 року” і “Статуту Великого Князівства Литовського” до “Енеїди” І.П. Котляревського і “Граматики” О. Павловського. Поділ книжної мови на малоруську й білоруську, на думку автора “Відомості”, впливає не з їх різниці, а з різниці руських земель і їх жителів.

Обстоючи самотності і рівноправності української мови, І. Могильницький рішуче виступив проти концепцій, згідно з якими українська мова є діалектом польської чи російської мов. “**Язык рускій** не ровнѣ борш нежели полскій явилъ и образомъ славенского и греческого развивался” (с. 49). Це не означає, що в своєму розвитку українська мова не зазнала впливу польської, як і навпаки – українській мові польська завдячує своєю чистотою, багатством та складом.

Найбільшою заслугою статті І. Могильницького стала сама постановка питання: українська мова є такою ж самотньою мовою, як і інші слов'янські мови, рівноправною з ними, а тому заслуговує не тільки на визнання, а й на широке запровадження у всі сфери життя українців – у побут, у літературу, в освіту, в науку тощо. “Такі гадки про руську мову були в р. 1829 новиною трохи чи не для кожного освіченого галицького русина. В Галичині до того часу ширший загал руський не чув такої рішучої оборони руської мови ні від своїх учених, ні від чужих”¹. Звичайно, далеко не все з “Відомо-

¹ Маковей О. З історії нашої філології: Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський) // ЗНТШ. – Львів, 1903. – Т. LI. – 1903. – Кн. I. – С. 14.

стей” прийнятне у сучасній лінгвістиці. Власне, це була перша українознавча лінгвістична розвідка в Галичині. Мовознавство того часу щойно спиналося на ноги, ще не були опрацьовані спеціальні науково-лінгвістичні методи дослідження, часом авторові бракувало відповідних знань, надійніших аргументів, у полемічному запалі він міг дати неадекватну оцінку певному явищу. Однак “Відомість” І. Могильницького свою місію виконала – вона розбудила зацікавлення у вітчизняних і зарубіжних учених до проблем української мови в Галичині і на Наддніпрянщині та започаткувала тривалий і складний процес визнання й захисту рідного слова.

Першодрук: Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Випуск II. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 11–18.

“МАЛОРУСКО-НІМЕЦЬКИЙ СЛОВАР” Є. ЖЕЛЕХІВСЬКОГО І С. НЕДІЛЬСЬКОГО В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

В історії українсько-німецької лексикографії особливе місце посідає “Малоруско-німецький словар” Є. Желехівського і С. Недільського, бо тривалий час, незважаючи на певні недоліки, він був найбільшим за обсягом і найґрунтовнішим із погляду лексикографічного опрацювання українсько-німецьким словником, який і на сьогодні не втратив свого пізнавального, лінгвістичного й культурологічного значення.

Витоки українсько-німецької лексикографії сягають 20-х рр. XIX ст. і пов’язані вони ще з діяльністю І. Лаврівського, який підготував “Матеріали до словаря руського” у 6-ти томах, що власне був українсько-польським тлумачним словником. В ньому до багатьох слів подані переклади або тлумачення німецькою мовою. Однак цей словник так і не був виданий і залишився в рукопису.

В 1849 р. в Перемишлі Й. Левицький опублікував невеликий, всього на 64 сторінки, фактично перший друкований українсько-

німецький словник під назвою “Собраніє найпотрібнѣйшихъ навзискъ по́дъ чувство приходящихъ рѣчей на способъ образкового свѣта Коменского”, що призначений для навчальних цілей.

Наступного року у Львові виходить вдвічі більший навчальний посібник І. Гуркевича “Руско-німецькі розговори и упражненія в языцѣ”¹. Однак обидві книжки не залишили помітного сліду в історії української лексикографії з огляду на невеликий обсяг лексичного матеріалу та низький науково-лексикографічний рівень його опрацювання.

Першим ґрунтовним українсько-німецьким словником став “Малоруско-німецький словар” Є. Желехівського і С. Недільського. Історія його створення така.

Задум створити словник української мови виник ще в гімназіста Є. Желехівського, а ідея підготовки великого українсько-іншомовного словника визріла під час його навчання в університеті і співпраці в матірній “Просвіті”. Він разом з однокумцями розподілив авторів для виписування слів і їх первісного лексикографічного опрацювання та укладання словничків, які, своєю чергою, послужили б матеріалом для одного укладача українсько-російського або польського словника². І коли й цей задум колективної праці не вдалося реалізувати, Є. Желехівський вирішив укласти словник сам. У листі до М. Драгоманова від 15 березня 1872 року він пише: “...ношу ся з мислею, щоби якнайборше видати підручний словар руско-німецький, бо дуже велика, неминуча потреба словаря для нас самих і чужосторонних”³. Через два роки повідомляє, що вже має укладені 5000 слів і надіється завершити словник до кінця 1877 року⁴. Інтенсивно працює над розширенням джерельної бази словника, листується з багатьма шанувальниками рідного слова, які над-

¹ Див.: Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII–XX ст.: Бібліографічний покажчик. – Львів, 1999. – С. 68–69, 219.

² Див.: Худаш М.Л. Є.І. Желехівський // Мовознавство. – 1970. – № 1. – С. 52.

³ Лист до М. Драгоманова від 15 березня 1872 р. // Австро-руські спомини М. Драгоманова. – Львів, 1889. – Ч. 2. – С. 119.

⁴ Лист до О. Барвінського від 12 вересня 1874 р. // Львівська наукова бібліотека ім. В. С. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 11 (Барв.), од. зб. 1175, арк. 1–39.

силають йому свої матеріали, намагається якнайповніше використати лексичне багатство з усіх регіонів України. Робота над словником поглинає увесь вільний від педагогічної праці час, але посувається поволі. С. Недільський згадував, що Є. Желехівський “все збирав і доповнював материяли, аж в кінци по десяти роках труда рішив ся укладати і видавати. Так отже від 1882 року почав виходити сей “Словар” випусками, правда поволи, бо покійний автор і сам почав занепадати на здоров’ю і силах, аж недуга все, хотяй незначно, змагаючися, підкосила его жите з початком 1885 року. І так лишилося діло недовершене, бо сам покійний автор встиг ледво цілий І том видати, а з другого тому приготував був по части, а навіть почалося вже було друковане слів починаючихся буквою П, – для прочої части діла зібраний був материял, але не уложений. За се діло принявся я по желаню і порученю покійного Є. Желехівського, котрий на пару годин перед смертію прикликавши мене до себе передав мені всі зібрані материяли і просив прочу часть діла уложити і видати завзиваючи однако, щоби в укладі самім ніяких змін не робити”¹.

С. Недільський з великою увагою поставився до передсмертної волі свого колеги, і вже в 1886 році в друкарні товариства ім. Т. Шевченка у Львові окремим видання виходить завершений двотомний “Малоруско-німецький словар”. Виконуючи останню волю Є. Желехівського, С. Недільський у другому томі словника подав і своє прізвище як співкладач.

Наукові засади укладання “Малоруско-німецького словаря” його автор обговорював з багатьма тогочасними філологами, культурним діячами. У них враховані слушні побажання, пропозиції М. Драгоманова, О. Огоновського, М. Бучинського, О. Барвінського та ін. Проте справжнім науковим порадником і натхненником Є. Желехівського в його роботі над Словником став видатний славіст Ф. Міклошич. Його поради щодо джерельної бази словника, реєстру слів,

¹ Недільський С. (Післяслово) // Малоруско-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. 1. – С. 1.

принципів лексикографічного опрацювання були настільки цінними для Є. Желехівського, що він мав намір свою працю присвятити Ф. - Міклошичу. У вже згадуваному листі до О. Барвінського він писав: "...горячо бажаю, щоби той великий учений і кріпкий захистник нашого язика прийняв присвячення его імени того словаря"¹.

"Малоруско-німецький словар" став на той час найбільшим словником української мови, він містив 64 тис. слів. Джерельна база словника, хоч і не зовсім повна, проте досить широка: використано понад 130 джерел та записи слів від більш ніж 90 осіб. У словнику подана лексика, почерпнута із творів художньої літератури, фольклорних збірників, етнографічних матеріалів, тогочасних словників, граматик української мови та слова, зібрані численними кореспондентами автора словника. І хоч у джерельній базі переважали матеріали Галичини, словник мав загальноукраїнське спрямування. Поряд із словами діалектними, штучно утвореними, при цьому не завжди вдало, словник фіксує і ті, які вживалися в творах письменників та збірках народної творчості, виданих у Східній Україні, зокрема І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, Г. Барвінок, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, Л. Глібова, І. Нечуя-Левицького, С. Руданського, О. Стороженка, М. Кропивницького, Панаса Мирного, Я. Щоголева та ін. Відомий лексикограф, один із співавторів найбільшого сучасного українсько-німецького словника З. Кузеля відзначив, що словник Є. Желехівського і С. Недільського "містить, можна без перебільшення сказати, весь тоді відомий лексикальний матеріал, а крім цього, чимало нового матеріалу, вибраного з новіших українських видань і зібраного між народом"².

У цьому масиві слів було представлено все розмаїття пластів лексики української мови другої половини ХІХ ст. як щодо її функціонально-стилістичного розшарування, так і з погляду походження.

¹ Лист до О. Барвінського від 26 січня 1879 Р. // Правда. – Львів, 1895. – Т. XXIV–XXVII. – С. 396.

² Кузеля З. Історичний розвиток і сучасний стан українського словництва // ЗНТШ. – Париж – Мюнхен, 1962. – Т. 169. – С. 227.

Словниковий склад української частини словника неоднорідний. Поряд із словами загальнонаціонального поширення, яких переважна більшість у словнику, є також чимало лексичних одиниць, функціонування яких обмежене ареалом південно-західного наріччя української мови – буковинсько-покутські, гуцульські, бойківські, опільські, закарпатські, лемківські діалектні слова. Крім загальноновживаної лексики, словник фіксує термінологічну лексику, архаїзми, історизми, неологізми, індивідуально-авторські новотворення. За допомогою спеціальних скорочених ремарок відзначені деминутиви, аугментативи, поетичні слова, образне, переносне, застаріле, тривіальне вживання лексем тощо.

Важливу частину реєстру словника становлять оніми та похідні від них слова, зокрема власні імена людей, ойконіми, катаяконіми, гідроніми, ороніми (з карпатського ареалу), етніоніми.

Через відсутність кодифікації норм української мови, недостатній розвиток її лексики в певних поняттєвих сферах до реєстру словника безпідставно занесено помітну кількість лексичних запозичень із польської, російської, церковнослов'янської, німецької та ін. мов, а також штучно створених слів.

Значна частина українських реєстрових слів паспортизована, здебільшого зазначенням автора твору, якщо слово взято з художньої літератури чи зі словника, або вказівкою на том та сторінку при фольклорних та етнографічних матеріалах.

Для кожного реєстрового слова вказані його частиномовна належність, наголос, граматичний рід. Непослідовно подається закінчення родового відмінка, за винятком іменників жіночого роду на *-ість*, для яких воно постійно наводиться, інколи – форма множини, відмінкове керування прийменників, зрідка також перехідність чи неперехідність дієслів.

Передача значень українських слів засобами німецької мови здійснюється у різний спосіб. До абсолютної більшості українських слів додається буквальный, точний, реальний переклад слова, коли відповідні поняття в обох мовах збігаються, переважно у вигляді однослівного відповідника, напр.: *агил m Teufel m; абет-*

ло *n* *Alphabet n*; лазюка *f* *Schlange f*; она *f* *sie pron*; осемеро *n* *acht*; опріч *präp* *mit d. G. ausser*; лаз *m* *Waldwiese f*; вгодливий *adj* *willfähring*; бак *conj* *doch*.

У тих випадках, коли значення українського слова не збігається з обсягом німецьких значень, слово членується на значення, до кожного з яких подається лексичний відповідник німецької мови. Пор.: *висаджати, висадити, v.a. aussetzen*; 2) *кого verdrängen*; 3) *щось в воздух sprengen*; 4) *щось чим womit besetzen*; *дорогу bepflanzen*.

Поширений також переклад кількома відповідниками німецької мови, синонімічними між собою: *база f* *Begirde f, Sehnsucht f*; *багливий adj* *faul, träge*; *вдобний adj* *passend, entsprechend*; *мов conj* *gleichwie, gleichsam, wie wenn*; *ой int* *ach! o weh! ei! маїти mit Laub verzieren, belauben*. Синонімічні еквівалентні відповідники розташовані так: на першому місці подається слово, придатне для найбільшої кількості контекстів, а після нього наводяться ті, які можуть бути вжиті лише в особливих випадках, напр.: *око n* (*pl. очи*), *Auge n*, *в очи in die Augen, ins Gesicht*; *поза очи hinter dem Rücken*; *ніти в світ за очи blindhin in die Welt hinein*; *з очей зійти кому sich aus den Augen j-s fortmachen*; *з очей сталося vom bösen Blick, на око, в очи vor den Augen, in die Augen, nur zum Schein*; *від ока nach den Augenma ß*; *мати око на кого auf jemanden achten, Rücksicht haben*. 2) *Masche im Netz f, pl. ока*; 3) *bodenlose Tiefe*; 4) *Einheit f, Einer m*; *двадцять й око 21, сто і око 101*; 5) *türk. Gewicht von ca 3 Pfund*; 6) *Lottonummer f*.

Чимало значень слів передаються шляхом коротких пояснень німецькою мовою (*бабинець m* *Vorhalle in der Kirche, wo der Ort für Weiber bestimmt ist*; *багате n* *angeschürtes Feuer*; *аснач m* *Arbeiter auf Schiffen*; *взрожений mit Gewalt, Zwang gekommen, eingeführt*; *арян m* *saure Ziegenmilch*; *атпрусь Scheuchruf gegen Katzen*; *аціба Scheuchruf gegen Hunde*; *базь-базь Lockruf für Schafe*; *ваць Lockruf für Schweine*; *акуш Scheuchruf gegen Pferde*; *азуш Scheuchruf gegen Hühner*; *абир Scheuchruf gegen Schafe*).

Іноді українські слова залишаються із знаками питання при німецькому перекладі або і без перекладу через неясність того чи іншого слова для самого упорядника.

Щодо фраземіки, то тут теж можна виділити кілька способів передачі значення фразеологізмів німецькою мовою.

1. Адекватний переклад за допомогою відповідного фразеологізму німецької мови. Пор.: *ні аза не тямити в чомусь кн.* – *Keine Idee, keinen blamen Dunst wovon haben*; *встругнути штуку – einen Streich spielen*; *гарбуза піднести, підкотити – einen Korb geben*; *звести зо світу кого – ums Leben bringen*; *в мутній воді рибку ловити – im Trüben fischen*; *дай єго кату – hol ihn der Henker*; *мус – великий пан – muß ist eine harte Nuß*; *важити життям – sein Leben wagen*.

2. Частково адекватний переклад за допомогою відповідного фразеологізму німецької мови. Пор.: *заходити/зайти у голову – sich den Kopf zerbrechen*. Фразеологізм *заходити/зайти у голову* має три значення: а) з розуму сходити, зійти; б) сумувати; в) думати, розмірковувати.

Німецький відповідник *sich den Kopfzerbrechen* покриває лише одне значення – *роздумувати; сушити собі голову (над чим)*.

Двом іншим значенням відповідають фразеологізми: *etw. geht (або kommt) j-m in den Kopf що-н. спадає на думку кому-н.*; *etw. macht j-n (ganz) dumm im Kopf розм. що-н. зводить з розуму кого-н.*

3. Описовий переклад, тобто переклад фразеологізму за допомогою вільних сполучень слів. Пор.: *відчпного дати комусь – das Geld womit man sich von jmdm losmacht*; *коли грибно, тогди хлібно – wenn es viel Pilze gibt, dann ist reichliche Getreideernte*; *валитися по під лави, п.п. плоти – in Verkommenheit u. Erniedrigung leben*; *на ладан (ладаном) дихати – nahe dem Tode sein (weil man d. Toten mit n. beräuchert)*; *як камінь у воду – ist so ganz verlorengegangen wie ein Stein ins Wasser geworfen*.

4. Адекватний переклад фразеологізмів однослівним еквівалентом. Пор.: *без кінця і міри – unendlich*; *випучити баньки – glotzen*; *виптрішки купувати – gaffen*; *гліпкати дітьками – fluchen*; *ніти до голови по розум – sich besinnen*; *гору взяти над ким – jmdn überflügeln*; *засліпити розум – verdummen*; *мухами годований – witzig, pfiffig*.

Переклад фразеологізму лише адекватним словом, при наявності у німецькій мові адекватного фразеологізму є невиправданим. Пор.: *впадати в очі* – *auffallen*; *зубити з сего світа* – *hinrichten*. Варто було подати також фразеологізми відповідно *j-m ins Auge* (або *in die Augen*) *fallen* (або *springen, stechen*); *j-n ums Leben bringen*.

Переклад фразеологізмів одним словом не може бути адекватним. У всіх випадках втрачаються стилістичні семи і експресивність. Пор.: *дати дуба* – *sterben*. Фразеологізм *дати дуба* належить до зниженої, а слово *sterben* до літературної лексики. Отже, *sterben* передає лише поняття “померти”, а такі семи значення, як образність і належність до зниженої лексики залишаються не відтвореними. Адекватності перекладу можна досягти за допомогою фразеологізму *ins Gras beißen*, якому притаманна образність і який також належить до зниженої лексики німецької мови.

5. Переклад лише дієслівного компонента фразеологізму. Пор.: *нагнати, наганяти кому страху* – *einjagen*; *обернути гроші на що* – *verwenden*. Дієслівні компоненти *einjagen* і *verwenden* мають широку семантику, сполучаються з цілою низкою слів, наприклад, *einen Keil, Angst einjagen; Fleiß, Nutzen, Auge, Geld verwenden*. Отже, компоненти відповідно *Angst* і *Geld* не єдино можливі. Варто було дати цілі звороти: *Angst einjagen; Geld zu etw. verwenden*, як це зроблено у німецько-українському словнику В. Кміцикевича і Спілки.

6. Дослівний переклад фразеологізму. Пор.: *гай розвився єму* – *es grünt ihm der Hain* – *ihm geht es sehr wohl*; *аби-м так здоров був!* – *soll ich so gesund sein!*

7. Неточний переклад. Пор.: *вдаватися в тузу* – *in Verzweiflung stürzen*; *бляси точити* – *Narrenpossen treiben*. Фразеологізм *вдаватися в тузу* має німецький відповідник *in Verzweiflung kommen*, а фразеологізм *in Verzweiflung stürzen* означає “завдати/завдавати суму, вкинути/вкидати в сум, сповнити/сповнювати сумом”. Фразеологізм *бляси точити* означає “вести пусті розмови, марнующи час, весело розмовляти, жартувати”, тоді як *Narrenpossen treiben* – “дуріти”, *клеїти дурня*.

8. Відсутність перекладу. Ціла низка фразеологізмів у словнику не має перекладу взагалі. Наприклад: *борода як у старого, а ро-*

*зума нема і за малого; жаль ваги немає; крутитися як лялька у вертеп; мисли поза Висли, а смерть за плечима; дур голови береться, з дуру; я за своїм мужем як за муром стою; за вдівцем хліб готовий; мінджує словом як циган кіньми; ні защо, ні прощо; бабине гримно всім людям дивно; від личка до ремінця*¹.

Окремо варто сказати й про правописні норми, застосовані у словнику. У часи створення словника у видавництвах кожний чинив на власний розсуд. У школах панівним був етимологічний правопис, складний для засвоєння не тільки учнями, а й учителями. Звичайно, він не міг сприяти поширенню освіти, її демократизації, бо не забезпечував головні засадничі умови: простоту, ясність, доступність для всіх. Є. Желехівський вирішив спростити правопис, усунути з нього зайві літери, уніфікувати графічне відтворення однотипних звуків.

Так, в правописній системі, застосованій у словнику, в кінці слів *ь* не пишеться, а на його місці в префіксах вживається апостроф. Замість шести букв, що використовувались в тодішніх виданнях для передачі звука *i*, залишились лише букви *i* та *ï*, перша з яких вживалась для позначення *i*, що походить з *o* в новоутворених закритих складах, а друга *i* з *ѣ* або з *e* в закритих складах. Залишилась лише буква *u* для позначення відповідного звука, незалежно від його походження. Написання іншомовних слів відображало вимову цих слів у тій мові, з якої вони походять, зокрема у грецизмах, латинізмах, германізмах та в інших запозиченнях вживаються букви *r* та *m*'яке *л*'. Орфографія С. Желехівського, в основі своїй фонетична, оперта на правопис П. Куліша, була пристосована до особливостей південно-західного наріччя. Так, м'які *с'*, *з'*, *ц'*, *дз'* пишуться твердо в суфіксі *-ськ-* (*-зьк-*), відповідно до його вимови в південно-західних говірках, зате пом'якшується твердий *[н]*, що йому передуює; у словах з наголошеним початковим *[i]* пишеться звичайно *и*. Дієслівний постфікс *-ся* пишеться окремо від дієслова. Як у півден-

¹ Див.: В. Грещук, М. Лесюк, Л. Невідомська та ін. Євген Желехівський у національно-культурному відродженні України / За заг. ред. В. Грещука. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – С. 63–74, 110–121.

но-західних говірках, іменники середнього роду на *-ння, -ття* пишуться без подвоєного приголосного як *-не, -те*, м'який тип іменників у місцевому відмінку однини має закінчення *-и*, у дієслівних закінченнях 3-ї особи однини і множини *т* твердий тощо¹. Перевага фонетичного підходу до правописних норм, легкість її засвоєння зробили правопис Є. Желехівського популярним серед прогресивної галицької інтелігенції. “Желехівку”, як назвали правопис за іменем його творця, на пропозицію Наукового товариства ім. Т. Шевченка Австро-Угорське Міністерство освіти з 1892 року запровадило в школах Галичини і Буковини.

Правопис, розроблений Є. Желехівським, відіграв важливу роль у поширенні освіти й витісненні макаронічного язиччя та зближенні правописних норм Західної і Східної України.

Вихід “Малоруско-німецького словаря” у світ став помітним явищем у розвитку українського мовознавства, зокрема лексикографії. Тогочасна критика здебільшого позитивно оцінила його. Так, І. Франко писав: “Словар” Желехівського, як на свій час, був дуже добрий і, прийнявши фонетичний правопис, зробився основою пізнішої побіди фонетики в школі і урядах”², а Б. Грінченко в 1905 р. відзначив, що словник став “коштовним здобутком української лексикографії, бо тут уперше зведено до алфавіту та пояснено велику кількість слів, і досі нема ні одного друкованого словаря, що переважав би в цьому словар Желехівського; треба ще й зважити, що й досі сей словар є єдиним, який може пособити європейському читачеві знайомитися з українською мовою й письменством”³.

Звичайно, словник Є. Желехівського і С. Недільського мав і певні недоліки, зокрема наявність багатьох вузькорегіональних слів, подача фонетико-морфологічних варіантів як рівноправних лексичних

¹ Див.: Горбач О. “Малоруско-німецький словар” Є. Желехівського й С. Недільського // Малоруско-німецький словар. Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. – Мюнхен, 1882. – Т. II. – С. 1124–1125.

² Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 449.

³ Грінченко Б. Огляд української лексикографії // ЗНТШ. – Львів, 1905. – 1905. – Т. 66. – Вип. IV. – С. 22.

одиниць, невдалих новотворів, штучних слів, які не прижилися в мові. Граматична характеристика слів могла бути більш повною і послідовною. Однак, аналізуючи вади словника, треба враховувати тогочасні умови розвитку української мови й науки про неї. Причини відзначених недоліків кореняться в бездержавному статусі української мови в півдавстрійській і підросійській Україні, у відсутності державної підтримки її розвитку, кодифікації граматичних, лексико-семантичних, акцентуаційних, орфоепічних і орфографічних норм, у двоваріантності розвитку української літературної мови, у рівні розвитку українського мовознавства і лексикографії зокрема.

“Малоруско-німецький словар” Є. Желехівського і С. Недільського став надійною основою для створення інших словників української мови, без нього й сьогодні не може обійтися жоден лінгвіст, який досліджує історію мови, проблеми її нормалізації, українську діалектологію. Однак виняткову роль він відіграв у створенні наступних українсько-німецьких словників. Олекса Горбач, який до сторіччя виходу в світ словника фототипічним способом перевидав його в Українському Вільному Університеті, наводить такі українсько-німецькі словники, базою для яких послужив словник Є. Желехівського і С. Недільського:

1) шкільні Омеляна Поповича: Русько-німецький словар, 318 с. (Чернівці, 1904) та *Ruthenisch-deutsches Wörterbuch* (Берлін, 1911);

2) шкільний Володимира Калиновича: Українсько-німецький словник із зазначенням граматичних форм (Львів, 1931);

3) Ярослава Рудницького *Ukrainisch-deutsches Handwörterbuch* (Ляйпціг, 1941 (понад 20 000 слів);

4) Зенона Кузели й Ярослава Рудницького *Ukrainisch-deutsches Wörterbuch* (Ляйпціг, 1943 (близько 100 000 слів)¹.

До українсько-німецьких словників, укладених на основі словника Є. Желехівського та С. Недільського, з повним правом треба віднести ще й такі:

Г. Полянський. Підручний русско-німецькій словарь (Коломия, 1897 р.), 156 с.

¹ Горбач О. Знач. праця. – С. 1123.

Н. Димитриевич. Русско-німецький учебний словарь для учебных заведений и самоучений (Львів, 1898), 962 с.

В. Бублик, В. Колісник, Е. Лисенко, А. Муховецький. Українсько-німецький словник (Київ, 1983 р.), 409 с.

Значення “Малоруско-німецького словаря” Є. Желехівського і С. Недільського в історії української й німецької лексикографії визначається його високим фаховим рівнем лексикографічного опрацювання великого за обсягом українського лексикону др. пол. XIX ст. у його зіставленні з тогочасними лексичними відповідниками німецької мови. Це був перший великий українсько-німецький словник, який став основою для створення наступних аналогічних словників різного обсягу і призначення – коротких, кишенькових, підручних, повних, побутових, навчальних тощо. За більш як сто років із часу його появи лише “Українсько-німецький словник” З. Кузелі і Я. Рудницького (Ляйпциг, 1943, 2-ге вид. – Вісбаден, 1983 р., 3-тє вид. – Вісбаден, 1987 р.) за кількістю реєстрових слів перевершив словник Є. Желехівського і С. Недільського, ввібравши з нього значну частину матеріалу.

Словник знайомив німецькомовного читача з українською мовою, уприсупнював її вивчення. Відомі факти, коли він використовувався як посередник у перекладах з української мови іншими європейськими мовами. У 1887 р. бельгійський учений і педагог Ежен Енс за його допомогою переклав французькою мовою поему Т. Шевченка “Катерина”. Користувалися ним і перекладачі українських казок англійською мовою А. Вратіслав та Р. Бейн¹. Він і сьогодні не втратив наукової вартості, залишаючись цінним джерелом вивчення української і німецької лексики др. пол. XIX ст.

Першодрук: Сівач духовності: Збірник спогадів, статей і матеріалів, присвячений проф. Володимирові Полску. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 129–140.

¹ Див.: В. Грещук, М. Лесюк, Л. Невідомська та ін. Євген Желехівський у національно-культурному відродженні України. – С. 132.

ОБОРОНЦІ Й ДОСЛІДНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ЯН БОДУЕН ДЕ КУРТЕНЕ В ОБОРОНІ ПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Цього року минає 160 років від дня народження видатного польського лінгвіста, одного з найяскравіших представників слов'янського мовознавства, з іменем якого пов'язане формування і розвиток мовознавства в Росії, Польщі та Прибалтиці, великого теоретика-лінгвіста, ідеї якого випереджували час, прекрасного організатора науки, засновника Казанської лінгвістичної школи Яна Бодуена де Куртене. У лінгвістиці набуває поширення й термін “бодуенізм” або “напрямок Бодуена”, який позначає не тільки “казанців”, а й учнів і послідовників ученого з його петербурзького й варшавського періодів наукової діяльності.

Ян Бодуен де Куртене народився 13 березня 1845 р. в Радзиміні біля Варшави. У 1966 р. закінчив відділення слов'янської філології історико-філологічного факультету Варшавського університету. Наступного року отримав відрядження за кордон для удосконалення фахової підготовки, стажувався в Празі, Йені, Берліні. У 1868 – 1870 рр. відряджений до Петербурзького університету, в якому під керівництвом І. І. Срезневського підготував магістерську працю “Про давньопольську мову до XIV ст.”, опубліковану в Лейпцігу 1870 р., після чого отримав право читати лекції із порівняльної граматики слов'янських мов як приват-доцент. У 1872–1875 рр. відряджений до Австро-Угорщини й Італії для вивчення південнослов'янських мов. У 1875 р. за дослідження з фонетики резьянських говорів отримав науковий ступінь доктора порівняльного мовознавства. У 1875–1883 рр. він професор Казанського, в 1883–1893 рр. – Юр'ївського (Тартуського), в 1893–1899 рр. – Краківського, в 1900–1918 рр. – Петербурзького університетів, читав курси порівняльного мовознавства і санскриту. У 1918 р. на запрошення Варшавсько-

го університету переїхав до столиці новоствореної Польської держави, де працював до останніх днів свого життя (помер 3 листопада 1929 р.)¹.

Бодуен де Куртене був одним з найвидатніших спеціалістів у галузі загального й індоєвропейського, зокрема слов'янського й порівняльного мовознавства. У 1887 р. був обраний членом Краківської Академії наук, в 1897 р. – членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, а в 1914 р. – дійсним членом Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові, був почесним доктором Казанського, Юр'ївського, Варшавського університетів, членом Варшавського, Познанського, Вільнюського, Гельсінгфорського, Паризького наукових товариств².

Будучи прогресивним мислителем, демократом і палким польським патріотом, учений послідовно обстоював права національних меншин на вільний розвиток своїх духовних сил, активно боровся за свободу вільного розвитку всіх мов і незалежності народів, в т. ч. й українського. За свої переконання й захист інтересів національних меншин неодноразово зазнавав репресій з боку влади, однаково як російської, так і австро-угорської. Так, за свою публіцистичну діяльність щодо захисту прав польського народу в Німеччині та Австро-Угорщині змушений був залишити працю в Краківському університеті і повернутися до Росії, в Петербурзький університет³. У 1914 р. за публікацію брошури “Национальный и территориальный признак в автономии”, спрямованої на захист національних прав малих народів царської Росії, Бодуен де Куртене відсидів три місяці в петербурзькій тюрмі. Водночас за свою діяльність на захист національних прав національних меншин учений заслужив велику прихильність і повагу: у 1922 р. у Польщі при перших виборах президента представники національних меншин, серед яких і українські

¹ Шарадендзе Т. С. Лингвистическая теория И. А. Бодуена де Куртене и его место в языкознании XIX–XX веков. – М.: Наука, 1980. – С. 3–4.

² Там само. – С. 4.

³ Тимошенко П. Д. Ян Бодуен де Куртене і українська мова // Українська мова в школі. – 1960. – № 1. – С. 30.

посли до сейму й сенату, демонстративно висунули кандидатуру Бодуена де Куртене¹.

“Українське питання” в науковій, публіцистичній і громадській діяльності Бодуена де Куртене постало не відразу. Принаймні в XIX ст. відкритих виступів на захист української мови, культури та проти утисків українства в національному розвитку з боку шовіністично налаштованих росіян і поляків ще немає. Показовою з цього погляду є брошура “Цензурные мелочи”, опублікована вченим у Кракові 1898 р., як реакція на відмову російської цензури на друк його статті “Из новейшей польской поэзии”. У цій брошурі та обширній передмові до неї Я. Бодуен де Куртене “засуджує політику Бісмарка і правлячої німецької верхівки щодо онімечення поляків, наводить ряд фактів національної дискримінації чехів в Австро-Угорщині, словенців в Італії, особливо нагадуючи про пригнічення поляків у Німеччині та Росії, але жодного разу й словом не згадує про підневільне життя українців і про виступи проти них з боку польських шовіністів, хоч авторові про це було добре відомо (хоча б із листів до нього І. Франка)”².

З початку XX ст. Я. Бодуен де Куртене активно включається в боротьбу за національні права українського народу, за вільний розвиток української мови і культури. Змагання українців за вільний розвій рідної мови на початку XX ст. підтримувала й прогресивна російська наукова громадськість. Так, з'їзд російських славістів у квітні 1903 р. прийняв ухвалу про виголошення доповідей на майбутньому міжнародному з'їзді славістів усіма європейськими мовами, в т. ч. й українською. Проте реакційні вчені всіяко перешкоджали цьому, звинуватили Відділення мови й словесності Російської академії, очолюване О. Шахматовим, в політичному злочині – підтримці “українських сепаратистів”. Я. Бодуен де Куртене в замітці “З приводу з'їзду російських славістів” рішуче виступив проти

¹ Бодуен де Куртене // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 148.

² Тимошенко П. Д. Я. Бодуен де Куртене // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. – К.: Рад. школа, 1961. – Ч. II. – С. 240.

спроб реакції не допустити виголошення доповідей українською мовою на першому міжнародному науковому славістичному форумі. У тому ж 1903 р. учений публікує брошуру “O zjezdzie slawistow i o panslawizmie ‘platonicznym’”, в яку увійшли дві доповіді Бодуена де Куртене про з’їзд славістів та платонічний панславізм, виголошені в Кракові 16 і 18 червня 1903 р.¹ У ній учений категорично засуджує панславізм, як і будь-який інший панізм, вважаючи їх брехнею, облудою і отрутою, виступає проти національної дискримінації і національного поневолення одних народів іншими. Панславізм, або слов’янофільство, передбачає всеслов’янську, міжслов’янську любов, взаємну повагу прав кожного народу на вільний національний розвиток, однак реальне життя демонструє щось цілком протилежне. “В одній слов’янській державі – (тепер є кілька таких держав), – у якій саме державі, не скажу, – *potina suunt odiosa*, – зауважує Бодуен де Куртене, – забороняють у деяких місцях і в деяких випадках говорити іншою, місцевою слов’янською мовою, за її уживання виганяють зі шкіл, відбирають посади. В іншій знов слов’янській двоязичній землі професори місцевого університету не признають зовсім прав другої мови, затикають рот товаришам, що пробують промовляти тою мовою, а ректор і декани не приймають від слухачів легітимаційних книжок, виповнених їх матірньою мовою”². Ці слова, незалежно від того, кого саме мав на увазі учений у даному випадку, цілком стосувалися й українців, як підросійських, так і підавстрійських. Є в брошурі й слова, спрямовані на захист безпосередньо української мови: “На археологічному з’їзді в Києві один із професорів місцевого університету і великий “любителъ слов’ян”, або “слов’янофилъ”, лютився і урядив цілу авантуру з тої причини, що деякі з членів з’їзду пробували відзиватися по-українськи, або по-малоруськи. Очевидно, сей пан любить сильно всіх слов’ян і розкошується їх мовами”³. Так іронічно Бодуен де Куртене затаврував запек-

¹ Гнатюк В. Платонічний панславізм. Відчит Бодуена де Куртене // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1904. – Т. XXV. – Річник VII. – С. 32.

² Бодуен де Куртене Я. Платонічний панславізм // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1904. – Т. XXV. – Річник VII. – С. 41.

³ Там само. – С. 42.

лого російського шовініста й українофоба Флоринського, який на XI Археологічному з’їзді виступив проти виголошення українською мовою 23 доповідей і повідомлень західноукраїнських учених¹.

Для Бодуена де Куртене однаковою мірою неприйнятний будь-який панізм, бо наслідком його є завжди винародовлення, асиміляція одного народу іншим, до того ж він виступає ширмою, за якою приховують поділ людей за політичними й економічними ознаками, наприклад, на переслідувачів і переслідуваних чи гнобителів і пригноблених². Він з гіркою іронією висміює панполоністів за їх прагнення колонізувати українців і литовців, які проживають серед поляків чи на так званих “польських землях”: “панполонізм або всепольство” поставив собі за задачу примусити всіх не поляків, що живуть між поляками або на “польських землях”, щоби або признали себе поляками, або уступили. Русини, приміром, і литовці, то лиш “етнографічний матеріал”, то лише *mutum et turpe pecus*, що має доступити чести з’асимільовання в користь поляків. І тому-то згори, на взір задатку, приймається нині 30 кілька мільонів поляків! Чому ж би й ні?”³

Важливу роль у захисті прав української мови на вільний розвиток відіграла відповідь Бодуена де Куртене на анкету редакції щомісячного науково-літературного і суспільно-політичного журналу “Украинская жизнь”, який виходив у Москві у 1912–1917 рр. Вона опублікована у № 7–8 за 1913 р. під назвою “Украинский вопрос” с вненаціональної точки зрення⁴. Тут учений відзначив, що українське питання постало для нього не спеціально, а як частина загальної проблеми співжиття різних народів, людської гідності, особистого, індивідуального самовизначення. На відміну від багатьох тогочасних науковців, громадських і політичних діячів, які поділяли й підтримували офіційний погляд царської самодержавної Росії

¹ Тимошенко П. Д. Ян Бодуен де Куртене і українська мова. – С. 32.

² Бодуен де Куртене Я. Платонічний панславізм. – С. 45.

³ Там само. – С. 38.

⁴ Див.: Украинская жизнь. – 1913. – № 7–8. – С. 35–51.

на українську мову як наріччя російської, учений не тільки визнає українську мову самобутньою мовою серед інших слов'янських мов, а й вважає її головною підставою для виділення українців із середовища інших народів: "Єдиною ознакою, що відрізняє одні народи від інших, і в тому числі українців від інших слов'ян, є мова" (...)
"Відмінності" українців від "державної народності" з боку мови беззаперечні"¹. Поряд із голосами Ф. Корша, О. Шахматова, П. Фортунатова та ін. на захист української мови слово такого авторитетного лінгвіста, як Бодуен де Куртене щодо самобутності і рівноправності української мови в сім'ї слов'янських мов відіграло надзвичайно важливу роль в утвердженні її як такої у суспільній свідомості.

Учений обстоює право українців мати свою єдину загальнонаціональну літературну мову, оскільки вона виконує важливу об'єднувальну функцію і "ніхто, ні польське шляхетство, ні російське чиновництво не має права вмішуватися в цю їх домашню справу"².

Для Бодуена де Куртене питання розвитку українського національного руху – це передовсім користування своєю мовою як знаряддям усіх проявів суспільного життя³. Учений рішуче засуджує насильницьку денационалізацію українського народу, яка призводить до здичавіння і гальмування культурного розвитку, та палко підтримує розвиток українського національного руху через активне впровадження української мови у всі сфери суспільного буття. Українська мова повинна запанувати в українській школі, в т. ч. й у вищій. У Галичині найкращим варіантом, на думку вченого, був би такий, коли б Львівський університет став принципово утравквістичним, польсько-українським або ж українсько-польським на зразок Гельсінфорського університету, в якому місцеві шведська і фінська мови цілком рівноправні⁴. До питання про важливість отримання українцями університетської освіти рідною мовою учений повернеться

¹ Там само. – С. 39.

² Там само. – С. 40.

³ Там само. – С. 41.

⁴ Там само. – С. 42.

через кілька років у статті "Uniwersytety ukraińskie w Panstwie Polskim"¹. На той час у Галичині, яка стала частиною новоствореної Польської держави, українська інтелектуальна еліта домогалася відкриття українського університету. Однак правляча верхівка та шовіністично налаштована професура вдаються до зволікань, контрзаходів, спрямованих на унеможливлення створення українського університету. Знову піднімається питання про відкриття такого університету в якомусь провінційному містечку, а не в найбільшому науково-культурному центрі галицьких українців – Львові. Бодуен де Куртене рішуче заперечує таку ідею, вважаючи її нерозумною й образливою для українців. Саме у Львові – столиці краю – із його книгозбірнями, архівами, музеями, відповідним науковим середовищем варто заснувати український університет, він не зашкодить уже наявному з польською мовою навчання і за доброї волі вони сприяли б розвитку один одного. Знову нагадує ідею про єдиний університет із польською і українською мовами навчання². На жаль, ці ідеї ученого залишилися тільки добрими побажаннями, до їх здійснення в довоєнній Польщі не було політичної і державної волі.

Бодуен де Куртене як лінгвіст добре усвідомлював, що для успішного розвитку будь-якої мови необхідною передумовою є її вживання в найрізноманітніших сферах суспільного, громадського і державного життя – в школі, в судочинстві, в державних та громадських установах, в церкві тощо. Тому українська мова не повинна бути обмеженою в своїх суспільних функціях, а якнайповніше використовуватися в усіх державних і громадських установах. На закиди з приводу того, що школи, суди, інші державні установи Росії утримуються на російські гроші, отже, вони мають бути "російськими духом і мовою", учений відповідає: "Жорстока помилка і прикре змішування понять. Немає "російської скарбниці" в сенсі національному, а є лише загальнодержавна скарбниця, що складається із

¹ Трубна від 29.IV.1922.

² Там само.

внесків у неї від усіх національностей, які населяють Російську державу. Отже, ці начебто “російські гроші” є відповідною мірою, за правилом товариства, не тільки російськими, але також і польськими, литовськими, німецькими, латиськими, естонськими, єврейськими, вірменськими, грузинськими... і, нарешті, українськими. А якщо це так, то всі платники мають право вимагати, щоб їх культурні запити задовольнялися їх рідною мовою”¹.

Наукове Товариство ім. Шевченка до 50-річчя свого заснування вирішило видати ювілейний науковий збірник, і Бодуен де Куртене відгукнувся на прохання підготувати для нього статтю. Темою своєї праці учений обрав надзвичайно актуальну і важливу проблему окремішності України з різних поглядів, передовсім мовного.² Він наголошує, що над цією проблемою багато розмірковував і не раз повертав до неї увагу, ще викладаючи в Петербурзькому університеті, а також у ряді своїх праць. Однак і зараз трапляються психопатичні твердження, що українська мова не є окремою самобутньою мовою, а лише різновидом чи то російської, чи то польської мови, а українці – то лише етнографічний матеріал для кількісного збільшення росіян або поляків. Деякі польські публіцисти називають українську мову хлопсько-руською мовою або польською мовою лише з руськими закінченнями. Тому учений ще раз ґрунтовно розглядає українську мову як одну з слов’янських, окрему, самобутню мову, яка при спільності певних ознак з іншими слов’янськими мовами має низку специфічних рис, характерних тільки для неї, або для неї і різної конфігурації груп слов’янських мов. До непорозуміння і помилок із національною ідентифікацією української мови й українського народу призводить використання назв *рус*, *руський* не тільки щодо росіян з білорусами, а й українців та логічна й класифікаційна неточність, зумовлена протиставленням разом узятих усіх цих народів як цілості різноманітним іншим слов’янським народам. Звичайно, є

¹ Бодуэн де Куртене И. Украинский вопрос... – С. 42–43.

² Див.: Baudouin de Courtenay J. Kilka ogólników o językowej i subiektywnej odrębności “Ukrainy” pod względem językowym, plemiennym, narodowym i państwowym // ЗНТШ. – Львів, 1925. – Т. CXLI–CXLIII. – С. 1–19.

спільні мовні ознаки, властиві українській та російській з білоруською мовам – їх учений детально аналізує, – однак це не є підставою для виділення такої єдиної мови, бо тоді з огляду на наявність спільних ознак, наприклад, у польській та словацькій або у польській та лужицькій мовах треба виділяти польсько-словацьку чи польсько-лужицьку мовні спільноти, але ж це перечить і фактам, і логіці, через те, якщо й уживати назву *руський*, *руські* то тільки на позначення об’єднання східних слов’ян на відміну від західних слов’ян – північно-західних і південно-західних.

Глибокий лінгвістичний аналіз спільних ознак української мови з російською (включно з білоруською) та тих, якими українська мова відрізняється від усіх інших слов’янських мов, а також спільних із іншими слов’янськими, за винятком російської з білоруською, дав підстави Бодуену де Куртене в черговий раз підкреслити самостійність української мови і її рівноправність у слов’янській сім’ї мов. “Дуже важко встановити пропорції між мовними подібностями й різницями подібностей, – підсумовує вчений. – Однак можемо без вагань стверджувати, що різниця між українською мовою і великоруською (з білоруською) мовою є незрівнянно більша, ніж різниця кашубської чи надморсько-польської мови і суходільно-польської, а також ніж різниця словацької мови і чеської. (...) Як би там не було, то є дуже значна різниця, яка дає нам право визнати особливе українське плем’я, особливий український люд, а, оскільки в людських істотах, належних до тієї мови, хоч би лише дозріває народне усвідомлення, також і український народ з усіма наслідками, що випливають з цього визнання”¹.

На це вказує і наявність загальнонародної літературної мови, яка сформувалася на ґрунті українських діалектів. “Та мова стала для всіх українців нормальною батьківською і материнською мовою, “а любов материнської мови” відноситься в українців власне до тієї мови, яку не можуть їм замінити жодні інші державні мови, урядом зобов’язані до використання”².

¹ Там само. – С. 5–6.

² Там само. – С. 11.

Бодуен де Куртене підкреслює виняткову роль загальнонародної мови як засобу об'єднання народу в умовах його бездержавного існування і поділу між іншими народами в боротьбі за відокремлення, незалежність і самостійність. Саме існування єдиного мовного простору, існування писемних пам'яток є енергією, яка випромінює з об'єкта дослідження і формує в свідомості дослідників визнання відокремлення, існування єдиного народу, об'єднаного спільністю мови. Цього не хочуть усвідомити лише ті дослідники, які затуманені шовінізмом і фанатизмом. Вони перекручують об'єктивну дійсність, фальшують її, prostitують науку, а тому повинні бути відповідно потрактовані.¹

Тогочасний стан України ученому нагадує становище Польщі і поляків до утворення їхньої держави. Польща була поділена між трьома державами, а Україна – аж між чотирма, що не могло позначитися на рівні національної ідентичності обох народів на різних теренах і витворення різних поляків і українців з погляду їх національної самоідентифікації. Свідомих українців, які прагнуть до створення самостійної України, є відносно менше, ніж було свідомих поляків, “але є їх аж надто, аби на них будувати майбутнє України”.² Молода Польська держава повинна з особливою увагою ставитись до повного задоволення національних культурних потреб українців та інших національних меншин, тільки за таких умов можна очікувати від них загальнодержавної лояльності і солідарності. Свої попередження про химерність, неприпустимість і згубність державної політики, спрямованої на вивіщення прав поляків і неухвагу до культурних потреб інших народів у Польщі, свої міркування про необхідність послідовного задоволення всіх громадянських і національних потреб українців Бодуен де Куртене завершує сподіваннями, що в майбутньому українці безкровно, без нищення культурних надбань здобудуться на відокремлене державне життя.

Ще раз свої аргументи на захист української мови й права українського народу на самовизначення й вільний розвиток і проти анти-

¹ Там само. – С. 15.

² Там само. – С. 16.

українських випадів у польській публіцистиці та заходів уряду, спрямованих на приниження національних почуттів українців, Бодуен де Куртене повторив у брошурі “W kwestiji narodowościowej”. Звертаючи увагу на вживання різних назв на позначення українців, їх краю, уперте небажання деяких “тупих і обмежених” голів називати українців українцями, а не русинами, як вони того бажають, учений вдається до паралелей із польської історії – свого часу поляки, піддані Росії, теж справедливо обурювалися, коли польські землі називалися Привіслянським краєм, або Привіслям, а поляків іменовано привіслянськими або варшавськими уродженцями. Гострі висловлювання Бодуена де Куртене викликали різку реакцію відомого лінгвіста К. Нітша², на що учений відповів своєю заміткою “Do artykulu prof. K. Nitscha “Rusini czy Ukraińcy?””³ У ній учений, осуджуючи свої необачні, несправедливі і образливі вирази на кшталт “тупі і обмежені голови”, пояснює причини таких, загалом не властивих йому, висловлювань, які до того ж ще раз засвідчили і підкреслили його прихильність до справедливого розв'язання “українського питання” у Польщі міжвоєнного періоду. До таких гострих виразів Бодуен де Куртене вдався під враженням відомостей про те, що деякі чиновники з Міністерства освіти під час призначень учителів-українців в українські школи у східній Галичині застерігали їх від участі в будь-яких не тільки політичних, а й економічних, культурних, освітніх товариствах, загрожуючи звільненням з роботи, забороняли їм вживання етнографічного терміна *український* замість запровадженого урядом *руський*. “Оскільки такі зловживання своїм становищем шовіністичних сановників для приниження підвладних їм і залежних від їх ласки і неласки учителів мусило ображати патріотичні почуття тих останніх, провокаційно впливати на них і вороже налаштувати до стану справ, який існує, – писав Бодуен де Куртене, – то я мав право зробити висновок, що такі деспотичні пани діють не тільки всупереч елементарним міжнародним

¹ Baudouin de Courtenay. W kwestiji narodowościowej. – Warszawa, 1926.

² Див.: Nitsch K. Rusini czy Ukraińcy? // Język Polski. – 1927. – № 3. – С. 65–72.

³ Див.: Język Polski. – 1927. – № 4. – С. 116–118.

наказам справедливості, але також на шкоду польській державності”¹.

Значення такої палкої підтримки прав українського народу на самостійність, незалежність і державність, на вільний, всебічний розвиток рідної мови, культури було тим більш важливим, що пролунало з уст такого авторитетного вченого і в часи, коли польський уряд посилив заходи, щоб припинити український національний розвиток, полонізуючи школи, обмежуючи вступ українців у вищі навчальні заклади, їх право на працю в державних установах, насаджуючи колоністів із корінних польських земель, створюючи перешкоди в діяльності українських громадських організацій і товариств².

Це був голос не лише мудрої, чесної, порядної, далекоглядної, а й відважної, сміливої людини. Бо треба було мати багато громадянської мужності, щоб у таких несприятливих умовах для українського національного руху в Галичині міжвоєнного періоду відверто обстоювати і захищати права українського народу на вільний духовний, культурний, політичний, нарешті, державницький розвиток. Згадаймо прикінцеві слова вченого з його статті “*Kilka ogólnoków...*”: “Можна також допускати, що прийде такий історичний момент, коли справу відокремленого державного життя [українців – *В. Г.*] вдасться полюбовно залагодити, без кровопролиття, без нищення надбань культури. Для того досить доброї волі і взаємної згоди зацікавлених сторін. Сьогодні на те не заноситься. Сьогоднішнє людське бидло, звиродніле і роз’юшене, не надається для таких розв’язань спірних питань. Але хто зна, що буде в майбутньому. Маймо надію”³.

Цільність натури, громадянську відвагу і мужність, глибоку порядність, незалежність у поглядах і вчинках Бодуена де Куртене свого часу відзначив ще видатний український письменник І. Фран-

¹ Там само. – С. 118.

² Галичина // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 347.

³ Baudouin de Courtenay. *Kilka ogólnoków...* – С. 18–19.

ко. У один із найскладніших періодів свого життя, після публікації статті “Поет зради” у віденському тижневику “*Die Zeit*”, коли йому влаштували обструкцію, саме Бодуен де Куртене мав мужність не відвернутися від поета, продовжував творчу співпрацю з ним, спокійно, безсторонньо обговорюючи найскладніші питання, в т. ч. й досить дражливі, наприклад, про творчість Міцкевича у контексті згаданої статті. У листі до Бодуена де Куртене від 27 січня 1898 р. І. Франко писав: “Щиро дякую за надіслані мені дві брошурки! Вони були мені подвійно приємні; по-перше, тому що виявили в авторові виразніше, ніж попередні праці, людину живу і цілісну, тобто таку, що має відвагу і вміє реагувати на ту отруйну атмосферу, в якій ми живемо, і яка, по відношенню до мене, людини особливої, не втратила своїх людських відчуттів, незалежної думки і вільного слова, а по-друге, тому що ця людина, цей поляк не забув про існування того, кого галицькі поляки закидали камінням і вважають вже неіснуючим”².

Отже, Бодуен де Куртене впродовж петербурзького і варшавського періодів своєї науково-педагогічної діяльності активно підтримував український національний і державницький рух. Вважаючи його серцевиною рідну мову, учений своїми численними науковими й публіцистичними працями захищав і всупереч офіційним поглядам утверджував статус української мови як окремої, самобутньої, рівноправної з іншими слов’янськими мовами, послідовно обстоював її права на всебічний вільний розвиток, запровадження в усі сфери суспільного життя.

Першодрук: Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 21–22. – Warszawa, 2006. – S. 119–128.

¹ Згадувана вже брошура “Цензурные мелочи” (Краків, 1898).

² Франко І. Я. Зібрання творів: У 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 50. – С. 99.

ВНЕСОК ПОЛЬСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ ХХ ст. У РОЗВИТОК ЛІНГВІСТИЧНОЇ УКРАЇНІСТИКИ

Питання наукових контактів учених різних країн, дослідження проблематики, зокрібно в царині лінгвістики, пов'язаної з іноземними мовами, крім чисто лінгвістичного інтересу, має ще й ідеологічний й політичний аспект, бо такі дослідження, якщо вони первісно не зангажовані певними ідеологемами, відіграють важливу роль у взаєморозумінні між народами, державами. З огляду на відзначене на особливу увагу заслуговує проблема наукового доробку польських мовознавців в царині україністики, як і навпаки, українських лінгвістів у полоністиці.

Наукове вивчення польськими мовознавцями української мови тривало впродовж усього минулого століття. На початку століття всесвітньовідомий польський мовознавець Бодуен де Куртене в своїх працях принагідно, а в окремих – і спеціально, заторкував ті чи інші питання української мови. Будучи демократом за переконаннями, він стає на захист української мови від різних шовіністично налаштованих політиків і науковців, співпрацює з українськими періодичними виданнями. І Бодуен де Куртене у замітці “З приводу з'їзду російських славістів” виступив проти спроб реакції не допустити виголошення доповідей українською мовою на міжнародному з'їзді славістів. Про право українців виступати рідною мовою на найповажніших наукових форумах вчений писав і в брошурі “Про з'їзд славістів і про “платонічний” панславізм”, заодно вказуючи на заборону української мови в школах, урядових, наукових і культурно-освітніх закладах¹.

Свою підтримку вільному розвитку різних стилів української мови, розширенню її суспільних функцій, запровадженню у всі сфери громадського культурного, наукового, політичного, освітнього життя нації Бодуен де Куртене висловив і у відповіді на анкету журналу “Укра-

¹ Тимошенко П. Д. Ян Бодуен де Куртене і українська мова // Українська мова в школі. – 1960. – № 1. – С. 32.

инская жизнь”, опублікованій у № 7–8 цього журналу за 1913 рік під заголовком “Українське питання з позанаціонального погляду”. Учений засудив спроби польського уряду, підтримані частиною польських учених, замінити назву “Україна” та похідні від неї на “Мала Русь”.

І. Бодуен де Куртене відзначав неоднорідність сучасної йому української мови. У “Порівняльній граматиці слов'янських мов” (1902) він писав: “малоруська мова, яка склалася в найновіший час, розгалужується на дві видозміни: мова українсько-малоруська і галицько-руська, або русинська”. Вчений критикував “суржиковість” москвофільського “язичія”, яке в Галичині поряд із польською мовою використовувалося як літературна мова у виданнях москвофільського спрямування (див.: “Кілька слів про порівняльну граматику індоєвропейських мов” (1881)).

Предметом наукового аналізу лінгвіста були й окремі питання фонетики української мови, зокрема, вплив староукраїнських говірок на давню церковну і книжну російську вимову *z* як протяжний гортанний *h* або як протяжний задньоязиковий *ɣ* в словах *Бог, благо* і под. У статті “Два питання з учення про “пом'якшення”, або палаталізацію, в слов'янських мовах” учений торкається проблеми палаталізації і диспалаталізації приголосних в українській мові.¹

Захист і підтримка української мови Бодуеном де Куртене, наукове зацікавлення нею, залучення українського мовного матеріалу до славістичних і загальнолінгвістичних студій послужили добрим прикладом і для інших польських мовознавців – сучасників ученого і наступних поколінь.

Сьогодні можна говорити про цілу плеяду польських лінгвістів-славістів ХХ століття, які (хто більшою, хто меншою мірою) прилучилися до дослідження української мови і зробили помітний внесок у розвиток україністики. Веслав Вітковський, Стефан Грабець, Кароль Дейна, Пшемислав Зволінський, Міхал Кондратюк, Владислав Курашкевич, Тадеуш Лер-Сплавінський, Михайло Лесів, Лешек Осовський, Януш Рігер, Вітольд Ташицький, Станіслав Урбанчик,

¹ Тимошенко П. Д. Зазн. праця. – С. 35.

Фелікс Чижевський, Здислав Штібер, Мар'ян Юрковський, Ян Янів – ось далеко не повний перелік тих, чий мовознавчі праці збагатили україністику теоретичними напрацюваннями, величезним зібраним мовним матеріалом та ґрунтовним його аналізом, цікавими спостереженнями над окремими питаннями структурно-системної організації, історії формування та особливостей функціонування української мови.

У дослідженнях української мови польськими вченими простежуються певні тенденції: зазвичай українознавчі студії здійснюють ті лінгвісти, які походженням, проживанням і навчанням пов'язані з українськими землями, з територією поширення української мови. Головними науковими осередками польських лінгвоукраїністичних досліджень були Львівський (довоєнний період), Краківський, Люблінський університети, тобто ті, які розташовані в місцях поширення української мови. Особливе місце в таких дослідженнях посідають і польські столичні наукові інституції – Варшавський університет і Відділення східнослов'янських мов ПАН.

У тематиці польських досліджень української мови домінують такі напрямки:

- структура і особливості функціонування українських говірок, здебільшого західного ареалу, взаємодія їх із східними та південно-східними польськими говірками;
- лінгвогеографічні дослідження окремих діалектних масивів;
- проблеми української ономастики;
- окремі питання історії, структурно-системної організації та функціонування української мови;
- українсько-польські мовні зв'язки, взаємовпливи, питання міжмовної інтерференції на різних структурних рівнях;
- проблеми історії української мови, формування української літературної мови, мова і стиль українських письменників;
- окремі питання фонетики, лексики й граматики української мови;
- лексикографічне опрацювання української мови.

Найбільш масштабними, продуктивними і результативними виявились дослідження в ділянці української діалектології. Предметом

аналізу польських мовознавців ще в довоєнний період стали українські говірки південно-західного наріччя – наддністрянські, гучульські, лемківські, підляські та ін. Хронологічно першими удостоїлись окремої великої спеціальної студії наддністрянські говірки. Ґрунтовний опис фонетики, морфології й лексики верхньонаддністрянських говірок, здійснений Яном Яновим у його відомій праці “Малоруська говірка Мошківців і Сивки Наддністрянської з урахуванням даних навколишніх сіл” (1926), і нині не втратив наукової вартості, без нього і тепер не обходиться жоден серйозний дослідник української діалектології.

На довоєнний період припадають і перші публікації Кароля Дейни, присвячені результатам вивчення наддністрянського діалекту, які вже в повоєнний період будуть поглиблені й узагальнені в ґрунтовній монографії “Українські говірки Тернопільщини” (1957). У ній, зокрема, на основі польових записів із 170 населених пунктів у межиріччя Збруча й Стрипи з використанням прийомів лінгвогеографії, а також в інших працях (“Польсько-волинське мовне суміжжя”, 1938; “Українські говірки на захід від Збруча”, 1948; “Лексична диференціація говірок околиць Заліщик”, 1957) докладно описані фонетика й граматика наддністрянських говірок, подане їх внутрішнє членування, відзначені диференціальні ознаки, за якими наддністрянський діалект протиставляється іншим суміжним діалектам.

Особливу роль відіграли польські мовознавці в дослідженні лемківських говірок. Тут передовсім відзначимо праці Здислава Штібера. Як справедливо відзначив Михайло Лесів ще в 1965 р., “Основна заслуга проф. Штібера як україніста-мовознавця полягає на всебічному вивченні лемківських говірок та місцевих назв Лемківщини. На основі матеріалу, зібраного на території Лемківщини в тридцятих роках дослідник написав досі багато цінних статей про лемківські говірки та видає з 1956 року “Мовний атлас давньої Лемківщини” (всього вийшло впродовж 1956–1969 рр. 8 томів. – В. І.). Мовний атлас Лемківщини – це велике досягнення україністично-

мовознавчої науки, коли взяти до уваги, що це перший український лінгвістичний атлас регіону”¹.

У своїх численних студіях Здислав Штібер досліджує найрізноманітніші проблеми лемківських говірок, зокрема межі їх поширення, фонетичні й фонологічні особливості, наголошування, заселення Лемківщини в світлі місцевих назв, польські й словацькі впливи на лемківський діалект та ін.

У 70–90-х роках діалектологічні студії, передовсім у ділянці лемківської лексики, продовжує Януш Рігер. Його праці, присвячені лемківській лексиці, узагальнені в монографії “Лексика та ономастика Лемківщини” (1995), значно доповнили й розширили відомості про склад, структуру, походження й семантику лексикону лемківських говірок.

Заслужують на увагу й дослідження Й. Шемлея довоєнного періоду про носові голосні, сонанти, сполучення плавних приголосних з давніми ерами у лемківських говірках (“Із досліджень лемківської говірки”), С. Бонка повоєнного періоду про полонізми в лемківських говірках (“Полонізми в лемківських говірках в околицях Грибова і Горліц”), М. Юрковського про мову весільних лемківських пісень Вінцента Поля (“Невідомі лемківські весільні пісні із збірки Вінцента Поля”).

Комплексний системний опис лемківських говірок на всіх структурних рівнях з історією їх формування й дослідження, узагальнення лінгвістичного лемкознавства містить ґрунтовна монографія Михайла Лесева “Українські говірки в Польщі” (1997).

У полі зору польських мовознавців були й бойківські говірки, правда, меншою мірою, ніж лемківські. Вони стали об’єктом наукового аналізу в працях З. Штібера “Руські говори на захід від Опору” (1938); “Малоруські $d\dot{z} \leq dj$ і чесько-словацьке $z \leq dz$ ” (1938); “Причинки до лексики українських говірок в Карпатах” (у співав-

¹ Лесів М. Польські україністи-мовознавці // Український календар. – 1956. – С. 63–64.

торстві з С. Грабцем – 1956); Я. Рігера, Д. Межеєвської і Т. Плюскоти (“З лексики й словотвору лемківсько-бойківського суміжжя” – 1976) та ін.

Ряд досліджень польських мовознавців стосується українсько-білоруського суміжжя. Наведемо тут передовсім праці Л. Осовського “З діалектологічних досліджень з білорусько-українського пограниччя” (1933), “Новіші і давніші зв’язки Полісся з Волинню і Чорною Руссю” (1939), “Про проблему українсько-білоруського мовного кордону. Стан досліджень” (1939), “Діалектні білорусько-українські місцеві назви на *-iča*” (1955), “Новіші і давніші зв’язки Давидгородка з Чорною Руссю і Волинню” (1964).

Чималі здобутки мають польські лінгвісти у вивченні волинсько-холмських і підляських говірок. У міжвоєнний період науково-лінгвістичний опис цих говірок пов’язаний насамперед із іменем В. Курашкевича, дослідження якого “відзначаються високим науковим рівнем, відносилися вони передовсім до звукової системи підляських і холмських говірок. Основою його численних розвідок на цю тему були зібрані ним самим матеріали з сіл східних повітів б. Люблінського воєвідства”¹. У післявоєнний період холмські й підляські говірки досліджують, крім В. Курашкевича, М. Лесів, Ф. Чижевський, С. Вархол, М. Саєвич, Б. Яняк. Праці цих мовознавців поповнюють українську діалектологію новими цікавими матеріалами, висновками й узагальненнями. Цінність їх ще й у тому, що ареали більшості з досліджуваних говірок поширені за межами України, через що обділені увагою українських мовознавців.

Особливу вагу для української діалектології мають лінгвогеографічні дослідження польськими мовознавцями окремих діалектів. Першою діалектологічною працею польських учених про українські говірки, у якій застосовано метод картографування певних мовних явищ, стала велика за обсягом уже згадувана стаття К. Дейни “Польсько-волинське мовне суміжжя”. У цій статті автор на основі 53 фонетичних і граматичних ознак, зібраних у 120 населених пунктах,

¹ Лесів М. Українські говірки у Польщі. – Варшава, 1997. – С. 252.

окреслив межі між волинськими, подільськими й наддністрянськими говірками. Інші діалектологічні праці цього вченого теж ґрунтуються на результатах регіонального картографування мовних явищ.

Уже згадуваний “Мовний атлас давньої Лемківщини” З. Штібера “єдиний свого роду, друкувався в 8 випусках протягом 1956–1964 рр., вміщає він 416 карт. Становить він неоціненне джерело пізнання понад 1100 різних слів та системних явищ з їх територіальним розподілом, чого вже було б майже неможливо встановити тепер, після виселення більшої частини населення Лемківщини на схід, захід і північ в 1945–1947 рр.”¹

Важко переоцінити і “Атлас бойківських говірок”, який видається окремими випусками групою діалектологів Польської Академії наук під керівництвом проф. Я. Рігера (Т. 1–7, 198–1991). Основою цього атласу стали матеріали, зібрані С. Грабцем під керівництвом З. Штібера в 1937–1939 роках із 69 населених пунктів західної та середньої Бойківщини. До них автори атласу залучили матеріали з бойківсько-лемківсько-надсянського суміжжя, 7 населених пунктів “Мовного атласу давньої Лемківщини” та заново опрацювали 22 села, а також повоєнні записи, здійснені в Україні. Як справедливо відзначає М. Лесів, “має цей атлас серйозне значення для пізнання бойківських говірок як цілості, а також особливо тієї частини бойківської мовної території, звідки місцеве населення було у своїй основній масі виселене, насамперед на схід, а згодом, у 1947 р., на західні та північні землі Польщі”²

Сучасна українська лінгвогеографія збагатилась також “Лексичним атласом гуцульських говірок” за редакцією Я. Рігера, опублікованим у 1996 р.

Регіональний двомовний атлас, який відбиває вплив різних чинників на динаміку структури українських говірок у польськомовному оточенні, уклав і видав Ф. Чижевський. Його “Атлас польських і українських говірок Влодавщини” (1986) подає близько 200 лінгво-

¹ Там само. – С. 26.

² Там само. – С. 116.

карт, матеріалом для яких послужили багатющі матеріали з 21 українськомовного та з 29 польськомовного сіл зазначеного ареалу.

“Неабияке значення для післявоєнних досліджень українських говірок, найдалі на північ розташованих аж до межі з білоруськими, – пише М. Лесів, – має “Атлас східнослов’янських говірок Білостоїчини”, три томи якого появились друком у 1980, 1989 і 1993 році. На картах цього атласу, а досі представлено в трьох томах 242 карти, поміщається матеріал, свіжозібраний уже після Другої світової війни (від 1955 р.) зі 114 населених пунктів південно-східної частини Білостоцького воєводства, з чого 38 місцевостей колишніх Більського, Гайнівського і Сім’яницького повітів дослідники окреслюють як **українські говірки** або рідше як **говірки з українськими прикметами**”¹

Характерною ознакою польських діалектологічних студій про українські говірки є постійна пильна увага й до місцевого ономастичного матеріалу, який в одних випадках ставав підґрунтям для монографічних праць, а в інших – для статей більшого чи меншого обсягу. Ще в передвоєнний період зібрані З. Штібером власні назви з Лемківщини і С. Грабцем з Гуцульщини вилилися у повоєнний час у ґрунтовні монографічні дослідження. “Топономастика Лемківщини” З. Штібера, що вийшла друком в 1948–1949 роках у двох частинах в Лодзі, містила солідний науково-лінгвістичний аналіз топонімного матеріалу з Лемківщини, який проливав світло на історію заселення краю. У 1950 році в Кракові опублікована монографія С. Грабця “Географічні назви Гуцульщини”, в якій зроблено ґрунтовний аналіз гуцульських гідронімів, оронімів та ойконімів. Обидві праці не втратили своєї наукової вартості й нині.

Серед новіших досліджень польських лінгвістів в ділянці української ономастики необхідно відзначити праці М. Лесіва “Місцеві власні назви Люблінщини” (1972), “Репрезентативна та комунікативна вагомість власних назв” (1976), “Власні імена людей в українських загадках” (1979–1986), “Антропонімія в українських повістях М. Гоголя” (1984), Я. Рігера “Гідроніми басейну Сяну” (1969), “На-

¹ Там само. – С. 384–385.

звн річок басейну Варти” (1975), “Гідроніми басейну Віслоку” (1988, у співавторстві), “Особові назви сільського населення в Сяноцькій і Перемиській землі XV ст.” (1977), М. Юрковського “Українська гідрографічна термінологія” (1971), М. Кондратюка “Місцеві назви південно-східної Білосточчини” (1974) та ін.

Важливими для української ономастики стали також великі за обсягом ґрунтовні статті С. Роспонда “Структура і стратиграфія давньоруських топонімів” (1972) та Г. Борека “Східнослов’янські топоніми з формантом *-ьн-*” (1972), в яких українські топоніми аналізуються в контексті усього східнослов’янського топонімікону.

Помітним надбанням україністики стали також праці польських учених, які досліджували міжмовні взаємозв’язки і взаємовпливи, проблеми мовної інтерференції. З цього погляду на увагу заслуговують такі праці, як “Польсько-українські взаємовпливи в ділянці мови” (1928) Т. Лера-Сплавінського, “Перегляд говірок Люблінського воеводства” (1932) В. Курашкевича, “Окраїнні елементи в мові деяких польських письменників 16 і 17 ст.” (1949), “Про мову Берната з Любліна” (1960) С. Грабця, “Польські елементи в західноукраїнських діалектах” (1948), “Мовна належність брестсько-пінських говірок” (1977) К. Дейни, “Польсько-українські взаємовпливи в світлі мовних фактів у середньовіччі” (1989) М. Лесева, “З діалектологічних досліджень з білорусько-українського суміжжя” (1933) Л. Осовського, “Західнослов’янські впливи в українській сакральній термінології” (1992) М. Юрковського, “Про проблеми мовної інтерференції в українських говорах східної Люблінщини” (1988), “Полонізм в українських говорах Побужжя” (1989), “Фонетика і фонологія польських і українських говорів південно-східного Підляшшя” (1994) Ф. Чижевського, “Вокалізм білорусько-українських говорів Гайнувського повіту” (1964), “Словотворчі тенденції у назвах мешканців на польсько-білорусько-українському суміжжях” (1969), “Приклади лексичних запозичень у говірках польсько-українсько-білоруського суміжжя” (1989), “Формант *uc* (литовський *utis*) у географічних і особових власних назвах на терені Білосточчини” (1994) М. Кондратюка та ін.

У лінгвіоісторичних напрацюваннях польських мовознавців у ділянці української мови маємо й окремі питання історії україн-

ської мови, формування української літературної мови, фонетики, лексики й граматики сучасної української мови. Ці питання висвітлювались у працях багатьох мовознавців, зокрема Т. Лера-Сплавінського “З малоруської фонетики” (1916), “Дещо з української морфології” (1925), “Початки української мови” (1954), “Нарис історії української мови” (1956, у співавт.), В. Вітковського “Фонетика лексикону Памви Беринди” (1964), “Мова творів Іоанікія Галятовського на тлі мови української літератури 17 ст.” (1969), “Елементи граматичної структури західноукраїнської літературної мови в галицьких граматиках XIX ст.” (1993), П. Зволінського “Розвиток української мови від XIV до XVIII ст.” (1957), В. Курашкевича “Нові уваги до розвитку українського ікавізму” (1976), “Українські та білоруські дифтонги та їх редукція” (1978), М. Юрковського “З проблематики формування української літературної мови в XIX ст.” (1992), “Староукраїнська сакральна термінологія (назви осіб)” (1989).

У доробку польських учених також лексикографічні праці, найважливішими з яких є “Українсько-польський словник” (1957) за редакцією С. Грабця та П. Зволінського на 30 тис. слів, “Латинсько-український ботанічний словник” (1936) С. Маковецького на 21 тис. слів.

Таким чином, польські вчені-філологи в XX ст. своїми дослідженнями різноманітних проблем української мови зробили вагомий внесок у розвиток лінгвістичної україністики. Найбільш помітні здобутки в ділянці структурно-системного опису різнотипних українських говірок, передусім південно-західного наріччя, регіонального картографування фонетичних, граматичних і лексичних одиниць, ономастичних студій, міжмовних і міждіалектних взаємин. Цінність багатьох із таких досліджень підсилює та обставина, що частина з досліджених мовно-територіальних утворень зруйнована внаслідок відомих виселень людності з їх теренів і дисперсного розселення в іншодіалектне або й у іншомовне середовище і подальше вивчення таких говірок надзвичайно складне, якщо взагалі можливе.

Периодрук: Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze 19–20 Warszawa, 2005. – S. 328–335.

ВНЕСОК ІВАНА КОВАЛИКА В УКРАЇНСЬКЕ І СЛОВ'ЯНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

У 2007 році наукова громадськість нашої країни вшановує 100-річчя від дня народження видатного українського мовознавця, з ім'ям якого пов'язано становлення української дериватологічної школи, яскравого дослідника актуальних проблем українського й слов'янського мовознавства, чудового педагога й вихователя науково-педагогічних кадрів, автора підручників для вищих навчальних закладів професора Івана Ковалика. Скоро мине два десятиліття, як він відійшов у вічність, але й сьогодні по всій Україні, де є кафедри української чи слов'янської мов, є чимало науковців, у долі яких ця по-життєво мудра, задушевна, залюблена в життя і абсолютно віддана науці Людина, залишила слід чи то як науковий керівник дисертації, чи то як її опонент, чи то як університетський викладач, чи то як член спеціалізованої ради для захисту дисертацій, чи то як рецензент наукових праць з мовознавства, чи то як автор відгуків на автореферат дисертації, чи то як порадник щодо теми дисертаційного дослідження, чи то як організатор наукових конференцій, чи то як керівник міжвузівського лексикографічного семінару з укладання Словника мови поетичних творів Івана Франка...

Народився Іван Ковалик 16 лютого 1907 р. у селі Млинів колишнього Яворівського повіту, яке після війни відійшло до Польщі, в родині бідних селян. Вчився спочатку в Млинівській початковій школі та Перемиській гімназії. По maturі записався був на теологію в Перемишлі, однак потяг до світських наук переміг прагнення здобути священничий сан, і в 1928 р. поступає на гуманітарний факультет Львівського університету. У 1933 р. здобув ступінь магістра філософії в ділянці слов'янського мовознавства. За особливі успіхи в навчанні був залишений на кафедрі для підготовки докторської дисертації, однак за доповідь на II Міжнародному з'їзді славістів у Варшаві 1934 р., виголошену українською мовою в умовах відголосків політики пацифікації, яку проводив тодішній уряд Польщі, змушений був залишити докторантуру. Не зміг дістати посади за

фахом і в школі, тому пішов працювати звичайним робітником у пекарню. Потяг до наукової роботи не полишає його й тут, і з'являється наукова розвідка з ... технології випікання хліба. Обдарованого випускника університету запримітив відомий український філолог, етнограф і громадсько-культурний діяч І. Свенціцький і запросив на роботу в очолюваний ним Національний музей. У 1939 р. з відкриттям у Львівському університеті повноцінної кафедри української мови, якою керував Василь Сімович, стає аспірантом, викладачем. У часи воєнного лихоліття знову повертається до пекарської справи як службовець хліботресту, а згодом викладач ремісничої школи. Після війни у 1944 р. – старший викладач, через два роки – доцент, а з 1950 р. і до 1971 р. – незмінний завідувач кафедри української мови Львівського університету.

Після сумнозвісного 1971 р. маланчуківська опричина своїм зловісним крилом торкнулася і долі професора Івана Ковалика. В університеті штучно створюється атмосфера, в якій далі працювати професор не зміг. Планомірно руйнують його дітище – найпотужнішу в Україні кафедру української мови, на якій працювали три доктори філологічних наук, професори, а лаборанти кафедри проводили наукову роботу не менш ефективно, ніж викладачі з науковими ступенями, чиняться всілякі перешкоди щодо організації роботи над Словником мови поетичних творів І. Франка, почастишали нагадування, що не член партії, забирають завідування кафедрою. Якийсь час працює професором кафедри, а з липня 1974 р. очолює кафедру української мови в Івано-Франківському педагогічному інституті ім. В. Стефаника, де пропрацював аж до виходу на пенсію в 1983 р. Повертається до рідного Львова, поближче до дітей. Ще два роки працює професором-консультантом Дрогобицького педінституту ім. І. Франка.

Помер проф. Іван Ковалик 12 квітня 1989 р., похований у Львові на Янівському цвинтарі.

Як справедливо зазначено в передмові до збірника праць і матеріалів на його пошану, "Іван Ковалик належав до тієї когорти вчених, що жертвовно відроджували українську мовознавчу науку

в повоєнному Львові. Його новаторські за своїм характером праці заклали міцний фундамент для широкого спектра лінгвістичних студій і ще довго слугуватимуть надійним орієнтиром для нинішнього і прийдешнього покоління дослідників¹.

Він відомий передовсім як дослідник словотвору слов'янських мов. Упродовж усього творчого життя словотвір залишався головною проблемою його наукових студій, за результатами яких захистив докторську дисертацію “Питання словотвору іменників у східно-слов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами” (К., 1961), опублікував ряд праць, найголовнішими з яких є “Питання слов'янського іменникового словотвору” (Львів, 1958), “Вчення про словотвір” у двох випусках (Львів, 1958, 1961), “Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах” (Львів, 1964), “Некоторые вопросы славянского словообразования” (М., 1962), “Дериватология (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову” (К., 1979). У цих та інших працях професор І. Ковалик постає як оригінальний теоретик словотвору, який дав блискучі зразки скрупульозного опису фрагментів словотвірних систем слов'янських мов, екстраполюючи власні теоретичні напрацювання на мовну конкретику².

Наукова проблематика І. Ковалика далеко не вичерпувалася словотвором, вона обширна і різноаспектна. Своє вагоме слово учений сказав і в морфології. Він, зокрема, є автором вступної, теоретичної частини до книги “Морфологія” академічної колективної праці “Сучасна українська літературна мова”³ та низки статей, присвячених морфологічним категоріям і одиницям. Ще в довоєнний період І. Ковалик опублікував декілька статей, в яких аналізуються многократні дієслова в українській мові на широкому тлі розвитку категорії виду в слов'янських мовах. З цієї проблематики ще в 1934 р. на II Міжнародному з'їзді славистів у Варшаві виголосив наукову

¹ Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – 323 с.

² Про внесок І. Ковалика у розвиток української й слов'янської дериватології див. С. 78–92 цього збірника.

³ Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 5–31.

доповідь “Формації наворотних дієслів в українській мові”¹. Багатократні дієслова в українській мові у порівнянні з іншими слов'янськими мовами стали темою його кандидатської дисертації, успішно захищеної в 1949 р.

Наступні морфологічні студії ученого стосувалися методологічних проблем лінгвістичного аналізу граматичних категорій, їх сутності, способів існування та засобів вираження, характеристики морфологічних категорій, передовсім дієслівних, місця граматичного значення в смисловій структурі слова, його зв'язку з частинимовним, лексичним і словотвірним значенням. Характерною ознакою цих досліджень стала їх заакцентованість на семантичних і функціональних аспектах.

Граматична концепція І. Ковалика передбачала виділення в межах морфології двох розділів – вчення про граматичні категорії (граматична категоріологія) та вчення про частини мови, вона заклала надійні підвалини новітніх досліджень у ділянці категорійної граматики.

У своїх працях І. Ковалик торкнувся і проблем фонології, зокрема асимілятивних і дисимілятивних змін приголосних у слов'янських мовах, історичних змін у системі голосних фонем української мови, фонематичного характеру довгих приголосних фонем у сучасній українській мові. Дослідник на широкому фактичному матеріалі проаналізував артикуляцію та мовно-територіальні вияви процесів уподібнення й розподібнення у групах приголосних “губний + носовий” та “передньоязиковий + носовий” і дійшов переконливого висновку, що назалізація, як і деназалізація, – це спільне загальнослов'янське фонетичне явище, яке виявляє себе різною мірою в діалектах усіх слов'янських мов. Причини обох звукових змін він вбачав у характері участі м'якого піднебіння при вимові аналізованих звукосполучень².

¹ Ковалик І. Формації наворотних дієслів в українській мові // Księga referatów II zjazdu międzynarodowego sławistów w Warszawie w 1934 roku. – Ч. 1. – С. 61–64.

² Ковалик І. Назалізація і деназалізація приголосних у слов'янських мовах // Питання слов'янського мовознавства. – Львів, 1953. – Кн. 3. – С. 73.

І в нині дискусійному питанні про довгі приголосні фонemi в сучасній українській мові учений обстоював думку про те, що при встановленні фонематичності подовжених приголосних треба використовувати в протиставленнях не тільки так звані основні форми слів, а й усі їх словоформи, і тоді у системі приголосних фонем буде мати щонайменше три довгі консонантими – /с:/, /л:/, /н:/¹.

“Для праць професора І. Ковалика про розвиток українського вокалізму характерний системний підхід до вивчення мовних явищ, який учений послідовно використовував, аналізуючи одиниці інших рівнів, зокрема словотвірного. Дослідник розглядав не поодинокі заміни одних звуків іншими, а вивчав кількісні і якісні зміни в системі голосних фонем української мови з ІХ до ХХ ст. Слід зазначити, що хронологічні рамки розвитку системи голосних фонем, що їх визначив І. І. Ковалик, збереглися і в новіших працях істориків української мови”².

Низка наукових праць І. Ковалика присвячена лінгвостилістичним дослідженням та естетичній функції слова, які він розглядав як необхідну передумову розв’язання більш складної проблеми – опрацювання теорії та практики укладання словника мови художніх творів письменника. Лінгвостилістичні дослідження ученого теж починаються ще у довоєнний період, коли він зацікавився мовою і стилем новел В. Стефаніка і написав про це наукову розвідку, яка, на жаль, пропала під час війни³. Деякі уривки з неї, зокрема про діалектизми новел Стефаніка, про епітети й порівняння та техніку іменування персонажів, встиг опублікувати. Після війни з’являються праці про лінгвостилістичну функцію слова в художньому тексті, типологічну інтерпретацію художнього слова та текстознавчі студії. “Учений неодноразово наголошував на необхідності системного

¹ Ковалик І. Про довгі приголосні фонemi в сучасній українській мові // Вісник Львівського університету. – Серія філологічна. – Львів, 1973. – Вип. 8. – С. 11–12.

² Пілецький В. Фонологічні студії Івана Ковалика // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С. 62–63.

³ Ковалик І. Наукові основи побудови Словника мови художніх творів Василя Стефаніка // Ковалик І., Ощипко І. Художнє слово Василя Стефаніка. – Львів, 1972. – С. 96.

типологічного дослідження мови і стилю художньої літератури (він уживав термін “типологічна лінгвостилістика”), підкреслюючи, що слід досконало вивчати естетичне спрямування й використання кожного лінгвального елемента, всіх експресемодів у структурі художніх творів. Це теоретичне твердження має неабияке значення для багатьох галузей української мовознавчої науки: по-перше, Іван Іванович прокладав шлях саме до комплексного аналізу цілого тексту; по-друге, він заклав фундамент типологічної лінгвостилістики; по-третє, розгорнув перспективи вивчення і системного дослідження естетичного буття слова в безпосередньому зв’язку з необхідністю укладання словників художніх творів”¹.

Як уже відзначалось, ґрунтовний аналіз мови художніх творів І. Ковалик розглядав як важливий попередній стан у розв’язанні ширшої проблеми – лексикографічного опрацювання ідіолекту письменника. Постійна увага вченого до теорії й практики української лексикографії, передовсім у ділянці мови художніх творів письменника, – це ще одна яскрава сторінка у науковій діяльності мовознавця. “І. І. Ковалик звернувся до лексикографічної практики ще в 1947–1948 роках, коли під його керівництвом у Львівському університеті була укладена картотека Словника мови художніх творів В. Стефаніка. Згодом на кафедрі української мови цього вузу почали створювати картотеку й словник мови поетичних творів І. Франка (на основі найповнішого в той час 20-томного видання). До цієї роботи спонукало науковця, сфера дослідницьких пошуків якого відзначалася широтою і різноманітністю, насамперед гостре відчуття своєчасності започаткованої ним справи. А ще він завжди був свідомий свого патріотичного обов’язку і переконаний в тому, що словники мови письменників, зокрема І. Франка та В. Стефаніка, стануть цінним лексикографічним набутком, працями, які засвідчать лексичне багатство української мови, її естетичні можливості”².

¹ Дідик С. Іван Ковалик про естетичну функцію слова // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С. 25.

² Невідомська Л. Іван Ковалик і проблеми лексикографування мови художніх творів // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С. 15.

Картотеки послужили базою для укладання словопоказчиків “Художнє слово Василя Стефаника”¹ та “Лексика поетичних творів Івана Франка”², які стали добрим підґрунтям для подальшої роботи над укладанням словників та вивчення обсягу лексики цих письменників, його граматичного й семантичного групування, кількісних параметрів використання слів тощо.

І. Ковалик опрацював наукові засади укладання Словника мови художніх творів Василя Стефаника³ та Словника мови поетичних творів Івана Франка⁴. І хоч ученому з різних причин не вдалося повністю реалізувати свої творчі плани в ділянці словництва, він висловив цінні міркування щодо розмежування художньої мови і художнього мовлення в процесі укладання словників мови художніх творів, естетичного буття художнього слова, природи експресивності, її лінгвостилістичної функції, вияву індивідуальної майстерності слова письменника в словнику мови його художніх творів, які помітно збагатили сучасну теорію й практику ідіолектної лексикографії.

Ще однією ділянкою мовознавства, в якій І. Ковалик залишив помітний слід, є діалектологія. Зважаючи на те, що вивчати будь-яку мову на всіх лінгворівнях необхідно з урахуванням як літературного, так і діалектного мовлення, учений успішно опрацьовує низку проблем теоретичної діалектології, зокрема співвідношення синхронії й діахронії, статичної й динамічної, часткового й загального в територіальних діалектах, взаємодія їх з літературною мовою, закономірності нівелювання місцевих особливостей мови, олітературнення діалектного мовлення.

¹ Ковалик І., Ощипко І. Художнє слово Василя Стефаника: Матеріали для Словопоказчика до новел В. Стефаника. – Львів, 1972. – 102 с.

² Лексика поетичних творів Івана Франка / Упоряд. І. І. Ковалик, І. Й. Ощипко, Л. М. Полюга. – Львів, 1990. – 263 с.

³ Ковалик І. Наукові основи побудови Словника мови художніх творів Василя Стефаника // Ковалик І., Ощипко І. Художнє слово Василя Стефаника. – Львів, 1972. – С. 95–101.

⁴ Ковалик І. Наукові філологічні основи укладання і побудови Словника мови художніх творів Івана Франка // Українське літературознавство: Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1972. – Вип. 17. – С. 3–8.

Лінгвіст не цурався й аналізу конкретних фонетичних, лексико-семантичних, граматичних явищ в окремих говорах української мови. Особливе місце в його діалектологічних студіях посідав діалектний словотвір, перспективи дослідження якого пов’язував із лінгвогеографією. Предметом лінгвогеографічного вивчення він слушно вважав словотвірні діалектизми, які вбачав у рядах семантично тотожних суфіксальних похідних, що мають етимологічно спільну твірну основу, але різнозвучні співвідносні суфікси на зразок *рибак, рибач, рибар, риболов*¹. “Думки І. Ковалика стосовно форм і методів лінгвогеографічного дослідження діалектного словотвору мали значний вплив на картографування словотвірних явищ в окремих лінгвістичних атласах і насамперед в Атласі української мови, зокрема в його 2-му томі, який містить найбільшу кількість словотвірних карт з національних атласів східнослов’янських мов, а згодом були враховані і в Загальнослов’янському лінгвістичному атласі при складанні карт лексико-словотвірної серії. Опубліковані випуски національних, регіональних і проблемних атласів, у яких картографовано більшу чи меншу кількість словотвірних явищ, повністю підтверджують міркування дослідника про те, що саме дані цих карт значною мірою допомагають краще і глибше виявити як ступені спорідненості слов’янських мов, так і специфіку кожної з них”².

На особливу увагу заслуговують праці І. Ковалика, в яких аналізується логіко-лінгвальна природа наукової і технічної термінології. У них учений одним із перших в Україні розробляв методологічні засади дослідження наукових і технічних термінів, з’ясовував поняття, лексико-семантичну, словотвірну, граматичну структуру терміна, опрацював основи і дав зразки порівняльно-типологічного вивчення термінологічних систем. На переконання мовознавця, принципи термінування повинні ґрунтуватися на системності, моносемі-

¹ Ковалик І. Словотвір і лінгвогеографія // Праці Х Республіканської діалектологічної наради. – К., 1961. – С. 28.

² Закревська Я. Діалектологічні студії у творчому доробку Івана Ковалика // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С. 30–31.

чності, стилістичній нейтральності, структурній уніфікованості, чіткості, мотивованості, словотворчій здатності¹. Як надзвичайно важливе завдання термінознавства І. Ковалик розглядав питання упорядкування, систематизації, нормалізації й кодифікації термінів науки і техніки, під цим кутом зору детально проаналізував українську лінгвістичну термінологію із позицій власної концепції термінотворення, запропонував низку поправок щодо системного розмежування в термінах лінгвальної і лінгвістичної дійсності, подолання неоднозначності певних термінів, структурної уніфікації однорядних термінів.

Окремо треба відзначити роль ученого у творенні й розбудові системи наукових понять і термінів, їх позначення в науці про словотвір. Багато з них, наприклад *словотвірний тип, дериват, дериватема, афіксема, словотвірна категорія, словотвірний клас, дериватологія* та ін., стали надбанням не тільки україністики, а й славістики. Як провідного українського термінознавця в ділянці лінгвістики І. Ковалика запросили до укладання словника міжслов'янських термінних відповідників².

У полі зору вченого постійно були й питання історії мови. Навіть у працях синхронного спрямування, наприклад з іменникового словотвору слов'янських мов, маємо блискучі зразки історичних коментарів до словотвірних явищ. Ряд статей присвячено безпосередньо історії української мови, зокрема формуванню системи голосних фонем, граматичній категорії часу дієслів XVI–XVIII ст., мовним засобам вираження заперечення, структурі лексикографічних статей у “Лексиконі словенороському” Памви Беринди. “Наукові розвідки І. Ковалика з історії української мови – фонетики, морфо-

¹ Ковалик І. До упорядкування системи українських ономастичних термінів // Повідомлення української ономастичної комісії. – К., 1976. – Вип. 14. – С. 20–27; Ковалик І. Логіко-лінгвістична проблематика технічної термінології у слов'янських мовах // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. філол. – 1969. – Вип. 6. – С. 19–23; Ковалик І. Про систематизацію українських ономастичних термінів // Укр. мовознавство. – 1980. – № 8. – С. 88–95.

² Slovník slovanské lingvistické terminologie. – Praha, 1977. – Т. I. – 554 s; 1988. – Т. II – 483 s.

логії, синтаксису, лексикографії – є помітним внеском в українське мовознавство. Цінність їх у тому, що вони присвячені маловивченим або й зовсім не висвітленим питанням, містять ґрунтовний аналіз фактичного матеріалу, цікаві спостереження і змістовні висновки, які з успіхом використовують дослідники історії української мови”¹.

Для наукових студій І. Ковалика визначальним було органічне поєднання теоретичних проблем українського й слов'янського мовознавства з проблемами загального мовознавства. Учений успішно опрацьовував кардинальні проблеми теорії мови як багаторівневої складно структурованої системи систем, логіко-лінгвальної природи категоріальних значень, обґрунтувавши при цьому необхідність чіткого розмежування онтологічної, гносеологічної, лінгвальної та лінгвістичної дійсності, мови і мовлення як двох сфер існування єдиної мовної дійсності, форм і способів існування лінгвоодиноць і лінгвокатегорій у сфері мови і мовлення, загальнотеоретичних логіко-лінгвістичних засад термінології, наукознавства та логіки наукового пізнання, еволюції лінгвістичної думки, дослідницьких методів та ін.

Як відзначила І. Галенко, “професор Ковалик осмислив багато проблем загального мовознавства, які стосуються лінгвістичної теорії, методології, дослідницьких методів і еволюції лінгвістичної думки. Він був серед тих, чиї погляди визначали основні напрямки розвитку і вивчення науки про мову в Україні і певною мірою, особливо в ділянці дериватології, за її межами (...). Свої загальнотеоретичні погляди професор І. Ковалик подав масштабно, вибудувавши їх на фундаментальних новітніх досягненнях науки, врахувавши здобутки минулого і накресливши завдання на майбутнє. Тому його проблемні праці зберігають актуальність і нині, викликають до життя нові ідеї сьогодні і викликатимуть завтра”².

¹ Гринчишин Д. Іван Ковалик – дослідник історії мови // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С. 55.

² Галенко І. Проблеми загального мовознавства у працях професора Івана Ковалика // Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С. 49.

Все своє життя І. Ковалик пропрацював викладачем у вищих навчальних закладах, але своїми науковими працями постійно засвідчував, що немає поділу науки на академічну й вузівську, вона або є, або її немає. Поряд із лінгвістичними працями найвищої проби у творчому доробку вченого маємо такі ж високоякісні лінгводидактичні праці. Він став автором оригінальної програми курсу “Загальне мовознавство” для студентів педінститутів за спеціальністю “українська мова і література”, яка не була копією відповідних російських програм, як це практикувалось в ті часи¹. Відповідно до неї І. Ковалик у співавторстві з С. П. Самійленком написав підручник з історії лінгвістичних учень, в якому вперше появились розділи про зародження науки про мову в Київській Русі, лінгвістичні погляди І. Франка, М. Драгоманова та ін.² І. І. Ковалик написав теоретичну частину підручника “Методика лінгвістичного аналізу тексту” для студентів-україністів³. Це, власне, був перший український підручник з лінгвістичного аналізу тексту, яким студенти користуються й нині.

Отже, науково-лінгвістичний доробок І. Ковалика в різних галузях українського й слов'янського мовознавства досить вагомий. Для його лінгвістичної спадщини характерна передовсім теоретична спрямованість, екстраполяція теоретичних побудов на лінгвальну конкретику, широта мовного контексту досліджуваних явищ, одиниць, категорій, окреслення завдань на майбутнє, розбудова науково-пояснювального і термінового апарату науки про мову. Учений легко сприймав новітні конструктивні ідеї, постійно поглиблював, уточнював, деталізував положення власної мовознавчої концепції, не боявся відмовитись від наукових положень, які не витримали перевірки часом. У багатьох питаннях був справжнім новатором. Праці І. Кова-

¹ Загальне мовознавство: Програма педагогічних інститутів для студентів спеціальності 2102 “Українська мова й література” / Укл. І. І. Ковалик. – К., 1985.

² Ковалик І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки. – К.: Вищ. школа, 1985. – 214 с.

³ Ковалик І., Мацько Л., Плющ М. Методика лінгвістичного аналізу тексту. – К.: Вищ. школа, 1984.

лика мали помітний вплив на розвиток українського і слов'янського мовознавства, вони зберігають актуальність і сьогодні, не втраять її і надалі, тому його лінгвістична концепція заслуговує окремого монографічного осмислення.

Першодрук: Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника: ювілейний випуск на пошану 100-річчя від дня народження професора Івана Ковалика. – Філологія. – Випуск XV–XVIII. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – С. 3–11.

ЗМІСТ

Знання ученого-українознавця (Кононенко В. І.).....	3
Від автора.....	7

Теоретичні питання словотвору

Сучасна дериватологія: деякі підсумки і перспективи.....	8
Словотвір у сучасній науковій парадигмі.....	19
Семантична дериватологія: передумови формування і перспективи.....	28
Словотвір і функціоналізм.....	33
Деякі теоретичні питання словотвірного значення.....	38
Ще раз про словотвірну категорію.....	53
Словотвір і полісемія слова.....	58
Лексикалізація словотворчих афіксів.....	68
Дериватологічна концепція Івана Ковалика.....	78

Основоцентричні дослідження лексичної деривації

Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи.....	93
Твірна основа як типологізувальний чинник у словотворі.....	103
Дериваційно релевантні параметри твірних слів.....	111
Поняття словотвірної парадигми у сучасній дериватології.....	122
Прикметники в сучасній українській мові: словотворча спроможність....	134
Дериваційна спроможність українських прикметників у порівнянні з польськими.....	154
Словообразовательная парадигма как единица исторического словообразования.....	161

Семантико-словотвірна структура абстрактних деад'єктивів та девербативів

Історичний розвиток словотвірної структури українських іменників на <i>-ість</i> (<i>-ость</i>).....	168
Історія словотвору українських відприкметникових іменників на <i>-ство</i> , <i>-ота</i> , <i>-ина</i> , <i>-изна</i> в порівнянні з російськими.....	181

Семантичні зв'язки між іменниками на <i>-ість</i> і їх твірними в сучасній українській мові.....	188
Спільнокореневі іменники на <i>-ість</i> , <i>-ота</i> , <i>-ина</i> , <i>-изна</i> в сучасній українській мові.....	196
Спільнокореневі девербативи на <i>-ба</i> , <i>-ння</i> в сучасній українській мові.....	205
Семантико-словотвірна структура українських спільнокореневих деад'єктивів на <i>-інь</i> , <i>-ість</i> , <i>-ота</i> , <i>-ина</i> , <i>-изна</i> , <i>-Юс</i>	213

Художнє слово

Оказіональне слововживання в поезії Б.-І. Антонича.....	217
Поетична творчість Івана Франка і розвиток лексики української літературної мови кінця XIX – початку XX століття.....	239
Лексика новел Василя Стефаника: кількісний аналіз.....	245
Мовний феномен новел Марка Черемшини.....	256
Живий вогонь слова (штрихи до мовного портрета Степана Пушика).....	274
Лінгвістичне стефанікознавство: здобутки і перспективи.....	286
Релігійно-християнський чинник в історії української мови.....	304

Українська літературна мова у взаємодії з діалектами

Роль Івана Франка у формуванні єдиної української літературної мови.....	323
“...Й не без моєї скромної підмоги” (робота І. Франка над мовою другої редакції повісті “Петрії і Довбушуки”).....	335
Територіальні діалекти і мова художньої літератури: типологія зв'язків.....	347
Взаємодія української літературної мови і південно-західних діалектів: мова новел Василя Стефаника.....	360
Гуцульсько-покутські діалектні паралелі в мові новел Василя Стефаника.....	375
Найменування головних уборів на Прикарпатті.....	387
Наукові засади створення Словника гуцульських лексичних діалектизмів.....	394

Українська мова і сучасне суспільство

Українська мова: стан і перспективи.....	401
Мова як засіб національної консолідації.....	408
Рідна мова як засіб національної самоідентифікації та збереження культурної самобутності закордонного українства....	419
Мова в історіософській концепції Юрія Липи.....	421

Галичина XIX ст.: мовна ситуація та формування літературної мови і граматичної думки

Українська мова в Галичині кінця XVIII – початку XIX ст.	429
Проблема розвитку української літературної мови в Галичині середини XIX ст.	443
Роль Галичини в розвитку української і польської літературних мов другої половини XIX – початку XX століття.....	451
“Вѣдомѣсть о рускомъ языкѣ” І. Могильницького в обороні прав української мови.....	460
“Малоруско-німецкий словарь” Є. Желехівського і С. Недільського в історії українсько-німецької лексикографії.....	469

Оборонці й дослідники української мови

Ян Бодуен де Куртене в обороні прав української мови.....	481
Внесок польських мовознавців XX ст. у розвиток лінгвістичної україністики.....	494
Внесок Івана Ковалика в українське і слов'янське мовознавство.....	504

Наукове видання

Василь Грещук

**СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО
МОВОЗНАВСТВА**

Редактор *Роман Бачкур*
Дизайн обкладинки *Романа Бачкура*
Верстка *Ярослави Король*
Коректор *Надія Тишківська*

Підписано до друку 10.06.2009. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура «Таймс». Умови. друк. арк. 30.22.
Тираж 300 прим. Зам. 51.

НБ ПНУС

752387